

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՆԱՐՑԵՐ

ВОПРОСЫ
ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

1-2

МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Межвузовский сборник научных трудов

ВЫПУСК 1—2

ИЗДАТЕЛЬСТВО ЕРЕВАНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

ЕРЕВАН — 1983

ՀՍՍՀ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՄԻՋՆԱԿԱՐԳ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

9(3)
U-86

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Գիտական աշխատությունների միջբունական ժողովածու

ՊՐԱԿ 1—2

1731

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1983

ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ.

**ՊԱՆԻՍԼԱՄԻՉՄԻ ԵՎ ՊԱՆԹՈՒՐՔԻՉՄԻ ԴՈԿՏՐԻՆԱՆԵՐԸ
ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ**

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒԵԳԻԱՆ՝

Կիբակոսյան Ջ. Ս., Նալբանդյան Գ. Մ., Քոչար Մ. Հ.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Киракосян Дж. С., Налбандян Г. М., Кочар М. Р.

Թեև օսմանյան կառավարության նոր շրջանի պատմության հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններում կողմնակիորեն շոշափվում են պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դոկտրինաները, բայց պրոբլեմը տակավին հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Հաշվի առնելով, որ մասնեղական կրոնը ներկայումս մեծ դեր է խաղում Մերձավոր և Միջին Արևելքում, որ այդ կրոնի քողի տակ տեղի են ունենում այդ ռեգիոնի քաղաքական խոշոր իրադարձությունները, այսօր հրատապ է դառնում ուսումնասիրելը և ցույց տալը, թե ինչպես կրոնի քողի տակ հանդես եկող պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի քաղաքական այդ դոկտրինաները դարձել էին երիտթուրքերի «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության և նրա կառավարության ներքին ու արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը: Սույն հոդվածում հակիրճ կերպով կաշխատենք լուսաբանել միայն երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության մեջ պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դոկտրինաները, շանդաղառնալով արտաքին քաղաքականության հարցերում դրանց խաղացած դերին որոնք ի վերջո հանգեցրին Օսմանյան կայսրության կործանման առաջին համաշխարհային պատերազմում¹:

Հայտնի է, որ դեռ մինչև 1908—1909 թթ. պետական հեղաշրջումը և երիտթուրքերի իշխանության առաջին տարիները, սրանք օսմանիզմի դոկտրինայի կողմնակիցներն էին: Պրոֆ. Ռեմզի Օղուզ Արըկը, գրելով օսմանիզմի մասին, ընդգծում է, որ այն գալիս է պատմության խորքից, սակայն «օսմանիզմը դարձավ գիտակցված քաղաքական գաղափարական ուղղություն թանդիմաթով»²:

Երիտթուրքերը Օսմանյան կայսրությունը փլուզումից փրկելու միակ ելքը գտնում էին Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների օսմանացնելու մեջ, փորձում էին ապացուցել, թե բոլորի պարտքն է պաշտպանել Օսմանյան հայրենիքը:

Երիտթուրքերը պնդում էին, թե երկրում բացի օսմանյան ազգից, ուրիշ ազգություններ չկան: Գրանոմ երիտթուրքական ասիմիլյատորները ցանկանում էին ոչ թուրք ժողովուրդներին ստիպել հաշտվելու իրենց իրավազուրկ վիճակի հետ, ձգտում էին բռնի միջոցներով կասեցնել արաբների, բալկանյան թերակղզու սլավոնական ժողովուրդների, հույների, ալբանացիների, հայերի ու քրդերի

¹ Kuran A. B., Osmanli imparatorlugunda inkilâp hareketleri ve millî mücadele, Istanbul, 1956, s. 541.

² Prof. Arik R. O., Türk inkilâbı ve miliyetçilligimiz, Ankara, 1958, s. 7.

ազգային ազատագրական շարժումը: Փարիզից, Կահիրեից Ստամբուլ ուղարկված իթթիհատականների նամակներում հետևյալ գաղափարն էր պրոպագանդվում. «Օսմանյան կայսրությունը միայն թուրքերին, կամ միայն արաբներին կամ միայն բուլղարներին չի պատկանում: Այս տերիտորիան ինքն իրեն օսմանցիություն դավանող բոլորի հայրենիքն է»:

Օսմանիզմի դեկտրինան երիտթուրքերը որդեգրել էին «նոր օսմաններից», որոնց պարագլուխը Միդհատ փաշան էր՝ Օսմանյան կայսրության առաջին սահմանադրության հեղինակը: Միթհադ փաշան օսմանացման-թուրքացման քաղաքականությունը իր նահանգապետության տարիներին (1864—1868 թթ.) հրով ու սրով արմատավորում էր Դանուբի վիլայեթում: Նա Բուլղարիայում ստեղծեց խառը ուսումնարաններ, որոնք կոչված էին նաև բուլղարներին օսմանացնել—թուրքացնել, նրանց մոտ դարգացնել «բնիկանուր հայրենիքի» զգացումը, համոզել, որ թուրքերի և բուլղարների շահերն ամբողջապես համընկնում են, քանի որ նրանք ունեն միևնույն հայրենիքը՝ Օսմանյան կայսրությունը և մտնում են մեկ միացյալ «Օսմանյան ազգի» մեջ³:

Միդհատ փաշան օսմանյան կառավարության խոշորագույն սխալը համարում էր այն, որ Բալկանյան թերակղզու գրավման ժամանակ թուրքական սուլթանները նվաճված ժողովուրդներին շատիպեցին խոսել թուրքերեն⁴:

Հայտնի է, որ բուլղար ժողովուրդը համառ պայքար էր մղում Միթհադ փաշայի այդ քաղաքականության դեմ: Հետագեմ թուրք պատմաբանները, խեղաթյուրելով հանրահայտ պատմական փաստերը, ձգտում են ցույց տալ, թե իբր Միդհատ փաշայի օսմանացման քաղաքականությունը հավանություն էր գտնում բուլղարական բնակչության կողմից⁵:

Մահմեդականների և քրիստոնյաների խառը ուսումնարաններ և լիցեյներ ստեղծելու կողմնակիցներ էին նաև սուլթան Աբդուլ Ազիզի օրոք մեծ վեզիրներ Ալի և Ֆուադ փաշաները: Նրանք համոզված էին, որ համատեղ ուսուցումը քրիստոնյաներին և մահմեդականներին կդաստիարակի Օսմանյան կայսրությանը հավատարմություն ոգով: Այդ նպատակով Ալի և Ֆուադ փաշաները 1868 թ. Ստամբուլում հիմնեցին Գալաթասարայի լիցեյը⁶:

Օսմանիզմի դեկտրինայի քարոզիչները պնդում էին, թե օսմանիզմը թուրքիայի քաղաքական գոյության պայմանն էր⁷: Օսմանացման գաղափարախոսները 1876 թ. Օսմանյան կայսրության առա-

ջին սահմանադրության հուլիսից հետո էլ ավելի ուժեղացրին իրենց պրոպագանդան հանուն կայսրության ամբողջականության պահպանման, թուրք տարրի գերիշխանության ապահովման և իսլամի հիմքերի ամրապնդման⁸: Այդ ամենը արտացոլված էր 1876 թ. սահմանադրությունում: Սահմանադրության 8-րդ հոդվածում ասված էր, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակները, անկախ իրենց հավատից, կոչվում են օսմանցիներ: Օսմանիզմի գաղափարախոսները քարոզում էին, որ իսլամն ավելի բարձր է, քան ազգը, քան ազգային զգացմունքները⁹, որ Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու համար կայսրության իսլամ դավանող բոլոր ժողովուրդները շպետք է բաժանել ազգությունների, քանի որ նրանք բոլորն էլ օսմանցիներ են, որոնց իրար հետ կապում է իսլամը: Այդ կապի շնորհիվ է, որ Օսմանյան կայսրությունը այդպես երկար գոյություն է ունեցել: Մարդկանց իրար հետ միացնող միակ սոցիալական կապը իսլամն էր¹⁰:

Երիտթուրքերի կուսակցության հայտնի գործիչ, լրագրող, «Tanin» թերթի խմբագիր Հուսեյին Ջահիդ Յալչինը, խոսելով օսմանիզմի հետապնդած նպատակի մասին, գրում է, որ Օսմանյան կայսրությունը կորցրել էր իր նախկին հզորությունը: Թուրքական ազգը կայսրության մյուս ազգերի համեմատությամբ փոքրամասնություն էր կազմում: Որպեսզի լուծեն նրանց ազգային զգացմունքը, ձգտում էր, սառն էր նա, մենք ունենք միակ միջոցը՝ այդ ազգերը օսմանցի դարձնելով: Կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդներին օսմանցիներ դարձնելով, մենք կարող ենք նրանց համախմբել օսմանյան գահակալության մարմնացումը ներկայացնող սուլթանի շուրջը:

Քանի այդ ժողովուրդները իրենց առջև տեսնում էին ուժեղ կառավարություն, նրանք ենթարկվում էին նրան, հակառակ դեպքում ուժեղանում էին նրանց ազգային զգացմունքն ու ձգտումները¹¹:

Օսմանյան կայսրության դժվարին պահին, այնուհետև գրում է Յալչինը, «Մենք կառնեցինք «օսմանություն» արհեստականորեն ստեղծված բառից, հուսալով, որ մեզ կհաջողվի միավորվել այդ միտք շարունակող խոսքի շուրջը: Դա ֆիկցիա էր, սակայն մենք հույս ունեինք, որ երբեկից հնարավոր է, որ գառնա իրականություն»¹²:

«Իթթիհատականները,— գրում է Տոդան Ավչի օղլուն,— նամըկ Բեմայի պես ուզում էին հայերի, արաբների և մյուս բոլոր ազգությունների միջև «հավասարություն ստեղծելով», ապահովել Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունն ու տեսականությունը»¹³:

³ *Sh'u* Ahmet Bedevi Kuran, *Inkilâp tarihimiz ve „Jön Türkler“*, İstanbul, 1945, s. 14.

⁴ *Sh'u* E. И. Фадеева, *Мидхат-паша, Жизнь и деятельность*, М., 1977, էջ 34—35:

⁵ «Юбилеенъ сборник по случай 30-годишната отъ освобоженито на България», София, 1914, стр. 53.

⁶ I. Sungu, *Galatasaray Lisesinin Kuruluşu* („Belleten“, 1943, № 28, s. 315—347).

⁷ «Мир ислама», т. II, вып. IX, С.-П.-г., 1913, стр. 598.

⁸ Dr. Taruk Tunaya, *İslamçılık cereyanı. İkinci mesrutiyetin siyasi hayatının boyunca gelişmesi ve bugüne bıraktığı meseleler*, İstanbul, 1962, s. 87—880.

⁹ *Ibid.*, s. 78.

¹⁰ *Ibid.*, s. 79.

¹¹ H. C. Yalçın, *Mesrutiyet devri ve sonrası* („Halkçı gazetesi“, 18 haziran 1954).

¹² „Halkçı gazetesi“, 10.VII.54.

¹³ Avcioğlu D., *Panosmanlık, Panislamizm, Türkçülük* („Cumhuriyet“, 30. VI. 1976).

Օսմանիզմը բող էր՝ թաքցնելու կայսրության լրիվ թուրքացումը: Հակառակ օսմանիզմի ղոկտրինայի հետապնդած գաղտնի թուրքացման քաղաքականության, որը որդեգրեցին նաև երիտթուրքերը, աստիճանաբար ավելի էր ուժեղանում թուրքերի լծի տակ ընկած ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը: Այդ պայքարին նոր թափ հաղորդեց 1905—1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխությունը: Երիտթուրքերը, օգտագործելով հակահամադրյալն այդ պայքարը, 1908 թ. հունիսին կատարեցին «ռազմական հեղափոխություն»¹⁴ և կայսրության ղեկը վերցրին իրենց ձեռքը: Սկզբնական շրջանում նրանք հանդիսավոր կերպով հռչակեցին «ազատություն», «եղբայրություն», «արդարություն» լուզունգները¹⁵, բայց գործնականում խոսափեցին ազրարային և հատկապես ազգային հարցը լուծելուց: Իսկ այդ երկու կարևոր հարցերի հետ էին կապված ամենից ավելի սուր հակասությունները Օսմանյան բազմազգ կայսրությունում:

Հեղաշրջման օրը՝ 1908 թ. հուլիսի 11-ին (24), էնվերը Սալոնիկում արտասանած ճառում ասաց. «Մենք բոլորս եղբայրներ ենք: Բուլղարները կամ հայերը, սերբերը կամ ռումիները, մահմեդականները կամ հրեաները, մենք բոլորս օսմանցիներ ենք»:

Երիտթուրքերի մյուս ղեկավարների ելույթները նույն ղեմագոյի կ բնույթն ունեին¹⁶:

Նրանք բանակցություններ էին վարում ոչ թուրք համայնքների ղեկավարների հետ, նպատակադրելով ստեղծել, ինչպես իրենք էին ասում, «25 միլիոնանոց օսմանցիների ազգ»: Այդ պրոպագանդայի օգնությամբ երիտթուրքերը բողարկում էին իրենց գաղափարաբանության՝ օսմանիզմի մոլի շովինիստական թուրքացման նպատակասլացությունը: Ներքին գործերի մինիստր Հազդը բեյը որոշակի շեշտել է. «Մեր պառլամենտում չեն լինելու թուրքական, հայկական, հունական, կամ հրեական ղեպուտատներ, նրանք բոլոր լինելու են օսմանյան ղեպուտատներ»¹⁷:

«Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցությունը «Ռազմական հեղափոխությունից» հետո հրապարակեց իր քաղաքական ծրագիրը, որտեղ ասված էր, որ կայսրության բոլոր հպատակները օսմանցիներ են: Երիտթուրքերի կոմիտեի անդամ Ռիզա Թեֆիկ բեյը «Ռեչ» թերթի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ շեշտեց, որ Օսմանյան կայսրության բոլոր անձիք օսմանցիներ են, որոնք պետք է պայքարեն կայսրության ամբողջությունը պահպանելու համար: Ըստ Ռիզա Թեֆիկի, կայսրության բոլոր ղարոցներում դասավանդումը պետք է իրականացվի միայն թուր-

14 Риад-бей. Письма из Константинополя. Турецкое националистическое движение и его фазисы. (см. «Новое звено», еженедельник № 15, 29. III. 1914 г.).

15 Feroz Ahmet. The Young Turks., Oxford, 1969, p. 21—22.

16 Кюсов Д. Г., Борбите на македонския народ за освобождение. София, 1959, стр. 92.

17 Найт Э., Революционный переворот в Турции, пер. с англ.: С-П.-г, 1914, стр. 199.

քերին: Վերացնելով ազգային ղարոցները, կայսրությունում միակ լեզուն պետք է լինի թուրքերենը, «պետական ուրիշ ոչ մի լեզու, բացի թուրքերենից մենք չենք թուլլատրի»¹⁸:

Իթիբհատականների շովինիստական, թուրքացման քաղաքականությունը վերջնականապես ձևակերպվեց 1911 թ. հոկտեմբերին գումարված նրանց կուսակցության համագումարում: Համագումարի որոշման մեջ ասված էր, որ կայսրության բնույթը պետք է լինի մահմեդական: Ուրիշ ազգերին պետք է զրկել կազմակերպվելու իրավունքից, քանի որ ապակենտրոնացումն ու ինքնավարությունը դավաճանություն են թուրքական կայսրության նկատմամբ: Թուրքերեն լեզվի տարածումը մահմեդականության գերիշխանության ըստեղծման և ուրիշ ազգերի ասիմիլյացիայի ամենաբարձրագույն միջոցն է¹⁹:

«Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության հրատարակած ծրագրում ասված էր, որ նա հավատարիմ է մնում օսմանիզմի ղոկտրինային: Ծրագրում նախատեսվում էր կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին թուրքերեն լեզվի պարտադիր ուսուցման և բանակում ծառայության միջոցով բռնի թուրքացումը²⁰:

Սակայն ինչքան նրանք ուժեղացնում էին ազգային ճնշումը, ձգտում էին իրազորել թուրքացման քաղաքականությունը, այնքան ավելի մեծ թափ էր ստանում ազգային-ազատագրական շարժումը՝ եվրոպական և ասիական Թուրքիայում, որի ղեմ պայքարելու համար երիտթուրքական կառավարությունը հսկայական ուժ ու միջոցներ էր ծախսում՝ առանց շոշափելի հաջողության:

Համոզվելով օսմանիզմի ղոկտրինայի սնանկության և կայսրությունը փլուզումից փրկելու նրա անընդունակության մեջ, հատկապես բալկանյան պատերազմների ընթացքում, երիտթուրքերը չհրաժարվելով օսմանիզմի ղոկտրինայից, դիմեցին նաև պանիսալիզմի հնացած լուղունգին: Պրոֆ. Ռեմզի Օղուզ Արըկը, խոսելով օսմանիզմի որպես կրոնա-քաղաքական հոսանքի մասին, խոստովանում է, որ «1912 թվականի բալկանյան պատերազմը օսմանիզմի գլխին մի մեծ փորձանք եղավ: Տեղացի, բայց ոչ թուրք տարրերը, գործակցում էին օտար ուժերի հետ: Բալկանյան պատերազմը, պիտի ասել, որ մեզ ղգաստության հրավիրող մի երկրաշարժ եղավ»²¹:

«Այդ ճգնաժամային պահին, — շարունակում է Օղուզ Արըկը, — ծնվեց թուրքիզմը, որպես քաղաքական գաղափարախոսություն: Միաժամանակ մուսուլմանությունը ևս, որպես նորոգված գաղափարախոսություն, հրապարակ հանվեց: Նրանք, ովքեր ուզում էին մուսուլմանությունը թարմացնել ու վերստին մի գաղափարախոսության շուրջ կազմակերպել, բալկանյան պատերազմը համարում էին պրոպագանդայի լավագույն առիթ»²²:

Բալկանյան պատերազմից հետո էլ օսմանիզմից երիտթուրքերի չհրաժարվելն է վկայում Ստամբուլում 1913 թ. կայացած կու-

18 Թեքլան, Կիլիկիո աղետը, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 53:

19 Бугаев, Проблемы Турции, Л., 1925 г., стр. 114.

20 Новое время, 1911, № 12767.

21 Prof. Arık R. O., ibid., s. 9.

22 Ibid., s. 10.

սակցութեան համագումարում նրանց ղեկավարներից Ալի Ֆեաթի բեյի արտասանած ճառը: «Օսմանիզմը,— նշել է նա,— պետք է հանդիսանա այն ուժը, որը կմիավորի բոլոր էթնիկական խմբերը, կստեղծի միասնական և ամուր միութիւն՝ համախմբված ընդհանուր ձգտումների և շահերի վրա»²³:

Պանիսլամիզմի հետադիմական տեսութիւնը պանթուրքիզմի հետ մեկտեղ կազմում էր երիտթուրքերի ներքին և արտաքին քաղաքականութեան գաղափարական առանցքը առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին:

Պանիսլամիզմը, որպես ռևակցիոն կրոնա-քաղաքական շարժում, ձևավորվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: Նրա առաջին քառուղիը եղել է Ջամուլ էդաթին ալ-Աֆղանին (1839—1896), որը 1876 թվականից ի վեր եղել է բազմաթիվ մուսուլմանական երկրներում, նպատակադրվելով հիմնել մուսուլմանների մի ընդհանուր միութիւն: Նա ձգտում էր աշխարհի բոլոր մուսուլմաններին հավատի կապերով միացնել և խալիֆին հավատարիմ դարձնել: Ջամուլ էդաթին ալ-Աֆղանին Եգիպտոսից Աբդուլ Համիդին նամակ է գրում, նրանից խնդրելով դրամական և ղինվորական օգնութիւն, «որպեսզի թշնամի երկրների մուսուլմաններին մղի ապստամբութեան: Նա ուզում է մուսուլմանութեան կրակը վառել և նրանով ոտքի հանել բոլոր մուսուլմաններին»: «Բայց,— այնուհետև գրում է Տողան Ավջի օղլուն,— Աբդուլ Համիդը մուսուլմանութիւն հասկացութիւնն ուզում էր օգտագործել որպես ներքին և ոչ թե արտաքին քաղաքականութեան միջոց: Այս պատճառով Աֆղանու առաջարկը մնում է անընկալ»²⁴:

Տողան Ավջի օղլուն «մոռացութեան է տալիս», որ օսմանիզմի կողմնակիցներն էլ լուրջ կարևորութիւն չէին տալիս պանիսլամիզմի ղոկարինային:

Օսմանիզմի գաղափարախոսներից Նամըկ Քեմալը չէր հավատում, որ հնարավոր կլինի ստեղծել բոլոր մուսուլմանների մի միութիւն: «Եթե ձգտենք այդպիսի միութիւն ստեղծելու,— գրում է Նամըկ Քեմալը,— աշխարհի առջև ծիծաղելի կդառնանք»²⁵: Որ պանթուրքիզմի ղոկարինան երիտթուրքերի ֆանտազիան էր և ներծծված էր ռասսայական գաղափարներով, խոստովանում են նաև ուրիշ թուրք հեղինակներ²⁶:

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսութիւնը երիտթուրքերը փորձում էին օգտագործել թուրքիայի մահմեդական ժողովուրդների և, առաջին հերթին, այդ տարիներին լայն թափ ստացած արաբական ազգային-ազատագրական շարժումները կանխելու ու դրանք ճնշելու նպատակով:

²³ Feroz Ahmed., The Young Turks. The comitee of Union and Progress in turkish politiks 1908—1914, Oxford, 1969, p. 141.

²⁴ „Cumhuriyet“, 30.VI. 1976.

²⁵ Ibid.

²⁶ Dr. Eroğlu Hamza, Atatürkçülük Türk Devriminin Temel prenstpleri ve Cumhuriyet rej.mi, Ankara, 1965, s. 97; Enver Ziya Karal, Atatürkten düşünceler, s. 17.

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսութիւնը սքողում էր թուրքական ազգային բուրժուազիայի շահերն արտահայտող իթթիհատական կուսակցութեան ձգտումը՝ վերջնականապես հաստատել իր գերիշխանութիւնը իսլամ դավանող բոլոր ժողովուրդների՝ արաբների, քրդերի, ալբանացիների և ուրիշների նկատմամբ: Պանիսլամիզմի տարածման միջոցով երիտթուրքերը ձգտում էին իրար դեմ հրահրել թուրքական լծի դեմ հանդես եկող ժողովուրդներին, նրանց ազգային ազատագրական պայքարը փոխարինել կրոնական պայքարով: Պանիսլամիզմը բոլորովին չէր ճանաչում ազգերը, ժըխտում էր յուրաքանչյուր ազգի ներսում դասակարգերի ու դասակարգային պայքարի առկայութիւնը, ատելութիւն էր բորբոքում Օսմանյան կայսրութեան՝ ուրիշ դավանանքի պատկանող ժողովուրդների նկատմամբ, հրահրում էր նրանց իրար դեմ, դրանով փորձելով արարներին, քրդերին ու ալբանացիներին շեղել իրենց ազատագրական պայքարից, իսկ մահմեդական աշխատավորութեանը՝ իր դասակարգային շահերի համար մղվող պայքարի խնդիրներից:

Երիտթուրքերի օրոք պանիսլամիզմի գլխավոր խոսափողը «Ճշմարիտ ուղի» («Sebil-ur-resad») ամսագիրն էր, որը հիմնադրվել էր 1908 թվականին, իսկ 1911 թվականի փետրվարից լույս էր տեսնում «Ճշմարտացի ուղղութիւն» անվան տակ: Սերմանելով երիտթուրքական կուսակցութեան կրոնա-քաղաքական գաղափարախոսութիւնը, ամսագիրը պնդում էր, որ «մահմեդականները ո՛չ արաբներ են, ո՛չ թուրք, ո՛չ ալբանացի, ո՛չ քուրդ, ո՛չ լազ, ո՛չ շերքեզ, այլ միայն մահմեդական միասնական համայնքի մասերը»: «Ղուրանի անունից» նա թուրքիայի մահմեդական ժողովուրդներից պահանջում էր հրաժարվել իրենց ազգային ձգտումներից, սպառնալով, որ անհնազանդութեան դեպքում նրանց վրա կտեղան «ալլահի սարսափելի պատիժները»²⁷:

Պանիսլամիզմի ղոկարինան պրոպագանդելու և այն երկրի ներսում տարածելու նպատակով երիտթուրքերը «կուլտուրական» հատուկ ընկերութիւններ ու դպրոցներ էին հիմնում, հրատարակում տարբեր բնույթի գրականութիւն: Երիտթուրքերի տիրապետութեան շրջանում պանիսլամիզմի աչքի ընկնող գաղափարախոսներից մեկը պատմաբան, գրող և հրատարակախոս Ջելալ Նուրին էր, որը պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի թուլնով լի բազմաթիվ գրքեր լույս ընծայեց: Մեծ ճանաչում գտավ նրա «Իսլամի միութիւն»²⁸ աշխատութիւնը, որը լույս տեսավ բալկանյան պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Ջելալ Նուրիի գիրքը մահմեդական մոլեռանդութիւն ու ատելութիւն էր սերմանում Օսմանյան կայսրութեան քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ: Գրքի առաջաբանում հեղինակը խոստովանում է, որ իրեն հետաքրքրում է պանիսլամիզմի ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական կողմը և պըն-

²⁷ Су'а Тверетинова А. С., Младотурки и пантюркизм, «Краткие сообщения Ин-та востоковедения АН СССР», т. 22, 1956, стр. 67.

²⁸ Celal Nuri, Ittihat-i Islam, 1331 (1912-1913) արարատառ, s. 11—13.

դում, որ իսլամ դավանող ժողովուրդները կազմում են միասնական մի ազգ, որը հաշվում է մոտ 300 մլն. մարդ²⁹:

Այնուհետև Ջելալ Նուրին փորձում էր համոզել, որ մահմեդական կրոնը ստեղծվել է տարբեր ժողովուրդների ու ցեղերի միջև եղբայրական կապ հաստատելու նպատակով, ուստի ըստ ազգությունների բաժանումը մահմեդականների համար միանգամայն անընդունելի է: Այսօր մահմեդականությունը չափազանց կարևոր ուժ է,— գրում էր Ջելալ Նուրին,— և հետագայում էլ նա ընդունակ է շատ կարևոր դեր խաղալու³⁰:

Ջելալ Նուրին հանդես էր գալիս եվրոպական քաղաքակրթության դեմ և կոչ անում հեռու պահել նրանից Ասիայի մահմեդականներին: Նա իդեալականացնում էր մահմեդական ժողովուրդների նահապետական հետամնացությունը և քարոզում վերադարձ դեպի հին սովորություններն ու օրենքները: «Դա ոչ թե հետադիմություն կլինի,— պնդում էր Ջելալ Նուրին,— այլ զարգացում: Մահմեդական պետությունների կառավարությունները ոչնչով չեն տարբերվում սահմանադրական կառավարություններից»³¹:

Գունադարձելով մահմեդական կրոնը, Ջելալ Նուրին փորձում էր ապացուցել, որ այն մյուս բոլոր կրոններից բարձր է, քանի որ միաժամանակ բարոյականության օրենսգիրք ու կառավարման ձև է, մի խոսքով, ամբողջ մի փլինսոփայություն³²:

Ջելալ Նուրինի «ապացույցների» հիմնական իմաստը հանգում էր այն բանին, որ իսլամը ամենաառաջավոր կրոնն է աշխարհի և, հատկապես, Օսմանյան կայսրության մահմեդականների համար պարտադիր կառավարման միակ ձևը: Այստեղից էլ հետևություն էր արվում, որ բրդերը, արաբները, ալբանացիները չպետք է պաշարեն իրենց ազատազրույթյան համար, քանի որ թուրքիայում տիրապետող կարգերը, որոնք հիմնված են մահմեդական կրոնի կանոնների ու նորմերի վրա, իդեալական են ու ամենաառաջավորը:

Նույն գրքի հատուկ գլխում, որը վերնագրված է «Թուրքեր», խոսելով իսլամ դավանող տարբեր ժողովուրդների մասին, Ջելալ Նուրին ամեն կերպ գովաբանում էր թուրքերին, նրանց ղեկավար առաջին տեղում: «Չնայած այն բանին,— գրում էր հեղինակը,— որ թուրքերն իրենց թվով մեծամասնություն չեն կազմում, նրանք իրենց հատկանիշներով մահմեդական աշխարհի ամենակարևոր մասն են: Միև թուրքերը թուրանից չգալին Ռումի երկիրը և... սուրբ վայրերը չպաշտպանեին, մահմեդականությունը քաղաքական տեսակետից կանհետանար»³³: Թուրքերն լեզուն Ջելալ Նուրին հուշակում էր, որպես «մահմեդական աշխարհի քաղաքական լեզու»³⁴:

Բոլոր այս նացիոնալիստական պնդումները նպատակ ունեին

հիմնավորելու թուրքերի «գերազանցությունը» և արդարացնելու նրանց տիրապետությունը արաբների, բրդերի, ալբանացիների նրկատմամբ:

Նիև իրենց ներքին քաղաքականության մեջ երիտթուրքերը փորձում էին պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունն օգտագործել Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների վրա իրենց իշխանությունն ամրապնդելու համար, ապա նոր գաղափարախոսությունը պանթուրքիզմը կայսրության ներսում կոչված էր հեշտացնելու նրանց քաղաքականությունը թուրքիայի բրիտանական բնակչության բռնի թուրքացման գործում:

Պանթուրքիզմը կամ թուրքիզմը սկիզբ է առել 19-րդ դարի վերջին, դա թուրք ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության վկայությունն էր: Պանթուրքիզմը դառնում էր թուրքական բուրժուազիայի շովինիզմի նոր ձևը, երիտթուրքերի ասիմիլյատորական քաղաքականության գլխավոր գեներերից մեկը³⁵:

Պանթուրքիզմի ամենից ավելի աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից էին Ջիյա Գյոթալփի թուրք ազգայնականության պարագր-լուխը³⁶, Յուսուֆ Ակչուրան, Ահմեդ Աղաևը, Ֆուադ Քյոփրյուլուն,

³⁵ Որոշ թուրք հեղինակներ թուրքիզմի ծագումը կապում են թանզիմաթի շրջանի հետ: Այսպես, պրոֆ. Ռեմզի Օղուզ Արբիբ գրում է, որ թուրքիզմի անվան տակ ծնված ազգայնականության գաղափարը, զույլություն ունեւր դեռևս թանզիմաթի շրջանում: «Նոր օսմաների» մեջ հայտնվում էին անձեր, որոնք չէին վախենում թուրք անունը գործածելուց և յուրացնելուց: Թանզիմաթի շրջանում բոլոր թուրք մտավորականները սակ էն ու գրել ի սեր թրքուլիյան, սակայն արևմտյան ստուժով ազգայնականության հասկացության նրանք դեռևս չէին հասել: (Prof. Arık R. O., ibid., s. 12—13): Օղուզ Արբիբի կարծիքով «նույնիսկ իթթիհատականների համար, որոնք գաղափարապաշտ մարդիկ էին, թուրք ազգայնականությունը որոշակի դիմադրձ չունեւր: Նրանց համար ոչ թե թուրքիզմը, այլ օսմանիզմն ու իսլամիզմն ավելի էական տեղ էին գրավում» ibid., s. 18): Գոշան Ավչըրոլուի կարծիքով պանթուրքիզմի առաջին հղացողը հրեաներն են եղել: «Պանթուրքիզմի ճնմանն ու ծավալման գործում,— գրում է նա,— մեծ դեր են խաղացել առանձնապես լիոն Դավիա Քահունը, որի բուն անունն էր Զադր Քալուն և սրնիստական շարժման մասնակից Վամբերին: Լիոն Քահունու հեղինակած «նեբաթուլյուն Ասիո պատմության» գրքում կա զուտ թուրքերին վերաբերող մի մաս, որը թուրքերին թարգմանեց Նիշիբ Ասըմը: Գրքի այդ հատվածը, ըստ Ջիյա Գյոթալփի, ամենուրեք թուրքիզմի հակում առաջացրեց: Այնուհետև Գոշան Ավչըրոլուն բերում է Ջիյա Գյոթալփի կարծիքը այդ գրքի մասին. «Այս գիրքը պարզապես գրված է ուղղակի պանթուրքիզմը պրոպագանդելու համար: Ըստ Ավչըրոլու, հուշագրահրեա Վամբերին, որ երկար ժամանակ ապրեց Ստամբուլում, պանթուրքիզմի հիմնադիրներից մեկն է: Միոնիստների պարագլուխ Հեբցլը, որը փորձում էր Արդու Համիդի բարեկամությունն ու աջակցությունը վայելել՝ Պաղեստինում հրեաների հայրենիք ստեղծելու համար, իր հուշերում պատմում է Վամբերիի մասին, որպես պանթուրքիզմի քառագույններից մեկի:» («Cumhuriyet», 30, VI, 1976):

³⁶ Avcıoğlu D., Panosmanlık, pantslamizm, türkçülük, „Cumhuriyet“, 30. VI. 1976; Jäschke G., Der Turanizmus der Yungtürken Zur Osmantischen ausenpolitik im Weltktrige, 1941, S. 5—8; Kuran A. B., ibid., s. 539—541.

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Celal Nuri, İttihat-ı İslam, İstanbul, 1331, s. 24.

³¹ Նույն տեղում, էջ 55:

³² Նույն տեղում, էջ 46:

³³ Նույն տեղում, էջ 107—108:

³⁴ Տե՛ս „The Middle East Journal“, volume 17, №N. 162, 1963, p. 55—63; Feroz Ahmed, ibid, p. 134—140.

Իսամայիլ բեյ Գասպրինսկին և ուրիշներ: Նրանց գրչին են պատկանում պանթուրքիզմին նվիրված մի շարք գրքեր: Նրանք հրապարակում են բազմաթիվ թերթեր ու ամսագրեր, որոնցում պրոպագանդվում էին պանթուրքական գաղափարները:

Երիտթուրքական տեսաբանները գտնում էին, որ նացիոնալիզմի վերացական ու ուտոպիական գաղափարները չէին կարողանալ իրենց հետևից տանել աշխատավորների «հետամնաց ու խավարամիտ» զանգվածներին, ուստի անհամեմատ ավելի հարմար է այդ բանին հասնել կրոնական դրոշի ներքո³⁷: Այդ պատճառով էլ «Միասնություն և Առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդներն իրենց շովինիստական ագիտացիայի ու պրոպագանդայի մեջ լայնորեն օգտվում էին պանիսլամիզմի ու պանթուրքիզմի լոզունգներով: Կրոնական միավորման տակ նրանք հասկանում էին մահմեդական ու թուրքալեզու ժողովուրդների քաղաքական միավորումը՝ թուրքերի գլխավորությամբ: Արհեստականորեն բարձրացնելով թուրքերի դերը, պանիսլամիստները և պանթուրքիստները ձգտում էին նախ արդարացնել թուրքական տիրապետությունները Օսմանյան կայսրության մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ, և, երկրորդ, հիմնավորել թուրքալեզու ու իսլամ դավանող ժողովուրդների տերիտորիաների նվաճման իրավունքը:

Պանթուրքիզմի հիմնադիր և ճանաչված գաղափարախոս Զիյա Գյոքալիբ գրում է, որ մահմեդական կրոնին պատկանող ժողովուրդների մեջ իշխողները պետք է լինեն միայն թուրքերը: Կառավարությունը պետք է մերժի օսմանիզմը, տարրերի թուրքերին մյուս մահմեդական ժողովուրդներից և հովանավորի միայն թուրքերին: Թուրքիայում ուրիշ ազգեր չպետք է գոյություն ունենան: Ոչ թուրք ժողովուրդները կամ պետք է թուրքանան, կամ էլ պետք է թողնեն երկիրը: Միայն թուրքիզմն իրագործելուց հետո Թուրքիայի համար հնարավորություն կստեղծվի իր սահմաններից դուրս գրտնրվող թուրքերին միավորելու:

Թուրքիզմի իսկական էությունը լավ է ձևակերպել «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներից մեկը՝ Մուսթաֆա Նազըմ փաշան, որը գրել է. «Պետությունը պետք է դառնա լրիվ թուրքական, քանի որ ոչ թուրք ժողովուրդների գոյությունը միշտ առիթ է հանդիսանալու Եվրոպայի միջամտությանը մեր գործերին: Մենք պետք է այդ ժողովուրդներին թուրքացնենք»³⁸: Երիտթուրքերի «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի հրատարակած ծրագրում ուղղակի գրված է. «Քրիստոնյաներին ենթարկել բռնի թուրքացման՝ թուրքերեն լեզվի և այլ միջոցներով»³⁹:

Երիտթուրքերը 1909 թ. ապրիլին, իշխանության գլուխ անցնելուց հետո, անցկացրին կրոնի ազգայնացում, դուրս մղելով այն ամենը, ինչը արաբական էր: Ղուրանը թարգմանվեց հին թուրքերենով, մզկիթներից մաքրեցին բոլոր արաբերեն մակագրությունները, քարոզում էին մահմեդական անունները թուրքական անուններով

³⁷ Ryan, Sira. The Inst of Dragomans, London, 1951, p. 89.
³⁸ Տե՛ս «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1967, № 7, էջ 113:
³⁹ Տե՛ս «Военный сборник», 1912, стр. 90.

Վոլսարինելը, ամենուրեք ուժեղացրին թուրքացման պրոպագանդան: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին պանիսլամական ու պանթուրքական պրոպագանդան շատ լայն թափ ստացավ հատկապես մայրաքաղաքի ու զավառական մամուլի խոշորագույն օրգանների էջերում: Մայրաքաղաքի պանթուրքական «Թանին» թերթից և «Թուրք յուրդու» ամսագրից բացի պանթուրքիստները կայսրության տարբեր շրջաններում հիմնադրել էին իրենց պրոպագանդայի օրգանները՝ «Թուրք իլի», «Թուրան», «Թուրք դիլի» և այլն⁴⁰: Այդ պրոպագանդային ակտիվորեն աջակցում էր Ստամբուլի գերմանական դեսպանության խոսափող «Օսմանիշե լլոյդ» թերթը: Այդ կապակցությամբ ռուսական դեսպան Չարիկովը 1912 թ. թուրքական կառավարությանը բողոք հայտնեց այն կուրսի դեմ, որ ընդունել էին Ստամբուլի մի շարք թերթեր ու ամսագրեր, «սխտեմատիկորեն մղելով պանիսլամական պրոպագանդա, որը Ռուսաստանի դեմ բացահայտ թշնամական նպատակներ էր հետապնդում»⁴¹:

Պատահական չէ, որ այդ թերթերից ու ամսագրերից շատերը երիտթուրքական գործակալության կողմից տարածվում էին Ռուսաստանում բնակվող մահմեդականների շրջանում⁴²:

Պանթուրքիստների տպագիր օրգաններն էին Սալոնիկում լույս տեսնող «Գենչ կայնլեր» («Երիտասարդ գրիչներ») և Ստամբուլում հրատարակվող «Թուրք յուրդու» ամսագրերը, որոնց էջերում տարվող պանթուրքական պրոպագանդան կոչված էր արդարացնելու «Միասնություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի մոլի շովինիստական, ասիմիլյատորական քաղաքականությունը:

Պանթուրքական ու պանիսլամական կաղմակերպությունները բացահայտորեն աջակցություն էին ստանում կառավարական հիմնարկներից: Ներքին գործերի և եկեղեցական գույրի (վակուֆների) մինիստրությունները, շեյհ-ուլ-իսլամը պրոպագանդիստական նրպատակների համար նրանց էին տրամադրում խոշոր գումարներ⁴³: Պանթուրքիզմի լայն տարածման նպատակով երիտթուրքական կառավարությունը Ստամբուլում և զավառական կենտրոններում 1911 թվականին հատուկ ակումբներ բացեց, այսպես կոչված «թուրքական օջախներ» և «թուրք յուրդու»⁴⁴, որոնց օգնությամբ երիտթուրքերն ուզում էին երիտասարդությունը դաստիարակել ամենամոլի նացիոնալիզմի, ռասայականության ոգով:

Քրդական ազգային ազատագրական շարժման գործիչներից մեկը՝ Ջիլադեթ-Ալի Բեդիրխանը Մուստաֆա Քեմալին ուղղված 1933 թվականի ղեկտեմբերի իր նամակում Թուրքիայի հանրապետական կառավարությանը մեղադրում էր այն բանում, որ վերջինս շարունակում էր երիտթուրքերի կողմից անցկացվող պանթուրքիզ-

⁴⁰ Տե՛ս «Cumhuriyet», 30. VI. 1976.
⁴¹ АВПР, ф. «Политархив», д. 1041, л. 30—31.
⁴² ЦГИА, ф. 821, оп. 133, д. 469, л. 152.
⁴³ Архив Груз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 11, д. 29, л. 668—670.
⁴⁴ Տե՛ս «The Middle East Journal», volume 17, N 162, 1963, p. 55—63.

մի քաղաքականությունը: Այդ կապակցությամբ նա նամակում վերհիշում էր ուսանող ժամանակ, 1909 թվականին իր լսած դասախոսություններից մեկը, որի ժամանակ պանթուրքիզմի շատագույն մասին Գասպրինսկին ասել էր հետևյալը. «Քուրքիսյում թուրքերից բացի չկա և չպետք է լինի որևէ այլ ազգություն»⁴⁵:

Նման դասախոսություններով և գրքերով, շարունակում էր Բեդրիսանը, հանդես էին գալիս Օսմանյան կայսրությունում բնակվող ոչ թուրք ազգությունների դեմ, ցանկանալով, այդպիսով, կառուցել նոր թուրք ազգի հիմքը: Շուվինիստական այդ ծրագիրը երիտթուրքերը ձգտում էին իրականացնել ուրիշ ազգությունների արյան զնով: Այնուհետև նա դիպուկ կերպով ընդգծում էր, որ երիտթուրքերի կողմից հիմնված «Քուրքական օջախները» որքան պանթուրքիստ, նույնքան էլ պանթուրքիստներ էին պատրաստում, քանի որ երիտթուրքերի ասիմիլյատորական քաղաքականության ուժեղացմանը զուգընթաց ավելի էր ուժեղանում Օսմանյան կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը⁴⁶:

Եթե մահմեդական ժողովուրդների նկատմամբ երիտթուրքերը ասիմիլյատորական քաղաքականություն էին վարում, ապա քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ, շարունակելով արյունառուշտ սուլթան Աբդուլ Համիդի գործը, ուղղակի կիրառում էին ֆիզիկական բնաջնջման տակտիկա: Դա բացատրվում էր նրանով, որ երիտթուրքերը վստահ չէին, որ հնարավոր է թուրքացնել սլավոնական ժողովուրդներին, հայերին ու հույներին⁴⁷:

Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդներին ոչնչացնելու երիտթուրքական քաղաքականության համոզիչ վկայությունն էր 1909 թ. գարնանը Ադանայում և Կիլիկիայի այլ շրջաններում կազմակերպված զանգվածային կոտորածը, որի զոհը դարձավ 30 հազար հայ: «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կազմած վերոհիշյալ ծրագրի համաձայն, գրում է Բեդրիսանը, քրդերը դասվում էին ոչ թե այն ազգերի շարքը, որոնք ենթակա էին բնաջնջման, այլ պատկանում էին ձուլման ենթակա ազգերի թվին: Եվ քանի որ քրդական տարրը գեպի «Ենի թուրան», «Գյուլեղ ուլջե» («Նոր թուրան», «Գեղեցիկ երկիր») տանող ճանապարհի վրա ապրող ազգ էր, ապա քուրդ ժողովրդի թրքացումը դառնում է կարևոր, շտապողական և հրամայողական⁴⁸: Եվ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը մշակում է հատուկ օրենք քրդերի ձուլման եղանակների մասին և այն վավերացնել տալիս ժամանակի սուլթան Մեհմեդ Ռեշադ 5-րդին:

Օրենքի համաձայն արևելյան վիլայեթների քուրդ բնակչությունը այդ հողերից բռնի կերպով պետք է տեղահանվեր և փոխադրվեր թուրքական հոծ բնակչություն ունեցող արևմտյան վիլայեթները, այն հաշվով, որ քրդերը տեղական թուրք բնակչության համեմա-

⁴⁵ Citadet Bedrihan, Türkiye Cumhuriyeti reisi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine açık mektup, 1933, s. 3 (արաբատա):

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 4:

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 18:

ությունը 5 տոկոսից ավելի չկազմեն⁴⁹, իսկ քրդաբնակ շրջաններում պետք է տեղավորվեին երկրի զանազան կողմերից բերվող թուրքերը, այն հաշվով, որ յուրաքանչյուր 100 թուրք բնակչի դիմաց լինեի ամենաշատը 10 քուրդ⁵⁰: Այսպիսով, եղրակացնում է Բեդրիսանը, «մեկ-երկու սերունդ հետո քուրդ գաղթականները, ձուլվելով թուրքերի մեջ ու նրանց հետ, պիտի կորցնեն իրենց լեզուն ու սովորությունները և պիտի թուրքանային»⁵¹: Ստանլով այդ մտքի շովինիստական ծրագրի մասին, Նուրի Գերսիմին գրում է, որ «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցությունը, որը սահմանագրության շրջանում իր ձեռքում էր պահում Քուրքիայի բախտը, «իբր ծրագրի գլխավոր հողվածներից մեկն էլ դարձրել էր այն, որ, Հուսեյին Ջահիդ Յալչինի՝ «Թանին» թերթի խոսքերով ասած, երկիրը «հիմնովին մաքրեն» թուրքիստ բնակվող ազգային փոքրամասնություններից: Այդ արտահայտությունը տարածվում էր քրդերի և հատկապես Գերսիմի վրա»⁵²: Նրանք ցանկանում էին, շարունակում է Գերսիմին, քրդերին ևս թաղել կործանվող օսմանյան պետության փլուզմանի տակ, ինչպես այդ արեցին հայերի հետ⁵³:

Եվ ամբողջ ժողովուրդների ձևակառուցող որոշող այդ դիվային ծրագիրը գործադրելու համար առիթը ներկայացավ բռնկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, և Օսմանյան կայսրությունը երիտասարդ թուրքերի եռյակի՝ էնվերի, Թալեաթի և Ջեմալի գլխավորությամբ մտավ պատերազմի մեջ, իբրև Գերմանիայի մերձավոր դաշնակից: Վերջինիս թողություններ էլ սկսեց կիրառվել «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կազմած ծրագրի այն մասը, որը վերաբերում էր հայերին:

Պատերազմի տարիներին երիտթուրքերի պանիսլամիզմի քաղաքականությունը թուրքիայի լծի տակ գտնվող արաբական երկրներում լրիվ ձախողվեց: Պատերազմի սկզբին արաբ հեղափոխականների ծավալած գործունեությունն արտակարգ լարված վիճակ էր ստեղծել արաբական վիլայեթներում: 1914 թվականի դեկտեմբերին Ջեմալ փաշան գալով Սիրիա և տեղում ծանոթանալով արաբական վիլայեթներում ստեղծված իրադրությանը, ստիպված էր խոստովանել, որ արաբական մարզերը վառողի նման ամեն բոլոր կարող են պայթել կայծից, եթե ձեռք չտանվեն ամենախիստ միջոցներ⁵⁴: Իր անսահմանափակ իշխանությունը հաստատելով Սիրիայում, Լիբանանում ու Պաղեստինում, Ջեմալն ամենուրեք արգելեց արաբներին լեզուն օգտագործել: Արաբական բոլոր ընդդիմադիր թերթերն արգելվեցին: Ջեմալի հրամանով ձեռքալայում և առանց դատ ու դատաստանի կախում էին արաբ մտավորականության ակնալոր ներկայացուցիչներին և ազգային ազատագրա-

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 18, ինչպես նաև «The Massacres of Kurds». Publikation of the Kurds National League Hoyboon, Caire, 1928, p. 8.

⁵⁰ A. Saphrastian, Kurds and Kurdistan, London, 1948, p. 81.

⁵¹ Բեդրիսանի նամակը, էջ 19:

⁵² Derstimi Nuri, Kurdistan tarihinde Derstım. Halep, 1952, s. 91.

⁵³ Նույն տեղը, էջ 107:

⁵⁴ Джемаль-паша, Записки, стр. 117.

ДОКТРИНЫ ПАНИСЛАМИЗМА И ПАНТЮРКИЗМА ВО
ВНУТРЕННЕЙ ПОЛИТИКЕ МЛАДОТУРОК

Резюме

В статье на основе богатого фактического материала показывается, что в основе националистической внутренней политики младотурок лежали реакционные доктрины панисламизма и пантюркизма. Младотурки, придя к власти в результате победы революции в 1908—1909 гг., с первых же дней стали на путь традиционной политики насильственного отуречивания всех народов, населяющих Османскую империю. Она проводилась младотурками под лозунгами панисламизма и пантюркизма. С помощью этих шовинистических, религиозных и расовых доктрин младотурки стремились разъединить народы, которые боролись против турецкого ига, посеять между ними вражду, отвлечь турецких трудящихся от классовой борьбы и одновременно направить их на многочисленные национальные меньшинства Османской империи.

Если в отношении мусульманских народов Османской империи младотурки вели ассимиляторский курс, то в отношении христианского населения страны они придерживались политики прямого физического уничтожения.

Великодержавная политика младотурецкого правительства в конечном итоге потерпела провал, о чем свидетельствовало усилившееся национально-освободительное движение арабов, курдов, албанцев и других исповедующих ислам народов, как накануне первой мировой войны, так, и, особенно в годы войны.

Р. П. КОНДАКЧЯН

Канд. истор. наук, ст. научный сотруд.
Института востоковедения АН Арм. ССР

ТУРЦИЯ. ВНУТРЕННЯЯ ПОЛИТИКА, ИСЛАМ И
ДУХОВЕНСТВО

Османская империя являлась военно-феодальным и теократическим государством, в котором верховная неограниченная светская и духовная власть принадлежала султану-халифу. На протяжении многих веков, ислам считался здесь государственной религией со всеми вытекающими отсюда последствиями, идеологией военно-феодальных правящих кругов, а духовенство—одним из правящих сословий. Вероучение ислама (суннизм), его обычаи и обряды, мораль и правовые нормы со временем превратились в один из обязательных основных компонентов социальной и национальной психологии турецкого народа.

կան շարժման գործիչներին: Թուրքական իշխանությունները, արդեն ունենալով Արևմտյան Հայաստանից հայ բնակչությանը գլխավորն տեղահանելու փորձը, արաբական նահանգներում ևս սկսեցին կիրառել զանգվածային արտոթի քաղաքականություն, բնիկ արաբներին հեռացնելով իրենց բնակավայրերից՝ դեպի Տեր-Ջորի անապատային շրջաններ: Թեև զանգվածային բռնությունների, մահապատժի ու արտոթի ճանապարհով թուրքական իշխանություններին հաջողվեց կանխել Սիրիայում, կիբանանում, Պաղեստինում և Իրաքում նախապատրաստվող համընդհանուր ապստամբությունը, այնուհանդերձ, արաբներն անցան պարտիզական պատերազմի, որը հատկապես մեծ թափ ստացավ Հեջազում ծագած ապստամբությունից հետո⁵⁵:

Ամենուրեք ուժգին ագիտացիա էր մղվում Հեջազի ապստամբներին նյութական օգնություն ցույց տալու և կամավորական ջոկատներ ուղարկելու օգտին: Հեջազը դարձել էր արաբների ազգային ազատագրական պայքարի դրոշմ: Պատերազմի տարիներին արաբ ժողովուրդների մղած պայքարը էական դեր խաղաց թուրքզերմանական գործերին Միջագետքի ու Սիրիական-պաղեստինյան ճակատներում վերջնականապես ջախջախելու և շուրջ շորս դար տեղած թուրքական տիրապետությունից արաբական երկրներն ազատագրելու գործում:

Պրոֆ. Ռեմզի Օզուզ Արրկը կսկիծով է գրում, որ ինչպես կայսրության ներսի մահմեդական, այնպես էլ դրսի ժողովուրդները, առաջին աշխարհամարտի ժամանակ կայսրության թուրքերի նկատմամբ թշնամական դիրք բռնեցին: «Մենք, որ նրանց եղբայր էինք համարում,— շարունակում է Օզուզ Արրկը,— դարձանք նրանց էլ հարվածների թիրախ ու մնացինք մեն-մենակ համաշխարհային այդ անողոր քննության մեջ: Մուսուլմանությունը որպես քաղաքական գաղափարախոսություն հիմնավորել ձգտողների փորձը ձախողվեց, նրանց փոխարեն թուրքիզմի հետևողները հաղթանակ տարան»⁵⁶:

Այսպիսով, երիտթուրքերի պանիսլամիզմի դոկտրինան, որը կոչված էր մահմեդական ժողովուրդների և, առաջին հերթին, պատերազմի տարիներին լայն թափ ստացած արաբական ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարը կանխելուն, ձախողվեց: Այդ դոկտրինան, որի գլխավոր նպատակն էր Թուրքիայի բրիտանյա ժողովուրդների բռնի թուրքացումը, իսկ շահողվելու դեպքում ֆիզիկական բնաջնջումը, իրագործվեց արևմտահայերի զանգվածային գնդացիզմով:

Ինչ վերաբերում է երիտթուրքերի արտաքին քաղաքականության բնագավառում պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դոկտրինաներին, ապա թուրք հեղինակների խոստովանությամբ ցնորամիտ այդ պլանները հանգեցրին Օսմանյան կայսրության տապալմանը⁵⁷:

⁵⁵ Մեվլան-գադե Ռիֆար, Օսմանյան հեղափոխության մուք ծալքերը, Բեյրութ, 1938, էջ 249—251:

⁵⁶ Prof. Arik R. O., ibid., s. 10—11.

⁵⁷ Kurān A. B., ibid., s. 541.

Мусульманское духовенство приняло самое активное участие в национальной войне против стран Антанты и в самом ее руководстве (1918—1922 гг.), а мусульманский национализм — извечная вражда ислама к иноверцам, в данном случае в отношении христианских народов стран победителей, совместно с буржуазным национализмом, составили общую идеологию этой войны.

После победы в национальной войне в Турции были упразднены султанат (1922 г.), халифат (1924 г.), страна провозглашена республикой (1923 г.). Духовенство, боясь потерять свои прежние позиции в обществе, перешло в лагерь политических противников республики. Затем кемалисты начали осуществлять мероприятия по светскому устройству общества — политика лаицизма — ограничили влияние ислама и духовенства на общественно-политическую структуру страны и подчинили их классовой власти нарождавшейся турецкой национальной буржуазии. Значительная часть земли, находящаяся в пользовании мечетей и джами (вакф—церковные земли) перешла государству, школа и суд — переданы гражданскому ведомству, женщины получили равные с мужчинами права. Кемалисты запретили также различные секты, с целью упрочения позиций ортодоксального суннизма. В апреле 1928 г. меджлис принял закон, согласно которому ислам лишился привилегий государственной религии — церковь конституционно отделялась от государства. «Но когда в XVIII веке, — писали К. Маркс и Ф. Энгельс, — буржуазия достаточно окрепла для того, чтобы создать свою собственную идеологию, соответствующую ее классовому положению, она совершила свою великую и законченную революцию—французскую, апеллируя исключительно к юридическим и политическим идеям и думая о религии лишь постольку, поскольку эта последняя преграждала ей дорогу»¹.

Вышеупомянутые мероприятия кемалистов по устройству светского общества — политика лаицизма, значительно ослабили позиции духовенства в общественно-политической жизни и уже накануне второй мировой войны власть полностью принадлежала блоку различных группировок турецкой национальной буржуазии и крупных помещиков. Однако острая нехватка светских школ, учителей и учебного материала, медицинских учреждений и персонала, почти сплошная неграмотность, глубокая религиозность и забитость сельского населения, в особенности восточных вилайетов страны, создавали удобную почву для того, чтобы духовенство продолжало сохранять свое влияние на верующие массы.

В период второй мировой войны правящая Народно-республиканская партия (НРП) проводила антинародную внут-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. II, том 21, стр. 294.

реннюю и внешнюю политику, в результате чего после окончания войны в стране начал назревать внутривластный кризис и кризис в правящих верхах. В целях его преодоления и сохранения власти в своих руках, НРП пошла на ряд уступок, в том числе и в угоду реакционно-клерикальным кругам. Она стремилась к тому, чтобы использовать религию—(суннитскому толку ислама характерен слепой фатализм) и духовенство в борьбе против роста классового самосознания трудящихся масс города и деревни, с их помощью перетянуть на свою сторону религиозно настроенные массы. Кстати к этому стремились также оппозиционные буржуазные партии—Демократическая партия и Национальная партия, выступавшие за неограниченную свободу вероисповедания, исполнения обрядов и обычаев. Таким образом и правящая НРП и основные оппозиционные буржуазные партии превратили политику в отношении религии и духовенства в орудие общеклассовой политики духовного подавления рабочего класса и трудящегося крестьянства (политика антикоммунизма), а также межпартийной борьбы.

Правительство НРП увеличивало бюджетные ассигнования управлениям по делам религии и вакфов, строило новые и ремонтировало старые мечети, мавзолей и медресе, разрешило хадж (паломничество в Мекку и Медину), факультативное преподавание религиозных предметов в школах и высших учебных заведениях, подготовку кадров духовенства. В стране возобновили деятельность различные секты.

На выборах в меджлис в мае 1950 г. победу одержала Демократическая партия, выступавшая с позиций антикоммунизма и национализма, разжигания религиозного фанатизма. Она систематически увеличивала бюджетные ассигнования духовенству², разрешила эзан (призыв к молитве) на арабском языке³, передачу стихов Корана по государственному радио, ввела обязательное обучение религиозных предметов в начальных и средних школах⁴. Правительство Дж. Баяра—А. Мендереса энергично взялось за подготовку кадров духовенства среднего и высшего звена. В результате возросло число лиц, совершавших хадж, активизировалась деятельность различных сект. В рядах правящей партии стали раздаваться голоса, требовавшие издавать законы в соответствии с исламом, восстановить халифат и пр.

Политика уступок религии и духовенству привела к уси-

² См.: „Zafer“, 9. XII. 1950, I. XII. 1951, 2. XII. 1953; „T. C. Resmi gazete“, I. III. 1951; „Türkiye İstatistik Yılı 1960—1962, Ankara, 1964, s. 4/6.

³ „Zafer“, 17. VI. 1950.

⁴ G. Lenczowski, The Middle East in World Affairs, N. Y., 1952, p. 157; „Zafer“, 30. IX. 1950; 9. IX. 1956; „Cumhuriyet“, 2. 11. 1953.

лению влияния духовенства на верующие массы, возвышению его роли в турецком обществе, разжиганию религиозного фанатизма и его использование в целях политики антикоммунизма. Правящая ДП использовала влияние духовенства и против основной оппозиционной партии — НРП.

В годы правления ДП (1950—1960) проводила политику усиленной милитаризации страны, вызвавшую экономические и финансовые трудности, снижение жизненного уровня народных масс. Усилились позиции реакции во всех областях внутривластной жизни. Назревал новый внутривластный кризис. В такой обстановке 27 мая 1960 г. в Турции произошел переворот: к власти пришли военные, объединившиеся в Комитет национального единства (КНЕ).

Военные осуществили ряд мероприятий по ослаблению внутривластной напряженности, упрочению режима, а также прекращению использования религии и духовенства в межпартийной борьбе: генерал Дж. Гюрсель, председатель КНЕ еще 3 мая 1960 г. в письме министру национальной обороны, потребовал прекратить злоупотребление религией и духовенства в политических целях, т. е. в межпартийной борьбе.

Комитет национального единства достаточно усмирил служителей культа, религиозных фанатиков и сектантов. Были отстранены от должности руководители управлений по делам религии и вакуфов. Затем КНЕ провел опрос по проекту новой конституции. В анкету был включен также пункт о религии: «Как препятствовать злоупотреблению религией в политических целях?»⁵. НРП и другие партии, достаточно пострадавшие от политики ДП в области религии и духовенства, поддержали этот пункт анкеты. В июне 1960 г. КНЕ обратился к населению с воззванием, в котором подтверждал право граждан на свободу совести и вероисповедания, а также запрещал вести религиозную пропаганду и использовать религию в политических (межпартийных) целях. Наряду с этим военные заявили, что они не являются сторонниками безбожия и религиозной реакции, тем самым повторив утверждения прежних властей, которые ставили на одну доску безбожие и религиозный фанатизм. Были восстановлены эзан и чтение стихов Корана на турецком языке⁶, запрещено ношение чаршафа (головное покрывало мусульманки).

В октябре 1960 г. на острове Ясыада начался судебный процесс над лидерами ДП. Их обвиняли и в том, что они использовали религию в политических целях. Необходимо отметить, что военные власти, обвиняя лидеров ДП в злоупотреблениях религиозными чувствами верующих, имели в

виду использование их как орудие в межпартийной борьбе. Особенно тяжелые обвинения были предъявлены бывшему премьер-министру А. Мендересу. В ходе судебного процесса выявились новые факты сращивания низовых и других организаций ДП с духовенством и шейхами сект⁷. Злоупотребление же религиозными чувствами верующих масс со стороны ДП и других буржуазных партий как орудие политики антикоммунизма не осуждалось.

О значении, придаваемой военными властями своей политике в области религии и духовенства, свидетельствует и форма исполнения смертной казни осужденных А. Мендереса, Ф. Зорлу (министр иностранных дел) и Х. Полаткана (министр финансов). Власти использовали казнь для дальнейшего устрашения религиозных фанатиков. Лидеры ДП были повешены, что по мусульманским повериям, считается самой страшной и позорной формой казни. Однако в другом случае военные решили придерживаться мусульманского обычая: заменили смертную казнь Дж. Баяру пожизненным заключением в связи с преклонным возрастом — ему пошел тогда 77-й год.

Комитет национального единства уделил внимание преподаванию религии в школах, и поэтому вскоре в системе министерства просвещения впервые было учреждено управление религиозного обучения⁸. Военные поставили задачу подготовить «просвещенных» и «культурных» служителей культа; фактически они продолжали в этой области прежний курс⁹.

Военные власти также использовали религию и духовенство в борьбе против распространения идей коммунизма, роста классового самосознания трудящихся масс: КНЕ, в лице главы государства и правительства Дж. Гюрсея, призвал духовенство «объединить соотечественников»¹⁰, т. е. выступил, исходя из догм ислама, против классового деления общества.

В январе 1961 г. было созвано Учредительное собрание с целью разработки проекта новой конституции. Соответствующую комиссию возглавил тогдашний видный деятель НРП проф. Т. Фейзиоглу. Разработка проекта новой конституции протекала в острой борьбе между НРП и недавно образованной Партией справедливости (ПС), отражающей интересы крупной торгово-промышленной и финансовой буржуазии и помещиков. Острой была борьба и вокруг статьи 19 проекта о свободе совести и вероисповедания, места рели-

⁵ „Vatan“, 10. VI. 1960.

⁶ См. „Vatan“, 24. VII. 1960; „Hürriyet“, 8. X. 1960; „Ulus“, 6. X. 1960.

⁷ „Hürriyet“, 21. VI. 1960; „Ulus“, 28. III. 1961.

⁸ „Ulus“, 19. VIII. 1961.

⁹ „Cumhuriyet“, 22. 11. 1961.

¹⁰ „Vatan“, 18. VII. 1961.

гин и духовенства в турецком обществе. В эту статью был включен также пункт о запрещении использования религии в политических целях. Статья долго и шумно обсуждалась как в конституционной комиссии, так и в Учредительном собрании и в печати. В ходе обсуждения затрагивалось множество вопросов, в том числе правовое положение мусульманских сект, в частности, алевитов¹¹.

Особо утверждалось, что светский характер общества никоим образом не означает безбожия¹². Так как ПС, основная соперница НРП, еще не успела упрочить свои позиции, то ст. 19 была принята Учредительным собранием в той редакции, какая соответствовала больше целям НРП.

Новая конституция, принятая Учредительным собранием в мае 1961 г., и одобренная референдумом в июле того же года, подтвердила равенство граждан Турции перед законом без различия расы, языка, религии и вероисповедания. Ислам оставался официальной религией. Конституция провозглашала свободу совести и вероисповедания, исполнения религиозных обрядов и праздников ортодоксального суннизма, свободное обучение религии, запрещение сектантской деятельности и использования религии в политических целях.

Осенью 1961 г. состоялись выборы в меджлис, в результате которых ни одной ведущей партии не удалось получить абсолютного большинства в палатах меджлиса. Было сформировано коалиционное правительство во главе с лидером НРП И. Иненю.

Политика использования религии и духовенства в антикоммунистических целях являлась составной частью антинародной внутренней политики правящей НРП. Путем различных уступок она старалась завоевать доверие духовенства, использовать его влияние для упрочения своей власти, т. е. фактически использовать религию и духовенство в межпартийной борьбе. Поэтому правительство И. Иненю наметило ряд мероприятий по повышению профессионального уровня служащих культа, в особенности в сельской местности. Более того, в 1962 г. в Конье открылся высший институт ислама, второй после стамбульского. С каждым годом увеличивались ассигнования на содержание управления по делам религии. Если в 1961 г. его расходы составляли сумму в 45,5 млн. лир, то в 1962 г. — 51,9 млн. лир¹³. В стране продолжались ремонт старых и строительство новых мечетей.

Осенью 1965 г. ПС, одержав победу на выборах в меджлис, сформировала однопартийное правительство во главе с

¹¹ „Ulus“, 12. IV. 1961.

¹² „Ulus“, 13. IV. 1961.

¹³ „Ulus“, 2. XII. 1961; „Türkiye istatistik yilligi 1960—1962“, s. 406.

лидером ПС С. Демирелем. То же самое повторилось и в 1969 г.

Внутренняя политика правительства ПС была направлена на укрепление позиций крупной буржуазии и помещиков во всех сферах внутриполитической жизни. Что касается ее политики в отношении религии и духовенства, то она широко использовала их влияние в межпартийной борьбе. Роль духовенства во внутриполитической жизни постепенно усиливалась.

Правящие круги продолжали использовать религию в борьбе против коммунизма. При поддержке властей получил широкий размах лозунг «Мусульманин коммунистом не станет»¹⁴. Даже президент Дж. Сунай рассматривал религию как «серьезное препятствие для распространения коммунизма»¹⁵. Как и в прошлом, в борьбу против идей коммунизма включилось и духовенство, в том числе учащиеся школ имамов и хатипов¹⁶. Дело дошло до того, что власти приравняли деятельность сектантов к коммунистической¹⁷.

Правительство ПС, следуя примеру своих предшественников, увеличивало с каждым годом ассигнования на управление по делам религии: в 1967 г. они составили 168, 4 млн. лир, в 1968 г. — 184,4 млн. лир¹⁸. Продолжались ремонт старых и строительство новых мечетей. Были случаи, когда здание школы переоборудовали под мечеть¹⁹, использовали школьный участок для строительства мечети²⁰. По данным на март 1968 г., в Турции действовали 41 тыс. мечетей — больше чем начальных школ²¹.

Правительство ПС продолжало широкую подготовку служащих культа. Федерация союзов выпускников школ имамов и хатипов обратилась к правительству с требованием открыть такие школы не только в вилайетах, но и в каждом уезде²². Вскоре выпускники этих школ получили возможность для поступления в университет²³. Кроме того, был открыт еще один институт ислама в Измире²⁴.

Правящая партия уделяла большое внимание также во-

¹⁴ „Veni Istanbul“, 11. IV. 1966.

¹⁵ „Milliyet“, 20. II. 1957.

¹⁶ „Milliyet“, 6. XI. 1968.

¹⁷ „Cumhuriyet“, 10. III. 1968.

¹⁸ T. C. Resmî gazete, I. III. 1968.

¹⁹ „Ulus“, 6. VIII. 1967.

²⁰ „Cumhuriyet“, 2. VI. 1969.

²¹ „Milliyet“, 8. III. 1968.

²² „Cumhuriyet“, 15. V. 1968.

²³ „Cumhuriyet“, 18. V. 1967.

²⁴ „Cumhuriyet“, 24. II. 1969.

просам преподавания религии в школах. Расширилось изучение Корана как на специальных курсах, так и в частных школах и даже на дому. В настоящее время в стране насчитывается более 40 тыс. курсов по изучению Корана, на которых обучается более 1 млн. учащихся.

В стране все громче раздавались голоса против политики лаицизма и в пользу восстановления халифата, перенесения дня отдыха с воскресенья на пятницу, провозглашения Турции исламской республикой. Упрочились религиозные традиции, выдаваемые за национальные и народные, по-прежнему тысячи людей совершали хадж. Не только лидеры партий, но и государственные и военные деятели считали своим долгом поздравлять соотечественников по случаю религиозных праздников.

Наблюдались случаи ношения чадры, притом не только в отдаленных районах, но и в городах и даже в столице. Студентки богословского факультета Анкарского университета ходили на занятия с покрывалом на голове²⁵. Усилилась религиозность масс, их слепой фанатизм. Религиозные фанатики организовывали провокации против буржуазно-либеральных кругов, преподнося свою деятельность как борьбу против идей коммунизма. Они нападали на школы, выдвигали требование узаконить религиозный брак и т. д.

Наряду с усилением религиозности народа в Турции продолжалось восхваление ислама как религии, возвышалась его роль и значение в общественно-политической жизни. На страницах газет подчеркивалось, что Турция должна вновь стать центром и лидером всего мусульманского мира, как во времена Османской империи²⁶.

Представители Турции принимали участие в конгрессах Всемирного мусульманского союза. На одном из сходов союза в Мекке организаторы последнего внушали представителям Турции, что «тот, кто не посещает мечети, является коммунистом и безбожником. Учитывайте всех тех, кто не посещает мечети. Когда поступит приказ к наступлению, сперва уничтожьте их»²⁷. Более того, Дж. Сунай впервые в истории Турецкой республики совершил хадж в Мекку²⁸.

В стране вновь активизировали свою деятельность различные секты, в особенности секта нурджи.

В обстановке нагнетания религиозного фанатизма и фатализма и злоупотребления религиозными чувствами народных масс со стороны буржуазных партий, в Турции участились

²⁵ „The Guardian“, 27. IV. 1968.

²⁶ „Yeni Istanbul“, 27. VI. 1966.

²⁷ „Cumhuriyet“, 1. V. 1968.

²⁸ „Aksam“, 12. I. 1968.

извечные распри между суннитами и шиитами. Столкновения между ними произошли в Диарбекире, Сивасе, Эльбистане, Зонгулдаке, Османие, Кахраман-Мараше и других городах²⁹. Порой в столкновениях, которые часто заканчивались кровопролитием, участвовали тысячи лиц. Следует отметить, что распри между приверженцами двух основных толков ислама возникали не только между темными и забытыми крестьянами, но и между учащимися и студентами. Следует отметить, что повсюду инициаторами религиозных распри выступали сунниты, так как в Турции ислам всегда воспринимался и сейчас воспринимается только как суннизм, стремящийся подчинить себе шиизм.

В условиях, когда позиции религии и духовенства во внутривластной жизни усиливались, борьба буржуазных партий за привлечение на свою сторону духовенства приобрела острый характер. Больше всех поддержкой духовенства пользовалась ПС. Она дошла даже до того, что обвинила Мустафу Кемаля Ататюрка в безбожии³⁰, преподнесла его как «бога безбожных»³¹.

Влияние религии и духовенства как орудия классовой и межпартийной борьбы использовали и другие политические партии, в том числе Национальная партия³² и Республиканская крестьянская-национальная партия, впоследствии Партия националистического движения³³.

Некоторые «общественные» организации, в том числе «Общество борьбы против коммунизма», широко использовали в своей деятельности религиозную идеологию³⁴. На собрании религиозных деятелей, организованном обществом в Бурсе, обсуждался вопрос о деятельности «врагов религии», под которыми подразумевались коммунисты³⁵.

Один из методов использования религии в антикоммунистической политике состоит в публикациях клеветнических статей о положении религии и духовенства, в особенности ислама и мусульманского духовенства, и «притеснениях» мусульман в Советском Союзе³⁶.

Религия использовалась в этих же целях высшим армейским командованием.

²⁹ „Cumhuriyet“, 28. II. 1961; 13. II; 10. III; 31. VIII. 1968*, „Yeni Sabah“, 26. VI. 1963; „Aksam“, 24. VI. 1967; „Правда“, 26. II. 1975; 28. XII. 1978.

³⁰ „Milliyet“, 22. V. 1966.

³¹ „Milliyet“, 2. XI. 1968.

³² „Aksam“, 27. IV. 1968.

³³ „Cumhuriyet“, 31. III. 1969.

³⁴ „Cumhuriyet“, 13. II; 30. III. 1968.

³⁵ „Yeni Sabah“, 14. II. 1968.

³⁶ „Yeni Istanbul“, 28. IV; 25. XI. 1965; „Milliyet“, 24. VI. 1967.

Во исполнение приказа тогдашнего начальника генштаба турецкой армии Дж. Турала проводилась усиленная обработка личного состава армии в духе антикоммунизма, в том числе и с помощью религии, что продолжается и в наше время. Каждый год многие солдаты и офицеры получали отпуска специально по случаю мусульманского праздника шекер-байрама³⁷.

Именно в такой обстановке стали возможны факты возникновения политической партии с программой, в основном основанной на догмах ислама.

Первая попытка в этом направлении была сделана еще в 1964 г., когда образовалась подпольная «турецкая партия», с лозунгом «Женщина с улицы домой»³⁸. Вторая попытка была сделана в 1967 г., когда возникла «партия освобождения». Один из ее организаторов Озкан, говорил: «Наша цель состоит в том, чтобы создать государство, основанное на концепциях ислама. Мы стремимся к тому, чтобы создать исламское государство, наподобие Османской империи»³⁹. Члены этой партии распространили проект турецкой конституции, по которому предполагалось восстановление теократического режима в стране⁴⁰. Однако эти попытки не увенчались успехом из-за противодействия остальных партий, стремящихся монополизировать, каждая в отдельности, влияние на религию и духовенство.

В октябре 1972 г. в Турции была создана Партия национального спасения (ПНС), ныне возглавляемая Н. Эрбаканом (независимый депутат меджлиса от Коньи). ПНС выдвигала задачу восстановления теократического режима власти взамен гражданского со всеми вытекающими отсюда последствиями. Она выступала за «мусульманский социализм», утверждая, что «первым социалистом мира является Мухаммед». Партия проповедовала религиозное равенство всех мусульман, справедливость, порицала богатство и праздный образ жизни. Она выступала против иностранного засилья, причем борьба против него зиждлась на догмах ислама, на его враждебности ко всем иноверцам. Но ПНС не выступала против засилья американской военщины. Для ПНС характерны махровый пантюркизм, антисоветизм и антикоммунизм.

В Турции наблюдается волна клерикального антикоммунизма, этой составной части буржуазно-классового антикоммунизма.

Появление ПНС на политической арене свидетельствовало о том, что турецкое общество еще достаточно подвержено воз-

³⁷ „Ulus“, 31. XII. 1967.

³⁸ „Ulus“, 17. III. 1964.

³⁹ „Zafer“, 6. VIII. 1967.

⁴⁰ „Dünya“, 15. VIII. 1967.

действую религиозной идеологии, питает симпатии к ней. В программе КПСС говорится: «Все возрастающее значение в политическом и идеологическом арсенале империализма приобретает клерикализм. Он не ограничивается использованием церкви и ее разветвленного аппарата... Клерикализм раскалывает ряды рабочего класса, ряды трудящихся. Монополии щедро финансируют клерикальные партии и организации, эксплуатирующие религиозные чувства трудящихся, их суеверие и предрассудки»⁴¹.

Таким образом, если в 1964—1969 гг. в Турции еще обсуждался вопрос, может ли в стране возникнуть партия с религиозной программой, то в 1972 г. она стала реальностью.

Партии национального спасения удалось расширить свое влияние в турецком обществе также в связи с обострением внутривнутриполитического положения, в результате которого Высший военный совет отстранил от власти ПС в марте 1971 г.

Осенью 1973 г. ПНС приняла участие в парламентских выборах и получила 48 депутатских мест в национальной палате меджлиса. Семь депутатов меджлиса являлись слугителями культа⁴². ПНС приняла участие в формировании коалиционного правительства во главе с лидером НРП Б. Эджевитом. Коалиция таких партий, как НРП и ПНС, как и следовало ожидать, не могла долго продержаться. В сентябре 1974 г. она распалась. Но ПНС вновь была приглашена в коалиционное правительство «националистического фронта» во главе с лидером ПС С. Демирелем. Партия национального спасения приняла участие также в выборах меджлиса в июне 1977 г., правда с меньшим успехом, однако прочно удерживала третье место по числу депутатских мест после НРП и ПС.

Активность ПНС в общественно-политической жизни Турции — доказательство того, что в Турции еще имеются возможности для использования буржуазными партиями позиций религии и духовенства, как в общеклассовых целях, так и в межпартийной борьбе.

Таким образом правящие круги Турции широко использовали ислам и мусульманское духовенство как орудие политики антикоммунизма и в межпартийной борьбе. Буржуазные партии Турции сами выступали в пользу духовенства. Одновременно они перехватили требования и лозунги духовенства, сами выступали с его позиций, лишь бы лишить его самостоятельной политической роли.

Более того, разжигание религиозного фанатизма, однако не привело к усилению мусульманского национализма против западных стран, в частности против США. Это говорит о том, что власти культивировали крайний религиозный фа-

⁴¹ Программа КПСС. М., 1961, стр. 53.

⁴² „Cumhuriyet“, 16. X. 1973.

натизм как целенаправленный только против прогрессивных и демократических сил страны, как орудие политики антикоммунизма и в целях межпартийной борьбы.

* * *

12 сентября 1980 г. в Турции произошел очередной военный переворот, в результате которого правительство парламентского меньшинства С. Демиреля, пришедшего к власти после промежуточных парламентских выборов осенью 1979 г., было отстранено от власти.

Переворот носил верхушечный характер и был направлен на преодоление все углубляющегося кризиса в правящих верхах и поэтому не имеет ни социального, ни антиимпериалистического характера.

Вся законодательная и исполнительная власть перешла Совету национальной безопасности во главе с начальником генерального штаба турецкой армии генералом К. Эвреном, а правительство возглавил бывший командующий военноморскими силами адмирал Б. Улусу.

Что касается политики новых властей в вопросах религии и духовенства, то следует отметить, что за некоторыми отдельными моментами, она почти повторяет политику военных властей после майского военного переворота 1960 г.

Так например, в программных заявлениях Б. Улусу, как и прежде, провозглашается дальнейшее осуществление принципов лаицизма, обеспечение свободы вероисповедания и отправление религиозных обрядов, запрещение использования религии в корыстных политических целях. Также намечается, что управление по делам религии и все религиозные деятели должны находиться вне сферы политических разногласий и их влияния⁴³.

На практике это будет означать, что запрещается злоупотребление влиянием религии и духовенства в целях межпартийной борьбы, что же касается использования их влияния в качестве орудия политики антикоммунизма, то оно будет по-прежнему продолжаться. Одновременно это станет означать, что служителям культа не будет позволено ходить за рамки своей профессии, т. е. их деятельность будет ограничиваться чисто культовой сферой.

Правительство Б. Улусу также намечает разработку мероприятий по подготовке «просвещенных» духовников — «последователей Ататюрка»⁴⁴. Однако, если раньше, обучение детей турецких рабочих, временно выехавших на заработки в страны Западной Европы, религии, имело место сти-

⁴³ „Cumhuriyet“, 24. IX. 1980; „Baris“, 28. IX. 1980.

⁴⁴ „Baris“, 28. IX. 1980.

хийным образом, то сейчас этому делу придается организованный характер⁴⁵.

Военные власти намереваются ослабить напряженность между суннитами и шинитами, которая в последние годы часто доходила до кровопролитных столкновений⁴⁶, запретить деятельность различных религиозных орденов и сект, усмирить сектантов. Они привлекли к судебной ответственности лидера ПНС — партии крайних религиозных экстремистов Н. Эрбакана, а также остальных депутатов меджлиса от этой партии. Все они обвиняются в возрождении шариатских порядков, попытках создать государство, основанное на принципах ислама (теократическое государство)⁴⁷.

Однако с другой стороны, военные власти стремятся несколько ублажить служителей культа. Так например, с наступлением праздника курбан байрама, Б. Улусу, как это всегда практиковалось, обратился с поздравлениями к турецкому народу⁴⁸. Далее, Турция приняла участие в конференции Организации исламских государств в Фесе (Марокко) и т. д.

Ռ. Պ. ԿՈՆՎԱԿՉՅԱՆ

ԹՈՒՐԻԻԱ: ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԻՍԼԱՄԸ ԵՎ
ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա մ ֆ ո փ ո ս մ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո թուրքական բուրժուազիան մի շարք զիջումներ կատարեց իսլամին և մուսուլմանական հոգևորականությանը՝ նրանց ազդեցությունը հակադեմոկրատիկ և բուրժուական միջկուսակցական պայքարի նպատակներով օգտագործելու համար: Այստեղ բորբոքվում է կրոնական մոլեռանդությունը, ուժեղանում է աղանդների գործունեությունը, սրվում են միջկրոնական, միջկուսակցական և ազգամիջյան հակասությունները սուննի և շիա համայնքների միջև, խորանում է ժամանակակից թուրքական հասարակության զաղափարային-բաղաբական ճգնաժամը:

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Кровавое столкновение между суннитами и шинитами имело место в июле 1980 г. в Чоруме. См. «Monde», 27. VII. 1980.

⁴⁷ „Baris“, 10. X. 1980; 17. X. 1980.

⁴⁸ „Günaydin“, 19. X. 1980.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ БАЛКАНСКОЙ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ (1939—1941 ГГ.)

Ситуация на Балканах в межвоенный период долгие годы определялась и во многом была предопределена статусом, который отвела Балканским странам Версальская система. Это, конечно, не означает, что позиции и политика великих держав, проявлявших большую заинтересованность в этом регионе, развитие международной политики не оказывали своего очень сильного, нередко решающего влияния на политический курс той или иной балканской страны. Однако, как свидетельствуют события, не только влияния, но и прямого давления западных держав, учредивших Версальскую систему, подчас оказывалось недостаточно, чтобы преодолеть ею же порожденные проблемы. Раздел стран на победителей и побежденных создал две направляющие тенденции в этом регионе, не сумев не только разрешить, но хотя бы смягчить, сгладить бесчисленные взаимные территориальные претензии. Если победители — Югославия, Румыния и Чехословакия видели важнейшую задачу своей политики в сохранении достигнутого положения (посредством военно-политических союзов), то побежденные — Австрия, Болгария, Венгрия — остро ощущая ущемленность этой системой, настойчиво искали возможности для избавления от ограничений¹.

Резкая активизация германской политики в Юго-Восточной Европе после прихода к власти Гитлера привела болгарских и венгерских политиков к мысли, что в лице Германии — их недавнего союзника в войне — появилась реальная сила, борющаяся против Версальской системы, с помощью которой представляется возможным добиться ревизий.

К этому же времени, в начале 1934 г., из так называемой «французской системы союзов», носившей отчетливо выраженную антигерманскую и антиитальянскую направленность и одновременно являвшейся частью антисоветского «санитарного кордона», образовался блок из четырех стран — Греции, Румынии, Югославии и Турции, — известный в истории как Балканская Антанта.

¹ Подробно о ситуации на Балканах и образовании Балканской Антанты, см.: С. И. Рябокоп, Образование Балканской Антанты и позиция Болгарии, Ученые записки Уральского гос. университета, № 46, вып. 3, «Международные отношения в новейшее время», Свердловск, 1966.

Балканская Антанта², как и предшествовавшие ей военно-политические союзы, имела основной целью гарантирование территориального статус-кво на Балканах и потому была направлена как против Болгарии, так и против германской и итальянской экспансии в этом районе. Другой ее задачей было отстранение Советского Союза от балканских дел.

Что касается Турции, то ее активное участие в организации и деятельности Балканской Антанты вытекало из тогдашней общей турецкой внешнеполитической концепции, основной линией которой до середины 30-х годов было стремление упрочить международное положение страны, придерживаясь в целом принципиального курса, направленного на обеспечение столь недавно завоеванной национальной независимости. Помимо агрессивных притязаний Италии, Турция, как и Греция, была обеспокоена начавшимся сближением между Югославией и Болгарией, в котором усматривала угрозу своей границе во Фракии³. Болгария добивалась предоставления ей выхода к Эгейскому морю. К этому времени Турция уже стала членом Лиги наций, а с августа 1934 года и членом Совета Лиги наций.

² Страны — участницы пакта обязывались не нападать друг на друга, а в случае нападения на одну из них со стороны какого-либо балканского государства (имелись в виду Болгария и Албания, не вошедшие в Балканскую Антанту) прийти на помощь. Оказание взаимной помощи предусматривалось также и в случае нападения со стороны небалканской державы, выступающей в союзе с каким-либо балканским государством. Страны Балканской Антанты заявили о своей решимости обеспечить соблюдение существующих договорных обязательств и поддерживать сохранение территориального статус-кво на Балканах. Турция специально оговорила, что ее обязательства по пакту Балканской Антанты не противоречат советско-турецкому договору от 1925 г. Был создан постоянный Совет Балканской Антанты из министров иностранных дел, которые поочередно председательствовали на нем в течение года. Этот Совет должен был собираться не менее 2-х раз в год и все его решения могли быть приняты лишь единогласно.

³ «Survey of International Affairs», 1936. О неизменности позиции Греции и Турции в отношении этих болгарских притязаний свидетельствуют и более поздние заявления дипломатов: греческий посланник в Белграде Р. Библика-Розетти в январе 1939 г. утверждал, что Турция в еще большей степени, чем Греция заинтересована в том, чтобы не допустить Болгарию к Эгейскому морю. «Это не только греческий, но скорее турецко-греческий вопрос». А турецкий посол Хайдар высказался еще конкретней: «Мы с оружием в руках воспротивимся таким стремлениям. У Турции нет другой цели, кроме сохранения территориального статус-кво. Наш союз с Грецией обязывает нас всеми силами оказать сопротивление болгарскому желанию получить выход к (Эгейскому) морю». См.: В. К. Волков, Мюнхенский сговор и балканские страны, М., 1978, стр. 268.

Развитие международной обстановки в следующие пять лет знаменовалось сближением между Германией и Италией, осуществлением ими ряда агрессивных актов и откровенной подготовкой к дальнейшим агрессиям. Итальянские притязания в Юго-Восточной Европе и Малой Азии означали прямую угрозу национальным интересам Турции. Это обстоятельство играло важную роль в сближении Турции с соперницами Италии на Средиземном море — Англией и Францией. Начавшийся отход турецкой буржуазии, укрепившей свои экономические и политические позиции, от национальных интересов страны привел Турцию к ослаблению связей с Советским Союзом и к поддержке мюнхенской политики западных держав.

Однако к весне 1939 г. бездеятельность Англии и Франции, продиктованная политикой «невмешательства», на фоне резко возросшей активности фашистских держав, вызвали в Турции сомнения в решимости западных держав противодействовать агрессии на район Балкан. После германской аннексии Чехословакии в марте и оккупации Италией Албании 7 апреля 1939 г. в странах Балканской Антанты — Югославии, Греции и Турции — в полной мере оценили реальность нависшей над ними угрозы. Румыния⁴ же уже подписала с Германией договор, практически подчинивший экономику страны германским интересам.

Страницы газет были полны указаниями на то, что «Югославия сейчас «нейтрализована», если не окончательно прикована цепями рабства к «оси», что Балканская Антанта сильно ослаблена, что создаются предпосылки для окружения уже с двух сторон Румынии и для концентрического наступления на Босфор. Говорят и о близком конце Греции, о нависшей угрозе над Турцией и если не о полной потере, то во всяком случае о сильном ослаблении роли Франции на Средиземном море»⁵.

Это же обстоятельство расценивалось Англией как ослабление ее собственного положения в Восточном Средиземноморье с перспективой дальнейшего ухудшения английских ближне- и средневосточных позиций в связи с потерей престижа в балканских странах и особенно в Турции, которая приз-

⁴ 21 марта румынский король в беседе с английским посланником в Бухаресте сообщил, что Германия выдвинула «совершенно недопустимые требования» и отметил, что Румыния оказывает сопротивление германскому нажиму, но она не будет в состоянии это делать бесконечно, если не получит обещанной посторонней помощи» (СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 г.—август 1939 г.). Документы и материалы, М., 1971, док. 176, стр. 263).

⁵ СССР в борьбе за мир..., док. 222, стр. 319.

завалась ключом не только к балканской солидарности, но и ко всем английским позициям на Ближнем Востоке⁶.

Возможная переориентация Турции, привлечению которой на свою сторону германская политика постоянно уделяла огромное внимание⁷, сильно тревожила английское правительство⁸.

Турция же проявляла теперь откровенное недовольство позицией западных держав⁹ и не скрывала своего желания, чтобы Англия и Франция приняли серьезные меры против Италии в связи с ее нападением на Албанию и конкретно определили свою позицию на случай агрессии против Греции¹⁰. Одновременно Турция настаивала на решительных английских действиях, способных предотвратить полное подчинение Румынии рейху, отмечая, что появление немцев в устье Дуная, на побережье Черного моря создаст угрожающую ситуацию в районе проливов¹¹.

В такой ситуации правительства Англии и Франции 13 апреля 1939 г. предоставили односторонние гарантии Греции и Румынии¹².

Стремление Англии содействовать объединению балканских стран и расширению Балканской Антанты путем вовлечения в нее Болгарии полностью соответствовало идеям Турции относительно дальнейшего развития собственной балканской политики. Министр иностранных дел Турции Сараджоглу заявил английскому послу Нэтчбллу-Хьюджессену, что считает исключительно важным вступление Болгарии в Балканскую Антанту¹³. Турция предложила свое содействие в реше-

⁶ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 144, Дж. Батлер, Большая стратегия, сентябрь 1939 — июнь 1941, М., 1959, стр. 81.

⁷ Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 — 1945 (далее — ADAP), Ser. D, Bd. 6, Dok. 72, 151, 226, 259, 281, 286; Documents on British Foreign Policy 1919—1939 (далее — DBFP), Third series, vol. V, doc. 302.

⁸ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 50.

⁹ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 119, 120, 121, 124.

¹⁰ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 124.

¹¹ См. Л. Живкова, Англо-турецкие отношения 1933—1939, М., 1975, с. 110.

¹² Подробно об английской политике «гарантий» и переговорах о присоединении Турции к англо-французскому блоку, см.: Л. Живкова, указ. раб., стр. 97—145; А. М. Некрич, Политика английского правительства в Европе (октябрь 1938 — сентябрь 1939), М., 1955, стр. 289—321, П. К. Тарасов, Присоединение Турции к англо-французскому блоку накануне второй мировой войны. Ученые записки Уральского госуниверситета, № 46.

¹³ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 62.

нии спорных территориальных вопросов Болгарии и Румынии¹⁴.

Подписание англо-турецкой декларации о взаимопомощи 12 мая 1939 г.¹⁵ — сам факт и то обстоятельство, что ее шестой параграф касался Балкан — было встречено странами-участницами Балканской Антанты с большой тревогой. Особенно острой была реакция Югославии, опасавшейся, что этот шаг Турции, предпринятый без согласования с членами Балканской Антанты, спровоцирует усиление германского давления. В беседе с румынским министром иностранных дел Г. Гафенку министр иностранных дел Югославии А. Цинцар-Маркович вновь подчеркнул, что переговоры между Турцией и Англией о заключении соглашения о взаимопомощи противоречат договоренности между участниками Балканской Антанты о неприсоединении к какой-либо из враждующих группировок¹⁶.

Румыния, со своей стороны, поддерживая Югославию, доказывала турецкому правительству необходимость исключения из текста предстоящего англо-турецкого договора параграфа о Балканах¹⁷.

В связи с реакцией этих двух стран турецкому правительству пришлось признать, что стремление упрочить безопасность на Балканах, отмеченное в декларации, не затрагивает суверенитета ни одной балканской страны и соответствует духу Балканской Антанты, а обязательства по декларации приняты в интересах этого союза и его дальнейшего упрочения¹⁸.

Следует отметить, что турецкое правительство вполне отдавало себе отчет в том, что без участия Советского Союза независимость и суверенитет стран Балканского полуострова, как и самой Турции, не могут быть в достаточной мере гарантированы и проявляло заинтересованность в создании действенной системы коллективной безопасности¹⁹. Присоединение к англо-французскому блоку в этот период казалось выгодным для Турции, так как ее соглашение с Англией и Францией в военном преимуществе которых над странами оси она была абсолютно убеждена, сопровождалось переговорами о

¹⁴ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 63. См. также: «СССР в борьбе за мир...» док. 246, 264, 273.

¹⁵ В декларации говорилось, что правительства Англии и Турции в случае агрессии в районе Средиземноморья «будут готовы взаимодействовать и оказать друг другу всю имеющуюся в их распоряжении помощь и поддержку» (DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 506)

¹⁶ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 602, 453, 618, 633; T. Ataöv, Turkish-Foreign Policy 1939—1945, Ankara, 1962, p. 31—37.

¹⁷ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 440, 602, 618, 633.

¹⁸ DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 686.

¹⁹ СССР в борьбе за мир... док. 234, 246, 265, 269, 273; см. также Н. Жуковский. На дипломатическом посту, М., 1973, стр. 318—335; G. Gafencu, Last Days of Europa, N. Y., 1948, p. 195—196.

заключении советско-турецкого договора, параллельно намечавшемуся соглашению между СССР, Англией и Францией. Однако турецкое правительство поставило советско-турецкие переговоры в зависимость от англо-франко-советских и после того как западные державы, продемонстрировав свое нежелание заключить равноправное соглашение с Советским Союзом, поставили СССР перед необходимостью договориться с Германией, турецкое правительство продолжило свои переговоры с западными державами в прежнем направлении.

Радикальное изменение международной обстановки, вызванное заключением советско-германского договора 23 августа 1939 года, разрушившего хитроумные сплетения мюнхенской политики, создавало для Турции объективную возможность, сохраняя дружественную позицию по отношению к СССР, не связывать себя ни с одной воюющей империалистической группировкой в разразившемся мировом конфликте. Но турецкое правительство не использовало этой возможности, подписав уже после начала войны, 19 октября 1939 г., союзный договор с Англией и Францией. Шестой параграф, касавшийся Балкан, который, несмотря на сильное противодействие Германии²⁰ и протесты Югославии и Румынии, был без изменений повторен в тексте франко-турецкой декларации от 23 июня, не был включен в англо-франко-турецкий договор. В свое время этот параграф был принят Турцией по настоянию Англии, которая сама же летом 1939 г. отказалась от него, приняв во внимание непримиримую позицию Германии, с которой все еще надеялась договориться, и сопротивление Югославии и Румынии²¹.

К началу второй мировой войны, как раз к тому моменту, когда особое значение приобретало коллективное противодействие агрессору, Балканская Антанта продемонстрировала свою разобщенность и слабость, свою фактическую несостоятельность²².

²⁰ ADAP, Ser. D, Bd. 6, Dok. 321, 435, 483, 489, 495, 518, 553, 556. Германия развила бурную деятельность в столицах Балканских государств. Статс-секретарь германского министерства иностранных дел Вейцекер писал в посольство в Бухаресте 7 июня 1939 г.: «Если Румыния, а также Греция и Югославия со всей ясностью заявят в Анкаре, что они ни прямо, ни в завуалированной форме не хотят быть объектом англо-турецкой сделки, то это, вероятно, произведет впечатление на Турцию и Англию» (см. L. Kreckler, Deutschland und die Türkei im zweiten Weltkrieg, Frankfurt/Main, 1964, S. 46; ADAP, Ser. D, Dok. 488, 504).

²¹ Правительства Англии и Франции секретными нотами заверили Турцию, что по первой просьбе окажут ей помощь, как только военные действия распространятся до границ Болгарии и Греции. (Дж. Батлер, указ. раб., стр. 82; DBFP, 3 ser., vol. V, doc. 423, 474.)

²² 22 августа 1939 г. Гитлер в выступлении перед генералитетом, характеризуя международное положение, привел в качестве обоснования

Между тем, турецкое правительство, безусловно заинтересованное в расширении своей «зоны безопасности» и после начала второй мировой войны продолжало действовать в направлении создания «Балканского нейтрального блока» в полном соответствии с англо-французскими планами²³. Этот блок, в состав которого должна была войти Болгария, имел бы своей целью «совместную защиту нейтралитета от нападения с севера». Будучи направлен против Советского Союза, он мог оказать и значительное сопротивление Германии²⁴.

С самого начала «странной войны» Англия²⁵ и Турция настойчиво добивались осуществления своих планов на Балканах. Генеральный секретарь турецкого МИДа Н. Менеменджи оглу, возвращаясь из Лондона и Парижа остановился в Софии с 11 по 13 января 1940 г. Результатом переговоров было заявление о «развитии сердечной дружбы» между странами и о «полном соответствии взглядов относительно сохранения мира на Балканах». Официально констатировалось, «что решение турецкого правительства уважать болгарский нейтралитет и решение болгарского правительства уважать пунктуальное соблюдение этого нейтралитета целиком и полностью соответствуют требованиям проводимой обеими странами политики и необходимости их добрососедских отношений»²⁶. В ходе переговоров Кюсеиванов заявил, что Болгария

для немедленного развязывания войны и следующие доводы: «... Политическое положение для нас благоприятно, на Средиземноморье соперничество Италии с Францией и Англией... На Балканах (захватом) Албании (достигнуто) равновесие сил. Югославия несет в себе зародыш гибели... Румыния... уязвима и ранима. Венгрия и Болгария угрожают ей. Со смерти Ататюрка Турция управляется мелкими умами, неустойчивые, слабые люди». (ADAP, Ser. D, Bd. 7, Dok. 192.)

²³ Настойчивое стремление западных держав добиться укрепления и расширения Балканской Антанты, превращения ее в общевосточный блок нейтралов, преследовало далеко идущие цели — Англия и Франция рассчитывали, что сумеют со временем вовлечь этот блок в военные действия на своей стороне в зависимости от ситуации либо в подготавливавшейся ими войне с Советским Союзом, либо против Германии. (Подробно см.: И. Н. Чемпалов, Политика англо-французского блока на Балканах в период «странной войны». Ученые записки Уральского госуниверситета, вып. 16, Свердловск, 1957; И. Н. Чемпалов. Англо-французские планы нападения на СССР с юга и захватническая политика гитлеровской Германии на Балканах (март—май 1940 г.). Ученые записки Уральского госуниверситета, № 46).

²⁴ ADAP, Ser. D, Bd. 8, Dok. 135, 151.

²⁵ Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers (далее — FR), 1939, vol. 1, p. 470; H. Knatchbull-Hugessen, Diplomat in Peace and War, London, 1949, p. 154.

²⁶ См. L. Kreckler, op. cit., S. 71.

не пропустит через свою территорию войска другого государства и будет защищаться в случае агрессии. В ответ на это заявление Менеменджиоглу заверил болгарское правительство, что «Турция и ее союзники будут уважать неприкосновенность болгарских границ в той мере, в какой Болгария будет эффективно сохранять свой нейтралитет»²⁷. Между Турцией и Болгарией было достигнуто соглашение об отводе войск от болгаро-турецкой границы и другие аналогичные соглашения, однако попытки убедить Болгарию подождать с решением вопроса о Добрудже до конца войны, так как Румыния не была согласна уступить Южную Добруджу до этого времени, оказались безуспешными²⁸.

Не удалось придти к какому-либо решению относительно привлечения в блок Болгарии и на февральской конференции Балканской Антанты в Белграде. Достигнутая же договоренность об установлении контактов между генеральными штабами участниц конференции не была претворена в жизнь. Не прошло и 10 дней после последней беседы Сараджоглу с Кюсеивановым, как в Болгарии произошла смена кабинета. Под прямым давлением Германии 15 февраля царь Борис назначил премьер-министром герmanoфила Филова, министром иностранных дел стал Попов, который заявил, что Кюсеиванов был неверно понят турецкими государственными деятелями²⁹. Все достижения дипломатии Англии и Турции были сведены на нет.

Весной 1940 г. Германия, завершая подготовку к наступлению на Запад, проявляла заинтересованность в сохранении спокойствия в Юго-Восточной Европе, чтобы обеспечить себе бесперебойное поступление сырья и избежать необходимости оказания значительной военной помощи своим сателлитам³⁰. Военные успехи Германии на севере Европы произвели на

²⁷ FR, 1940, vol. 1, p. 455—456.

²⁸ FR, 1940, vol. 1, p. 454. Попытки турецкого министра иностранных дел Ш. Сараджоглу, дважды останавливавшегося в Софии — по дороге в Белград на конференцию Балканской Антанты и на обратном пути, — убедить болгарского премьер-министра примкнуть к проектировавшемуся «оборонительному союзу балканских стран», отложив разрешение вопроса о Южной Добрудже до окончания войны, окончились безрезультатно. (Л. Б. Валева, Болгарский народ в борьбе против фашизма (накануне и в начальный период второй мировой войны), М., 1964, стр. 142.)

²⁹ См.: А. М. Некрич. Внешняя политика Англии. 1939—1941 гг., М., 1963, стр. 160—161.

³⁰ Начальник генерального штаба сухопутных войск Германии Ф. Гальдер в конце апреля 1940 г. отмечал: «Фюрер опасается, что Венгрия применит силу против Румынии. Это не соответствует нашим намерениям сохранить спокойствие на Балканах. Кроме того, Венгрия одна не в состоянии этого сделать. Получит сдачи! Внутреннее положение государства почти катастрофическое. Прошлым летом было сделано заявление, что

Турцию большое впечатление. Обязанная в случае вступления Италии в войну и распространения военных действий на Восточное Средиземноморье оказать своим союзникам реальную помощь, что практически означало для нее вступление в войну, Турция даже не разорвала дипломатических отношений с державами оси в связи со вступлением в войну Италии³¹. А после поражения Франции турецкое правительство заявило, что решило сохранить нейтралитет в этом конфликте³². Этот маневр—переход с позиции невоюющего союзника западных держав к статусу нейтрального государства—хотя и предотвратил немедленную агрессию, но не гарантировал безопасность страны в ближайшем будущем. Германия могла развивать военные действия на юго-востоке Европы и атаковать английские коммуникации на Ближнем Востоке и Средиземноморье³³. Италия откровенно рвалась на Балканы. Летом 1940 г. положение Турции было крайне тяжелым. Германия радикальными методами добивалась смены кабинета в Турции. С поражением Франции, катастрофически быстрым, турецкая политика, основывавшаяся на уверенности в военном преимуществе западных держав над осью и соответственно оформленная англо-франко-турецким союзным договором, потеряла почву под ногами. Не будучи последовательным союзником западных держав в прошлом, теперь, с лета 1940 г., Турция стала откровенно проводить политику балансирования и проявляла заинтересованность в урегулировании своих взаимоотношений с Германией. Эти изменения в

Венгрия не может вести войну дольше трех дней, так как нет боеприпасов и т. д. Поэтому первым следствием этого шага будет предъявление непомерных требований к нам. (...) Не исключено, что Англия натравливает Венгрию. Англия заинтересована в том, чтобы нефтяные промыслы (в Румынии) загорались. Кто их подожжет, ей безразлично. Мы заинтересованы в том, чтобы нефтяные промыслы снабжали нас по крайней мере до будущей весны» (Ф. Гальдер, Военный дневник, т. I, М., 1968, стр. 364—365). Болгария тоже признавала, что не в состоянии противостоять Турции. (Л. Б. Валов, указ. раб., стр. 131.)

³¹ «Таким образом, — констатирует официальная английская история второй мировой войны, — основа английской стратегии на Балканах рухнула». (Дж. Батлер, указ. раб., стр. 290.)

³² ADAP, Ser. D, Bd. 9, Dok. 431.

³³ Лишь 4 ноября 1940 г. Гитлер отверг план прорыва через Турцию. (См. Н. Tillmann, Deutschlands Ardberpolitik im zweiten Weltkrieg, Berlin, 1965. Правда, в связи с решением Германии включиться в войну против Греции в конце ноября вновь встала перспектива военных действий против Турции, но рассматривалась она Германией как крайняя мера на случай, если Турция примет участие в военных действиях на Балканах. (Ф. Гальдер, Военный дневник, т. 2, стр. 255; Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939—1945, Frankfurt/Main, 1962, S. 70).

общей тенденции турецкой внешней политики самым непосредственным образом отразились на балканской политике страны, определив ее позицию в нараставшем итало-греческом конфликте. Так, будучи безусловно встревоженным усилением напряженности на Балканах, турецкое правительство, еще до агрессии Италии на эту страну, не проявляло готовности оказать Греции военную помощь в случае необходимости. Эти настроения турецких правящих кругов, известные оси, создавали исключительно благоприятную обстановку для осуществления той самой агрессии, которая была крайне опасна для самой Турции.

Не удивительно, что когда 28 октября 1940 г. Италия напала на Грецию, превратив тем самым Балканы в арену военных действий, турецкое правительство оказалось в трудном положении. Война включила турецкую «зону безопасности», что вызвало в стране огромный резонанс. Стремясь всеми силами избежать участия в войне, правительство Турции, намекая на обязанность Турции как члена Балканской Антанты оказать военную помощь союзнику по пакту в случае нападения на него другого балканского государства, немедленно заявило Болгарии, что «если Болгария будет сохранять спокойствие, то Турция тоже сохранит спокойствие»³⁴. Одновременно Турция довела до сведения Германии, что «пока Болгария активно не выступит и пока операции будут протекать вдали от турецких границ, необходимость турецкой интервенции не возникает»³⁵. Полагая, что только Германия может принудить Италию не распространять военные действия на территорию, прилежащую к турецкой границе, турецкое правительство заявило рейху, что «в настоящее время единственно от держав оси, зависит возможность для Турции с честью сохранить мир»³⁶. И хотя турецкий президент отмечал, что безопасность и благосостояние Греции, втянутой в войну, имеют для Турции исключительное значение, турецкое правительство не оказало помощи Греции. Турция ограничилась обещанием оказать Греции поддержку в случае выступления Болгарии³⁷ на стороне оси, заявило греческому правительству, что оно может спокойно отвести свои войска от греко-турецкой границы и увеличила экспорт скота и пшеницы для снабжения греческой армии³⁸.

В самой Турции очень опасались, что в войну против

³⁴ ADAP, Ser. D, Bd. 9, Dok. 243. Примечание 1.

³⁵ ADAP, Ser. D, Bd. 9, Dok. 243.

³⁶ ADAP, Ser. D, Bd. 9, Dok. 254.

³⁷ О позиции Болгарии см.: И. Димитров, Итальянская агрессия против Греции и болгарская внешняя политика, Etudes balkaniques, 1974, No 2—3.

³⁸ Н. Knatchbull—Hugessen, op. cit., p. 167; Т. Атаöv, op. cit., p. 82.

Греции вступит Болгария. В ожидании возможной акции большая часть турецкой армии была сконцентрирована во Фракии, в некоторых районах введено чрезвычайное положение. Правительство вызвало морские резервы. Был заминирован вход в Дарданеллы и приняты другие оборонительные меры против итальянских военно-морских сил и германских подводных лодок, которые, как полагали, были собраны в Констанце³⁹. Одновременно Турция заверила Германию, что «сейчас, как никогда, намерена защищать свои собственные интересы»⁴⁰. Понимая, что рано или поздно, но вторжение Германии на Балканы последует, турецкое правительство стремилось выяснить, не создает ли продвижение германских войск на Балканы угрозу собственно турецким интересам. «Если Италия не сумеет восстановить положение, двинет ли Германия войска через Югославию или Болгарию и воспользуется ли Болгария этой возможностью, чтобы усилить свои требования относительно Фракии?» — допытывался Менеменджиоглу у германского посла в Турции Папена⁴¹.

В течение зимы 1940—41 гг. напряженность на болгаро-турецкой границе продолжала возрастать, хотя оба государства время от времени и делали заявления об отсутствии с их стороны агрессивных намерений. Состояние болгаро-турецких отношений, кроме того, что вызывало тревогу правительств этих стран, было объектом пристального внимания как Англии, так и Германии, проявлявших, исходя при этом из различных соображений, заинтересованность в их урегулировании на основе ненападения⁴². Содействие Германии урегулированию болгаро-турецких отношений дало турецкому правительству основания полагать, что обязательства Болгарии уважать суверенитет и неприкосновенность Турции фактически являются косвенной гарантией Берлина. Подписанная 17 февраля 1941 г. декларация полностью отвечала целям гитлеровской дипломатии, она фактически гарантировала невмешательство Турции при вступлении в Болгарию германских войск.

Спустя четыре дня германский посланник в Софии Рихтхофен заявил болгарскому правительству, что «предстоящая акция (нападение Германии на Грецию) создаст для Болгарии редкий шанс возратить себе Фракию. Ради этого шанса стоит пойти на риск пропуска немецких войск через Вашу страну», а 1 марта при подписании протокола о присоединении Болгарии к оси, Риббентроп и Чиано в секретном письме обещали при «урегулировании балканских границ» предо-

³⁹ Т. Атабв, *op. cit.*, p. 85—86; ADAP, Ser. D, Bd. 11, Dok. 386.

⁴⁰ ADAP, Ser. D, Bd. 11, Dok. 386.

⁴¹ ADAP, Ser. D, Bd. 11, Dok. 396.

⁴² Подробно см.: И. Н. Чемпалов, Присоединение Болгарии к тройственному пакту и позиция великих держав. Ученые записки Уральского

ставить Болгарии выход к Эгейскому морю «приблизительно от устья Струмы до устья Марицы»⁴³.

1 марта германские войска вступили в Болгарию, спустя 3 дня Папен вручил президенту Турции личное послание фюрера, в котором Гитлер не только заверял Инению, что Германия не имеет никаких агрессивных намерений относительно Турции, но и обещал охранную зону в 60 км вдоль болгаро-турецкой границы⁴⁴. В связи с вступлением германских войск в Болгарию последовало распоряжение турецкого правительства взорвать мосты через Марицу. Была увеличена численность войск и артиллерии в районе проливов, начато их патрулирование военными кораблями. Затем последовало предупреждение о минировании проливов⁴⁵. 8 марта министр иностранных дел Турции обратился к Германии с просьбой-предупреждением, чтобы германские войска не приближались к греко-турецкой границе. За день до нападения на Югославию и Грецию Германия сделала Турции соответствующие заверения⁴⁶. Теперь Германия уже была абсолютно убеждена, что при ее нападении на Грецию Турция предпочтет остаться в стороне. Некоторые сомнения сохранились лишь относительно турецкой реакции на непосредственное участие Болгарии в предстоящей интервенции в связи с обязательствами Турции по пакту Балканской Антанты. С этой точки зрения германогреческая война устраивала турецкое правительство значительно больше, чем болгаро-греческая, хотя оба варианта были для Турции очень неприятны и опасны.

С конца марта военные приготовления Турции приняли более широкие масштабы⁴⁷. Общий тон турецкой печати был откровенно враждебным Болгарии. Атмосфера на болгаро-турецкой границе стала кризисной. Все это, конечно, не означало, что Турция действительно собиралась воевать, если Болгария примет участие в войне. Турецкие действия были направлены лишь на удержание Болгарии вне войны. И в этом плане усилия Турции не остались безрезультатными.

До нападения Германии на Югославию в Софии приступили к подготовке к военным операциям. Однако, хотя в Германии и полагали, что Турция во всех случаях, вероятнее всего, не станет вмешиваться в события на Балканах, Берлин

госуниверситета № 74, вып. 12. «Балканы и Ближний Восток накануне и в начале второй мировой войны», Свердловск, 1968.

⁴³ См.: Л. Б. Валев, указ. раб., стр. 274—275.

⁴⁴ ADAP, Ser. D, Bd. 12, Dok. 113.

⁴⁵ И. Васильев. О турецком «нейтралитете» во второй мировой войне, Госполитиздат, 1951, стр. 45; С. Açıklain, Turkey's International Relations, "International Affairs", vol. XXIII, No 4 (Oktober, 1947), p. 484.

⁴⁶ ADAP, Ser. D, Bd. 12, Dok. 268.

⁴⁷ См.: Л. Б. Валев, указ. раб., стр. 279—280.

решил не рисковать, так как вступление Турции в войну привело бы к задержке нападения на Советский Союз на неопределенный срок. Германия отказалась от использования болгарских войск в войне против Югославии. Вероятно, были учтены рекомендации Папена, точку зрения которого разделяли и германский посланник в Софии Рихтхофен, и военный атташе Германии в Болгарии Друкман. Премьер-министр Болгарии отмечал: «Фон Папен теперь решительно сообщил, что мы не должны дразнить в настоящий момент турок своим участием в войне против Югославии». Правительство Болгарии решило сосредоточить все свои войска на границе с Турцией. «Наше вмешательство в войну против Югославии приходится отложить, — отмечал Филов, — ибо этим мы спровоцировали бы Турцию, у которой имеются союзнические обязательства перед Югославией и Грецией, направленные против нас»⁴⁸.

6 апреля 1941 г. Германия совершила агрессию против Югославии и Греции. Так и не объявив войну Югославии, болгарское правительство 15 апреля разорвало дипломатические отношения с этой страной. Только 18 апреля, после разгрома югославской армии, Берлин разрешил болгарским войскам оккупировать часть Югославии и греческую Фракию на западе до реки Струма и на востоке — до демаркационной линии Свиленград—Дедеагач. Восточнее этой линии, «чтобы не раздражать турок», болгарским войскам продвигаться не разрешалось⁴⁹.

Со своей стороны Турция тоже избегала любого жеста, способного вызвать раздражение Германии. Так, Англия сделала турецкому правительству официальное предложение разорвать дипломатические отношения с державами оси⁵⁰, а югославское правительство Душана Симовича призвало своего союзника—Турцию оказать Югославии помощь⁵¹. Однако правительство Турции не только не пожелало придти на помощь Югославии, но и делало теперь вид, что и с Англией не состоит ни в каких отношениях. К концу апреля Балканы были оккупированы фашистскими войсками, а Балканские страны лишились независимости, в лучшем случае превратившись в сателлитов Германии. Положение Турции, близкой к изоляции, было крайне тяжелым. В самой Турции почти не сомневались—следующая на очереди их страна. Решение Германии сосредоточить все силы для войны с Советским Союзом стало для Турции спасительным.

Анализ балканской политики Турции с 1939 г. по 1941 г. позволяет выделить два этапа, которые полностью соответ-

⁴⁸ Там же, стр. 279—280.

⁴⁹ См.: Л. Б. Валева, указ. раб., стр. 283—286.

⁵⁰ FR, 1941, vol. III, p. 843.

⁵¹ FR, 1941, vol. III, p. 844—846.

вуют этапам эволюции общего внешнеполитического курса турецкого правительства. I этап—заканчивающийся летом 1940 г. и характеризующийся сближением с Англией и Францией, оформленным позицией их невоюющего союзника, в области балканской политики знаменовавшийся активной деятельностью, направленной на укрепление и расширение блока Балканских государств с тем, чтобы совместными усилиями противостоять агрессорам. Другой аспект этой политики, перекликающийся с общей тенденцией турецкого внешнеполитического курса,—стремление не допустить влияния Советского Союза в этом регионе и оградить Балканы—зону своей безопасности—за счет СССР, побудить Германию к развтию агрессии против СССР.

В течение второго этапа Турция сохраняла в целом благожелательный для Англии нейтралитет (с лета 1940 г. по весну 1941 г.). В этот период в области балканской политики отчетливо прослеживаются тенденции к урегулированию взаимоотношений с Германией, приведшие к самоустранению Турции от участия в балканских событиях, отказу от исполнения обязательств по различным договорам, в том числе и по пакту Балканской Антанты.

Крах балканской политики Турции, как и политики Англии в этом районе, был предопределен их собственным стремлением изолировать Советский Союз—единственное государство, твердо отстаивавшее мир и безопасность на Балканах и готовое оказать реальную помощь любой из балканских стран—от участия в обеспечении безопасности Балкан.

Ռ. Ս. ԿՈՐԽՄԱԶՅԱՆ

ՌՈՒՐՔԻԱՅԻ ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ
ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐ (1939—1941)

Ա մ փ ո փ ու մ

Միջազգային իրադրության ընդհանուր զարգացման և Բալկաններում խոշոր պետությունների բաղաբաղանդության ֆոնի վրա բննարկվում են Ռուրբիայի բալկանյան բաղաբաղանդության տեղեկները երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկզբնական շրջանում:

Ռուրբիայի բալկանյան բաղաբաղանդության վերլուծությունը հնարավորություն տվեց հետևել Ռուրբիայի բաղաբաղանդության այդ տեսանկյան զարգացման փուլերը և բացահայտել ինչպես Ռուրբիայի, այնպես էլ Անգլիայի բալկանյան բաղաբաղանդության անկարողության պատճառները, որոնք պայմանավորվեցին բալկանյան Անտանտի և այդ շրջանում շեղումների միասնական բլոկի ստեղծման այլ փորձերի տապալումը:

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ КРУГИ ТУРЦИИ ОБ АРМЕНИИ И АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЕ

Политические взрывы, происходящие в странах Ближнего и Среднего Востока, выдвигают на международную арену целый ряд неразрешенных и подчас неразрешимых проблем. Проблемы эти опутаны зачастую столь сложной паутиной как внутривосточных, так и внешнеполитических отношений, что заводят, при всей своей остроте, в тупик. Однако неразрешимость — не суть отсутствие проблем. Не замечать — это не значит устранять. Одним из острейших вопросов в странах Востока все еще считается национальный вопрос. Стабильно удерживаются на международной арене проблемы консолидации этнически разделенных народов. За последнее десятилетие не раз поднимались, не поддаваясь урегулированию, палестинский, кипрский и курдский вопросы. Армянский вопрос, который пытаются поднять зарубежные армянские организации, стоит особняком. Не вдаваясь в специфику этого вопроса, мы попытаемся показать, какой резонанс находят отголоски этой проблемы среди общественно-политических кругов современной Турции. Вопрос этот, замалчиваемый долгие годы, вновь выходит на международную арену, благодаря интенсивной и разносторонней деятельности зарубежных армянских организаций, находя сочувствие прогрессивной мировой общественности. Советская историография должна быть в курсе этих вопросов. Мы не вправе пренебрегать ими, тем более, что империалистические круги США¹ и Турции стремятся использовать их для антисоветской пропаганды. Сложная дипломатическая игра еще более обостряет конфликты. «Армянский вопрос оставался самым трудным, самым щекотливым из всех вопросов, какие международной политике приходилось решать на Востоке»¹.

Попирая все нормы человеческой морали, правительство младотурок осуществило тщательно продуманный и взлелеянный план геноцида армянского народа. Опустошалась от коренного населения тысячелетняя отчизна армян. Геноцид и депортация коренного населения определили участь «наиболее многочисленной и зажиточной прослойки немусульманского

¹ История XIX в. (под редакцией Лависса и Рамбо), М., 1939, т. 8, стр. 49.

населения»² Османской империи, участь Западной Армении.

На настоящем этапе широко пропагандируемый на Западе термин «армянский вопрос» приобрел несколько иную окраску. Под армянским вопросом ныне следует понимать не только печальную и безысходную судьбу Западной Армении, но и судьбу разбросанных по всему миру армян, лишенных родного крова и отчизны, но сохранивших свой язык и культуру. И неудивительно, что армяне, независимо от того, являлись ли они выходцами из Восточной или Западной Армении, видят в Советской Армении свою родину, оплот своих чаяний и надежд.

Совершенно очевидно, что безнаказанность действий как Порты, так и младотурецкого правительства в отношении целого народа не может замалчиваться народом, на долю которого выпала подобная участь. Все еще живо поколение, на глазах которого разыгралась эта трагедия, поколение, выросшее без отцов и без родины. И нет родины, на которую бы она не наложила неизгладимый след. Свидетельством тому служит уже само существование зарубежных армянских колоний вне пределов исторической отчизны и возникновения таких труднопереводимых слов и понятий как «егерн» и «спюрк».

«Егерн — это трагедия армянского народа, его геноцид, это 1915 год, во всей совокупности трагедий как происшедших, так и вытекающих. Вслед за этим понятием, непосредственно из него, вытекает другое, столь же объемное понятие, как «спюрк». «Спюрк» — это армянская диаспора, это вся зарубежная община в целом, обретшая родину в разных странах и континентах. «Спюрк» — это ниточки, артерии, протянутые по всему миру к Советской Армении. И, невзирая на границы, моря и континенты, социальные системы, жизненный и интеллектуальный уровень, — эти нити, протянутые к Армении, связывают их в единое целое, связывают узами, скрепленными общностью языка, истории, культуры, традиций, национального духа и мышления. Истории присущи парадоксы — «егерн» и «спюрк», разъединившие армянский народ, в то же время связуют его.

И в сложившейся обстановке не может вызывать удивление тот факт, что, наряду с проблемами социальными, просветительными и культурными, находящимися в аспекте деятельности зарубежных армянских организаций, большое значение (если не сказать ведущее) придается им волнующей всю армянскую диаспору проблеме воскрешения исторической правды, обличению безнаказанных действий правителей Ос-

² В. В. Готлиб, Тайная дипломатия во время первой мировой войны, М., 1960, стр. 154.

манской империи. Большое внимание уделяется этому вопросу также в трудах советских ученых.

«Научное изучение геноцида западных армян особенно необходимо потому, что младотурецкие государственные деятели, турецкие историки в своих мемуарах, трудах искажают и фальсифицируют историческую правду, пытаются скрыть от народов обстоятельства геноцида западных армян, изображая реальные факты в кривом зеркале.

Трагические страницы истории армянского народа нельзя ни стереть, ни предать забвению так же как и подобные злодеяния фашистов в годы Второй мировой войны. Уроки истории этого периода поучительны не только для армян»³.

Зарубежные армянские организации широким фронтом разворачивают деятельность, направленную на привлечение мировой общественности к трагическим страницам своей истории: демонстрации в разных столицах мира, многочисленные издания как на армянском, так и на европейских языках, послания к главам великих держав, в международные организации, ноты протеста, открытие мемориалов и т. д.

«Если история ниспослала на предшествующие поколения тяжкое бремя — резню, то на плечи последующего поколения возложена тяжелая роковая обязанность — как-то стать хозяевами наших прав, преследовать справедливый территориальный вопрос нашего народа и осуществить великую мечту нашей нации», — пишет один из лидеров прогрессивной зарубежной армянской Партии рамкавар Г. Агаронян в монументальном труде, посвященном 50-летию геноцида армян⁴.

Использование армянами диаспоры всех средств массовой информации вызывает беспокойство общественно-политических кругов Турции. Деятельность зарубежных армян не ускользает от внимания правящих кругов Турции. Общественно-политические круги Турции пристально следят за всеми проявлениями деятельности зарубежных армянских организаций на международной арене, предпринимая усилия к тому, чтобы облечь их в удобную для себя форму, или пресечь.

Следует отметить, что зарубежная армянская пресса, в свою очередь, пристально следит за всеми проявлениями и выступлениями общественно-политических кругов Турции. В армянской зарубежной прессе стран Ближнего и Среднего Востока можно встретить почти полную подборку материалов об Армении и армянах, опубликованную в Турции в последние годы. Это отклики, рецензии, переводы статей с комментариями и без таковых. Материалы, располагаемые зарубеж-

³ Дж. Киракосян, Западная Армения в период Первой мировой войны, Ереван, 1971, стр. 5.

⁴ Հուշամատյան Մեծ եղեռնի (1915—1965), 1965, Բեյրութ, էջ 1103;

ной армянской прессой, в целом, позволяют ознакомиться с тенденцией турецкой политики по данному вопросу.

Материалы эти отчетливо показывают, как беспокойство, овладевшее общественно-политическими кругами Турции, приводит их к активизации своей деятельности, к искажению и фальсификации истории, расширению пропагандистской машины антисоветского и антиармянского характера.

Материалы, почерпнутые из зарубежной армянской прессы, иллюстрируют охватившую в последнее десятилетие антиармянскую волну в турецких кругах.

В стамбульской газете «Хюриет» Гюней Аркаюрек пишет: «Турция стоит лицом к лицу с рядом проблем, с которыми следует ознакомить общественное мнение. Известно, что Турция скрывала многие проблемы. Несомненно, это не привело к хорошим результатам. В качестве примера приведем кипрский вопрос, который еще в 1950 году держался в тайне. Министр иностранных дел Фуад Кепрюлю заявил тогда: «Мы с этим вопросом не связаны никак». Однако впоследствии кипрская проблема стала предметом турецко-греческого конфликта. Теперь же возникают все новые проблемы, как курдский и армянский вопросы»⁵.

«Сегодня в Турции выросло новое поколение, но оно, однако, не имеет представления о прошлых событиях, не знает, что было совершено против армян в период Османского правления. Сегодняшнее турецкое поколение должно знать действительность»⁶.

«Армяне говорят, что лишились своих земель, подверглись бесчинствам и зверствам. В Америке это уже является наиболее выгодным предметом для спекуляции, и в один прекрасный день мы увидим, как эта спекуляция приведет к тому, что будут поданы прошения и заявления в ООН.

Можно ли будет тогда скрыть действительность?»⁷.

Вопреки бытующей в Турции тенденции замалчивать события 1915 года, деятельность армян диаспоры вызывает настолько сильное беспокойство, что турецкая печать начинает бить тревогу.

В газете «Джумхуриет» от 24 ноября 1970 года турецкий публицист Джихад Бад высказывает свои опасения в связи с активизацией деятельности армян диаспоры. Его задевает, что эти действия армян не преследуются государственными деятелями мусульманских стран, что они находят поддержку французской общественности и ее видных деятелей. И Жи-

⁵ Турецкий журналист бьет тревогу, «Аздак», 26 апреля 1967 г., Бейрут.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

хад Бад призывает турецкую общественность, политические круги к бдительности. «Хоть теперь будем внимательны, господа! Тревога о бедствии стучится в нашу дверь. Недоценка этих событий, если не глупость, то предательство»⁸.

То, что армянская проблема и политические шаги, принимаемые в этом направлении, на самом деле волнуют турецкие политические круги, видно из следующего заявления турецкого телеграфного агентства: «Как известно, в настоящее время усилилась антитурецкая пропаганда армян в Америке и в Ливане. Совет Национальной обороны обсудил этот вопрос и решил начать ответную борьбу»⁹.

Следствием этой ответной борьбы стала заметная активизация турецкой печати по данному вопросу. Выступления эти или пронизаны озабоченностью за территориальную целостность Турции, или откровенным цинизмом. Причем, наибольшее признание находят в Турции статьи антикоммунистического направления. Общественно-политические круги Турции стремятся с этой же целью использовать армянский вопрос.

Одним из откровенных примеров подобного выступления является статья Текина Эрера, напечатанная в турецкой газете «Сон Хавадис», под заголовком «Армянский вопрос»¹⁰. Автора возмущает деятельность зарубежных армянских организаций. Из слов его явствует, что современная Турция не может быть в ответе за действия своих предшественников. Той же точки зрения придерживаются и правящие круги Турции. Будучи на посту премьер-министра, Б. Эджевит заявлял: «Я склонен думать, что было бы лучше, если бы последние воспоминания об Османском государстве были бы захоронены с захороненным государством. Полагаю, что для всех нас будет лучше, если наши чувства в будущем не будут базироваться на воспоминаниях периода разложения Османской империи. Более того, мы должны наши чувства в будущем основывать на воспоминаниях более ранних, когда все элементы, составляющие Османскую империю, мирно сосуществовали»¹¹. Министр же иностранных дел Турции Г. Окчун в этой же связи в интервью, данном журналисту, пред-

⁸ Страну разрушаем в открытую, «Усабер», 17 декабря 1970 г., Каир.

⁹ Турция и мир на Ближнем Востоке, «Алик», 2 марта 1967 г., Тегеран.

¹⁰ Бредни «Сон Хавадиса» об армянском вопросе, «Зартонк», 14/IV, 1967, Бейрут.

¹¹ Премьер-министр Турции и министр иностранных дел встречаются с американско-армянским журналистом, «Зартонк», 2. VI, 1978 г., Бейрут.

лагал позабыть старое¹². За продолжение «древних уз дружбы, прерванных врагами», ратует также турецкий историк Энвер Зия Карал¹³.

Общественно-политические круги Турции, конечно же, предпочли бы, чтобы их не тревожили «старыми счетами», однако, с другой стороны; они не прочь вспомнить о «славных» страницах былой истории. «Они, армяне, хотят у Турции земель, которые ни в один период истории им не принадлежали и за которые они не пролили ни капли крови. Просто их предки жили здесь»¹⁴. Тезис этот не нов и не единичен в своем роде. Вождь неофашистов Турции Альпарслан Тюркеш с гордостью восклицал: «Мы эти земли захватили, пролив реки крови и искоренив грузин, армян и византийских греков»¹⁵. Кичась «реками пролитой крови», Тюркеш, как и Эрер, считают этот факт уже свидетельством их непрекращаемых прав. И отметая притязания армян диаспоры на Западную Армению, Текин Эрер предлагает им ехать в Советскую Армению, отметив заодно, что «эта республика среди плененных наций Советского Союза самая привилегированная». Этот аргумент также не нов. По всякому поводу и без повода турецкие авторы любят щекотать шовинистические настроения своих читателей, всячески подчеркивая «притесненность тюркских народов в Советском Союзе». Пантюркизм, пустивший в Турции глубокие корни, поставляет постоянную пищу для любых измышлений. Выпячивая, с одной стороны, некую «привилегированность» Армении, воинствующий пантюркист пытается стать к тому же указчиком на пути к решению армянского вопроса, вооружившись антикоммунизмом и антисоветизмом.

«И если у них есть какие-либо жалобы, то не против Турции, а против коммунистов. Но армяне знают, что на это у них не хватит сил. Турция же им кажется более мягким орешком. Как им дать понять, что Турция более могущественна, нежели они думают. Как им приходит в голову отобрать у сегодняшней могущественной Турции часть ее»¹⁶.

И затем Эрер проявляется во всей красе: «Если у армян есть вопрос, то его надо внести в ООН, но в сотрудничестве

¹² Интервью «Армения рипортер» с министром иностранных дел Турции, «Зартонк», 30 июля, 1 августа 1978 г., 1978 г.

¹³ Enver Ziya Karal, Question Armenian (1878—1923), 1975, Ankara, p. 32.

¹⁴ Бредни «Сон Хавадиса» об армянском вопросе, «Зартонк», 14. IV, 1967.

¹⁵ «Пусть спросят о нас у армян...», «Зартонк», 11 апреля 1975, Бейрут.

¹⁶ Бредни «Сон Хавадиса» об армянском вопросе, «Зартонк», 14 апреля 1967 г., Бейрут.

с турками, при условии, что армяне будут против коммунистов». Сброшены все маски. Для достижения своих целей автор не брезгует ничем. Ему не по душе процветание Советской Армении, не разделившей судьбу Западной Армении. Не чувствуя никаких угрызений за содеянные своими предшественниками злодеяния, ярый антикоммунист при этом пытается принять личину борца за свободу и суверенитет армянского народа. «Под русским игом находятся 70 млн. турок и 5 млн. армян, которые должны добиться независимости. Кавказская Армянская республика должна стать такой же независимой и свободной, как и Греция, должна иметь свой флаг, свои посольства за рубежом. Вот единственный вопрос, который с успехом могут решить армяне».

Закрывая глаза на опустошение Западной Армении, где «просто жили предки армян», в отношении которых был применен беспримерный геноцид, «гуманный правдоискатель» ныне пытается, по примеру своих предшественников, строить козни против Советской Армении, выжившей из руин, обретшей после многих веков деспотии и насилия возможность мирного и созидательного труда.

«Турки и армяне должны в сотрудничестве сделать все возможное для освобождения армян, находящихся под русским коммунистическим игом. Вот необходимый для внесения в ООН вопрос. В этом истина».

Докапавшись до «истины», подыгрывающий на националистических и антирусских настроениях своих читателей пантюркист не брезгует ничем, хотя и сам едва ли верит в возможность подобного сотрудничества. Слишком свежи еще в памяти страницы недавнего прошлого, и армяне диаспоры не нуждаются в обгащенной кровью своих отцов руке, протянутой оголтелым пантюркистом.

Существование Советской Армении удручает реакционные круги Турции. Злобные выступления против Армении нередки на страницах турецкой печати. Армения выставляется ими то как «Израиль, созданный в Советском Союзе», то как форпост России, нацеленный против «воссоединения тюркских народов».

«Советский Союз не удовлетворяется военными мероприятиями для создания Армении, но и в своей внешней политике защищает интересы Армении», — пишет в пространной статье «Армения—Израиль, созданный в Советском Союзе», опубликованной в журнале «Тюрк культуры» некий Г. П. О.¹⁷

Все выступление выдержано в духе антисоветизма. Автор пытается рассмотреть детально позицию Советского Союза в отношении армянского вопроса на разных этапах, приводя

¹⁷ «Армения — Израиль, созданный в Советском Союзе», Г. П. О., «Мармара», 16 сентября 1967 г., Стамбул.

выдержки из речей советских государственных деятелей, и расценивает ее как «тонко продуманный советский, русский, красный империализм».

Турецкие государственные деятели, рассматривающие деятельность зарубежных армянских организаций как следствие коммунистической пропаганды, используют этот маневр, во-первых с тем, чтобы отвести от себя подлинную направленность этой борьбы и заодно использовать в холодной войне со странами социалистического лагеря. Представлять события в таком свете выгодно правящим кругам Турции, стабильно поддерживающим огонь антисоветизма в стране. Усматривать во всем «руку Москвы», «агентов Москвы» стало в Турции явлением обыденным. Даже внутренние свои недуги, разросшийся в стране терроризм с легкостью взваливается на Советский Союз. «Это вина агентов Москвы, — заявлял бывший премьер-министр С. Демирель, — если существует правый терроризм, то это защитная реакция правых»¹⁸.

Если несколько осторожный в своих высказываниях Б. Эджевит, будучи на посту премьер-министра, заявлял, касаясь деятельности армян диаспоры: «Я уверен, что эти возбуждения исходят из ряда неармянских источников»¹⁹, то одновременно турецкие газеты били в набат, что «турецкие тайные агентства вручили на рассмотрение премьер-министру некоторые данные, согласно которым эти армянские действия организуются и руководятся из Советской Армении и будут и впредь иметь продолжение с тем, чтобы причинить беспокойство Турции и вынудить ее склониться к Советскому Союзу»²⁰.

С приходом к власти военных в Турции окончательно снято табу, и генерал Эврен уже откровенно заявляет, что «зарубежные армяне — марионетки международного коммунизма»²¹, что это «происки врагов, ищущих свою выгоду в армянском вопросе»²², и что подлинными авторами этих действий являются те, кто их использует, т. е. марксисты²³.

Политический, экономический кризис, из которого никак не может выбраться Турция, мешает установлению четкой политической линии по многим вопросам, однако, тенденции

¹⁸ Турция, кровавая игра против демократии, «Монд дипломатик», январь 1980 г., Париж.

¹⁹ «Зартонк», 2 июня 1978 г., Бейрут.

²⁰ «Москва посредством армян оказывает давление на Турцию», «Зартонк», 29 июня 1978 г., Бейрут.

²¹ Эврен «Файненшел Таймс»-у, «Мармара», 19 мая 1981 г., Стамбул.

²² Президент Эврен заявил в Малатии и Диарбакыре., «Мармара», 20 октября 1981 г.

²³ Все тот же припев, «Азат ор», 15, 16 июля 1981 г., Афины.

и общий политический настрой турецкого режима остаются неизменными. Общественно-политические круги Турции предпочитают использовать свой пропагандистский аппарат для усиления антикоммунизма и антисоветизма.

Хотя при встречах руководителей Турции и Советского Союза констатировалось отсутствие территориальных претензий, однако, турецкая общественность, во-первых, сама не желает отказываться от своих притязаний на «тюркские» территории Советского Союза, во-вторых, относится с недоверием к миролюбивой политике Советского Союза и отсутствию территориальных претензий. Ахмед Кабаклы считает обмен речами между советскими и турецкими руководителями лживым, поскольку Советский Союз разрабатывает «планы поглощения Турции», а «ереванские армяне мечтают наложить руку на Восточную Анатолию»²⁴.

Нюзхет Баба, указывая, что после смерти Сталина Советский Союз отказался от территориальных претензий в отношении Турции, считает, что «советские руководители должны еще раз объявить во всеуслышание миру, что не имеют никаких претензий на турецкую территорию. По словам Баба, такой жест Советского Союза был бы самым блестящим результатом визита Демиреля в Москву»²⁵.

В этой же связи турецкая газета «Зафер» выступила со статьей Фюрзана Такиля, пронизанной недоверием и враждебностью к Советскому Союзу. «Один из руководителей Советского Союза заявил, что у Советов нет территориальных претензий к Турции. Это хорошее заявление! Но одного этого мало, так как если вчера был дождь, а сегодня светит солнце, то это не значит, что и завтра не будет дождя. Другими словами, если вчера Россия требовала наши земли, а сегодня не предъявляет никаких требований, то еще неизвестно, что будет завтра»²⁶.

Правительство Турции неоднократно предпринимало попытки активного вмешательства с целью пресечения движения армян диаспоры. Время от времени рассылаются ноты протеста правительствам разных государств, проводится определенная работа в этом направлении через посольства Турции в этих странах.

Так, в «Нью-Йорк Таймс» поступило сообщение из Турции, в котором делается попытка взвалить вину за события

²⁴ «Терджуман», 23 IX, 1967 г., Стамбул.

²⁵ «Ени Истанбул», 23 IX 1967 г., Стамбул.

²⁶ «Зафер», 1. X, 1967 г., Анкара.

1915 года на Россию. «Мы призываем все страны, где свили гнезда эти группировки и будоражат зарубежных армян, принять соответствующие меры для предотвращения зла»²⁷.

Историческая безнаказанность в отношении армянского народа вселила наглость и самоуверенность, открыла фашистов в период второй мировой войны, а в наши дни нет-нет да и воодушевляет современных турецких неонацистов. Лидер ПНД и вождь крупной фашистской организации «Серые волки» Альпарслан Тюркеш не без удовольствия вспоминал резню армян. Воспоминания эти понадобились ему, чтобы преподать урок истории курдам Турции. В программу его организации входила окончательная очистка Турции от неверных национальных меньшинств.

«В период первой мировой войны, когда армяне предали нас, курдам удалось спастись от нашей мести благодаря тому, что они жили в недоступных горах. Иначе бы сейчас курды составляли меньшинство в тех вилайетах, в которых сейчас они составляют большинство. Однако это ничего не значит, их может быть и все 100%, но их мечта создать государство на турецкой территории окажется миражом, сродни мечте византийских греков и армян Великой Армении. Так пусть убираются, не причиняя бед ни себе, ни туркам... Пусть спросят о нас у армян и используют преподаваемые им уроки»²⁸, — заявлял неизвестный Тюркеш.

Республиканская Турция, всячески старающаяся отвести от себя нападки и упоминания о минувших событиях, извращая и недоговаривая исторические факты, вдруг во всеуслышание и не без хвастовства напоминает курдам о преподаваемых армянам «уроках». Столь безграничный цинизм, конечно же, не может не задеть лишившихся родины армян диаспоры.

Если бы человечество не оставляло безнаказанными подобные «уроки», то и не выискивались бы «преподаватели этих дисциплин», и очередной фашист не смог бы глумиться над очередной жертвой.

Общественно-политические круги Турции не останавливаются ни перед чем, чтобы притушить деятельность армян диаспоры. Турецкое правительство, усматривающее наибольшую опасность в действиях ливанской армянской колонии, не раз пыталось свести их на нет путем политического нажима на правительство Ливана. Однако, вопреки турецким ожиданиям, правительство Ливана подчеркивает в своих ответных посланиях правомочность действий ливанской армянской общины.

²⁷ Судебный процесс над «левыми» в Турции, «Арабат», 23 февраля 1972 г., Бейрут.

²⁸ «Пусть спросят о нас у армян». «Зартонк», 11 апреля 1975 г., Бейрут.

«Армяне, проводящие в Бейруте демонстрации протеста против Турции, не могут забыть того времени, когда их изгнали из Турции. Действия их вполне естественны», — заявляет министр иностранных дел Ливана²⁹. Одновременно правительство Ливана, в свою очередь, не раз поднимало вопрос о конфискованном Турцией движимом и недвижимом имуществе ливанцев.

Не добившись ожидаемых результатов, правительство Турции решило изменить тактику. На сей раз оно направило иск Ливанскому суду с требованием осудить две ливанские газеты: «Зартонк» и «Аздак» — за публикацию «порочающих» Турцию статей. Однако, вопреки ожиданиям, и эта акция не дала желаемых результатов. Суд над армянскими газетами вылился в мощную демонстрацию единства прогрессивной ливанской общественности, с новой силой возбудив вопросы, которых Турция хотела бы избежать. Турецкие власти и на этот раз просчитались.

«Турецкое правительство до сих пор не пыталось держать ответ за свои преступления, единодушно осужденные всеми нациями. Непротив, мы видим, как оно преследует своих жертвы с тем, чтобы заставить их замолчать, — заявил на суде метр Селим. — Армянский вопрос, который все еще перед судом в связи с процессом, не имеющим равного в ливанской судебной практике»³⁰.

Национально-освободительное движение армянского народа в Османской империи было пресечено в корне и вылилось в национальную трагедию, все еще неизгладимую. Прогрессивная общественность Ливана неоднократно поддерживала права армянского народа. «Коммунистическая партия Ливана будет бороться против любого проявления дискриминации, встанет на защиту их общенациональной борьбы для полного достижения ими своих национальных прав вплоть до права стать вновь хозяином завоеванных турками земель, — говорится в заявлении Компартии Ливана. — И наилучшим путем достижения этого является солидарная антиимпериалистическая борьба всех прогрессивных сил, способных проложить путь международному освободительному движению»³¹.

«Осуждая это ужасное преступление — геноцид целого народа, Коммунистическая партия Ливана, верная принципам пролетарского интернационализма, на примере армянского народа, как и народов Индокитая и арабского народа

²⁹ «Мы не можем чинить препятствия демонстрациям армян в Бейруте — они вполне естественны», «Мармара», 25 апреля 1970 г., Стамбул.

³⁰ Суд над ливанскими газетами, «Усабер», 25 мая 1970 г., Каир.

³¹ Заявление Коммунистической партии Ливана в связи с шестидесятилетием геноцида армян, «Зартонк», 13 апреля 1975 г., Бейрут.

Палестины, еще раз заявляет, что агрессорам и империалистам не удастся сломить народ, решивший добиться независимости, свободы, с тем, чтобы построить новую жизнь.

И Мать Армения, отчизна разбросанных по всему миру армян, Советская Армения, воздвигшая в братской семье равноправных народов памятники новой цивилизации, стоит как немеркнущий маяк, являясь наилучшим доказательством этой правды и еще раз подтверждая, что не напрасно была пролита кровь армянских жертв»³².

Деятельность зарубежных армянских организаций находит сочувствие прогрессивной общественности стран, в которых сосредоточены наиболее большие армянские колонии, Коммунистическая партия Франции, как и Компартия Ливана, не раз вставала в поддержку справедливых прав армянского народа, гневно осуждая геноцид. Генеральный секретарь ФКП Жорж Марше заявил, что «... подобное преступление против человечества не может быть предано забвению или безразлично заглушено, как хотелось бы кое-кому. ... Считаю своим долгом подтвердить, что сегодня армянский национальный вопрос все еще в ряду справедливых вопросов, и мы, коммунисты, будем продолжать защищать его, будь то на национальной или международной основе.

Осуждение геноцида французским правительством и международными судами явится важной вехой для справедливого урегулирования этого вопроса»³³.

Не только поддержка, но сочувствие прогрессивной мировой общественности приводит в замешательство общественно-политические круги Турции. Так, в знак протеста против открытия в Марселе мемориала жертвам геноцида армян в Турции, на церемонии которой присутствовали видные общественные и политические деятели Франции, посол Турции покинул страну. Однако резонанс от этой акции оказался негативным для Турции, приведя в еще большее замешательство турецкое правительство, которое вынуждено было замять этот вопрос, воочью поняв несостоятельность подобного «бойкота».

Хотя и далеко не все инициативы турецкого правительства в этом направлении могут проникнуть в открытую печать, однако, некоторые меры все же принимают широкую огласку. Общественно-политические круги Турции все более интенсивно осуществляют политику нажима с целью пресечения движения армян диаспоры. Правительство Турции начинает проводить антиармянскую кампанию, используя самый высокий уровень. В этой связи примечателен протест, направ-

³² Там же.

³³ «Мы будем продолжать защищать армянский вопрос», — говорит Жорж Марше, «Канч», 19 апреля 1980 г., Бейрут.

ленный президентом Турции президенту Франции Ф. Миттерану с обвинением в адрес средств массовой информации Франции, освещающих армянский вопрос. Зарубежная армянская пресса широко комментирует этот факт, реакцию французской печати и членов французского правительства на этот акт вмешательства Турции во внутренние дела Франции, а также гневные нападки турецкой печати на французскую прессу, передачи радио-телевидения и государственных деятелей Франции. Турецкая печать комментирует запоздалые ответы французских руководителей. Сдержанный ответ Ф. Миттерана³⁴ не удовлетворил общественно-политические круги Турции, а ответ премьер-министра Моруа³⁵ и выступления французских министров вызвали негодование в Турции.

Помимо все более интенсивной пропагандистской кампании, политической и дипломатической деятельности, турецкие руководители не прочь найти точки соприкосновения с армянами диаспоры. Зарубежная армянская пресса информирует о подобных попытках. «С некоторых пор у турецких государственных деятелей заметно подчеркнутое стремление установить контакты с зарубежными армянами»³⁶.

Одной из подобных попыток были встречи с армянским журналистом премьер-министра и министра иностранных дел Турции. «Несомненно, — заявил Бюлент Эджевит, — надо предпринять диалоги, и я уже начал думать о путях и средствах установления подобных переговоров»³⁷.

Наряду с этим общественно-политические круги Турции время от времени используют и такой свой «козырь», как армянское население Турции. Козырь этот применяется двояко. Турецкая печать доводит до сведения армян диаспоры, что турецкие армяне могут быть использованы ими в качестве заложников и в отношении к ним могут быть применены карательные меры в отместку за направленные против Турции действия армян. Помимо этого, турецкие власти принуждают турецких армян выступать с осуждением деятельности армян диаспоры. «Турецкие армяне должны во всеуслышание заявить протест против этих выступлений, которые причинят им большую боль, нежели нам»³⁸, — пишут турецкие газеты.

³⁴ В своем ответе Ф. Миттеран отметил: «Наша духовная близость с армянами не может помешать нашей дружбе с Турцией». «Мармара», 6 ноября 1981 г., Стамбул.

³⁵ Премьер-министр Франции сообщает, что его правительство не разделяет позиции Турции по армянскому вопросу, «Мармара», 17 октября 1981 г., Стамбул.

³⁶ «Зартонк», 2 июня 1979 г., Бейрут.

³⁷ «Зартонк», 17, 28 июня 1978 г., Бейрут.

³⁸ Судебный процесс над левыми в Турции, «Арарат», 23 февраля 1973 г., Бейрут.

Турецкие власти стараются приобщить турецких армян к пропагандистской кампании, разворачиваемой Турцией против Советской Армении и армян диаспоры. Периодически на страницах турецкой печати появляются сфабрикованные от имени турецких армян выступления. Хорошо знакомые нам концепции правящих кругов Турции теперь уже преподносятся как мнение армянской общины. Так, некий Карапет Арман (по специальности врач) заявляет, что Турецкая республика никак не связана с Османской империей и не может считаться в ответе за геноцид армян³⁹. Устами того же Карапета Армана изрекается угодная правящим кругам Турции ложь. К. Арман становится популярен, его статьи публикуют в газетах, выпускают отдельными книжками на разных языках. Он призывает армян прекратить все свои действия против Турции, не позволять, «как это было в прошлом, сделать нас игрушкой в руках великих держав»⁴⁰. К. Арман расписывает, как хорошо жилось армянам в Османской империи и как процветает армянская колония в Турции, предостерегая от авантюристического пути, который не приведет ни к чему хорошему. Эта статья К. Армана напечатана на английском и французском языках.

Голоса турецких армян стали особенно интенсивно использоваться накануне и в период работы Женевской Ассамблеи по правам человека, затронувшей также вопрос геноцида армян⁴¹.

В Турции с каждым днем возрастает антиармянская пропаганда, проводимая всеми средствами массовой информации: печать, радио-телевидение, — в которую все чаще вовлекаются представители армянской общины Турции. Идет «ознакомление» турецкой общественности с армянским вопросом, обработка общественного мнения. Стамбульский университет публикует исследования по армянскому вопросу, проводится симпозиум⁴², на котором в роли арбитра и ответчика выступает армянин Акоп Свазлян.

Одновременно под обстрел были взяты также зарубеж-

³⁹ Хриплые голоса константинопольских армян, «Зартонк», 12, 13 июня 1979 г.

⁴⁰ Dr. Karabet Arman Turkish-Armenian relations, Ankara, 1977.

⁴¹ Патриарх турецких армян направил в адрес комиссии протест. Обязательства отправки этой телеграммы не остались в секрете. Как сообщает «Армения рипортер», архиепископу Шнорку после визитов именитых государственных лиц были предложены пять уже заготовленных вариантов текста, под одним из которых он был вынужден поставить свою подпись.

⁴² Симпозиум по армянскому вопросу, «Мармара», 7—22 мая 1981 г., Стамбул.

ные армянские организации, в адрес которых периодически поступали из Турции письма, содержащие угрозы.

«Тот факт, что турецкая печать, министерство иностранных дел и зарубежные пропагандистские канцелярии развернули лихорадочную деятельность с откровенным намерением завоевать симпатии и доверие мировой общественности, уже обязывает нас с такой же серьезностью, посредством фактического материала продолжать нашу борьбу»⁴³.

Правящие круги Турции, то и дело кричащие, что не являются наследниками происшедших в Османской империи событий, утратив вдруг последовательность, начинали разворачивать действия с тем, чтобы не дать мировой общественности осудить действия своих предшественников. Они уже откровенно дорожат репутацией Османской империи, не остаются сторонними наблюдателями, а напротив, рассматривают каждый выпад против своих предшественников, как нацеленный против турецкой республики.

«К чему Турецкой республике министерство пропаганды против армян и греков, если Совет Национальной Безопасности, в состав которого входят президент, премьер-министр, главнокомандующие родами войск, министр иностранных дел и министр внутренних дел, уже с 1966 года наболевшим вопросом номер один объявил «Эрмени меселес», армянский вопрос, даже больше, нежели кипрский, греческий конфликт; и миллионы турецких лир тратятся на пропаганду, в том числе и полученные из Вашингтона подаяния? К чему министерство пропаганды, когда верховный политический орган лично взял на себя ответственность за антиармянскую деятельность?»⁴⁴

Следствием этой развернутой пропагандистской деятельности явилась публикация многочисленных «исследований» по армянскому вопросу, по армяно-турецким историческим связям. Эти, поспешно фабрикующиеся издания, выходящие в Анкаре и в Стамбуле на турецком и на европейских языках, несомненно, санкционированы свыше.

Авторов всех этих изданий роднит единая направленность. Все они ставят своей целью развенчание «мифа» о геноциде армян, выставляя его как измышление самих же армян и их покровителей. Читателям внушают, что не турки уничтожили армян, а наоборот. А. Ялчин считает, что турецко-армянский, мусульманско-христианский конфликт не окончен и не кончится⁴⁵. А Ахмед Баноглу пытается убедить

⁴³ Новая беспомощная попытка возбуждения армян, «Зартонк», 5 мая 1979 г., Бейрут.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Ayhan Yalçın, Belgelerin Işığında Türk-Ermeni Meselesinin İçyüzü. İstanbul, 1975, s. 61.

читателей, что целью армян является уничтожение всей турецкой нации⁴⁶. От подобного заявления до призыва к «священной войне» — один шаг. Общественно-политические круги Турции пока объявили идеологическую «священную войну», и в этой войне неперенным условием являются пан-тюркизм, антисоветизм и антикоммунизм.

С резкой критикой этих турецких «исследований», наводнивших книжные рынки, выступили советские туркологи Дж. Киракосян и М. Кочар, которые вскрыли антинаучность, тенденциозность и полную несостоятельность концепций турецких историков, фальсифицирующих историю, подменяющих научный анализ измышлениями, подтасовкой фактов⁴⁷. Зарубежная армянская печать также встречала с критикой появление очередного турецкого «исследования»⁴⁸. В книге Ниази Баноглу проводится мысль, что создание на Кавказе маленькой, счастливой, независимой Армении совпадает с «высшими» интересами Турции⁴⁹.

Рассматривая эти вопросы, нельзя обойти молчанием политику США в этом вопросе. Империалистические круги США, претендующие на роль гегемона, проводят колоссальную работу для расширения и большего упрочения сфер взрывоопасных проблем. Связывая «свои жизненные интересы» с этим регионом, империалистические круги США строят свою политику с учетом многих факторов, в том числе уязвимых. Ахиллесовой пятой Турции является экономическая нестабильность плюс кипрский, курдский и армянский вопросы. Будучи форпостом американских интересов, Турция — единственная мусульманская страна в составе НАТО — приобретает особое значение не только в силу своего геополитического значения. Революция в Иране выбила почву из-под американской политики в этом районе мира, и в этой ситуации роль Турции возросла вдвойне. И с целью большего закабаления Турции и упрочения своего влияния американская политика заводит ее все глубже в тупик с тем, чтобы беспрепятственно диктовать свои условия. И одной из разменных монет в американо-турецком флирте все явственнее становится армянский вопрос.

Прикрываясь личиной борцов за справедливость, империалистические круги США проводят большую работу по привлечению симпатий армян диаспоры. Официальные круги Вашингтона всячески подчеркивают сострадание к армянам, спекулируя на чувствах последних. Американский сенат

⁴⁶ Niyazi Ahmet Banoglu, Ermeninin Ermentye Zülmü. Ankara, 1976.

⁴⁷ Дж. Киракосян, М. Кочар, Современные турецкие авторы об Армении и армянском вопросе, Ереван, СНИ, 1977 г., № 3.

⁴⁸ Турецкая пропагандистская машина вновь в действии, «Усабер», 10, 11, 12, 13, 14, 15 июня 1974 г., Каир.

⁴⁹ Niyazi Ahmet Banoglu, Ermeninin Ermentye Zülmü. Ankara, 1976.

**ԹՈՒՐԻԲԱՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ
ՀԱՅՍՏԱՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌԻ ՄԱՍԻՆ**

Ա մ փ ո փ ո մ

Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանները, որոնք երկար ժամանակ լռության էին մատնել «հայկական հարցը», վերջին տասնամյակին տենդազին սկսել են րացնել «այդ բացը» (նենդափոխելով և խեղաթյուրելով պատմական իրականությունը), այդ հարցի շուրջը իրենց համար նպաստավոր կարծիք ստեղծելու նըպատակով:

Պատմական ճշմարտությունը վերականգնելու ուղղությամբ արժույթաբանական գործունեությունը կասեցնելու նպատակով Թուրքիայի կառավարող շրջանները բազմիցս փորձեր են ձեռնարկել, դիմելով տարբեր միջոցների: Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանների ծավալած գործունեությունը կրում է բացահայտ հակահայկական, հակասովետական բնույթ:

Ա. Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
պատմ. գիտ. քննաժողով

**ՈՉ ԹՈՒՐԻՔ ԱԶԳԵՐԻ ԻՐԱՎԱԶՈՒՐԿ ՎԻՃԱԿԸ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԹԱՆՁԻՄԱԹԸ**

Թուրքական պետությունը, որն իր սկզբնական շրջանում կազմավորվեց բյուզանդացիներից և հայերից խլված հողերի հաշվին, աստիճանաբար ընդարձակվեց և հզորացավ Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի երեք մայր ցամաքների վրա, յուրացնելով ուրիշի հողերը և ստրկացնելով տարբեր դավանանքի պատկանող ազգություններին: Նշանակալի շահով դանդաղեց մի քանի դար շարունակ քաղաքական ազատությունից զրկված այդ ժողովուրդների տնտեսական, սոցիալական և կուլտուրական զարգացումը:

Վ. Ի. Լենինը, իր «Համաշխարհային պատմության նոր գլուխը» հոդվածում, խոսելով բալկանյան ժողովուրդների մղած ազատագրական պայքարի մասին, խարազանում էր Եվրոպայի արևելյան շրջաններում դեռևս գոյատևող բռնատիրությունը: «Արևելյան Եվրոպայում մինչև այժմ դեռ չեն վերացված միջնադարի ուժեղ մնացուկները, որ խիստ կասեցնում են հասարակական զարգացումը և պրոլետարիատի աճումը: Այդ մնացորդներն են արքայապետությունը, ֆեոդալիզմը և ազգությունների ճնշումը»¹:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 8, էջ 467:

объявляет 24 апреля днем всеамериканского траура, видные политические деятели выражают свои симпатии и сострадание к армянскому народу, в правительственном аппарате фигурируют «специалисты» по армянскому вопросу, референты президента армянской национальности. Американская печать рекламировала заявление бывшего члена делегации США на 33-ей сессии Генеральной Ассамблеи ООН С. Момджяна, что его назначение на этот пост — следствие армянского происхождения, а не личных качеств. Перефразировав его заявление, можно сделать вывод, что американской политике было угодно видеть на данном посту армянина, и выбор пал на Момджяна. В сферу его деятельности входило налаживание контактов президента Картера с представителями армянской колонии, а также кампания по расширению американо-армянской общины.

Администрация президентов США и президенты лично, подыгрывая чувствам армян диаспоры, преследуют свои определенные, скрытые цели, в которых нет и не может быть места для интересов самих армян. Однако для президентов США стали престижными проармянские публичные выступления⁵⁰.

Империалистические круги США одновременно развернули большую кампанию по привлечению армян диаспоры и расширению американской армянской колонии. Осуществлению этой программы весьма содействуют политические взрывы в странах Ближнего и Среднего Востока, в которых сконцентрированы наиболее сплоченные и большие армянские колонии. Создавая иллюзию проармянской политики, империалистические круги США поощряют и организуют массовые переселения армянского населения из стран Востока.

Прогрессивные деятели армянской диаспоры осознают всю пагубность этой псевдогуманной политики, рассчитанной на ступеньвание и в конечном счете ликвидацию армянских колоний в странах Ближнего и Среднего Востока. Армянская диаспора относится с недоверием к идее создания большой армянской колонии в США, не желая становиться игрушкой как в американо-турецком флирте, так и в антисоветской политике США.

⁵⁰ В качестве примера приводим одно из высказываний бывшего президента США Картера об армянах: «Наша страна — нация беженцев, беженцев, стекшихся сюда по различным причинам. Однако среди нас нет другой общины беженцев, другого национального объединения, которое бы в прошлом и настоящем перенесло столько тягот, сколько армяне.

Эти страдания — горькое испытание ваше и вашего народа, которые никогда не будут преданы забвению, пока я в Белом доме», «Зартонк», 24 июня 1979 г., Бейрут.

Մարքսը և էնգելսը բազմակողմանիորեն վերլուծելով 19-րդ դարադարական իրավիճակը, ֆեոդալական Օսմանյան կայսրության նեխած էություն մեջ տեսնում էին այն ամենամեծ արգելակը, որը կասեցնում էր նրա տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների պատմական զարգացումը: «Երբ մենք տեսնում ենք, թե ինչպիսի անփառունակ ծախողում են կրում քաղաքակրթության ուղու վրա կանգնելու թուրքական կառավարության բոլոր փորձերը, թե ինչպես մահմեդական մոլեռանդությունը... ոչնչացնում է առաջադիմության ամեն մի փորձ, երբ մենք տեսնում ենք, թե ինչպես կենտրոնական, այսինքն՝ թուրքական կառավարությունը տարեցտարի թուլանում է քրիստոնեական նահանգներում... երբ մենք, վերջապես, տեսնում ենք, որ Հունաստանը ձգտում է իր ինքնուրույնությունը, Հայաստանի մասերն ընկնում են Ռուսաստանի իշխանության տակ, իսկ Մոլդավիան, Վալախիան և Սերբիան հաջորդաբար ընկնում են Ռուսաստանի պրոտեկտորատի տակ, այդ ժամանակ մենք պետք է համաձայնենք, որ նվրուպայում թուրքերի ներկայությունը լուրջ խոչընդոտ է հանդիսանում թրակիա-իլիրիական թերակղզու բնական հարստությունները զարգացնելու գործում»²:

Երկրագործության զարգացման ցածր մակարդակը և անշափ բարձր և անկանոն գանձվող հարկերը չափազանց ծանր վիճակ էին ստեղծել աշխատավոր գյուղացիության համար: Ավելի վատ վիճակում էր գտնվում քրիստոնյա գյուղացիությունը, քանի որ նա կրկնակի շահագործման էր ենթարկվում՝ տալով բազմաթիվ ու բազմապիսի հարկեր: Ոչ մահմեդական ժողովուրդները զրկված էին ամենատարրական իրավունքներից: Ազգային ճնշումներին և կրոնական խտրականությունը չափ ու սահման չկար: Բացարձակապես բացակայում էր ոչ մահմեդականի կյանքի ապահովման երաշխիքը, անարգվում էր նրա մարդկային բարոյական արժանապատվությունը: Ինչպես իրավամբ նշել է Մարքսը, այդ երևույթը նախ և առաջ բխում էր Ղուրանի սկզբունքից: «Ղուրանը և նրա վրա հիմնված մահմեդական օրենսդրությունը, ամբողջ աշխարհի աշխարհագրությունն ու ազգագրությունը վեր են ածում երկու կեսի բաժանվող պարզ ու հարմար ֆորմուլայի՝ ուղղահավասանների և անհավասանների: Անհավասար դա «հարրի»-ն է՝ թշնամի է: Իսլամը անիծում է անհավասանների ազգությունը և բնահանուր թշնամության վիճակ է ստեղծում մահմեդականների և անհավասանների միջև»³:

Հետարքերին այն է, որ 19-րդ դարում թուրք պետական գործիչների վարած քաղաքականությունը դրականապես է մեկնաբանվել հետագա թուրք պատմագրության մեջ: Մասնավոր վերջին շրջանում հանդես են եկել մի շարք պատմաբաններ, որոնք կատարելով թուրքական ղեկավար շրջանների հանձնարարությունները, սխտեմատիկորեն կեղծում և խեղաթյուրում են պատմական իրականությունը: Նրանք հաճախ շեշտում են, որ թուրքերը միշտ էլ խաղաղ և մարդասիրական քաղաքականություն են վարել փոքր ազգերի նրկատմամբ, թե քրիստոնյա ժողովուրդներն ապրել են լավագույն պայմաններում և վայելել են մեծ արտոնություններ:

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. 2, т. 9, М., 1957, стр. 5.

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Указ. соч., т. 10, М., 1958, стр. 167.

Դեռևս 1878 թ. Միթհաղ փաշան անդլիական մամուլում հրատարակած մի հոդվածով փորձում էր ապացուցել, որ «Թանդիմաթից» առաջ և հետո Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակները մահմեդական բնակչության հետ հավասարապես օգտվել են ազատությունից և իրավահավասարությունից⁴: Իսկ ավելի ուշ Օսմանյան կայսրության վերջին պատմագիր-տարեգիր՝ Աբդուրրահման Ծերեֆը իր պատմության մեջ գրում է. «Թանդիմաթի բարենորոգումները տվեցին լավ արդյունքներ: Կայսրության բոլոր հպատակները, ինչ կրոնի և ազգության էլ պատկանելու լինեին, հավասար էին օրենքի առջև: Անձի, գույքի և պատվի անձեռնմխելիության, հարկերի նշանակման և բաշխման գործում արդարությունն ապահովվում էր... իբրև թանդիմաթի նոր և հիմնական սկզբունքներ, ապահովվում էին երկրի անվտանգությունը, հանգստությունը, բարեկեցությունը, ժողովրդի միաբանությունը և գանձարանի կանոնավորումը»⁵:

Մեր օրերում թուրք պատմաբանների և քաղաքական գործիչների հրատարակած պատմագիտական գրականության մեջ կարելի է հաճախ հանդիպել անհիմն մեկնաբանությունների: Օրինակ, պրոֆ. Սադրի Մաքսուդի Արսալը Թուրքիայի պատմության ընկերության երկրորդ կոնգրեսում կարգացած իր գեկուցման մեջ ցինիկաբար նշում է, որ «Թուրքերը ոչ մի ժամանակ որևէ ազգի նկատմամբ բռնություն չեն գործադրել... եթե այդ ազգը հպատակվել է օրենքին: Ոչ մի ժամանակ թուրք տիրակալները հպատակ ազգերին չեն պարտադրել իրենց կրոնը...»⁶:

Այս տեսակետից քիչ ջանքեր չի գործադրել նաև Սադի Քոչաշը. համոզելու համար իր ընթերցողներին, թե «մահմեդական թուրքերը իրենց պատմության ոչ մի շրջանում հավատի խնդրում ոչ մեկի վրա ճնշում չեն բանեցրել»⁷:

Բոլորովին իրականությունը չի համապատասխանում նաև ժամանակակից բուրժուական պատմաբան Ստավրիանոսի այն հետեվությունը, թե իբր թանդիմաթի շրջանում «կյանքը Օսմանյան կայսրության մեջ բարելավված էր: Հատկապես փոփոխություն էր նրկատվում օրենքի և բնահանուր ապահովության ասպարեզում: Ունեցվածքի կամայական բռնազրավումները, դատարաններում բռանի կերպով խոստովանեցնելու համար կիրառված տանջանքներն անոյալի գիրկն էին գնացել: Փաշաները, իրենց գործադրած շարաշահումների համար կարող էին դատի տրվել և պատժվել: Քրիստոնյաներն էլ օրենքի առջև արդեն իրավահավասար էին մահմեդականների հետ և նրանց վկայություններն ընդունվում էին որոշ դատարաններում»⁸:

⁴ Ф. Ш. Шабанов, Государственный строй и правовая система Турции в период Танзимата, Баку, 1967, стр. 7.

⁵ Abdul Rahman Seref, Tarih-i devlet-i Osmanlye, c. 2, Istanbul, 1318, s. 326.

⁶ Sadri Maksudi Arsal, İkinci türk tarih kongrest, ss. 1062, 1074, 1092.

⁷ Sadi Koças, Tarih boyunca Ermeniler ve türk-ermeniler ilişkileri, Ankara, 1967, s. 69.

⁸ L. S. Stavrianos, The Balkans 1815—1914, New-York, 1966, p. 34.

Սակայն պատմական հավաստի աղբյուրները և ժամանակա-
կիցների վկայությունները բոլորովին այլ պատկեր են ցույց տալիս:

Պատմական իրողություն է, որ Օսմանյան կայսրության տիրա-
պետության տակ գտնվող ոչ մահմեդական ժողովուրդներն աշխարհ-
հիկ և հոգևոր արտոնություններ ստացան սուլթան Մեհմեդ II-ի
(1451—1481) գահակալության շրջանում: Սուլթան Մեհմեդ II-ը
Կ. Պոլիսը գրավելուց հետո (1453 թ.) որոշեց այն դարձնել իր կայս-
րության մայրաքաղաքը և գրա համար մի շարք միջոցառումներ
ձեռնարկեց, որպեսզի վերստին կենդանացնի իր իսկ ձեռքով ավեր-
ված և հրդեհված բյուզանդական գեղատեսիլ քաղաքը: Առաջին
հերթին նա հրաման արձակեց, որպեսզի ամալացած քաղաքը վե-
րաբնակեցվի հարևան գյուղերի և քաղաքների հույն բնակչությամբ
և Անատոլիայից գաղթեցված թուրքերով: Արտոնություն տվեց նաև
հայ արհեստավորներին, առևտրականներին տեղափոխվելու իր նոր
մայրաքաղաքը: Այնուհետև Մեհմեդ II-ը հատուկ հրովարտակով
ամբողջ հունական համայնքի վրա (rum milleti) պատրիարք նը-
շանակեց Կենարիոսին: Հունական համայնքը միավորում էր ոչ
միայն հույներին, այլև ուղղափառ եկեղեցուն պատկանող մյուս
հպատակներին՝ բուլղարներին, սերբերին, ալբանացիներին, խոր-
վաթներին, վալախներին, մոլդավներին և այլն:

Պատրիարքը ոչ միայն հոգևոր, այլև քաղաքացիական իշխա-
նություն ուներ միևնույն դավանանքի պատկանող անձանց նկատ-
մամբ: Հարսանիքը, ապահարզանը, գույքային ու կենցաղային վե-
ճերը լուծվում էին սուլթան համայնքի կրոնական օրենքներով: Նը-
րանց միջոցով գանձվում էին տարբեր տեսակի հարկեր՝ թե՛ պե-
տության օգտին և թե՛ սուլթան համայնքի համար: Սկզբնական շրջ-
անում հունական պատրիարքի կրոնական իրավասությունն էր են-
թարկվում ընդհանրապես կայսրության ամբողջ քրիստոնյա բնակ-
չությունը⁹: Հետագայում, Մեհմեդ II-ը վտանգավոր և անիմաստ
համարելով այդքան մեծ իշխանության կենտրոնացումը մի անձ-
նավորության ձեռքում, մի նոր հրովարտակով 1461 թ. Կ. Պոլսում
հաստատեց նաև հայոց համայնքի (ermenî milletî) պատրիար-
քությունը, և Բուրսայի Հովակիմ եպիսկոպոսին տեղափոխելով Պո-
լիս, նշանակեց պատրիարք, որի հոգևոր և քաղաքական իշխանու-
թյունը տարածվում էր ոչ միայն հայ լուսավորչականների, այլև
վրացի, ադվան, ասորի, գաղղեացի, ղրղի, հաբեշ միաբնակ ուղղա-
փառների վրա¹⁰: Իհարկե այս և հունական համայնքի բաժանումը
հիմնվում էր պարզապես հավատի դավանության տարբերության
վրա, առանց հաշվի առնելու ազգային առանձնահատկություննե-
րը, որովհետև ղուրանը ժողովուրդներին բաժանում է ոչ թե ցեղա-
յին, այլ ըստ կրոնական առանձնահատկությունների¹¹:

Կ. Պոլսի գրավումից 40 տարի հետո հաստատվեց նաև հրեա-
ների համայնքը, որի կրոնական առաջնորդը (խախամ բաշին) բո-
լոր տեսակետներից հավասարազոր իրավունք ուներ վերահիշյալ
հույն և հայ պատրիարքների հետ¹²:

Կրոնական այս երեք համայնքների համակարգը պահպանվեց
նաև հետագա դարերում, որովհետև աշխարհիկ և հոգևոր իշխանու-
թյուն տարվեց այլազգային հպատակներին օսմանյան սուլթանները
չանում էին համայնքների սխտեմը ծառայեցնել իրենց նվաճողա-
կան նպատակներին: Նրանք օգտագործում էին պատրիարքների հե-
ղինակությունը հպատակներին հյու հնազանդ և օտար պետու-
թյունների ազդեցությունից հեռու պահելու համար:

Մինչև 19-րդ դարի կեսերը ահա այսպիսի պատկեր ունեին
կրոնական հողի վրա բաժանված այդ համայնքները: Այս խաբու-
սիկ արտոնություններով հանդերձ Կ. Պոլսի և այլ մեծ քաղաքների
եկեղեցիներին պարտադրված կանոնները շատ խիստ էին: Կ. Պոլ-
սի գրավման հաջորդ օրը Ս. Սոֆիա տաճարը վերածվեց մզկիթի:
Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև Ս. Առաքյալների տաճարը:
Հետո արգելվեց նոր եկեղեցիների կառուցումը: Նույնիսկ նախկին
եկեղեցիների վերանորոգման համար անհրաժեշտ էր դիմել կայ-
սերական դիվանին և հատուկ թույլտվություն ստանալ: Մահմեդա-
կաններից կազմված հանձնաժողովը ստուգում և արձանագրում էր
վերանորոգման ենթակա կետերը և այնուհետև տալիս էր արտոնու-
թյունն այն պայմանով, որ նորոգումը կատարվեր միևնույն նյու-
թով, միևնույն տեղը, միևնույն մակարդակով¹³: Երբ նորոգությունը
լրանար «Եկեղեցին դարձյալ կշափվեր և բացման արտոնություն
կտրվեր այն ատեն միայն, երբ հաստատվեր թե նորոգությունը կա-
տարված է ճիշտ նախագծումին համաձայն, առանց սանտիմետր մը
ավելի ըլլալու»¹⁴:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ որևէ մուսուլմանը շեյխի նենգ քմա-
հաճությամբ կարող էին նույնիսկ եկեղեցիները հիմնահատակ ա-
վերվել: 1662 թ. սուլթան Մեհմեդ IV-ի կրոնական խորհրդական
շեյխ Վանիի դրդումով հրաման է արձակվում Կ. Պոլսում քանդելու
այն բոլոր հունական և հայկական եկեղեցիները, որոնք սկսվել էին
վերանորոգվել 1660 թ. մեծ հրդեհից հետո: Ահա թե ինչպես է նկա-
րագրում այդ դեպքերը XVII դարի հայ մատենագիր Հակոբ Կար-
նեցին. «... (Մոլլա Վանին) օձապատ իր շար խորհրդովն և անօրեն
լեզուան իրով հավանեցույց զմիտս վազիրին և արքային (սուլթան
Մեհմեդ IV-ին), որ ետուն սաստիկ հրաման ՌժժԱ (1662) թվին ի
մեջ Ստամպոլա, որ մինչև ժ(10) եկեղեցի հոռմաց և հայոց քանդել
ավերեցին, և զզուրխս ամենայն քրիստոնից մինչև ի Սերաստիայ
վիճակն և ի թոխաթ սիաւ գտակ անցուցին և գօտին եասախ արա-

⁹ Harri Luke, The old Turkey and the new, London, 1955, p. 87.

¹⁰ Մ. Օսմանյան, Հայոց եկեղեցի, էջ 102—103:

¹¹ А. Убичини и П. де-Куртейль, Современное состояние Османской империи, С.-Петербург, 1877, стр. 164.

¹² Նույն տեղում, էջ 164:

¹³ Гиркас В., Права христиан на востоке по мусульманским законам, СПб., 1865, стр. 34.

¹⁴ Հ. Սիբուսի, Պոլիս և իր գեղը, Բեյքութ, 1965, էջ 355:

րին»¹⁵։ Նույն թվականներն քրիստոնյաների եկեղեցիներ քանդվեցին նաև այլ քաղաքներում։

Քիչ չեն եղել դեպքեր, երբ քրիստոնյաների եկեղեցիները բռնի կերպով վերածվել են մզկիթների։ Մի քաղաքում քրիստոնյաներն իրավունք չունեին մեկ կամ երկուսից ավելի եկեղեցի ունենալ։ «Մուլլա Վանին ամբ էառ ի թագաւորքն և առաքեաց ի վերայ փաշային Արզրումայ, և առին այն զեկեղեցին (ս. Ստեփանոս եկեղեցին, Ա. Փ.), որ իր մէջ բերդին էր և արարին իւրեանց մզկիթ, և եղև սուգ մեծ ազգիս հայոց...»¹⁶։

17-րդ դարի հայ ահանավոր հրապարակախոս և պատմագիր Երեմիա Չելեբի Քլումուրճյանը ևս սրտի կսկիծով տալիս է թուրք տիրակալների կողմից քրիստոնեական եկեղեցիները քանդելու, թալանելու, հրդեհելու նկարագրությունները, ինչպես նաև ժողովրդի դառը բողոքը։ «Յայն ժամ և սուգ առնոյր երկին և ողբայր երկիր վասն դիպուածոյ մերում թշուառութեանս, զի ի նոյն ժամու յորու քանդէին տաճարք՝ լինէր որոտ ահագին և ամպ մթազին և արև ծածկեցավ և հողս սաստկագին յոյճ մինչև ամենայն սեփոց միանգամայն յարտասուս հարեալ՝ զաղաղակս իւրեանց յերկինս տարածին ընդ հողմոսն և փռոշոյն, որ բարձրանայր յերկիր, և ծովն ալեօքն փրփրայր և բարձրանայր ընդ պարիսպն և անձրև գայր»¹⁷։

1661 թ. Բարձրագույն դուռը, նկատի ունենալով, որ հունական, հայկական և հրեական համայնքները Չուլումիի մզկիթի կառուցման համար նշանակված գումարները չեն հատկացրել, վաճառքի է հանում Կ. Պոլսում գտնվող նրանց ազգային սեփականությունը։ Այդ շարանեկ կարգադրությունից առաջին հերթին տուժում են մայրաքաղաքի հրեաները՝ «...որոնք ծախեցին զամենայն տեղիս և զընկուրթիւն և զժապի և զաղոթանոցն վասն ճամոցն շինութեան», իսկ հույները և հայերը շտապ վճարելով մզկիթի շինության գումարը կարողանում են որոշ չափով մեղմացնել այդ սրտումը¹⁸։

Քրիստոնյաների եկեղեցիները ողբալի փիճակում էին գտնվում նաև XIX դարում։ Բացառությամբ Կ. Պոլսի և ծովափին գտնվող երկու-երեք քաղաքների քրիստոնյաներին չհաջողվեց երկրի մյուս մեծ քաղաքներում թույլտվություն ստանալ իրենց եկեղեցիների վանդերն օգտագործելու համար։ Գիրեսուում, որտեղ քրիստոնյաները ավելի շատ էին, քան մահմեդականները, էրզրումում, Ադանայում, Քոնյայում, Թարսուսում, Թոկատում, Ամասիայում, մի խոսքով փոքր Ասիայի մեծ քաղաքներում փաշաները, վախենալով մահմեդականների զայրույթից, չէին համարձակվում քրիստոնյաներին համապատասխան թույլտվություն տալ, հակառակ Կ. Պոլսի կրկնվող հրամաններին, որտեղ ծանուցվում էր քրիստոնյանե-

րի և մահմեդականների միջև սոցիալական և կրոնական ամեն մի անհավասարության վերացման մասին¹⁹։

Փոքր Ասիայի խառը բնակչություն ունեցող շատ վայրերում քրիստոնյա բնակիչները մոլեռանդ մահմեդականների զայրույթից խուսափելու համար գաղտնի կերպով էին կատարում իրենց կրոնական ծեսերը։ Փաստական շատ կարևոր տվյալներ կան Պ. Զիխաշևի՝ «Նամականեր Թուրքիայի մասին» խորագիրը կրող հուշագրություններում։ Հեղինակը XIX դարի կեսերին երկար ժամանակ գտնվելով Թուրքիայում, ակնասուս է եղել քրիստոնյաների իրավազուրկ և թշվառ վիճակին։ Նա հետաքրքիր վկայություններ է տալիս դավանանքի խտրականության մասին։ Բերենք մի օրինակ՝ «Գիրեսուսի և Տիրեբոլուի, ինչպես նաև Տիրեբոլուի և Գլումուլիսանի միջև գտնվող հետամնաց գյուղերի բնակչությունը, իրենից ներկայացնում է բավականին հետաքրքիր երևույթ։ Այդ գյուղերի բնակչությունը խառն է, բացեիքաց հարում է մահմեդականության և հասարակական վայրերում խոսում է միայն թուրքերեն։ Սակայն գաղտնիորեն հետևում է հունական արևելյան եկեղեցու ծիսակատարությունը։ Տանը խոսում է հունարեն և յուրաքանչյուրը կրում է երկու անուն։ Այսպես, եթե նրանցից մեկը առավելապես դուրս է գալիս սպիտակ կամ կանաչ շալմայով (իսկական ուղղահավատ մահմեդականության գույներ) և կրում է Ահմեդ կամ Սելիմ անունները, երեկոյան աղքատ խրճիթում կամ գաղտնի քարայրում միանում է իր դավանակիցներին, որպեսզի թաքուն կատարի քրիստոնեական կրոնի ծիսակատարությունը քահանայի առաջնորդությամբ, որը դրանից մի քանի ժամ առաջ արդեն հանդես էր եկել որպես Մուլլա մզկիթում»²⁰։

Թուրքական պետական գործիչները, կիրառելով հոռմեական «բաժանիր, որ տիրես» քաղաքականությունը, տեղական թշնամություն էին սերմանում իրենց տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդների միջև։ Իրար հետ համերաշխ ապրող աշխատավոր ժողովուրդներին ազգային և կրոնական հողի վրա լարում էին միմյանց դեմ, ստեղծելով բազմապիսի տարածայնություններ և խարդավանքներ։ Բալկանյան երկրների ժողովուրդներին զրգոում էին իրար դեմ։ Փոխադարձ անհանդուրժողականություն էին սերմանում նաև հայերի և հույների միջև։

Մահմեդական հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավի համար սկզբբունքային հարց էր այլահավատ հպատակների մահմեդականացումը, որի իրականացման համար նրանք գործադրում էին ամեն տեսակի բռնություններ և խարդավանքներ։ Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին միջնադարի հայ ժամանակագիր Գր. Կամախեցին. «Տաճիկ մեծ վարձք համարելով զքրիստոնեից ուրանալ զքրիստոս և ի Մահմեդի օրենս և ի կրօնս դառնալ, զիսաչ և զեկեղեցի բեկանել և խորտակել և հայատաղեայր որ ոչ հավանին Մահմեդի և շար կրոնից նորին, ազգի։ Ազգի տանջանոք չարարեն և հրով այրեն և համարեն պաշտոն Աստուծոյ մատուցանել»²¹։ Ոչ մահմեդական բը-

¹⁵ Տե՛ս մանր ժամանակագրություններ 13—17-րդ դդ., հ. 2, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 567։

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 567։

¹⁷ Տե՛ս «Օրագրութիւն Երեմիա Չելեպի Քլումուրճեանի» հրատարակեց Մ. Նըշանյան, Երուսաղեմ, 1939, էջ 386։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 375։ Տե՛ս Ե. Զ. Քլումուրճյանի «Պատմութիւն համառուտ Դձ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն», Մատենադարան № 1675, էջ 159 ա։

¹⁹ П. А. Чихачев, Письма о Турции, М., 1960, стр. 40.

²⁰ Նույն տեղում, էջ 23։

²¹ Գրիգոր Կամախեցի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, էջ 467—468։

Նակչութեան համար կատարյալ մի պատուհաս էր նաև դեղիքների (մանկածողով) սիստեմը, որը կոչված էր համալրելու ենիչերիների զորամասերով: Սուլթանական կառավարության կողմից նշանակված հատուկ զինվորական հրամանատարները հավաքագրում էին քրիստոնյա երիտասարդներին և զորանոցային պայմաններում նրանց վարժեցնում էին զինվորական գործին, դաստիարակելով նրանց մոլեռանդ մահմեդականությունը:

Օրենքը խիստ դատաստան էր տեսնում նաև այն անձանց նրկատմամբ, որոնք իսլամը ընդունելուց հետո կրկին վերադառնում էին քրիստոնեություն: 1843 թ. սամաթիացի Նուրադին անունով մի հայ երիտասարդ, որը հանկարծակյան մղումով ընդունել էր իսլամը, երբ փորձեց կրկին քրիստոնեությունը վերադառնալ, հրապարակայնորեն, եվրոպական դեսպանների աչքի առջև, դատապարտվեց մահապատժի: Նույն բախտին արժանացավ նաև Սալուսիկ քաղաքում մահմեդականությունից հրաժարված մի բուլղար աղջիկ²²:

Շարիաթը քրիստոնյաներին զրկում էր բազմաթիվ ազատություններից: Քրիստոնյան իրավունք չունեի մահմեդական թաղամասերում բնակություն հաստատել: Նա չէր կարող իր ցանկացած ձևով հարսանիք կատարել ու մեռել թաղել պատշաճ ծիսակատարությունում: Չէր կարող նաև մահմեդականին հատուկ զգեստներ և կոշիկներ կրել և ձի նստել նրա ներկայությամբ: Տեղին են ասված 4. Մարքսի հետևյալ խոսքերը, որ «սոցիալական ինչպիսի դրություն մեջ էլ լինի, թուրքը պատկանում է արտոնյալ կրոնին և աղքատության: Միայն նա իրավունք ունի զենք կրելու և ամենաբարձր դիրք ունեցող քրիստոնյան պարտավոր է ամենացածր խավին պատկանող մահմեդականին ճանապարհ գիշելու»²³:

Չմոռանալք նաև հիշել, որ մահմեդականությունը միշտ էլ քարոզել է տևական սրբազան պատերազմ («ջիհադ») մղել անհավատների, այսինքն՝ ոչ մահմեդական ղափանանքին հարողների դեմ, նվաճել նրանց երկիրը և ստրկացնել նրա ժողովրդին: Իրավական տեսակետից անհավատը իրավունք չունեի աշխարհի վրա ազատ ապրելու: Նա կամ հարկատու պիտի լիներ մահմեդականին, կամ էլ ղափանափոխ պիտի լիներ, ընդունելով մահմեդականությունը²⁴: Փաստորեն թուրքիայում միլիոնավոր քրիստոնյաներ չէին կարող դիտվել որպես պետության օրինավոր քաղաքացիներ պարզապես նրա համար, որ չէին պատկանում մահմեդական իշխող կրոնին:

1849 թ. Ֆրանսիայի դեսպանորդ Օպիկը հետևյալ խոսքերով է բնութագրել բուլղար բնակչության դրությունը, ինչը հատկանշական էր նաև Օսմանյան լծի տակ տառապած մյուս քրիստոնյա հպատակներին: «Երբ ես անցա Գանուրը, — գրել է նա, — որպեսզի տեսնեմ և ուսումնասիրեմ Բուլղարիան, դառն ափսոսանքով նրկատեցի կատարյալ աղքատություն, որը տիրում էր պետության ան-

միջական կառավարման տակ գտնվող այս երկրամասում: Նորին գերագանցության սուլթանի ուսուցիչ վերաբերող միջոցառումներից ոչ մեկը չի կիրառվում այստեղ: Թուրք բնակչությունը տանջում և նեղում է քրիստոնյաներին և հարկային բեռը ավելի վատթարացնելու համար նրանք ընտրում են հատկապես կիրակի և տոնական օրերը, քրիստոնյաներին պարտադրելով կատարելու ամեն տեսակի աշխատարկաներ (անզարիաներ): Ոչ մի ժամանակ ոչ մի քրիստոնյա չի կարող իր դեմ կատարված շարաշահումների համար բողոքել կառավարությանը, քանի որ հանցագործության առկայությունը փաստելու համար նրան հարկավոր է երկու մահմեդականի վկայությունը...: Բուլղարը աշխատում է, իսկ նրա տունը առանց վախի մտած մահմեդականը կարող է հափշտակել նրա ամբողջ աշխատանքի արդյունքը»²⁵:

Թուրքերի կիրառած դաժանությունը պատահական չէր, այլ բնահատուկ և տևական: Նրանց իրավական սիստեմը իր էությունով ծայր աստիճան անարդար էր քրիստոնյա հպատակներին հանդեպ: Մահմեդականը կարող էր առևանգել, թալանել, սպանել քրիստոնյային և ապահովաբար մնալ անպատիժ: Իսկական իմաստով օրենք գոյություն չունեի սուլթանական թուրքիայում: Իր ժամանակին Ռուլեն-ժեկմենը 4. Պոլսի հայկական պատրիարքարանի արխիվային փաստերը ուսումնասիրելուց հետո հետևյալ երեք եզրակացություններն է արել թուրքերի կատարած վայրագությունների մասին:

1) Չարաշահումներ, որոնք գործադրվել են հարկերի նշանակման և գանձման ընթացքում:

2) Չարաշահումներ, կիրառված կառավարական պաշտոնյաների կողմից. կանանց և փոքրահասակների բռնի մահմեդականացում:

3) Բռնի հարկեր, թալան, երիտասարդ աղջիկների և կանանց առևանգում, սպանություն: Խոշընդոտներ եկեղեցու կառուցման, զանգերի օգտագործման, թաղման և այլ կրոնական ծիսակատարությունների կատարման խնդրում²⁶:

Բուլղարիայում հարկահավաքների գործադրած շարաշահումների և զեղծումների մասին կարևոր վկայություն է բերված Բուլղարիայի պատմությանը վերաբերող թուրքական փաստաթղթերում:

1850 թ. Ալի Ռիզա փաշան Վիդինի նահանգում բռնկված ապստամբության պատճառները հետաքննելուց հետո հետևյալն է հայտնել կառավարությանն ուղղած իր զեկուցագրում. «Չիշյալ երեք (ապստամբած) շրջանների ամբողջ բուլղարական բնակչությունը վրդովված և դժգոհ է հետևյալ պատճառներով. գյուղական աղաներն ու վերակացուները տեսապես ճնշում և տեղորի են ենթարկում բնակչությանը: Հավաքագնորդները նշանակվածից ավելի ուշադրի հարկ և աշար են գանձում: Գյուղ ժամանած պահանջող խմբերը, ինչպես նաև թափառող զինվորները և այլ թափառալքիկ տարրեր ձեռնարկում են անվճար վերցնել ինչ որ ցանկանան, նույնիսկ չվճարել այն խոտի ու գարու համար, որոնցով կերակրում են իրենց ձի-

²² Հ. Ղազարյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1800—1870 թթ., Երևան, 1967, էջ 132—133:

²³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Указ. соч., т. 9, М., 1957, стр. 6.

²⁴ R. R. Madden. The Turkish Empire in its relation with christianity and civilization, t. I, London, 1862, p. 7.

²⁵ История Болгарии, т. I, М., 1954, стр. 255.

²⁶ Ролен-Жекмен М. Г., Армения, армяне и трактаты, М., 1897, стр. 24.

քին, իսկ ոմանք էլ օրենքից դուրս հարկեր են հավաքում բնակչու-
թյունից: Բացի դրանից, այդ մարդիկ այն տներում, որտեղ գիշե-
րում են, ոտնձգություններ են կատարում կանանց պատվի դեմ: Ա-
հա բոլոր այս պատճառներով բնակչութունը զրկված է փաղի-
շահի բարի կամեցողությունից...»²⁷:

Այս ամենը հավասարապես կիրառվում էր կայսրության ոչ
մահմեդական ամբողջ բնակչության նկատմամբ: Այն պետական
պաշտոնյաները, որոնք նշանակված էին կառավարելու հայկական
վիլայեթներում, իրենց զգում էին ավելի անվտանգ և իրենց շարա-
շահումների մեջ ազատ, քանի որ հետո էին մեծ պետութունների
դիվանագետների ուշադրության կենտրոնից: Կայսրության արևել-
յան շրջանների կառավարիչների մեծ մասը զուրկ էր վարչական դե-
կավարման ունակութունից և իր ծառայութունը օգտագործում էր
միայն որքան կարելի է շատ ավար ձեռք բերելու համար:

* * *

Քաղաքական, տնտեսական և ֆինանսական ճգնաժամից դուրս
գալու, կեղեքված ժողովուրդների ազգային ազատագրական շար-
ժումները կանխելու նկատառումներով, թուրքական կառավարու-
թյունը 1839 թ. նոյեմբերի 3-ին սուլթանական պալատի Գյուլհանե
կոչված պարտեզում հրապարակեց կայսերական հրովարտակը՝
«Հաթթը շերիֆը» (սրբազան գիր), որը հետագայում ընդհանուր
անունով կոչվեց թանզիմաթ: Այս հրովարտակով կառավարությու-
նը հիմնականում Օսմանյան կայսրության բոլոր հպատակներին
խոստանում էր կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովում, հար-
կերի արդարացի բաշխում և գանձում, կապալային սիստեմի վերա-
ցում, զինվորական ծառայության ժամկետի, դատական գործի, ժա-
ռանգության հարցերի կանոնավորում, կաշառակերության, շարաշա-
հումների վերացում և այլն:

«Հաթթը շերիֆի» հեղինակը Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան էր, եվ-
րոպական կրթության տեր մի մարդ, որն իբրև դեսպան պաշտոնա-
վարել էր Փարիզում և Լոնդոնում, ապա ստանձնել Թուրքիայի ար-
տաքին գործերի մինիստրի պաշտոնը: Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան և
նրա կողմնակիցները այս հրովարտակով նախ և առաջ ձգտում էին
շահել եվրոպական պետութունների վստահությունը, նրանց թույլ
շտալ միջամտելու Թուրքիայի ներքին գործերին և թուլացնելու
ներքաղաքական ճգնաժամը²⁸:

Այդ կապակցությամբ թուրք պատմաբան Ջեմիլ Բիլսելը գրել
է. «Մուստաֆա փաշան իր դեսպանության միջոցին Փարիզում և
Լոնդոնում շփման մեջ էր գտնվում եվրոպական դիվանագետների
հետ և ձգտում էր թանզիմաթը ճանաչել տալ եվրոպային և դրանով
լավ տպավորություն ստեղծել եվրոպական պետութունների շըր-
ջանում»²⁹:

Գծբախտաբար, ռեֆորմի այս նախաձեռնությունը և նրա հե-
տագա գոյութունը ցույց տվեց, որ այն խախտու էր իր հիմքից,
որովհետև, նախ, այն խորթ էր ֆեոդալական թեոկրատական երկ-
րին և, ընդհանրապես, մահմեդական մտայնությանը: Մյուս կող-
մից, ռեշիդականները, հանդիպելով հետադիմական պահպանողա-
կանների կատաղի դիմադրությանը, հետևողականորեն շարաշա-
քին մահմեդականների և ոչ մահմեդականների միջև հավասարու-
թյուն հաստատելու խնդրում:

19-րդ դարի հայտնի թուրք պատմագիր և քաղաքական գործիչ
Ահմեդ Ջեդեթն իր նամակներից մեկում գրել է. «Թանզիմաթի հըր-
չակման այդ օրերին մահմեդականներից շատերը դառնորեն ասում
էին. մենք այսօր կորցրինք մեր պապերի և նախնիների արչան զնով
ձեռք բերված մեր ազգային սրբազան իրավունքը: Մահմեդական
ժողովուրդը, որ իշխող ժողովուրդ էր, զրկվեց այդ սրբազան իրա-
վունքից: Մահմեդականների համար այս օրը լացի ու սուգի օր
է...»³⁰:

«Հաթթը շերիֆի» հրապարակումից հետո էլ, երբ փորձ էր ար-
վում իրականացնել քաղաքացիական որևէ ռեֆորմ, մուսուլմանը կրո-
նավորները անմիջապես մղկիթներում և մեղրեսներում սկսում էին
պախարակել նախաձեռնողներին, քարոզներ կարդալ մահմեդակա-
նության անձեռնմխելիության և քրիստոնյաների նկատմամբ նրանց
ունեցած գերիշխանության մասին: Ռեշիդականներն աշխատեցին
երկրի իրավական կյանքում տարածել արևմտյան կանոններ, ա-
ռանց դիպչելու մահմեդական իրավական սիստեմին:

Ամբողջ «Հաթթը շերիֆը» իր էությամբ եվրոպական բուրժուա-
կան գաղափարախոսության արտացոլումն էր, որը բխում էր կա-
պիտալիստական արտադրահարաբերությունների զարգացման փաս-
տից, մինչդեռ Թուրքիայում տիրում էին ֆեոդալական արտադրա-
հարաբերություններ, այնպես որ այդ բարեփոխումների ակտը չէր
բխում երկրում իշխող տնտեսական և սոցիալական հարաբերու-
թյուններից³¹:

Ռումինահայ պատմաբան Հ. Սիբունին իր «Թանզիմաթ և հա-
յեր» շահեկան հոդվածում իրավացիորեն գրում է. «Երկրի մը մեջ,
ուր ամբողջ հինգ դար տերեր և ուսաներ միայն եղեր էին, ավելի
քան ցնորք մըն էր հավատալ, թե օրենքի առջև հավասար կրնար
դառնալ ամեն մարդ: Եթե աշխարհը խաբելու համար հորինված կեղ-
ծիք մը չէր, գոնե ծիծաղելի միամտություն մըն էր թանզիմաթի հե-
ղինակներուն կողմէ կարծել, թե սուլթանին թուրան դետեղելով
հրամանի մը ճակատը՝ կիրարկության կրնա դրվել այն»³²:

«Հաթթը շերիֆով» բավականին մեծ ազատություններ էին
խոստացվում ժողովրդին, սակայն այն խիստ կասկածելի էր քրիս-
տոնյաների աչքում, քանզի բոլորն էլ գիտեին, որ մի հրովարտա-

27 Новичев А. Д. История Турции, т. 3, Новое время, ч. II, Л., 1973, стр. 170.

28 А. Д. Новичев. Турция. Краткая история, М., 1965, стр. 83.

29 Cemil Bilsel, Tanzimat, s. 664.

30 Tezakir-i Cevdet, 1—12, Ankara, 1953, s. 68.

31 Տե՛ս Մ. Մարկոսյան, Արևմտահայերի վիճակը 19-րդ դ. վերջերին, Երևան, 1968, էջ 52:

32 Հ. Սիբունի, Թանզիմաթ և հայեր, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1968, 4, էջ 65:

կով, մի թղթի կտորով շէին կարող վերացվել այն բռնություններն ու հարստահարությունները, որոնք գոյություն են ունեցել դարեր շարունակ:

«Հաթթը շերիֆն» իր էությունը օրենք չէր, այլ կայսերական մի հրովարտակ, որի հիմնական հարցերի շուրջը պիտի պատրաստվեին օրենքներ: Իհարկե, հրովարտակի հրապարակումից հետո Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ և պատրաստեց այդ օրենքները, որոնք պետության կողմից վավերացվելուց հետո հրապարակվեցին շատ քիչ տպաքանակով 1267 թ. (1850—51) թվականին:

1840 թ. մայիսին հաստատվեց քրեական օրենքը (ceza kanunnamesi): Նույն թվականին բարեփոխություն կատարվեց նաև հարկերի գանձման սխտեմում: Այսուհետև հարկերը գանձելու էին պետության պաշտոնյաները: 1843 թվականի հրամանագրով բոլոր մահմեդական հպատակների համար հաստատվեց նոր հրահանգ զինվորական ծառայության մասին: 1847 թ. ստեղծվեցին առևտրական դատարաններ, որտեղ ոչ մահմեդականները առաջին անգամ հավասար իրավունքներով վկայություն էին տալու: Բարեփոխություններ եղան լուսավորության, առևտրի ասպարեզում, ստեղծվեցին նահանգական խորհուրդներ և այլն:

1855 թ. մայիսի 7-ին կայսերական նոր հրովարտակով վերացվեց ոչ մահմեդականների համար վաղուց ի վեր նշանակված «խարաջը» և սահմանվեց մահմեդականների հետ հավասար զինվորական ծառայության իրավունքը: Այս հրովարտակը մեծ դժգոհություն առաջացրեց թուրքիայի բրիտանյա հպատակների շրջանում, որոնք սարսափով լսեցին այդ լուրը և ամեն ճիգ գործադրեցին դրա իրագործումը արգելելու համար:

Խիստ դժգոհ էին նաև մահմեդականները: «Քրիստոնյաները դժգոհ էին նրա համար, որ զինվորագրվելով թուրքական բանակին, իրենց զենքը ուղղելու էին բրիտանյա պետությունների և հատկապես Ռուսաստանի դեմ, որի հետ կապում էին իրենց ազատագրման հույսերը, իսկ մուսուլման մահմեդականները վախենում էին կորցնել իրենց գերիշխող դիրքը կայսրությունում»³³: Այս երկկողմանի դժգոհությունները ստիպեցին Օսմանյան կայսրությանը քրիստոնյաներից զորք հավաքագրելու խնդիրը հետաձգել անորոշ ժամանակով: Փաստորեն «խարաջը» փոխարինվեց ոչ մահմեդականներին զինվորական ծառայություններից ազատելու հարկով (bedel-i askeriye): Այսպիսով, քրիստոնյաները առաջվա նման լրիվ մեկուսացված էին զինվորական ծառայությունից: Դեռ ավելին, ծառայությունից ազատվելու համար նշանակված զինվորական հարկը ավելի ծանր էր, քան գլխահարկը՝ խարաջը: Խարաջը, — գրում է Չիխաշովը, — վատագույն դեպքում մարդագլուխ հասնում էր 30—40 ղուրուշի, իսկ նոր հարկը՝ 300—400 ղուրուշի:

Դժբախտաբար, այդ օրենքների գործադրության ոչ անկեղծ ցանկություն կար, ոչ էլ գործադրելու հարմար և կարող պաշտոնյաներ: Օրենքն իր իսկական իմաստով և օրենքի գործադրություն

իր իրական նշանակությամբ երբեք գոյություն չեն ունեցել թուրքիայում. և այն հիմնարկությունները, ուր իբր թե օրենքը պետք է գործադրվեր, հանդիսանում էին թուրք պաշտոնյաների համար ժամանակ անցակացնելու, թեյ, սուրճ խմելու, թզպեհ-համրիչ քաշելու, անճոռնի զրույցներ անելու մի-մի զվարճավայր, մի-մի թեմբեկ խանե. և ժողովրդական այն ներկայացուցչությունը, որ ժողովրդական շահերի պաշտպան, պահանջների և կարիքների թարգման պիտի հանդիսանար, ոչ միայն երևութական, ձևական էր, այլև խաղաղ, երկրագործ մասսան կողոպտող, կեղերող բեյերի, էֆենդիների մի ժողով էր դառնում»³⁴: Մի երկրի օրինավորության ու արդարության շափը որոշվում է ոչ թե գոյություն ունեցող օրենքներով, այլ դրանց գործադրությամբ: Լեռնի կողմից միանգամայն իրավացի կազմված «Հայոց հարցի վավերագրերը» ժողովածուի մեջ մի փաստաթղթում կարդում ենք հետևյալը. «Ի պաշտոնե գործադրելի հրատարակված է, թող որ արդեն շատ մը պակասներ ունի իր մեջ, սակայն և միանգամայն Կ. Պոլսեն մերթ ընդ մերթ եկած որևէ հրամանագիր բավական եղած է փոխել կամ ջնջել օրենսգրքին այս կամ այն հոդվածները, մինչդեռ որ զարմանալի է, որիշ մեկ հրամանագիր ուրիշ անգամ նախորդածն հակառակը կհրամայէ և այսպես կշարունակվի, որով մեր երկրին մեջ ոչ թե օրենքը կտրի, այլ քմահաճ կամքը (իտարե-ի բեյֆիյե)»³⁵:

Փաշաները, կապալառուները, վաշխառուները, հոգևորականները և հետադիմական մյուս տարրերը վիժեցրին ռեֆորմի կիրառումը: Առաջին պես զյուզացին հարկ էր տալիս թե՛ պետության հարկահավաքին և թե՛ կապալառուին: Հետադիմականները երբեք չէին կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ իրավական տեսակետից կարող է հավասարություն լինել մահմեդականի և «զավուրի» միջև:

1856 թ. Արիմի պատերազմից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան, նրկատի ունենալով, որ հաշտության բանակցությունների ընթացքում Ռուսաստանը կարող է հարց հարուցել թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանության մասին, ստիպեցին սուլթան Աբդուլ Մեջիդին, որպեսզի նա հրապարակի մի հրովարտակ թուրքիայում ոչ մահմեդական ժողովուրդների վիճակը բարելավելու վերաբերյալ³⁶:

Նվ այդպես, սուլթան Աբդուլ Մեջիդը, իբրև թե կամովին, 1856 թ. փետրվարի 18-ին ստորագրեց մի հրովարտակ, որը հայտնի է «Հաթթը հյումայուն» անունով: Իր բովանդակությամբ այս հրամանագիրը նոր փաստաթուղթ չէր, այլ Գյուլհանեի «Հաթթը շերիֆի» կրկնությունը՝ միայն ավելի ընդարձակ և մանրամասնված: Փաստերը վկայում են, որ «Հաթթը հյումայունի» խմբագրության գործում մեծ դեր են խաղացել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ավստրիայի դեսպանները³⁷:

³⁴ «Հողային հարցը թուրքահայաստանում», «Գործ», 1917, 41, էջ 62:

³⁵ Ան, Հայոց հարցի վավերագրեր, Թիֆլիս, 1915, էջ 137:

³⁶ Կ. թումայան, Պատմութիւն Արեւիկյան խնդրոյ և առաջնորդ հայկական հարցի, Լոնդոն, 1905, էջ 498:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 493:

³³ Տաճկաստանի հայոց իրավունքները և նոցա սահմանադրությունը, «Փորձ», Տփլիս, 1876, 1-ին տարի, 2, էջ 155:

Հետագայում այս հրովարտակը պաշտոնապես հաստատվեց նաև Փարիզի հաշտության պայմանագրի 9-րդ հոդվածով:

Իրականում քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ թուրքիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի տաժած այս հոգածությունը ոչ մի առնչություն չունի նրանց ազգային շահերի պաշտպանության հետ: Փարիզի հաշտության բանակցություններին մասնակցող յուրաքանչյուր եվրոպական պետություն հետապնդում էր մի նպատակ՝ մեկուսացնել Ռուսաստանին և ամրապնդել իր դիրքերը Մերձավոր Արևելքում:

Ահա թե ինչպես է դնահատել Պ. Ա. Չիխաչևը Փարիզի հաշտության պայմանագիրը. «վերջերս Փարիզում կնքված պայմանագրի հոդվածներում դժվար է գտնել այնպիսի մի հոդված, որը անկեղծորեն ու բանիմացորեն լուծեր որևիցէ հարց»³⁸:

Ինչպես «Հաթթը շերիֆի», այնպես էլ «Հաթթը հյումայունի» մեջ սուլթանը նորից խոստանում էր «ապահովել իր հպատակների երջանկությունը»: «Հաթթը հյումայունի» նախաբանում ասված խոսքը, գրում է Ռոլեն Ժեկմենը, — նույնքան փրճուս ստեր էին, ինչպես 1839 թ. «Հաթթը շերիֆի» և 1876 թ. Օսմանյան սահմանադրության խոստումները: Սուտ են նաև նրա բոլոր օրենսդրական և ֆինանսական փաստաթղթերը, որոնցով Բարձրագույն դուռը 50 տարիների ընթացքում փորձում է հանդարտեցնել իր հպատակներին և պարտատերերին³⁹:

Իրոք, եթե մեր ուշադրությունը բեռենք սուլթանական հրովարտակներից ստորև բերված հատվածներին, որոնք առնչվում են հպատակների բարեկեցության և ընդհանրապես ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների պահպանմանը, պարզ կտեսնենք, որ յուրաքանչյուր հրովարտակ կրկնում է նախորդի միտքը և անվերջ խոստումներ անում այդ ուղղությամբ «ազդեցիկ միջոցառումներ» ձեռնարկելու առթիվ: Այնուհանդերձ, իրավիճակը մնում էր միշտ նույնը և այդ խոստումները համառորեն մնում էին թղթի վրա:

Ահա մի հատված 1839 թ. Գյուլհանեի հրովարտակից: «Մենք անհրաժեշտ համարեցինք ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցառումներ և հրապարակել նոր օրենքներ, որպեսզի բարելավվի Օսմանյան երկրների կառավարումը: Այդ օրենքների հիմնական դրույթներն են լինելու. 1) կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովումը, 2) հարկերի համահավասար բաշխումը և գանձումը, 3) զորակոչիկների ճիշտ հավաքագրում և ծառայության ժամկետի որոշումը»⁴⁰: Ահա և հատված 1856 թ. (Հաթթը-հյումայունի) կայսերական հրովարտակից. «Կյանքի, ունեցվածքի, ինչպես նաև պատվի ապահովության վերաբերող այն երաշխավորությունները, որոնք շնորհվեցին Գյուլհանեի Հաթթը հյումայունով և թանգիմաթի շրջանում հրապարակված օրենքներով, առանց դավանանքի և դասի խտրության, այսօր կրկին վավերացվում են և ամրացվում: Եվ այսուհետև ձեռնարկվելու են ազդեցիկ միջոցներ, որպեսզի դրանք կատարյալ ուժ ունենան»⁴¹:

38 П. А. Чихачев, Великие державы..., стр. 170.

39 Ролэн-Жекмен, указ. соч., стр. 24.

40 Düstür, c. 1, s. 4.

41 Düstür, c. 1, s. 7.

Բերենք նաև մի հատված 1876 թ. սահմանադրության վերաբերող սուլթանական հրովարտակից: «...Մեր պետության կառավարման ձևը բոլորովին գոհացուցիչ չէ թե՛ երկրի ներսում և թե՛ արտաքին հարաբերությունների մեջ: Ուստի մեր մեծագույն ցանկությունն է վերացնել այն խռընդոտները, որոնք արգելք են հանդիսացել բոլոր մեր հպատակների առաջադիմության և զարգացման ճանապարհին»⁴²:

Հատված 1908 թ. սահմանադրության վերաբերող սուլթանական հրովարտակից.

«Սուլթանատի և երկրի ընդհանուր շահերի համաշափ զարգացման համար անհրաժեշտ է, որ օրենքը և սահմանադրությունը կիրառվեն կանոնավորապես... որ մեր պետությունը կազմող մարդիկ կատարելապես ապահով պիտի լինեն և մի անձը մյուս անձի նկատմամբ և մի դասը մի այլ դասի նկատմամբ իրավական տեսակետից ոչ մի խտրականություն չի ունենալու և բոլորն էլ հավասարապես արժանի են լինելու արդարության առջև»⁴³: Իր պարտավորությունների նկատմամբ Բարձրագույն դուռն խոսափողական քաղաքականությունը ևս իրավացիորեն հաստատում է Կ. Մարքսը. «Բարձրագույն դուռը տեսապես ձգտում է խոսափել այն բոլոր պարտավորություններից, որոնք ստանձնված են այլ պետությունների հետ կնքված պայմանագրերով, և նա հույս ունի մնալ անպատիժ, հենվելով կարինետների փոխադարձ մրցակցության վրա: Նա ենթադրում է, որ մեկի հանդեպ իր պարտավորությունները չկատարելով, մյուսները զորավիզ կկանգնեն և կազատեն իրեն ամբողջ պատասխանատվությունից...»⁴⁴:

«Հաթթը հյումայուն»-ից մինչև 1875 թ. հրատարակված օրենքները⁴⁵ խիստ թշնամությամբ դիմավորեցին մոլեռանդ հոգևորականները և հետադիմական տարրերը, նույնիսկ ամբողջ մահմեդական բնակչությունը, քանի որ քրիստոնյաներին շնորհված ամեն մի արտոնություն դավաճանություն էր համարվում շարիաթին: Այս կապակցությամբ Մարքսը թուրքիային վերաբերող իր հոդվածներից մեկում գրում է. «Մեզ հաղորդում են, որ սույն ամսի 12-ին Ֆրանսիայի, Անգլիայի և թուրքիայի միջև կնքված է եռյակ դաշնակցություն, բայց որ մեծ մուֆթին (շեյխ ուլ-խլամը), ընչպես սուլթանի անձնական դիմումին, հենվելով ուլեմաների (մուսուլմա-

42 Doustouri Hamidie, Appendice a la legislation Ottomane, publie Demetrios Nicolaides, 5-eme p. Constantinople, 1878, p. 2—7.

43 Düstür, 2-ci nesri, c. 1, s. 11.

44 К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 10, изд. 2, стр. 138.

45 1856 թ. «Հաթթը հյումայուն»-ից հետո հիմնականում կատարվեցին հետևյալ բարեփոխությունները. 1857 թ. ռեֆորմ կատարվեց արդարագատության և ժողովրդական կրթության ասպարեզում, 1858 թ. հրապարակվեց նոր քրեական օրենսգիրք, 1860—62 թթ. մասնակի փոփոխություններ տեղի ունեցան առևտրի և առևտրական նավաշինարարության գործում, 1867 թ. հաստատվեցին ռեզիմենտային դատարաններ: Փոփոխություններ կատարվեցին պետական խորհրդի, արդարագատության խորհրդի, վաթուֆների բնագավառներում: 1869 թ. փոփոխություններ տեղի ունեցան բանակի կառուցվածքում, լուսավորության հարցում և այլն:

նական գիտնականների) կորպորացիայի վրա, հրաժարվել է տալ իր եզրակացությունը, որպեսզի վավերացվեն թուրքական քրիստոնյաների վիճակի փոփոխության մասին որոշումները, որովհետև այդ որոշումները հակասում են Ղուրանի սկզբունքներին»⁴⁶:

Եվ իրոք, շարիաթի դոգմաները չէին կարող հավասարություն դնել մահմեդականի և ոչ մահմեդականի միջև: Չնայած, որ քրիստոնյան էլ միևնույն պետության հպատակն էր, բայց նա միշտ պիտի ենթարկվեր և հարկատու լիներ մահմեդականին:

Այն մերձեցումը, որը պիտի իրականացներ թանգիմաթը թուրքերի և քրիստոնյաների միջև, ոչ մի կերպ չիրականացավ. իրականում ուսյայի իրավունքները չվերականգնվեցին և նա առաջվա նըման մնաց ենթակա օսմանցիներին: Երկու կողմերի միջև տևական թշնամանքը շարունակվեց և մահմեդականների մուրեհանդությունը երբեք չվերացավ⁴⁷:

1856 թ. «Հաթիթը հյումայունը» 4. Պոլսում հրապարակվելուց մի քանի ամիս հետո, պաշտոնապես ուղարկվում է էրզրումի փաշային, որպեսզի վերջինս նահանգում ժողովրդականացնի այն: Փաշան անմիջապես գաղտնի ժողով է գումարում, որտեղ որոշում է կայացվում, որ այդ փաստաթուղթը չի կարող հրապարակվել, քանի որ դրանում խիստ վարկաբեկված է Օսմանյան կառավարության արժանապատվությունը: Այնուհետև նա կանչում է ժողովի երկու քրիստոնյա անդամներին՝ հայ-լուսավորչական և հայ-կաթոլիկ արքեպիսկոպոսներին, ծանոթացնում բովանդակությանը և յուրաքանչյուրին տալիս է հրովարտակի մեկական պատճենը, որպեսզի նրանք ծանոթացնեն նաև իրենց զավանակիցներին: Միևնույն ժամանակ փաշան ավելացնում էր, որ ինքը պատասխաստու չի կարող լինել ոչ նրանց անձնական կյանքի և ոչ էլ նրանց եկեղեցական համայնքի կյանքի համար: Իհարկե, երկու կրոնապետերն էլ դողով ու սարսափով, լուռ խոնարհվում են և հեռանում, որպեսզի անհապաղ թաքցնեն այդ վտանգավոր փաստաթուղթը⁴⁸: Իսկ Իզմիրի հույն արքեպիսկոպոսը երբ լսում է «Հաթիթը հյումայունի» ընթերցումը և այնուհետև տեսնում, թե ինչպես են այն դնում մետաքսյա ծրարի մեջ, բացականչում է. «Աղոթենք աստծուն, որ այնտեղ էլ մնա»⁴⁹, վստահ լինելով, որ այն ոչ մի արձագանք չի գտնի կայսրության մեջ, այլ ընդհակառակը խորացնելու է այն անդունդը, որը գոյություն ուներ մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև: Թանգիմաթի շրջանում սուլթանական հրովարտակներով արգելվեց բունությունների գործադրումը ոչ մահմեդականների նկատմամբ, սակայն իրականում դրանք շարունակվեցին: Այդ հրամանագրով ոչ մահմեդականը իրավունք ուներ զբաղեցնել պետական բարձր պաշտոններ թե՛ բաղաբացիական և թե՛ զինվորական ծառայության ասպարեզում, սակայն իրականում նրանք զբաղեցնում էին միայն ցածր պաշտոններ: Գեռևս հրովարտակի հրապարակու-

մից հետո մի շարք թուրք պաշտոնյաներ, դիմելով Ֆուատ փաշային, հարց են տվել, թե «այսուհետև այդ հրովարտակի պայմաններով ուսյայից ևս մինիստրներ նշանակվելու են արդյո՞ք», Ֆուատ փաշան ցինիկորեն պատասխանում է, որ ուսյայից ոչ թե մինիստրներ և վեզիրներ, այլ նույնիսկ մեջլիսի անդամներ չեն կարող նշանակվել, քանի որ հրովարտակի մի տեղում նշված է, որ անհրաժեշտության դեպքում միայն քրիստոնյա հպատակներից մի քանիսը կարող են հրավիրվել մեջլիսի ըննարկումներին: Ահա այս կետը մտցված է հրովարտակի մեջ նրա համար, որպեսզի սահմանափակվի նրանց անդամությունը մեջլիսում»⁵⁰:

Չնական բնույթ ուներ նաև դատարաններում քրիստոնյաների վկայություն տալը: Նախ հոգևոր դատարաններում (մահճեմե) և վիլայեթների մեծ մեջլիսներում քրեական ծանր հանցագործությունների դեպքում քրիստոնյաների վկայությունը չէր կարող ընդունվել, քանի որ դատը ընթանում էր աստվածային օրենքներով՝ շարիաթի հիման վրա և կադիի ղեկավարությամբ: Քրիստոնյաների վկայությունը ընդունվում էր միայն խառը դատարաններում (մեջլիսի թահքիթ, մեջլիսի թիջարեթ), որոնք կազմված էին մահմեդականներից և քրիստոնյաներից: Այստեղ էլ մահմեդական անդամների գերակշռության պատճառով ուժի մեջ էին մտնում միայն նրանց ընդունած որոշումները:

Յուրաքանչյուր վայրում մեջլիսի թեկնածուության համար ոչ մահմեդականներից ներկայացվում էին ոչ թե իրենց ընդհանուր թվին համապատասխան, այլ ըստ կրոնական հատկանիշների, այն էլ մեկական անդամ: Օրինակ, Գիրեսուն քաղաքում 12 հազար բնակչությունից 2 հազարը մահմեդականներ էին, իսկ մնացածը քրիստոնյաներ (հայեր և հույներ): Այս վերջինները մեջլիսում ունեին երկու ներկայացուցիչ, իսկ թուրքերը՝ 7-ը: Այդ թվում կայմակամը՝ վարչական ղեկավարը, խազնեդարը՝ գանձապահը, մուֆթին՝ տեղի կրոնական առաջնորդը, կադին՝ կրոնական դատավորը և թուրք բնակչության կողմից ընտրված երեք անդամները⁵¹:

Թանգիմաթի բարեփոխումները չկենսագործվելու խնդրում մեղավոր էին նաև եվրոպական մեծ տերությունները: Նրանց բուրդովին չէր հետաքրքրում թուրքական բունապետությունը վերացնելու և կեղեքված ժողովուրդներին ազատագրելու հարցը: Նրանք ռեֆորմով շահագրգռված էին լով նրա համար, որպեսզի պատրվակ ծառայցնեն թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու և Մերձավոր Արևելքում իրենց զիբերը ամրապնդելու համար: Իրականում միայն Ռուսաստանն էր, որ հանդես էր գալիս Բալկաններում սլավոն ժողովուրդներին թուրքական բունակալությունից ազատագրելու գործնական քայլերով: Մի կողմից, Ռուսաստանի առաջադեմ հասարակայնության ճնշման տակ, մյուս կողմից, իր ներքին ու արտաքին քաղաքական նպատակներից ելնելով, ռուսական կառավարությունը հանդես էր գալիս թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու առաջարկություններով:

⁴⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс., Соч., изд. 2, т. 10, стр. 66.

⁴⁷ S6' u Ed. Engelhardt, La Turquie et le Tanzimat, Paris, 1882, p. III.

⁴⁸ П. А. Чихачев, Письма о Турции, стр. 129.

⁴⁹ Charles Eliot, Turkey in Europe, London, 1908, p. 293.

⁵⁰ Tezakir-i Cevdet, s 71.

⁵¹ П. А. Чихачев, Письма о Турции, стр. 58.

Սակայն եվրոպական մեծ պետությունները դիմադրում էին Ռուսաստանի ձգտումներին: Այս տեսակետից տեղին է հիշել լորդ Պալմերստոնի 1853 թվականին ասված հետևյալ խոսքերը. «մենք պաշտպանում ենք Թուրքիային մեզ համար և մեր սեփական շահերի համար»⁵²:

Դեռևս 19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայտնի հայ հրապարակախոս Մատթեոս Մամուրյանը իրավացիորեն գրել է. «Անգլիա Ասիոքրիստոնյա ժողովուրդները, և մասնավորապես հայերը պաշտպանելու շահ չունենին»⁵³:

Իսկ երբ առաջ էր գալիս Թուրքիան մասնատելու ծրագիրը, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Գերմանիայի կառավարությունները ձգտում էին ամեն կերպ անխախտ պահել status quo-ն, որը «Բարձրագույն դռան քրիստոնյա հպատակներին համար նշանակում է միայն Թուրքիայի կողմից նրանց ճնշման հավերժացումը»⁵⁴:

Այսպիսով, փաստերը ցույց են տալիս, որ քրիստոնյաների վիճակը բարելավելու վերաբերյալ սուլթանական կառավարության կողմից ընդունված բազմաթիվ օրենքները մնացին թղթի վրա և փաստորեն չկենսագործվեցին: Ընդհակառակը, կայսրության ոչ մահճեղական բնակչության դրությունը գնալով ավելի վատացավ: Օսմանյան կայսրության ազգային փոքրամասնություններին շնորհված հրամանագրերից առանձին սահմանափակումներով և խոչընդոտներով կյանքում կիրառվեցին միայն կրոնական համայնքների վերաբերյալ կանոնադրությունները, ինչպես նաև քրիստոնեաբանակ առանձին նահանգներին տրված ներքին ինքնավարության արտոնությունները (ինչպես, օրինակ, Կրետե կղզին, Լեոնալիբանանը, Սամոս կղզին, Աֆոնի լեռը և այլն), իսկ հպատակների պատվի, անձի և զույգի ապահովության վերաբերյալ հրամանագրերը և տրված բազմաթիվ խոստումները երբեք չկիրառվեցին կյանքում:

А. А. ПАПАЗЯН

БЕСПРАВНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НЕТУРЕЦКИХ НАЦИЙ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ И ТАНЗИМАТ

Резюме

В статье на основе анализа многочисленных достоверных источников рассматривается политика дискриминации и подавления немусульманских народов, проводившаяся османским правительством на всем протяжении существования империи.

Факты свидетельствуют о том, что в результате такой политики в значительной степени замедлился процесс социально-экономического и культурного развития этих народов. Танзимат не внес существенного изменения в правовой статус христианским подданным империи.

⁵² Герцог Аргайльский. Ответственность Англии в Восточном вопросе, СПб, 1908, стр. 29.

⁵³ «Արևելյան մամուլ», 1877, էջ 104:

⁵⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Указ. соч., изд. 2, т. 9, стр. 31.

Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ
ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
պատմ. գիտ. դպրոց, պրոֆեսոր

ԻՐԱՆԻ «ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ» ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1915—1917 ԹԹ).

Հայտնի է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Իրանը կարևոր տեղ էր գրավում գերմանական իմպերիալիստների նվաճողական պլաններում: Վերջիններս ձգտում էին իրենց գաղութային տիրապետությունը հաստատել Իրանում և ուղիներ հարթել Աֆղանստան և Հնդկաստան ներթափանցելու համար: Իրենց նպատակին հասնելու համար նրանք մեծ հույսեր էին կապում Թուրքիայի հետ, որի զորքերի օգնությամբ ակնկալում էին սաղմնական գործողություններ ծավալել Իրանում:

Սակայն Թուրքիայի իշխող շրջաններն էլ ունեին իրենց նվաճողական մտադրությունները: Նրանք պլաններ էին մշակում գրավելու իրանական Ադրբեջանը: Հայտնի են նաև թուրքական իշխող շրջանների նվաճողական ծրագրերը Անդրկովկասի նկատմամբ:

Գերմանիան լայն պրոպագանդա էր մղում Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ, և փորձում էր պարսիկներին համոզել, որ Գերմանիան, իբր, համակրում է Իրանում ծավալվող ազգային ազատագրական շարժումներին և շահագրգռված է երկրի տնտեսական և քաղաքական ինքնուրույնության ամրապնդմամբ: Հենց այդ հողի վրա գերմանացիներին հաջողվեց իրենց կողմը գրավել բուրժուա-կալվածատիրական Գեմոկրատական կուսակցությունը: Այս կուսակցության ղեկավարները մեծ հույսեր էին կապել գերմանացիների հետ և ձգտում էին նրանց օգնությամբ վերջ դնել ռուսական և անգլիական ազդեցությունը, ապահովել Իրանի անկախությունը¹:

Ինչպես Ղուի Կայեմմադամին իր «Իրադարձությունները Արևմուտյան Իրանում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին» գրքում անդրադառնալով իրանական հայրենասերների, ինչպես նաև ժանդարմերիայի շվեդ զինվորականների հետ գերմանական գործակալների ունեցած կապերի հարցին, գրում է, որ գերմանացիները «մտերմություն հաստատեցին ժանդարմերիայի հետ, իսկ հայրենասերները նրանց բարեկամություն ընդունեցին գրականորեն»²:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին իրանական բուրժուազիայի այն հատվածը, որը սերտորեն կապված էր գերմանական առևտրի հետ, ինչպես նաև ֆեոդալական դասակարգի մի մասը գերմանական կողմնորոշում ունեին: Բուրժուական մտավորականությունը նույնպես բարձրացավ էր տրամադրված Գերմանիայի նկատմամբ: Իրանական բուրժուազիայի ամենակազմակերպված ջոկատը Իրանի Գեմոկ-

¹ М. Айрапетян, П. Кабанов, Первая мировая империалистическая война 1914—1918 гг., Москва, 1964, стр. 8.

² Ինչպես Ղուի Կայեմմադամի: Վաղաշիջ դարեր Իրան դար ջանգե ավվալ ջահանի, Արաբ, էջ 7 (պարսկ. լեզվով):

րատական կուսակցությունն էր, որի շարքերում Գերմանիան ձեռք էր բերել մեծ թվով կողմնակիցներ: Դեմոկրատական կուսակցության օրգան «Իրանն նո» թերթը Իրանում Գերմանիայի քաղաքականության վերաբերյալ հողվածներում ապացուցում էր, որ գերմանացիներն Իրանում միայն առևտրական շահեր են հետապնդում, ոտնձգություն չեն անում Իրանի անկախության դեմ, այլ ընդհակառակը, բոլոր միջոցներով պաշտպանում են այն: Թեհրանում ռուսական զիվանագիտական միսիայի վկայությամբ, 1910 թվականին համարյա ամբողջ մամուլը «միաձայն ընդունում էր, թե միայն Գերմանիան կարող է փրկել Իրանի անկախությունը»: Թուրքական թերթերը ձրի բաժանվում էին ժողովրդի տարբեր խավերի մեջ: Դրանցում բացերբաց ասվում էր, որ Իրանի միակ փրկարարը Գերմանիան է:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին բացի ռուս զինվորականների ղեկավարած կողակային դիվիզիայից, Իրանում ռազմական տեսակետից քիչ թե շատ ուժ ներկայացնող զորամաս էր ժանդարմերիան, որը ղեկավարում էին շվեդ զինվորականները: Ինչպես ցույց տվեցին պատերազմի տարիների իրադարձությունները, սրանք տրամադրված էին հօգուտ Գերմանիայի և հենարան էին ազգային տրամադրություն ունեցող շրջանների համար: Ալի Ասղար Շամիմն այդ առթիվ գրում է. «Ժանդարմական ուժերը Մեջլիսի, ազգայնականների և ազատասերների միակ հույսն էին»³:

Ռուսաստանը դեմ էր ժանդարմերիայի գոյությանը, և այն վրնասակար էր համարում ռուսական քաղաքականության համար: Մյուս կողմից, անգլիական ներկայացուցիչները, ռուսական զինվորականների կողմից ղեկավարվող կողակային դիվիզիայի ազդեցությունը թուլացնելու նպատակով, փորձում էին սիրաշահել շվեդ զինվորականներին:

1914 թվականին Իրանում տեղի ունեցան Մեջլիսի ընտրություններ: Դեկտեմբերի 5-ին բացվեց երրորդ Մեջլիսը, որի կազմում փաստորեն տիրապետում էին հիմնականում երկու կուսակցություններ՝ «Դեմոկրատ Ամյուն», որի անդամները համարվում էին ժայրահեղականներ, և «էջթեմաիյուն էթեղալիյուն»՝ շափավորների կուսակցությունը: Դեմոկրատական կուսակցությունը մեջլիսում ուներ 28, իսկ «էթեղալիյունը»՝ 36 դեպուտատ:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Դեմոկրատական կուսակցությունը գտնում էր, որ Թուրքիայի նման պետք է անցնել Գերմանիայի կողմը և պատերազմի դուրս գալ Ռուսաստանի և Անգլիայի դեմ: Դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարներն էին Սեյիդ Հասան Քադիզադեն, Հուսեյն Ղուլի խան Նավաբը, Սուլեյման Միրզան, Վահիդ օլ Մուրը և Սեյիդ Մոհամադ Ռեզա Մոսավաթը⁵:

³ Сборник дипломатических документов, касающихся событий в Персии, СПб, 1912, вып. II за 1908—1909 гг., вып. V, за 1910 г.

⁴ Ալի Ասղար Շամիմ, Իրան դար զոլբեյե սալթանաթե դաշար, Թեհրան, 1964, էջ 455 (պարսկ. լեզվով):

⁵ Մալեք օլ Շոարա Բահար, Թարիխ մոխթասարե ահզաբե սիասի, էջ 9 (պարսկ. լեզվով):

կուսակցության օրգաններն էին «Իրան նո» թերթը Թեհրանում, «Շահադ»-ը՝ Թավրիզում, և «Նո Բահար»-ը՝ Մեշհերում:

Հետագայում մի քանի լրացուցիչ ընտրությունների հետևանքով ուժերի հարաբերությունը Մեջլիսում հետևյալ պատկերն ընդունեց: Դեմոկրատական կուսակցությունն ուներ 31, «էթեղալիյուն» կուսակցությունը՝ 29, հոգևորականությունը՝ 14, Դեմոկրատական կուսակցության հետ համագործակցող շեքսները՝ 20 դեպուտատ: Շուտով «էթեղալիյուն» կուսակցության ֆրակցիայում պառակտում առաջացավ և նրա ղեպուտատների մի մասը նույնպես միացավ Դեմոկրատական կուսակցությանը⁶:

Այսպիսով, Մեջլիսում մեծամասնությունը գտնվում էր Դեմոկրատական կուսակցության ձեռքում: Հանձին Դեմոկրատական կուսակցության և Մեջլիսում նրա ֆրակցիայի, Անգլիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները տեսնում էին Գերմանիայի հիմնական քաղաքական հենարանը Իրանում, ուստի ակտիվ պայքարի դուրս եկան այդ կուսակցության դեմ⁷:

Ռամազանին վկայում է, որ գերմանական դեսպան իշխան Ռեյսը մոտ հարաբերություններ էր հաստատել Մոսթոֆի օլ Մամալեբի կառավարության և Դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարների հետ:

Մոսթոֆի օլ Մամալեբի կառավարությունը, որը կազմվել էր 1914 թվականի օգոստոսին, խուսանալիլու քաղաքականություն էր վարում:

Կառավարության նախագահը շնայած ներքուստ հակված էր գործակցել Գերմանիայի և Թուրքիայի հետ, բայց աշխատում էր դիմադրել Դեմոկրատական կուսակցության ճնշմանը: Սակայն իրադարձությունները այնպես ընթացան, որ նա ստիպված տեղի տվեց և համաձայնագիր կնքելու համար գաղտնի բանակցություններին մեջ մտավ գերմանացիների հետ:

* * *

Գերմանիայի և Թուրքիայի կառավարողները մեծ ջանքեր էին գործադրում Իրանն իրենց կողմը գրավելու, Անգլիայի և Ռուսաստանի դեմ հանելու համար: Նրանք կիրառում էին կաշառելու, ըսպառնալիքի և դավադրությունների զանազան ձևերը, որոնք սակայն միշտ չէ, որ հաջողության էին հանգում:

1915 թվականի կեսերին Թեհրանում բավական ուժեղացան Գերմանիայի դիրքերը: Պրեմիեր-մինիստր Մոսթոֆի օլ Մամալեբը վերակազմել էր իր կառավարությունը, որի մեջ գերակշռում էին Գերմանիայի կողմնակից մինիստրները:

Սակայն հասկանալի է, որ անգլիական և ռուսական ներկայացուցիչները ուշադրություն հետևում էին գերմանացիների քաղաքական դավադրություններին:

⁶ Ալի Ասղար Շամիմ..., էջ 452:

⁷ Մոսթոֆի էդ Դոկե Սեֆեհ, Իրան դար ջանգե բոզորգ, 1914—1918, Թեհրան, 1957, էջ 47 (պարսկ. լեզվով):

Տե՛ս R. Ramazani, The Foreign Policy of Iran 1500—1946, Charlottesville, 1966, p. 118.

1915 թվականի աշնանը դրուժյունը ամբողջ Իրանում և մասնավորապես Քեհհրանում արդեն այնքան աննպաստ էր Ռուսաստանի և Անգլիայի համար, որ ամեն պահ կարելի էր սպասել, որ Իրանը պաշտոնապես հանդես կգա Գերմանիայի կողմում:

Այս ամենի հետևանքը եղավ այն, որ 1915 թ. հոկտեմբերի 17 (30)-ին Սազոնովը Կովկասի փոխարքայից պահանջեց անհապաղ ուժեր ուղարկել Իրան՝ վտանգը կանխելու համար: Այսպիսով, 1915 թ. հոկտեմբերի 20-ին Իրան ուղարկվեց հատուկ էքսպեդիցիոն զորք, գեներալ Բարատովի հրամանատարությամբ:

Երբ լուրեր տարածվեցին, որ ռուսական զորքերը Ղազվիսի վրայով շարժվում են դեպի Քեհհրան, պրեմիեր-մինիստր Մոսթոֆի օլ Մամալեքը մի քանի խորհրդակցություններ հրավիրեց, որտեղ որոշվեց մայրաքաղաքը տեղափոխել Իսֆահան: Շահը նույնպես հեռանալու էր Քեհհրանից:

Ժանդարմերիայի պետ գնդապետ էդվան նույնպես կարգադրություն ստացավ զորքով փոխադրվել Իսֆահան: Նա մեկնեց Ղոմ և այնտեղ փորձեց կազմել նոր՝ «ազգային» ժանդարմերիա⁸:

Սկզբից ղանգվածային փախուստը դեպի Ղոմ: Ղոմ մեկնեցին ոչ միայն դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարները, որոնց Մոսթոֆի օլ Մամալեքը կարգադրել էր այնտեղ Ազգային պաշտպանության կոմիտեի կազմել, այլ նաև շափավոր դեպուտատներից ու գործիչներից շատերը, արքայազները, ազնվականությունը, պաշտոնյաներն ու առևտրականները:

Մեջլիսի դեպուտատների մի մասի հեռանալը Քեհհրանից և, փաստորեն, Մեջլիսի փակումը առանձնապես լուրջ անհանգստություն չէր պատճառում ռուսական և անգլիական դեսպաններին⁹: Սակայն նրանք մեծ տագնապ ապրեցին նոյեմբերի 15-ի գիշերը, երբ տեղեկություններ ստացվեցին, որ շահը նույնպես պատրաստվում է մեկնել մայրաքաղաքից:

Անգլիական և ռուսական դեսպանները դիմեցին վճռական քայլերի: Ռուսական դեսպան էթերը նոյեմբերի 10 (հոկ. 28)-ին Սազոնովից կարգադրություն է ստանում հետևյալ բովանդակությամբ. «Հասկացրեք շահին, որ եթե նա մեկնի Քեհհրանից, միանգամայն հնարավոր է, որ նա այլևս երբեք չվերադառնա»¹⁰: Ինչպես գրում է պարսիկ հեղինակ Ռամազանին, Անգլիան և Ռուսաստանը հայտնեցին շահին, որ եթե նա հեռանա մայրաքաղաքից, ապա Մոհամեդ Ալի շահը ետ կբերվի Քեհհրան¹¹:

1915 թ. նոյեմբերի 6-ին ռուսական դեսպանը հեռագրում է Պետրոգրադ այն մասին, որ գիշերն ստացվել է պարսկական կառավարության շրջաբերականը, որով շահը հավաստիացրել է, թե ինքը չի հեռանա Քեհհրանից¹²:

Հասկանալի է, որ Քեհհրանից չհեռանալու մասին շահի որոշումը մեծապես խանգարեց գերմանացիների պլաններին:

Սակայն մայրաքաղաքից Ղոմ մեկնած գործիչների վերադարձի մասին խոսք լինել չէր կարող:

Ղոմում ստեղծվեցին մի շարք կազմակերպություններ, որոնք փաստորեն իրենցից երկրորդ կառավարություն էին ներկայացնում: Այդ կազմակերպություններից էր «Ազգային պաշտպանության կոմիտեի», որը գլխավորում էր Սուլեյման միրզան: Կոմիտեի կազմում էին նաև Միրզա Սուլեյման խանը, Մալեքզադեն, Միրզա Քեհրիմ խանը, Միրզա Հաբիբ օլահ խանը, Համասյեն և ժանդարմերիայի կապիտան Մամեդ Հասան Միրզան¹³: Կազմակերպվեցին նաև «Ազգի վերածնության կոմիտե», «Իրանի անկախության պաշտպանության կոմիտե», որոնց մեջ մտան Մեջլիսի նախկին դեպուտատները, Դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարները, ինչպես նաև հոգևորականության ներկայացուցիչներ¹⁴:

Գերմանացիների կողմից հովանավորվող «Ազգի վերածնության կոմիտե» իր վրա վերցրեց ժամանակավոր կառավարության պարտականությունները: Ղոմի և Իսֆահանի հոգևորականությունը բարեմաղթեց կոմիտեի տրամադրության տակ գտնվող զորքին և վավերացրեց սրբազան պատերազմի հայտարարումը: Ազգային պաշտպանության կոմիտեն ամբողջ Իրանով մեկ ազդարարեց իր գոյության մասին և ժողովրդից պահանջեց համագործակցել իր հետ¹⁵:

Միջոցներ հայթայթելու համար կոմիտեն ձեռնամուխ եղավ բնակչությունից գումարներ հավաքելու և օտարերկրյա առևտրական հիմնարկները բռնագրավելու գործին: Արխիվային մի փաստաթղթում կարդում ենք, որ դրամական միջոցներ ձեռք բերելու համար կոմիտեն սկսում է բնակչությունից տուրք պահանջել, բռնագրավել պահեստները և գրասենյակները, Ռոզեն Բլյումի և Լենչի անգլիական առևտրական տները և այլն¹⁶:

Ամբողջ երկրով մեկ տարածվեց «սրբազան պատերազմի» կոչը: Այդպիսի մի կոչ, օրինակ, հրապարակվեց Իսֆահանի թերթերում: Դա Ղոմից ստացված մի հեռագիր էր, որով Դեմոկրատական կուսակցությունը դիմում էր Իրանի բնակչությանն ու հոգևորականությանը և կոչ էր անում պաշտպանել հայրենիքը նրա վաղնի թշնամիներից՝ Ռուսաստանից և Անգլիայից: Ղոմի կոմիտեների կոչերը տարածվում էին մինչևիսկ երկրի հյուսիսային շրջաններում: Նոյեմբերի 16 (3)-ին էթերը գրում էր Սազոնովին, որ մայրաքաղաքում դրուժյունը վերին աստիճանի լուրջ է: Դեմոկրատական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն Ղոմում կարգադրել է կուսակցության կազմակերպություններին պատրաստվել «ժողովրդական

⁸ Ռեզա Ղոլի Կայմմադամի..., էջ 91:

⁹ P. Avery, Modern Iran, New-York, 1965, p. 194.

¹⁰ МОЭИ, серия III, т. IX, № 200.

¹¹ R. Ramazani, The Foreign Policy of Iran 1500—1943, p. 129.

¹² МОЭИ, серия III, т. IX, № 258.

¹² МОЭИ, серия III, т. IX, № 258.

¹³ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 45, л. 35.

¹⁴ Հասան Հալաբ գրում է, որ Մեջլիսի բանակի դեպուտատ մեկնել էին Քեհհրանից և եկել Ղոմ: Հասան Հալաբ Քարիխե թահալուլաթե սիասի Իրան դար կորուն մոսսեր, Քեհհրան, էջ 58 (պարսկ. լեզվով):

Որոշ աղբյուրներ նշում են, որ 72 դեպուտատներից 40-ը մեկնել էին Ղոմ:

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 454, л. 35.

պատերազմի», որի իրականացման համար գերմանացիներից 80 հազար թուման է ստացել¹⁷:

Ժամանակավոր կառավարությունը Ղոմում անմիջապես ձեռնամուխ եղավ ռազմական նախապատրաստական աշխատանքներին: Այդ գործը ղեկավարում էին գերմանական ներկայացուցիչները՝ դեսպան Ռեյսը, ռազմական կցորդ Կանիցը և ուրիշներ: Ժամանակավոր կառավարությունը, միաժամանակ, հրամայեց ժանդարմական զորամասերին, ինչպես նաև առանձին խաների զինված ջոկատներին ուժերը կենտրոնացնել Ղոմում: Ղոմ եկան նալիբ Ղուսեյնի ջոկատները՝ Քաշանից և Բախտիարի Սարգար Սոուլաթի գորամասերը՝ Իսֆահանից:

Կողակալին բրիգադի սպաներից մեկը՝ Խալիլ խանը, որը մի խումբ կողակների հետ Համադանից փոխադրվել էր Ղոմ, Ազգային պաշտպանության կոմիտեին առաջարկում է կազմել երկու հազար մարդուց բաղկացած մի զորախումբ: Զորակոչը հաջողությունը իրականացնելու համար նա առաջարկում է բարձր ուձիկ նշանակել: «Ազգային պաշտպանության կոմիտեն» այդ առաջարկությունն ընդունեց և նրա բյուջեն հաստատվեց¹⁸: Ընդհանրապես պետք է ասել, որ «Ազգային պաշտպանության կոմիտեն» և հետագայում ժամանակավոր կառավարությունը հսկայական գումարներ էին ծախսում զորքերի պահպանման համար: Ըստ որոշ տվյալների ընդհանուր ծախսը կազմում էր ամսական մոտ 350 հազար թուման¹⁹: Այդ միջոցները գլխավորապես տրամադրում էին գերմանացիները:

Ղոմի կոմիտեն աշխատանք ծավալեց Թեհրանի և Ղոմի, ինչպես նաև Ղոմի և Թուրքիայի սահմանների միջև ընկած շրջաններում, դիրքերն ամրապնդելու ուղղությամբ:

Ղոմի ժամանակավոր կառավարությունը փորձեց կազմակերպել այսպես կոչված «Ազգային ժանդարմերիա», որի ստեղծման պլանները մշակվել էին գերմանական և թուրքական ներկայացուցիչների ամենակտիվ մասնակցությամբ:

1915 թ. նոյեմբերի 15-ի մի ղեկուցադրում ասված էր, որ Ամեր Հեշմաթը 1500 ժանդարմներով և մոզահիդներով Համադանից շարժվել է դեպի Ղազվին և զորամասի առաջատար ուժերը գտնվում էին Ղազվինի մոտակայքում²⁰:

Համադանի ժանդարմները, որոնց թիվը երեք հազար էր, կատեգորիկ կերպով հրաժարվեցին ենթարկվել Թեհրան փոխադրվելու կառավարության պահանջին: Նրանց միացան նաև մոտ չորս հազար մոզահիդներ, որոնք մտադիր էին գրավել Համադան տանող ճանապարհները: Կառավարությունը մեծ ջանքեր գործադրեց համոզելու ժանդարմներին, սակայն ապարդյուն²¹: Նրանք պահանջում էին, որ Ֆարման Ֆարման անմիջապես հրաժարական տա, կամ էլ երկրից հեռանա²²:

Փաստերի ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ Ղոմում կենտրոնացած քաղաքական գործիչներն անգլիական և ռուսական զորքերի դեմ մղած իրենց պայքարում գլխավորապես հենվում էին իրանական լուրժուղապետի և կալիֆաթատերերի այն խավերի վրա, որոնք սերտորեն կապված էին գերմանացիների հետ և իրենց քաղաքական նպատակների իրականացումը տեսնում էին միայն Գերմանիայի հաղթանակի մեջ: Նրանց էին միացել նաև մասն բուրժուազիայի և արհեստավորների որոշ հատվածները, որոնք իրենց դասակարգային շահերից ելնելով, մասնակցում էին շարժմանը: Սակայն իշխող դասակարգերի, այդ թվում բուրժուազիայի և կալիֆաթատերերի միջև միասնություն չկար: Նրանք խորը հակասություններ ունեին, որոնք ի հայտ էին գալիս բոլոր վճռական հարցերի լուծման ժամանակ և մեծապես թուլացնում էին շարժումը:

Գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցիչները հսկայական ակտիվություն հանդես բերեցին Ղոմում: Փաստորեն իրանական տարբեր կուսակցությունների և կազմակերպությունների ամբողջ գործունեությունը ղեկավարում էին նրանք: Գերմանական դեսպանը ջանում էր էթնոլոգիայի կողմից կուսակցության հետ ևս ունենալ այնպիսի մտերիմ փոխհարաբերություններ, ինչպես Դեմոկրատական կուսակցության հետ և քաղաքական հարցերում համագործակցել: Մի շարք հանդիպումներից հետո որոշվում է, որ «էթնոլոգիայի» դեմոկրատները և հոգևոր ղեկավարները միավորվեն, ստեղծեն միասնական մի մարմին և «...գործունեություն ծավալեն՝ հանուն հայրենիքի փրկության և թշնամու ձեռքից շահի ազատագրման»²³:

Իրենց կողմնակիցներին քաջալերելու և բնակչության իրենց կողմը գրավելու նպատակով գերմանական դիվանագիտական ներկայացուցիչները լուրեր էին տարածում, թե իբր գերմանացիները մեծ հաղթանակներ են տանում բոլոր ռազմաճակատներում, և որ շուտով նրանք Անգլիայի և Ռուսաստանի ճակերից կազատագրեն նաև Իրանը: Գերմանական դեսպանը արքայազն Շեյխ օլ Ռայիսին հաղորդում է, որ մարշալ Ֆոն դեր Գոլցը օսմանյան բանակների հետ շարժվում է դեպի Իրան և որ արդեն նվաճել է վանա լճի հարավային շրջաններից մինչև Պարսից ծոցը ընկած ողջ տարածությունը:

Թեհրանում մնացած կառավարությունը մի շարք միջոցներ է ձեռնարկում մայրաքաղաքից հեռացած դեսպաններին վերադարձնելու համար: Արտաքին գործերի մինիստրը 1915 թ. նոյեմբերի 21-ին հեռագիր է ուղարկում գերմանական դեսպանին և առաջարկում է վերադառնալ Թեհրան: Բայց դեսպանը պատասխանում է, որ նա «բարեբախտաբար կարող է օգտվել Ղոմի բարեկեցությունից և առանց Իրանին որևէ վնաս հասցնելու այնտեղ շարունակել ծառայել իր հայրենիքին»²⁴:

Իշխան Ռեյսը առաջարկում է Ղոմ եկած դեպուտատների կողմից ստորագրված մի պրոկլամացիա հեռագրել բոլոր նահանգները: Պրոկլամացիայում ժողովրդին կոչ պիտի արվեր պաշտպանել հայրենիքը, համախմբվել շահի շուրջը և հայտարարել, որ կուսակ-

17 МОЭИ, серия III, т. IX, № 265.

18 Մոարեխ-էդ Գուև Սեփեհր..., էջ 272:

19 Նույն տեղում, էջ 292:

20 ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 454, л. 37.

21 ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 454, л. 27.

22 Նույն տեղում, էջ 31:

23 Մոարեխ էդ Գուև Սեփեհր..., էջ 241:

24 Նույն տեղում, էջ 243:

ցությունների հիմնական լուրնսզը պետք է երկու խոսք լինի, հայրենասիրություն և շահի հանդեպ պաշտամունք²⁵:

Եվ ահա շուտով մի շրջաբերական է տարածվում, որի մեջ ասված էր. «Այսօր. երբ օտարների գործունեության հետևանքով վրտանալի է ենթարկված մուսուլմանական հավատքը, ազգի գոյությունը և շահի թագն ու գահը, թշնամու վճռական ճնշման դեմ հաջողության հասնելու միակ ելքը երկրի բոլոր դրական տարրերի միացումն ու դաշինքն է: ...բոլոր իրանցիները, առանց չափավոր կամ դեմոկրատ և այլ անունները հաշվի առնելու միասնաբար ոտքի են կենն ու համագործակցեն պաշտպանելու հավատքը, հայրենիքը և թագավորին»²⁶:

Շրջաբերականը ստորագրված էր մեկնած դեպուտատների անունից՝ չորս մարդու կողմից:

Իս հենց այն ժամանակ էր, երբ իրանական կառավարությունը Ղոմում գտնվող քաղաքական գործիչներից և Մեջլիսի դեպուտատներից պահանջում է վերադառնալ Քեհրան: Հայտնի է, օրինակ, որ նոյեմբերի 22-ին պրեմիեր-մինիստր Մոսթոֆ օլ Սամալեքը հեռագրով Սեյեդ Մոհամադ Քարաթարայուց պահանջում է շտապ կերպով վերադառնալ Քեհրան, և նույնը համողիչ նաև քաղաքական մյուս գործիչներին²⁷:

Մեջլիսի նախագահ Մոթամեհ օլ Մուլքը Ղոմ մեկնած դեպուտատներին հեռագրով հայտնում էր, որ այժմ երբ հուսալի բանակցություններից հետո, նորին մեծությունը շահը որոշել է մնալ Քեհրանում, մայրաքաղաքից նրանց բացակայությունը այլևս խմաստ չունի և անհրաժեշտ է վերադառնալ Քեհրան, որպեսզի Մեջլիսը կարողանա իր աշխատանքները վերսկսել և օգնել կառավարությանը դժվարությունները հաղթահարելու գործում:

Ի պատասխան պրեմիեր-մինիստրի պահանջի, Սեյեդ Մոհամադ Քարաթարային հայտնում էր, որ երբ բանակցությունները հաջողությամբ ավարտվեն և երկրի գործերը կարգավորվեն, ապա նրանք անմիջապես կվերադառնան: Սա, իհարկե, անորոշ բովանդակությամբ մի պատասխան էր, քանի որ գործերի կարգավորում հասկացությունը ինքնին խիստ առաձգական էր:

Պետք է նշել, որ իրենց պատասխանում Ղոմի գործիչները Քեհրան վերադառնալու պարտադիր պայման էին համարում Ֆարման Ֆարմայի, Աբբար Միրզայի և վարկաբեկված ռուսֆիլ հոգևորականների ու ազնվականների արտաքսումը, ինչպես նաև ներքին գործերի մինիստրի պաշտոնում Մոսթեր էս Սալթանեի նշանակումը²⁸:

Բայց եթե պրեմիեր-մինիստր Մոսթոֆի օլ Մամալեքը դիմում էր Ղոմի գործիչներին Քեհրան վերադառնալու կոչերով, ապա հենց իր իսկ կառավարության կազմում կային մինիստրներ, որոնք բուրովին այլ հայացքներ ունեին, և գործում էին այլ ուղղությամբ:

Այսպես, կառավարության անդամ Մոսթաշար էդ Դոլեն Միրզա

Մոհամադը Սադեդ Քարաթարայուն ուղարկած գաղտնի նամակով զգուշացնում էր, որ դրությունը շատ լուրջ է, պահանջում էր շուտափույթ ամրապնդել Ղոմը, և պաշտպանել Ղոմ—Սուլթանաբադ գիծը: Նա առաջարկում էր Ղոմում լայն պայքար ծավալել դաշնակիցների հետ համաձայնագիր կնքելու՝ կառավարության որոշման դեմ: Նամակի վերջում ասվում էր. «Նորից և նորից աղաչում եմ, բռնած ուղու հարցում չտատանվեք, շարունակեք անսասան կերպով պայքարել մինչև վերջ, քանի որ «փրկության այլ ուղի չկա»²⁹:

Ղոմում իրանական քաղաքական կազմակերպությունների և նրանց հովանավորող գերմանացիների գործունեությունը երկար շտեկեց: Ռուսական հրամանատարությունը ռազմական գործողություններ սկսեց դաշնակիցների դեմ ծավալվող շարժումներին վերջ տալու նպատակով:

Այն բանից հետո, երբ ռուսական զորքերը երկու կողմից հարձակվեցին Ղոմի վրա և պարտության մատնեցին ժանդարմական ուժերին ու նրանք օժանդակող կամավորական ջոկատներին, ժամանակավոր կառավարությունը Ղոմից փոխադրվեց Քաշան, և այնտեղից՝ Իսֆահան: Քաղաքական գործիչները, ինչպես «էթեղալիյուն» կուսակցության ղեկավար Սեյեդ Մոհամեդ Սադեդ Քարաթարային, Սեյեդ Հասան Մոդարեսը և ուրիշներ նույնպես մեկնեցին Իսֆահան, որտեղ Ղոմի օրինակով ստեղծվել էր «Ազգային պաշտպանություն» կոմիտե³⁰: Գերմանական հյուպատոս Շոնեմանի հետ Իսֆահան ժամանած Սուլեյման Միրզան կարգադրեց բռնազրաժկե անզիական բանկի ամբողջ կանխիկ դրամը և որպես ուժեղ բաժանել ժանդարմներին: Այդ գումարներից 98 հազար թուման արծաթ դրամ և 20 հազար թուման թղթադրամ հանձնվեց քաղաքական կազմակերպությունների ծախսերի համար, իսկ մնացածը տրվեց ժանդարմներիին³¹:

Այդ խմբերը և կազմակերպությունները Իսֆահանում երկար շմնացին և շուտով աստիճանաբար փոխադրվեցին Քերմանշահ: Շուտով նրանց միացավ նաև Նեղամ էս Սալթանեն, և ստեղծվեց ազգային մի կառավարություն: Նոր կառավարության նախագահ դարձավ Նեղամ էս Սալթանեն: Կառավարության մեջ մտան Մոդարեսը, Ֆարզինը, Ֆաթհ օլ Մուլքը, Սուրը և Սալար Լեշգարը³²:

Ալի Ասղար Շամիմը գրում է, որ ազգային կառավարությունը Քերմանշահում հավանաբար կկարողանար թուրքական և գերմանական զորքերի օգնությամբ մի ուժեղ կորիզ ստեղծել դաշնակիցների դեմ պայքարելու համար, եթե տարածաշրջաններ շտապանային Դեմոկրատական և «էթեղալիյուն» կուսակցությունների ղեկավարների միջև մի կողմից, և Գերմանիայի ու Քուրբեյայի իշխանությունների միջև՝ մյուս կողմից³³:

Այդ տարածաշրջաններին և հակասություններին անդրա-

²⁵ Նույն տեղում, էջ 266:

³⁰ МОЭИ, серия III, т. IX, № 792.

³¹ Մոսթեր էդ Դոլեն Սեփեհր... էջ 278:

³² Ալի Ասղար Շամիմ... էջ 75:

³³ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 246:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 249:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 250:

²⁸ МОЭИ, серия III, т. IX, № 792.

դարձել են նաև բազմաթիվ այլ հեղինակներ, որոնք փորձել են բացատրել դրանց էությունն ու պատճառները:

«Ժամանակակից Իրան» գրքի հեղինակ Փիթեր էյվրին գրում է, որ նեզամ էս Սալթանեն ընկավ շատ ծանր դրություն մեջ, քանի որ իր համոզմունքներով անգլոֆիլ էր: Նա փաստորեն կտրված էր կենտրոնական կառավարությունից, որն ամբողջովին գտնվում էր գաշնակիցների ազդեցության տակ: Նա ուրիշ ընտրություն չուներ, բացի այն, որ Բորուչերդից առաջ շարժվելով, աստիճանաբար հավաքեր Լորեստանի ցեղերին և մի բանակ ստեղծեց Գերմանիայի օգտին կալելու նպատակով³⁴:

Ժամանակավոր կառավարություն կազմելուց հետո նեզամ էս Սալթանեն հեռագիր է ուղարկում Գերմանիայի կալերին, որով իջ խորին շնորհակալությունն է հայտնում Իրանին ցուցաբերած օգնության համար: Նա համոզմունք է հայտնում, որ գերմանական զինվորականների համագործակցությամբ, կալերական կառավարության նյութական օգնությամբ և իրանցիներին հանձնվող զենքի ու ռազմամթերքի միջոցով կկարողանա Իրանը մաքրել թշնամիներից:

Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրը պատասխան հեռագրով հույս էր հայտնում, որ կառավարության ղեկավարների ջանքերը և «հայրենասերների ու մարտիկների հերոսական աջակցությունը» կհասցնի այն բանին, որ Իրանն իր տեղը կվերագտնի մյուս ժողովուրդների շարքում: «Մարշալ Ֆոն դեր Գուլցի և գերմանական մյուս զինվորականների ուղարկումը լավագույնն ապացույց է,— ասվում էր հեռագրում,— որ կալերական կառավարությունը հնարավոր ամեն տեսակ օգնություն և համագործակցություն կցուցաբերի այդ սրբազան նպատակին հասնելու համար»:

Նեզամ էս Սալթանեն հեռագիր է ուղարկում նաև էյվեր փաշային՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Այժմ, երբ Իրանը և Իսլամի սըրբազան կրոնը պաշտպանելու համար Իրանի ազգային ուժերի ղեկավարությունը ինձ վրա եմ վերցնում, խնդրում եմ ձերը մեծությամբ իմ զորքերի շնորհակալությունը և երախտագիտությունը հայտնել Օսմանյան կառավարության ասկյարներին, որոնք իրենց քաջարի զինվորականներից մի մասին ուղարկել են մեզ օգնության: Ես համոզված եմ, որ հաղթանակը իսլամի միացյալ ուժերի կողմը կլինի»³⁵:

Նեզամ էս Սալթանեի հեռագրին պատասխանելով, էյվերը հույս է հայտնում միացյալ ուժերով հանդես գալ թշնամիների դեմ, և ապահովել հաղթանակը: Նա խոստանում է ամեն տեսակի օգնություն ցույց տալ իրանական ազգային բանակին, և նշում է, որ օգնությունն արդեն սկսել է իրականացվել³⁶:

Պետք է նշել, որ այդ ժամանակ գերմանական դեսպան իշխան Ռեյսը իր կրած անհաջողությունների պատճառով ետ կանչվեց Բեռլին: Նոր դեսպան նշանակվեց Վասելը: Նրա Քերմանշահ հասնելուց

երեք օր հետո այնտեղ ժամանեց նաև մարշալ Ֆոն դեր Գուլցը, որին ուղեկցում էին գնդապետ Բոփը և մի քանի այլ զինվորականներ³⁷: Իրանի ժամանակավոր կառավարությունը նրանց ընդունեց մեծ հանդիսավորությամբ: Մարշալ Ֆոն դեր Գուլցը Քերմանշահում մնաց երեք օր և այդ ընթացքում համապատասխան ուսումնասիրություններ կատարեց:

Իրանական ջոկատները և պարտիզանները կովում էին Բիդ Սորխում և Դեհնո լեռնանցքում: Տոն դեր Գուլցը մտախիկեց ծանոթացավ նրանց գործողություններին, ներկա գտնվեց մի խորհրդակցության, որին մասնակցում էին գերմանացի սպաները, տարբեր քաղաքներում եղած հյուպատոսները և այլ գործակալներ: Նա խորհուրդ տվեց ակտիվություն ցուցաբերել արևմտյան շրջաններում և խոստացավ Իրանի վրայով դեպի Միջագետք շարժվող ռուսական զորքերի առաջն առնելու համար ամեն ձևի օժանդակություն ցույց տալ նեզամ էս Սալթանեին: Գերմանացի Բոփը նշանակվեց այդ շրջանների ռազմական գործողությունների ղեկավար: Գերմանացիները խոստանում էին թուրքական զորքեր տրամադրել պարսիկներին:

Կառավարական ջոկատներ հավաքագրելու նպատակով Կասրեշիրին եկավ Ռաուֆ բեյը: Նրան հաջողվեց հավաքագրել 5000 մարդ: Ռուսական հրամանատարության ավելաներով, ռուսաց զորքերի դեմ կոլտղ թշնամու զորքերի ընդհանուր թիվը կազմում էր ավելի քան 25 հազար մարդ³⁸:

Քերմանշահում մեծ տարածայնություններ առաջացան նեզամ էս Սալթանեի կառավարության, Սուլեյման Միրզայի և Դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարների միջև: Չնայած այն հանգամանքին, որ Դեմոկրատական կուսակցության ղեկավարների մի մասը կառավարության անդամ էր, այնուամենայնիվ հնարավոր չեղավ տարածայնությունները հարթել: Ավելին, մի շարք դեմոկրատների ձեռքակալումը պատճառ դարձավ դրանց առավել սրմանը: Այդ տարիների քաղաքական իրադարձություններին լավատեղյակ Մալքե օլ Շոարա Բահարը, այդ տարածայնությունները հիմնականում բացատրում է հետևյալ կերպ. «...թուրքերը գերմանացիներից պահանջեցին,— գրում է նա,— որ վերջիններս պարսիկ քաղաքական գործիչների հետ ուղղակի կապերի մեջ չմտնեն, այլ իրենց քաղաքական հարաբերություններն իրականացնեն թուրքերի միջոցով: Սուլեյման Միրզան և նրա կողմնակիցներն այս գրվածքի հետ համաձայն չէին, և գտնում էին, որ շարժումն առաջացել է գերմանացիների խոստումների հետևանքով, և թուրքերի անկեղծությանը չվստահելով, գերադասում են գործ ունենալ գերմանացիների հետ: Մինչդեռ ժամանակավոր կառավարությունը գտնում էր, որ այդպիսի քաղաքականությունը ռեալ չէ, քանի որ ամենք թուրքերի հետ հարևան ենք, այժմ նրանք պատերազմի մեջ են, և եթե նրանց հետ որոշակի հարաբերություններ չհաստատենք, նրանց հետ համագործակցելու գործը կդժվարանա: Բանակցությունների համար

³⁴ P. Avery, Modern Iran, New-York, 1965, p. 195.

³⁵ Մոսրիս էդ Գուե Սեփեհեր... էջ 309:

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 65, л. 19.

³⁸ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 350, л. 9.

նույնիսկ Բաղդադ կանչվեց Սուլեյման Միրզան»³⁹։ Այս պայքարը վերջացավ Սուլեյման Միրզայի պարտությունը և կառավարության հաղթանակով։ Բայց երբ, շուտով երկու կողմերն էլ ստիպված եղան ռուսական զորքերի հարվածների տակ նահանջել նանեղին, ապա համաձայնություն եկան երկու կուսակցությունն էլ լուծարքի ենթարկել և միանալ։

Այսպիսով, ղեմավարների և շափավորների (էթեղալիյուն) կուսակցությունները ժամանակավորապես վերացվեցին։ Միայն հետագայում Գեմեկրատական կուսակցությունը նորից վերականգնվեց Քեհրանում⁴⁰։

Նեզամ էս Սալթանեի գլխավորած ժամանակավոր կառավարությունը Քերմանշահում լայն գործունեություն ծավալեց։ Ռեզա ղոլի Կալեմամադամին վկայում է, որ Նեզամ էս Սալթանեն, Ադիբ էս Սալթանե Սամիլի, Միրզա Ղասեմ խան Սուր էսրաֆիլի հետ, մի խումբ կողակ զինվորների ուղեկցությամբ մեկնում է Միջագետք։ Մեջլիսի ղեպուտատներից մի մասը ևս Նեզամ էս Սալթանեի հետ համագործակցելու, ինչպես նաև ռազմական գործողություններն ընդլայնելու նպատակով առանձին խմբերով մեկնում են դեպի Բաղդադ, Քիրքուկ և Մոսուլ։ Նեզամ էս Սալթանեի վեղիրները և կուսակցությունների ու կոմիտեների ղեկավարները Բաղդադում և այլ քաղաքներում գերմանական ղեկավարների ու թուրք հրամանատարների հետ երկարատև բանակցություններ են վարում և պահանջում են զորք ու զինամթերք ուղարկել Իրան՝ ռազմական գործողություններն ընդարձակելու համար։

Սակայն բազմաթիվ ղեկավարությունների և խոչընդոտների հետևանքով, գերմանական հրամանատարությունը ի վիճակի չէր իր խոստումները կատարել։ Նա չկարողացավ զորք և զենք ուղարկել իրանական ռազմաճակատ։ Թուրքական կառավարությունը նույնպես Իրան ուղարկելու համար անհրաժեշտ զորք չունեի, և կարող էր օգտվել միայն Մոսուլի և Քիրքուկի ուժերից։ Մեծ ջանքերով հնարավոր եղավ Իրան ուղարկել հազար հինգ հարյուր մարդուց բաղկացած ընդամենը մի զույգ՝ Մոհամեդ Ալի բեկի գլխավորությամբ։ Այսպիսով, պատերազմի այս փուլում գերմանացիները չկարողացան բավարարել Իրանի ժամանակավոր կառավարության պահանջները։ Նրանց հաջողվեց միայն որոշ քանակի զենք ուղարկել և հոգավ պարտիզանական և այլ ջոկատների ծախսերը⁴¹։

Գերմանացիները պարտավորվեցին Նեզամ էս Սալթանեին վրձարել ամսական 4000 ստերլինգ։ Նա, միաժամանակ, նշանակվեց «Իրանի ազատագրման համար ազգային շարժման» ղեկավար։

Նեզամ էս Սալթանեի ղեկավարած կառավարության գործունեության մասին հետաքրքիր ղեկուցագիր էր ուղարկել ռուսական ներկայացուցիչը։ Զեկուցման մեջ ասված էր, որ ըստ տեղեկությունների, ծախսերի համար գերմանացիները տրամադրել էին

20 000 000 մարկ։ Բացի այդ, Գերմանիան երաշխավորել էր մեծ գումարի ցմահ թողակ՝ շարժման ղեկավարների համար⁴²։

Քննելով Նեզամ էս Սալթանեի կառավարության ամբողջ գործունեությունը, Աբուլֆազ Կասեմին հիշեցնում է, որ երկար ժամանակ պատմաբանները և առանձին հեղինակներ գրական կարծիք էին հայտնում այդ կառավարության գործունեության մասին, հատկապես բարձր գնահատելով ռուսների և անգլիացիների դեմ նրա պայքարը։ Սակայն Նեզամ էս Սալթանեի և գերմանական զինվորական կցորդ Կանիցի կողմից ստորագրված գաղտնի պայմանագրի բովանդակությունը հայտնի դառնալուց հետո վիճակը փոխվեց։ Պարզվեց, որ պրեմիերն այդ պայմանագրի կնքման մեջ անձնական և նյութական շահագրավածություն է ունեցել։ Սկսեցին լուրեր տարածվել նաև այն մասին, որ Նեզամ էս Սալթանեն, իր փեսա Աբրահամ Միրզա Սալար Լաշգարի միջոցով (նա Ֆարման Ֆարմայի որդին էր) կապեր է ունեցել անգլիացիների հետ, և հենց այդ պատճառով էլ ավելի շատ ռուսների դեմ էր կռվում։ «Այս ամենը, — գրում է Կասեմին, — ոչնչացրեց պայքարի քաղաքական նշանակությունը, և ժողովրդին նրանց նկատմամբ թերահավատ դարձրեց»⁴³։

Նրբ մարշալ Ֆոն դեր Գոլցը Քերմանշահ եկավ 1916 թ. հունվարին, իր հետ ունենալով մի մեծ շտաբ և որոշ թվով թուրքական զինվորներ, նա հավատացած էր, որ ռուսների և անգլիացիների դեմ կռվում էին ավելի քան 35 000 իրանական զինվորներ։ Բայց նա մեծ հիասթափություն տեսավ, որ այդ շրջանում կային ընդամենը 2 500 ժանդարմ և տարբեր վայրերում ցրված մոտ 2 000 զինվոր։ Չնայած Նեզամ էս Սալթանեն խոստացել էր, որ ցեղերի զինված ջոկատները ոտքի կհանվեն, սակայն դա նույնպես դեռևս տեղի չէր ունեցել։ Բացի այդ, տեղի բնակչությունը և նույնիսկ տեղական իշխանությունները մեծ կասկածով էին վերաբերվում թուրքական զորքերին⁴⁴։

Գերմանացի գնդապետ Բոֆեր մի խումբ զինվորականների հետ անմիջապես ձեռնամուխ եղավ իրանական զորքերի վարժեցման գործին, բայց անհրաժեշտ զենքի ու զինամթերքի պակասի պատճառով արդյունքը չնչին էր։

Իրադրությունը լավագույն կերպով նկարագրել է հենց ինքը՝ մարշալ Ֆոն դեր Գոլցը։ 1916 թվականի փետրվարին նա գրում էր. «Իրանում անարխիա է։ Ոչինչ չի կարելի անել։ Խառնաշփոթություն, ագահություն և վախկոտություն։ Հսկայական ծախսեր և ոչ մի արդյունք»⁴⁵։

Հասկանալի է, որ ռուսական զորքերի հրամանատարությունը չէր կարող անտարբեր մնալ Ղոմում և հետագայում Քերմանշահում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ։ Ռուսական բանակը 1915 թվականի ղեկտեմբերին ձեռնամուխ եղավ այդ գործին և

42 АВПР, ф. Персидский стол «Б», оп. 489, л. 20, л. 40.

43 Աբուլֆազ Կասեմի, թարիխ սիահ յա հոբումաֆի խանեվազեհա դար Իրան, խանեվազեյե Կավամ օլ մուր, Քեհրան, էջ 82 (պարսկ. լեզվով)։

44 P. Sykes, A. History of Persia, London, 1951, p. 544.

45 Նույն տեղում։

39 ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, л. 460, л. 91.

40 Մալեք օլ Շոարա Բահար... էջ 22։

41 Ռեզա Ղոլի Կալեմամադամի... էջ 257։

դրանով, փաստորեն, ակամեց իրանական ռազմական կամպանիան: Իհեկտեմբերի 16-ին ռուսական զորքերը գրավեցին Համադանը:

Գերմանական զինվորական կցորդ Կանիցը մեծ ջանքեր էր գործադրում ռուսական զորքերի առաջխաղացման դեմ դիմադրություն կազմակերպելու համար: Թուրքական կանոնավոր զորքերի մի գումարտակ ուղարկվեց Քերմանշահ: Շուտով այստեղ եկավ թուրքական երեք գումարտակ ևս:

Ռուսական հրամանատարությունը 1916 թ. հունվարի 5-ին հաղորդում էր, որ Համադանից Քերմանշահ ճանապարհի կեսին գտնվող Քանգավարի գրավումով, համարյա մաքրվել էր ամբողջ հարավարևմտյան շրջանը⁴⁶:

Շուտով ռուսական զորքերը Բարատովի հրամանատարությամբ Համադանից առաջ շարժվելով, գրավեցին Քերմանշահը, և թուրքական զորքերը, գերմանական ներկայացուցիչները, ինչպես նաև իրանական ժամանակավոր կառավարությունն ու Թեհրանից մեկնած քաղաքական մյուս գործիչները ստիպված եղան փախչել թուրքական տերիտորիա⁴⁷: Ազգային կազմակերպությունների տրամադրությամբ տակ եղած զորքերի այն մասը, որը չկարողացավ հեռանալ երկրից, մնաց առանց ղեկավարության և ցրվեց տարբեր ուղղություններով:

Հասկանալի է, որ ռուսական զորքերի կողմից Համադանի, Ղոմի, Քերմանշահի գրավումը նշանակում էր Իրանում գերմանական պլանների խորտակում:

Ռուսական զորքերի այս նվաճումները մեծ նշանակություն ունեին նաև հենց Իրանի համար: Անգլիացի Սալթբը խոստովանել է, որ «ոչ մի կասկած չկա, որ ռուսական բանակը Իրանը փրկեց թուրքական տիրապետությունից»⁴⁸:

«Ժամանակակից Իրանը» գրքի հեղինակ Փիթեր Էյվրին, անդրադառնալով ռուսական զորքերի առաջխաղացման հետևանքով ազգային կառավարության և քաղաքական տարբեր գործիչների երկրից հեռանալու հարցին, նշում է, «...որ թուրքերն իրենց դաշնակից գերմանացիներին կամ իրանական նացիոնալիստներին առանձնապես չէին օգնում: Նեղամ էս Սալթանեն ձգտում էր զինել լոր ցեղերին, իսկ թուրքերը դեմ էին, որ թուրք-իրանական սահմանների մոտ գտնվող լորական և քրդական ցեղերը զինվեն: Նրանք ընդհանրապես դեմ էին Իրանի ուժեղացմանը, թեկուզ դա լիներ Գերմանիայի և նրա դաշնակիցների օգտին»⁴⁹:

Բարատովի հրամանատարությամբ ռուսական կողակային կորպուսի Իրան գալուց հետո ռուսական գլխավոր հրամանատարությունը Անգլիային առաջարկեց պլաններ մշակել Իրանում և Միջագետքում միացյալ ռազմական գործողությունների վերաբերյալ, որը պետք է արագ կերպով պարտության մատներ թուրքական բանակին:

Հասկանալի է, որ Միջագետքում իրենց ռազմական հաջողություններից ոգևորված, անգլիացիները լսել անգամ չէին ուզում ռու-

սական զորքերի այդ շրջանները գալու մասին, մանավանդ, որ Միջագետքը համարում էին իրենց ապագա ավարը՝ պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում:

Բայց ո՞վ կարող էր ենթադրել, որ Միջագետքում անգլիական զորքերը շուտով կընկնեն այնպիսի դժվարին կացության մեջ, որ իրենք կխնդրեն ռուսական հրամանատարությունը շուտափույթ օգնություն հասնել Քույթ էլ Ամարայում պաշարված անգլիական զորքերին: Ռուսական կառավարությունը ընդունեց անգլիական կառավարության խնդրանքը և հրամայեց Բարատովին անմիջապես շարժվել դեպի Միջագետք: Բարատովը վերսկսեց ռազմական գործողությունները դեպի Արևմուտք: Նա ամենևին էլ համոզված չէր, որ իր ուժերով կհասնի Քույթ էլ Ամարա: Սակայն նա հույս ուներ համեմատաբար արագ մոտենալ Իրաքի սահմաններին, որպեսզի իր կողմը գրավեր Քույթ էլ Ամարայում գտնվող թուրքական ուժերի մի մասի ուղադրությունը և հնարավորին չափ թեթևացներ անգլիական զորքերի վիճակը Տիգրիսի վրա:

Թուրքերի գլխավոր ուժերը կենտրոնացվել էին Քույթ էլ Ամարայում, ուր եկել էր նաև ֆոն դեր Գուլցը⁵⁰:

Եվ ահա երբ ապրիլի 28-ին Բարատովի զորքերը մոտեցան Քարինդին, Քույթ էլ Ամարայի անգլիական պաշարված զորքերի հրամանատար գեներալ Քաունսհեյդը, այլևս չդիմացավ, որոշեց հանձնվել: Թուրքական զորքերը գերի վերցրին ավելի քան 12 հազար մարդ: Գերի ընկավ նաև Քաունսհեյդը⁵¹:

Բայց շուտով Միջագետքում տեղի ունեցան նոր իրադարձություններ: Ապրիլի 12-ին մահացավ մարշալ ֆոն դեր Գուլցը և 6-րդ բանակի հրամանատարությունն անցավ Խարիլ փաշային: Վերջինիս հրամանով թուրքական 13-րդ բանակային կորպուսը դուրս բերվեց Միջագետքի ռազմաճակատից և ուղարկվեց դեպի Իրան: Հասկանալի է, որ Քույթ էլ Ամարայի անկումից հետո Արևմտյան Իրանում ռուսական զորամասերի գործողություններն այլևս չէին կարող նախկին նպատակները հետապնդել: Ստեղծված դժվարին պայմաններում ռուսական զորքերին միայն մի ելք էր մնում՝ նահանջ դեպի լեռնային շրջանները:

Արդեն հունիս ամսին թուրքական զորքերը երեք կետից հարձակման անցնելով, մուտք գործեցին իրանական տերիտորիա: Նրանք շուտով ռուսներին դուրս մղեցին Խանեղդիից և Ղասր Շիրինից, իսկ հուլիսի 1-ին մտան Քերմանշահ⁵²: Թուրքական զորքերը ռազմական գործողությունները շարունակեցին Քերմանշահ-Համադան ուղղությամբ: Թուրքական զորքերի հրամանատարն էր Ալի Իհսան փաշան:

Մեր խնդիրը չէ Իրանում թուրքական զորքերի ռազմական գործողությունների մանրամասն նկարագրումը: Սակայն վերադառնալով մեր հիմնական խնդրին, տեսնենք թե ինչ կատարվեց Իրանի ժամանակավոր կառավարության հետ: Մենք արդեն նշել ենք, թե

⁵⁰ ЦГВИА, ф. 2320, оп. 1, д. 350, л. 9.

⁵¹ F. Halsey, The Literary Digest-History of the world War, vol. VIII, London, 1919, p. 162.

⁵² Նույն տեղում, էջ 173:

⁴⁶ ЦГВИА, ф. 2000/с, оп. 1, д. 7746, л. 17.

⁴⁷ Հասան Հալլաջ... էջ 65:

⁴⁸ P. Sykes, A History of Persia, London, 1951, p. 517.

⁴⁹ P. Avery, Modern Iran, New-York, 1965, p. 196.

ինչպես այդ կառավարությունը ստիպված եղավ թուրքական զորքերի և դերմանական քաղաքական ներկայացուցիչների հետ միասին փախչել Օսմանյան տերիտորիա: 1916 թվականին իրանական քաղաքական տարրեր խմբերը միավորվեցին: «Ազգային պաշտպանության կոմիտեն» լուծարքի ենթարկվեց և ստեղծվեց «Հայրենիքի պաշտպանները» մարմինը:

Ապրիլի 12-ին իրանական քաղաքական կազմակերպությունները միասին ուղարկեցին Ստամբուլ և Բեռլին: Բեռլին ուղարկվեց Վահիդ օլ Մոլլը, իսկ Ստամբուլ՝ Քարաթարային:

Երբ Քուլ էլ Ամարայից հետո թուրքական զորքերը հարձակման անցան և ուսները ստիպված նահանջեցին, ապա թուրքական զորքերի հետ Քերմանշահ վերդարձավ նաև ժամանակավոր կառավարությունը՝ Նեզամ էս Սալթանեի գլխավորությամբ: Այս անգամ նորից երևան եկան այն հակասությունները, որ գոյություն ունեին Գերմանիայի և թուրքիայի միջև Իրանի վերաբերյալ: Գերմանական ղեկավարության գործերի հավատարմատարը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Քերմանշահում, գրում է, որ Օսմանյան կառավարության քաղաքականությունը Իրանում տարբերվում էր Գերմանիայի քաղաքականությունից և ընթանում էր այլ ուղիով: Էնվեր փաշան պանթուրքի մոլի կողմնակից էր, մինչդեռ թուրքական ռազմական կցորդ Ֆավի բեյը լավատեղյակ լինելով իրազրույթաները, աշխատում էր փարատել իրանցիների անվստահությունը թուրքիայի նկատմամբ:

Երբ Քուլ էլ Ամարայի հանձնվելուց հետո էնվեր փաշան այցելում է Բաղդադ, այնտեղ է հրավիրում նաև Իրանի ժամանակավոր կառավարության նախագահ Նեզամ էս Սալթանեին: Վերջինս կառավարության և ազգայնական այլ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից կազմված մի պատգամավորության հետ մեկնում է Բաղդադ: Բաղդադում նրանց ցուցաբերվում է ճոխ ընդունելություն: Նախապես որոշված օրը էնվեր փաշան և Նեզամ էս Սալթանեն այցելում են Քաղնեյն քաղաքի սրբավայրը, որը լեփ լեցուն էր արաբ և պարսիկ ականավոր գործիչներով: Նրանք միասին նամազ են կատարում, բարեկամության ու միասնության երդում տալիս և հանդիսավոր կերպով խոստանում են հարգել միմյանց տերիտորիալ ամբողջականությունը և քաղաքական ու տնտեսական անկախությունը: Կողմերը պայմանավորվում են համաձայնագիր կնքել բոլոր տեսակի վնասաբեր պայմանագրերը, կոնցեսիաները, ինչպես նաև եվրոպական պետությունների կապիտուլյացիոն իրավունքները շեղյալ հայտարարելու վերաբերյալ: Այս համաձայնագիրը հետագայում պետք է վավերացվեր Ստամբուլի և Քեհրանի օրենսդիր մարմինների, ինչպես նաև Օսմանյան սուլթանի և իրանական շահնշահի կողմից: Էնվեր փաշան միաժամանակ խոստանում էր, որ հաշտության պայմանագիրը ստորագրելիս առավելագույն ջանք կգործադրի, որպեսզի Իրանի ազգայնականների տեսակետները հաշվի առնվեն Ռուսաստանի և Անգլիայի կողմից⁵³:

Երբ Իհսան փաշայի զորքերը գրավեցին Քերմանշահը, այնտեղ

վերադարձավ նաև ժամանակավոր կառավարությունը՝ Նեզամ էս Սալթանեի գլխավորությամբ: Ռուսական զորքերի նահանջի հետ միասին ժամանակավոր կառավարությունը նահանգապետներ է նշանակում էվակուացված տերիտորիաներում: Այդ նահանգներն էին ուղարկվում նաև ժամանակավոր կառավարության զորամասերը պարսիկ զինվորականների հրամանատարության տակ: Իրանական զորքերի մի մասը Իհսան փաշայի զորքերի հետ շարժվեց դեպի Համադան⁵⁴:

Իրանից հետո ժամանակավոր կառավարությունը Քերմանշահում գոյություն ունեցավ մոտ ինը ամիս:

Թուրքերը Քերմանշահից հեռացան միայն այն ժամանակ, երբ անգլիացիները գրավեցին Բաղդադը: Ժամանակավոր կառավարության և ազգայնական կազմակերպությունների անդամների մի մասը հեռացավ երկրից, իսկ մյուսները ցրվեցին հեռավոր գյուղերը և ապաստան գտան տարբեր քոչվոր ցեղերի մոտ: Որոշ գործիչներ, որոնք մնացել էին Քերմանշահում, անգլիացիների կողմից ձերբակալվեցին և քստրվեցին երկրից: Որպես օրինակ կարելի է նշել ականավոր քաղաքական գործիչ Սուլեյման Միրզայի քստրումը Հնդկաստան: Ժամանակավոր կառավարության անդամները և Մեջլիսի ղեկավարատների մի մասը թուրքիա փախչելով, Հալեպի վրայով հասավ Ստամբուլ:

Այսպես ավարտվեց ժամանակավոր կառավարության գոյությունը:

Г. М. ЕГАНЫ

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ИРАНА В 1915—1917 ГГ.

Резюме

В годы первой мировой войны в Иране столкнулись интересы царской России, Англии, Германии и Османской империи. Германия, главным образом, опиралась на буржуазно-помещичью «Демократическую партию», которая имела большинство в Меджлисе. Немцы, убедившись в том, что они не в состоянии привлечь на свою сторону иракское правительство, заставили своих сторонников покинуть Тегеран. В Куме сформировалось временное правительство, которое под давлением русских войск, вынуждено было отступить в Кашан, Хамадан, затем в Керманшах.

На основе материала многочисленных источников, разноязычной литературы и архивов, дается анализ деятельности временного правительства, военных операций русского корпуса, отступления временного правительства в Турцию, поражения английских войск в Ираке, вторжения турецких войск в Иран, дальнейшего их отступления, распада временного правительства и т. д.

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 291:

⁵³ Մոսրեխ էդ Գուե Սեփեհ... էջ 290:

СОЦИАЛЬНО-КЛАССОВЫЙ СОСТАВ ОППОЗИЦИИ РЕЖИМУ КАСЕМА

Революция 14 июля 1958 г. в Ираке стала началом политических и социально-экономических преобразований, игравшим весьма существенную роль в ломке старых институтов иракского общества и развития страны по пути независимости и прогресса.

Однако путь развития иракской революции был сложным и противоречивым. В рассматриваемый период иракское общество отличалось пестротой социально-классового состава. Границы между отдельными классами и социальными слоями в ряде случаев не были четко очерчены. Эти классы и социальные группы населения одновременно были связаны с несколькими укладами, что весьма заметно влияло на их политическую позицию. Все еще слабая иракская национальная буржуазия, значительная часть которой связана с деревней и господствующими здесь феодально-помещичьими элементами, в условиях подъема революционно-демократического движения быстро нашла общий язык с реакцией. Наличие же огромной массы мелкобуржуазных слоев в стране с их колеблющейся позицией между левыми и правыми силами страны обусловило подъемы и спады революционно-демократической борьбы в стране. Политические партии действовали в сложной и противоречивой обстановке. Повышенный интерес империалистических кругов к событиям в Ираке придавал им более острый характер.

Для успешного решения задач, стоящих перед страной после революции 14 июля необходимо было сотрудничество всех прогрессивных сил — коммунистов, национальных демократов, национально-патриотических сил Иракского Курдистана. Такое сотрудничество было настоятельной необходимостью и отвечало объективным интересам широких масс трудящихся города и деревни, а также мелкобуржуазных слоев иракского общества. Вполне естественно, что от успеха этого сотрудничества и развития революционно-демократической борьбы зависело и решение проблемы признания национальных прав курдского народа.

Национально-патриотические силы и представлявшее их интересы правительство Касема, безусловно, в первый период после победы июльской революции добились значительных успехов в борьбе за обновление иракского общества, за

прогрессивное развитие страны. Однако с самого начала для деятельности вышеупомянутых сил была характерна двойственность и нерешительность. Это проявлялось в том, что хотя правительство в первоначальный период после революции наносило удары по крупным собственникам — опоре старого режима, несколько подорвало политическое влияние феодально-помещичьих сил, но в то же время настороженно, даже враждебно относилось к левым партиям и организациям — прежде всего к Иракской коммунистической партии (ИКП) и Демократической партии Курдистана (ДПК).

Сложная социально-классовая природа правительства Касема, направленность его внутренней политики, причины резких колебаний в ее политике по отношению к национально-патриотическим, а также правым силам — эти и ряд других обстоятельств привели к тому, что в литературе относительно этого режима существуют противоречивые толкования. Освещение важнейшего вопроса о том, какова была причина конфронтации Касема и его режима с различными, порой противоборствующими классами и социальными слоями во многом поможет правильному пониманию сложной эволюции национально-демократической революции в Ираке.

В предлагаемой статье, таким образом, ставится задача осветить вопрос о расстановке политических сил до и накануне утверждения правэкстремистского режима в начале 1963 г., точнее, дать оценку социально-классовому составу оппозиции режиму Касема.

Известно, что иракская революция 1958 года помимо других черт имела и национально-освободительный характер. После приобретения подлинной политической независимости борьба за дальнейшее развитие страны вступила в новую фазу. Характерной чертой этого периода была острая борьба не только между левыми силами с одной стороны, — и сторонниками старого режима, феодально-помещичьими элементами с другой, но и борьба между силами, совершившими революцию. После революции встал вопрос о путях и методах дальнейшего развития страны. Силы, совершившие революцию в 1958 г. были объединены общенациональными задачами, главной из которых на первом этапе их совместной борьбы стало свержение проимпериалистического монархического режима и приобретение подлинной политической независимости. На этой основе, как известно, левые, умеренные и даже правые партии вступили во фронт национального единства с целью достичь выполнения вышеупомянутых задач. Совершенно очевидно, что этот фронт — союз различных партий, классов и социальных слоев носил компромиссный, тактический характер. Этим фактором и были обусловлены общие, весьма умеренные задачи, касающиеся послереволюционных политических и социально-экономических перемен. Нетрудно догадаться, что все это предполагало не ослабление, а обо-

стренне внутривластической борьбы на последующих этапах развития революции.

Правительство Касема объективно выражало прежде всего интересы иракской национальной буржуазии, а также мелкобуржуазных слоев. Однако будучи все еще слаборазвитой и, одновременно скованной своими связями с феодально-помещичьими элементами национальная буржуазия оказалась неспособной вести радикальную борьбу против тех, кто являлся опорой внутренней реакции. Правительство Касема, вынужденное в первый период после революции предпринять некоторые шаги по пути демократизации общественно-политической жизни, в то же время опасалось, что проведение радикальных политических и социально-экономических преобразований приведет к дальнейшему подъему политической активности масс, что находилось в противоречии с классовыми интересами не только феодально-помещичьих элементов, но и самой национальной буржуазии. Это обусловило неустойчивый и соглашательский характер позиции национальной буржуазии Ирака.

Как видим, и национальная буржуазия, и мелкобуржуазные слои, и их политические организации, сделав после июльской революции первые шаги на пути национальной независимости и оказавшиеся перед необходимостью проведения внутренних радикальных изменений, обнаружили свою неспособность возглавить революционный подъем народных масс. По мере развития тенденций углубления политических и социально-экономических преобразований среди иракской буржуазии и мелкобуржуазных слоев и их политических партий произошло расслоение. Часть национальной буржуазии и мелкобуржуазных слоев встала на путь контрреволюции, выступая против демократизации общественно-политической жизни в стране, в том числе и предоставления национальной автономии курдскому народу. Другая ее часть все еще продолжала выступать вместе с революционными силами за углубление в стране революционного процесса.

Иракская компартия, Демократическая партия Курдистана, Национально-демократическая партия (НДП) и идущие за ними общественно-политические организации, а также демократически настроенное офицерство выступали за продолжение политики революционных преобразований, создание условий для развития национальной промышленности, радикальное решение аграрной проблемы, демократизацию общественно-политической жизни, очистку госаппарата от сторонников старого режима, справедливое решение курдского национального вопроса как важнейшего условия обеспечения национального единства.

Этим силам противостояла правая оппозиция, которая объединяла партию «Истикляль», баасистов, юнионистов и

находившихся с ними в фактическом союзе сторонников старого режима — феодалов, помещиков, уволенных со своих постов чиновников, высших чинов армии, служивших «черному режиму» и обойденных Касемом при распределении постов после революции 14 июля.

Таким образом, национальные силы Ирака разделились на два лагеря, точки зрения которых о путях развития страны коренным образом расходились. Важно отметить, что для достижения своих целей правая оппозиция широко использовала обостренные национальные чувства народа и религию, противопоставляя планам подлинного демократического развития страны правонационалистические «традиционалистские» идеи.

Иракский правонационалист Халдуни аль-Хасри в своей книге «Революция 14 июля и правда о коммунистах Ирака», в главе с весьма примечательным заглавием «Наше 14 июля и их 14 июля» очень выразительно охарактеризовал положение в Ираке после революции и позицию политических сил. Он, в частности, откровенно признает, что фактически иракские правонационалисты стремились ограничить задачи революции первичными незначительными мероприятиями. Острые их борьбы в этом вопросе было направлено прежде всего против ИКП, главной последовательной силе в левой оппозиции, которую чаще других левых сил поддерживала ДПК. «С первого же дня революции, — пишет он, — между нами — арабскими националистами в Ираке и коммунистами Ирака развернулась борьба. Почему? Да потому, что наша точка зрения на эту революцию коренным образом отличалась от их точки зрения. Мы считали ее продолжением и финалом всех революций нашего великого народа, финалом всей его длинной и кровопролитной борьбы... Наше 14 июля таким образом полностью отличалось от их 14 июля, ибо иракские коммунисты... считали революцию 14 июля не конечным моментом, а лишь началом»¹.

Несмотря на нерешительность в проведении политики радикальных политических и социально-экономических перемен правительство Касема в первоначальный период все же под давлением народных масс предпринимало меры, отвечающие интересам прогрессивного развития страны. ИКП, ДПК, НДП, левые элементы в Национально-прогрессивной партии (НПП) и другие прогрессивные силы сотрудничали с ним, в то же время критикуя негативные моменты политики правительства. Касем и его правительство стремились взять под контроль действия правых в стране, ограничить сферу их влияния. Однако этот процесс не мог протекать без активного

¹ Махмуд ад-Дурра, Аль-Кадийа аль-курдия ва каумия аль-арабия фи махарака аль-Ираки, Бейрут, 1964, стр. 124 (на араб. яз.).

участия левых сил, что в свою очередь приводило к росту их влияния. Не имеющие четко выработанных планов политического и социально-экономического развития страны Касем и его сторонники со страхом наблюдали за возрастающим авторитетом и влиянием ИКП и революционно-демократических сил страны. В такой ситуации правительство стало придерживаться линии так называемого «балансирования», «бонапартизма» между левыми и правыми силами страны. Будучи вынужденным считаться с фактом огромного влияния ИКП, ДПК, НДП и других революционно-демократических сил Касем, все еще создавая видимость сотрудничества с ними, одновременно стремился найти «общий язык» и с правыми. Следует, однако, отметить, что от политики «балансирования» объективно выигрывали феодально-помещичьи и правонационалистические силы, которые вопреки требованиям революционных сил не были подвергнуты решительной атаке и сохранив свои позиции, ожидали удобного момента для развертывания антидемократической деятельности. Политика «балансирования», которая по расчетам Касема должна была помочь ему управлять страной, играя на противоречиях ослабленных левых и правых сил, в действительности обернулась против него. Необходимо констатировать, что если левая оппозиция стремилась склонить Касема к решительным действиям в пользу интересов широких слоев народа, правая оппозиция и реакционеры различных мастей негласно одобряя политику «балансирования» как удобное средство для приостановления роста левого демократического движения, в то же время продолжали ненавидеть Касема и ожидали удобного случая для ликвидации его режима. Кроме того, когда мы затрагиваем вопрос о симпатиях и антипатиях Касема и оппозиции не следует забывать об одном субъективном факторе. Речь идет о том, что Касем был так или иначе скован своими первоначальными мероприятиями, имевшими прогрессивный характер. Нельзя, в частности, сбрасывать со счетов факт, что с именем Касема были связаны первые шаги правительства по демократизации жизни в стране и прогрессивные перемены социально-экономического характера. Этот момент, вероятно, в известной степени заставлял Касема не снимать маску «борца против реакции и защитника демократии», что все же оставляло лазейку, хотя и весьма незначительную, для деятельности прогрессивных сил страны. А значит, если левая оппозиция еще имела возможность для воздействия на политику правительства, то правой оппозиции режим Касема был ненавистен. Правая оппозиция ненавидела Касема за его «нерешительность» в борьбе против левых сил страны, а с сентября 1961 г. за неспособность быстро покончить с курдским движением за национальную автономию, против которого она решительно выступала.

Касем начал войну в Курдистане в момент, когда страна переживала острый внутривнутриполитический кризис. В этих условиях события в Курдистане стали играть роль катализатора в развертывании внутривнутриполитической борьбы. Война против курдского народа, добившегося признания своих законных национальных прав, как отмечается в решении ЦК ИКП «сыграла решающую роль в ликвидации национального единства и извращении линии национальной борьбы, сильно содействовала ослаблению и падению существующей в стране власти»². Начав войну против курдского народа Касем тем самым вошел в новый конфликт с революционно-демократическими силами страны, требовавшими мирного решения курдской проблемы путем предоставления курдам прав национальной автономии. После начала войны в Курдистане Касем освободил большую группу политзаключенных, известных своими антидемократическими взглядами и выступлениями. Это было важное пополнение рядов правой оппозиции. Касем таким образом совершал ошибку за ошибкой. Он порвал связи с силами, которые в критические моменты спасли республику и ее завоевания, но по существу не приобрел друзей, хотя и добивался этого.

Таким образом Касем и его режим критиковали и слева и справа. Общее недовольство режимом было смутным и расплывчатым. Классы и социальные слои, представленные в оппозиции исходили из различных мотивов. Как правильно отмечает профессор Г. И. Мирский: «Касемом к началу 1963 г. были недовольны почти все, но причины этого недовольства были самые разнообразные»³.

В условиях обострения национальных чувств арабов, ведущих антиимпериалистическую борьбу, партии, входившие в правую оппозицию всячески старались использовать в своих интересах узконационалистические настроения и религию. В этих условиях ими был выдвинут лозунг «Ля Гарбия, Ля Шаркия», т. е. призыв к «третьей идеологии», что повлекло за собой проповедывание идеи о национальной исключительности арабов, разжигание религиозных страстей. Следует иметь в виду, что заложенная в самой сущности арабского правого национализма тенденция к исключительности, замкнутости и ограниченности проявилась в Ираке в значительной степени в связи с наличием нерешенного национального (курдского) вопроса. Не обошлось дело и без явных антисоветских провокаций, предпринятых этими партиями. Нетрудно заметить, что было бы неверным ставить знак равенства между направленностью так называемой «третьей идеоло-

² Решение ЦК ИКП, см. «Аль-Ахбар», 18.XI.1964.

³ Г. И. Мирский, «Третий мир». Общество, власть, армия, М., 1976, стр. 170.

гии» против империализма и против коммунизма. После июльской революции Ирак переживал своего рода переходный период, при котором стоял вопрос о путях развития страны. В этих условиях, «третья идеология», проповедниками которой выступали прежде всего юнионисты и правые баасисты, при наличии частнособственнических отношений, которые считались неизбежными даже в самых радикальных планах этих сил по преобразованию общества, объективно являлись фактором, дающим возможность выигрыша времени с целью развития страны по капиталистическому пути. Ее выгодность внешним империалистическим кругам и связанной с ними внутренней реакцией очевидна, если учесть, что она проповедывалась в момент, когда иракский народ вел борьбу против империализма, получая поддержку социалистических стран. Поэтому правая оппозиция, ставя знак равенства между социалистическим и капиталистическим миром тем самым объективно наносила удар по антиимпериалистической освободительной борьбе арабов.

Ответ на вопрос о социально-классовом составе оппозиции режиму Касема не может иметь однозначный характер. Он требует строго дифференцированного подхода. Как и следовало ожидать левая оппозиция объединяла в основном представителей трудовых слоев народа, а правая—имущих классов и слоев. Однако в то же время ни левая, ни правая оппозиции взятая каждая в отдельности по своей политической ориентации не была однородной. Подход разных слоев буржуазии и мелкобуржуазных слоев к вопросу о путях развития внутриполитической жизни, как уже отмечалось, был разным. Если часть буржуазии и мелкобуржуазных слоев и их партии и организации сотрудничали с реакционными силами, то другая их часть и их организации фактически по ряду основных вопросов развития страны занимали идентичные с ИКП позиции. Таким образом, в левой оппозиции была представлена также и часть наиболее передовых среднебуржуазных и мелкобуржуазных слоев. Она (в частности НДП, часть НПП) была в фактическом союзе с широкими демократическими кругами, выступающими против диктаторских методов правления страной, за прогрессивные социально-экономические преобразования, разрешение курдской проблемы мирным и справедливым путем.

Тот факт, что как в левую, так и в правую оппозицию режиму Касема входили различные классы и слои населения и политические партии, разумеется не предполагает полного единства их взглядов, политических программ и позиций по всем вопросам, касающимся борьбы против режима личной диктатуры и дальнейшего развития страны. Именно здесь кроется ответ на вопрос о том, что хотя левая оппозиция пользовалась значительно большим влиянием в среде наро-

да, а к власти пришла правая оппозиция. В чем причина столь странного развития событий в Ираке в 1963 г.?

Дело в том, что партии представляющие левую оппозицию, своими действиями не всегда способствовали сплочению прогрессивных сил и преграждению пути реакции. По ряду вопросов НПП противостояла НДП, не было согласованности в действиях ДПК и ИКП. Усилия Иракской компартии по сплочению сил левой оппозиции в ряде случаев не находили поддержки со стороны НДП и ДПК. В действиях ДПК было заметно преувеличение значения специфического характера национального курдского вопроса, выражением которого были, в частности, тенденции о намерениях руководства ДПК добиться одностороннего урегулирования курдского вопроса, т. е. в отрыве от состояния дел в общеиракском масштабе. Конкретным выражением этого было то, что руководство ДПК вошло в односторонние контакты с лидерами правой оппозиции (с Тахером Яхьей и другими) в надежде после намечаемого переворота добиться признания национальных прав курдов. Этот шаг руководства ДПК был необдуманным и глубоко ошибочным и косвенно способствовал успеху заговорщиков в феврале 1963 г.

К сожалению тогда Иракской компартией также были допущены некоторые тактические просчеты. В то время, как ДПК преувеличивала значение специфического и самостоятельного характера национального курдского вопроса, ИКП со своей стороны не совсем правильно оценила характер вооруженной борьбы курдов в сентябре 1961 г. ИКП отмечала, что вооруженная борьба курдов принимает форму «гемменного мятежа» и, таким образом, не отвечает интересам общеиракской борьбы против империализма. Эти просчеты, однако, в дальнейшем были исправлены (Напомним в связи с этим, что третья конференция ИКП в декабре 1967 г. специально подчеркнула: «принимать решительную позицию во время вооруженной борьбы курдов»). Хотя это не повлияло на общую тенденцию курдскому вопросу, для которого объективная необходимость в поддержке требований национальных прав курдов, тем не менее использован правыми элементами, что разобщило усиление влияния на сторону правых.

Всем этим объясняется влияние были на сторону правые. В целом не дивная в то время путь, основанном шли за левой оппозиции бегнуть к помощи реакции (к. Важно констатировать, что в активная роль принадлежала имевшимся элементам.

Сейчас до
башни
С этой
утверждения
было
власти не
Силы
Советов
Касема не
и курдов, к
попытка пер
торов госуда
образом, был
106

Чем характеризовалась деятельность этих сил, каковы были основные моменты их политической деятельности? Зигзаги и колебания в деятельности этих мелкобуржуазных слоев внесли элемент неустойчивости в политику, деятельность партий и организаций, игравших активную роль в стране после революции 14 июля. Являясь переходной силой в социально-историческом плане эти мелкобуржуазные группы не имели четко выработанной программы на более или менее длительный срок по проведению социально-экономических и политических преобразований. Хотя объективно интересы этих сил по многим вопросам совпадали с интересами коммунистов и других радикальных сил, но такое сближение осложнялось из-за ряда фактов, главные из которых были следующие: постоянное колебание мелкобуржуазных элементов, их промежуточное положение, инстинктивное недоверие собственника к коммунистам и др. Серьезную роль играло националистическое мировоззрение этих группировок, которые всячески стремились направить обостренные национальные чувства арабов в удобное им русло. С этих националистических позиций, например, они представляли интернационализм иракских коммунистов как явление, несовместимое с патриотизмом и его исключаящее. Борьба курдских патриотических сил за национально-демократические права расценивались ими как сепаратизм, движение, направленное «на отторжение территорий от арабского отечества» и т. д. Все это было рассчитано на отсталость масс и их религиозность...

Из этих установок юнионистов, правых баасистов и других правых сил вытекало их требование о монополизации права на политическую деятельность, безраздельном овладении рычагами управления страной, исключении самостоятельной деятельности для других прогрессивных сил Ирака. В новых условиях позиция мелкобуржуазных элементов и их партий характеризовалась уже не одним лишь традиционным колебанием между левыми и правыми силами, что являлось выражением их социально-экономического положения в стране. В момент, когда левые силы в стране пользовались большим влиянием, и, что еще важнее, вырисовывались перспективы дальнейшего роста их влияния, амплитуда колебаний в деятельности этих мелкобуржуазных слоев и их партий и организаций еще больше увеличилась. В борьбе с левыми силами, особенно с компартией Ирака, они уже не брезговали тесным сотрудничеством с архиреакционными силами и даже с империализмом.

Совершенно аксиоматично, что если бы правительство Касема пользовалось широкой поддержкой народа — арабов и курдов, как это было в первый период после революции, то попытка переворота не могла иметь успеха. Успех организаторов государственного переворота 8 февраля 1963 г., таким образом, был обусловлен не столько их силой и влиянием в

среде народа, сколько слабостью режима личной диктатуры и разобщенностью левых сил.

Последний вопрос, тесно связанный с вышесказанным и вытекающий из него, касается перспектив политического развития Ирака в последний период правления Касема. Февральские события 1963 г. вновь показали важность сплочения революционно-демократических сил, как решающего условия прогрессивного развития страны. Хотя накануне февральского переворота 1963 г. силы левой оппозиции были разрозненны, тем не менее перспективы их сплочения все больше становились реальными. ИКП, ДПК, НДП по ряду основных вопросов внутривнутриполитического развития страны занимали идентичные позиции. Кроме того, хотя левым силам еще не удавалось координировать свои действия, тем не менее они находились в фактическом единстве в борьбе против форм и методов правления касемовского режима, отходившего от своего первоначального курса, и все больше поднимающей голову реакции и поддерживающих ее правых сил.

В документах ИКП того времени мы находим материал, подтверждающий мысль о том, что в последние месяцы правления Касема перспективы сплочения революционно-демократических сил становились все более реальными, что повлекло бы за собой изменение политического климата в стране, осуществление программ социально-политических перемен, мирного решения курдского вопроса и выведение страны из политического тупика.

Член политбюро ЦК ИКП Анвар Мустафа, касаясь этого вопроса пишет: «Цель путча 8 февраля заключалась в том, чтобы не допустить поворота политики влево под нажимом демократических сил во главе с коммунистами». И далее: «В последние месяцы правления Касема это давление неуклонно возрастало. Все решительнее раздавались требования покончить с касемовской военной диктатурой, восстановить демократические свободы, провести выборы в парламент и принять демократическую конституцию, сформировать прочное демократическое правительство национального единства, добиться мира с курдами на основе выполнения обещаний, которые им дал Касем в 1958 г... За последние два-три месяца правления Касема положение в стране обострилось до такой степени, что массы могли добиться осуществления своих требований»⁴. (Курсив мой — Ш. М.)

Обеспокоенная перспективой такого развития событий, правая оппозиция старалась преградить ей путь. С этой точки зрения можно с большой долей вероятности утверждать, что главной целью запланированного переворота было не только, а возможно, не столько устранение от власти не-

⁴ ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 24, ед. хр. 2915, л. 279.

навиственного им Касема и расправа с ним, сколько прегражденные пути радикализации общественно-политической жизни в стране, нанесение смертельного удара по левой оппозиции. Отсюда можно заключить, что февральский переворот в известной степени носил и превентивный характер, который форсировала правая оппозиция с целью предотвращения осуществления планов демократизации общественно-политической жизни в стране, что, естественно, еще больше укрепило бы позиции революционно-демократических сил.

* * *

Опыт иракской революции достаточно убедительно показал первостепенное значение проведения гибкой, учитывающей все специфические стороны внутривосточной ситуации политики по сплочению революционно-демократических сил в борьбе против внутренней реакции и империализма, за обновление общества. Без учета этих моментов невозможно найти ключ к пониманию исторических событий в странах, где исключена возможность «чистых» одноклассовых движений и интересов. Эти явления имеют общий характер и наблюдаются не только в Ираке, но и в ряде других стран «третьего мира».

Из этого следует важнейший вывод о том, что: а) в Ираке и подобных ему странах на современном этапе почти исключена возможность «чистых» одноклассовых движений и интересов; б) поскольку это так, то успех борьбы за обновление общества во многом зависит от определения позиции революционных партий и организаций не только по отношению к отдельным классам, но и к их разным слоям, вовлечения этих слоев общества в революционную борьбу, при обязательном учете возможностей зигзагов и отступлений в деятельности этих сил и, таким образом, обеспечения условий для осуществления не только современных, но и перспективных целей революционно-демократической борьбы.

Շ. Խ. ՄՀՈՅԱՆ

ԿԱՍԵՄԻ ՌԵՎՈԼՅՈՒՆԻ ԸՆԴՊԻՄԱԿԻՐ ՌԵՎՈԼՅՈՒՆԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԸ

Ա մ փ ո փ ու մ

Իրարում 1958 թ. հուլիսի 14-ի հեղափոխության հաղթանակից հետո հաստատված Կասեմի ռեժիմը սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական մի շարք առաջադիմական միջոցառումներ իրականացնելուց հետո շուտով կանգնեց նահանջի և հաշտվողականության ուղու վրա: Թեև նա չէր սպառել երկիրը առաջադիմական զարգացման ուղիով տանելու իր հնարավորությունները, այնուհանդերձ նրա գործադրած քայլերն ըստ էության կաշկանդում էին դեմոկրատական ուժերի գործունեությունը և դրանով իսկ նպաստում հետադիմության աշխուժացմանը:

Երկրում ստեղծվեց այնպիսի իրավիճակ, երբ Կասեմի ռեժիմից դժգոհ էին և

ձախ ուժերը, որոնց դեմ սկսվել էին հայաժանրները և ծայրահեղ աշերը, որոնք ընդհանրապես դեմ էին հեղափոխական վերափոխումների քաղաքականությանը, որը կիրառվեց հեղափոխության զարգացման առաջին էտապում և անբավարար էին համարում Կասեմի՝ ձախ ուժերի դեմ գործադրած քայլերը:

Այսպիսով Կասեմի ռեժիմի ընդդիմադիր ուժերն ունեին սոցիալ-դասակարգային խայտարղեստ, իրարամերժ քաղաքական հոսանքներով կազմ: Նման իրավիճակի պայմաններում տեղի ունեցավ 1963 թ. փետրվարի 8-ի հեղաշրջումը, որը երկրում հաստատեց ծայրահեղականների հակադեմոկրատական ռեժիմ:

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՎԵՎՈՆԻՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
պատմական գիտ. դոկտոր

**ՎԱՀՐԱՄ ՊԱՂԱՎՈՒՆԻՆ ՅԱԹԻՄՅԱՆ
ԽԱՆԻՅԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՂԻՐ**

Արևելյան միջնադարի և ընդհանրապես միջնադարի պատմության մեջ բացառիկ երևույթ է հայ բրիտանոնյա իշխան Վահրամ Պահլավունու¹ Ֆաթիմյան մահմեդական պետության լիազոր-վեզիր լինելու հանգամանքը:

Ֆաթիմյան պետության մեջ նման դիրքը պայմանավորված էր Եգիպտոսում տիրող խառն ու անկայուն իրադրությամբ, երբ հայազգի ընդունակ վեզիրների մի ամբողջ շարք երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու նպատակով, կտրուկ միջոցներ էր ձեռք առնում, դյուրացնում և քաջալերում հայ տարրի Եգիպտոս դաղթելը: Դրանցից առաջինն էր հմուտ ռազմագետ և ձեռնհաս քաղաքագետ Բադր ալ-Ջամալին²:

Դեռևս 1063 թվականին Դամասկոսի կառավարիչ դարձած Բադրը մեծ հեղինակություն էր ձեռք բերել Ֆաթիմյան պետության մեջ: Եվ ահա պահակազորքի կամայականություններից ու թուրք զորականների շարագործություններից զղված, Մուստանսիր (1035—1094) խալիֆան 1073 թվականին Եգիպտոս հրավիրեց Բադրին՝ երկիրը լիակատար ավերածությունից փրկելու: Բադրը իր հայկական գնդերով մտավ Կահիրե և կոտորեց թուրք պահակազոր-

¹ Գ. Մբարլեան, Ականաուր հայեր Եգիպտոսի մէջ, Կահիրե, 1947, էջ 64—86:

M. Canard, Un vizir chrétien à l'époque fatimide: l'Arménien Bahram, Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1954, p. 84—113. Վահրամ Պահլավունին որպես միջնադարի պատմության մեջ հայտնի դեմը հիշվում է նաև Միքայել Ասորու մոտ, Chronique de Michel le Syrien, ed. et trad. par J. B. Chabot, Paris, 1963, t. III, 240.

² Մբարլեան, էջ 22—26:

րալիներին³։ Կարգավորելով ֆաթիմյան լայնածավալ կայսրության գործերը, հաջազգի վեզիրը և զորաց հրամանատարը (սպարապետ) 20 տարի միահեծան կառավարեց, կատարելով մեծ բարենորոգումներ⁴։ Նա երեք տարով գլուղացիներին ազատեց հարկերից, և սովի ու անիշխանության ժամանակ հեռացած վաճառականները վերադարձան Կահիրե։ Նրա բերած հայկական զնդերը ապրում էին Կահիրեի որոշ թաղամասերում։

Բաղրը⁵ միշտ կապված մնաց իր ժողովրդին, և արաբ պամիշներն ու մեզ ժամանակակից արաբ պատմաբանները նշում են նրա հայ լինելը։ Երբ վեճ ծագեց հայերի ու եգիպտոսի բնիկ ղպտիների (քրիստոնյա) միջև, նա հրամայեց եկեղեցական ժողով գումարել, որին մասնակցեցին Ալեքսանդրիայի պատրիարքը և եգիպտոսի հայոց Գրիգորիս եպիսկոպոսը։

Նրան հաջորդեց որդին՝ Աֆդալ Շահնշահը, որը դեռ հոր կենդանության օրոք արդեն վեզիրի դեր էր կատարում։ Մուստանսիր ամիրապետի կյանքի վերջին օրերին նա երկրի բացարձակ տերն էր, իսկ նրա մահվանից հետո ավագ որդու՝ Նիզարի փոխարեն, որին ատում էր, գահ բարձրացրեց կրտսեր որդուն, նրան տալով Մուստալի անունը։ Նա սպանվեց 1121-ին և նրա ապարանքում բռնագրավվեց այնքան հարստություն, որ քառասուն օր նրա ունեցվածքն անասուններին բեռնած կրում էին խալիֆայի պալատը⁶։

Մոտավորապես 1130 թվականին Բաղրի թոռ Ահմադ իբն ալ-Աֆդալը, որը հոր սպանվելուց հետո բանտարկված էր, Ամիր խալիֆայի սպանությունից հետո ոչ միայն բանտից ազատվեց և դարձավ վեզիր, այլև բանտարկեց նոր ամիրապետ Հաֆիզին՝ նա նույնիսկ մի պահ մտածեց սպանել Հաֆիզին և իրեն խալիֆա հռչակել, բայց զգուշացավ։ Նա փաստորեն երկրի բացարձակ տիրակալն էր, սակայն սպանվեց 1131-ին Հաֆիզի կողմնակիցների դավադրությամբ⁷։ Նրան հաջորդեց վեզիր Յանիս ալ-Արմանին (հայազգի), որը մեկ տարի անց թունավորվեց⁸։

Այսպիսով, 1073—1132 թվականներին վեզիրությունը գրեթե միշտ հայերի ձեռքում էր, որի շնորհիվ հող էր նախապատրաստվել Վահրամ Պահլավունու հաջող գործունեության համար։

Վահրամ Պահլավունին ծնվել է Եփրատացվոց աշխարհի (Կիլիկիայի ու Եփրատի միջև) Թլալաշար (Տալլ Բաշիր) ամրոց-ավանում, որը Պահլավունիների տիրույթն էր։ Նա Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսի (Գրիգոր Մագիստրոսի որդու) քեռորդին էր։ Նրա եղբայրներն էին Գրիգորիսը, Ապիրատը և Վասակը։

Գրիգոր Բ Վկայասեր կաթողիկոսը 1075-ին այցելել էր Եգիպտոս, և հաջորդ տարում Գրիգորիս քեռորդին նշանակվել էր Եգիպտոսի հայ գաղութի առաջնորդ։ Այնուհետև հայերի թիվը շատացել էր, հիմնվել էին վանքեր ու եկեղեցիներ։

Ըստ արաբ պատմիչ Իբն Մուլասսարի (ԺԳ դար), երբ Թլալաշարում մահացել էր տեղի հայերի իշխանը, Վահրամը պետք է ժառանգեր նրա պաշտոնը, սակայն հակառակորդները թույլ չտվեցին և նա զայրացած եկել էր Եգիպտոս⁹։ Դժվար է ասել, թե երբ է եղել, համենայն դեպս գուցե ԺԱ դարի վերջին կամ ԺԲ դարի սկզբին, երբ նրա եղբայր Գրիգորիս արքեպիսկոպոսը Եգիպտահայոց առաջնորդն էր։

Հավանաբար որոշ ժամանակ նա աշխատել է վարչական ու ռազմական ասպարեզներում։ Հաֆիզ խալիֆայի օրոք (1130—1149) նա եգիպտոսի Ղարբիլյա (Դեյտալյում) նահանգի կառավարիչն էր։ Երկրում անիշխանություն էր տիրում, և Հաֆիզի որդին ապստամբել էր հոր դեմ։ Վահրամ Պահլավունին իր զնդերով հայտնվեց Կահիրեի առջև և խալիֆան, որ արդեն երկու տարի էր առանց վեզիրի էր, վեզիրության շքազգեստը (խիլա) շնորհեց ձեռնհաս հայ զորավարին (30 մարտ 1135)։ Մահմեդական ավագանին առարկեց Վահրամ Պահլավունու (Բահրամ ալ-Արմանի) լիազոր-վեզիր դառնալուն, սակայն խալիֆան ոչ մի նշանակություն չտվեց այդ առարկությունը, քանի որ երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու համար կարիք ուներ ընդունակ վեզիրի¹⁰։

Տաթիմյան տերության բարձրագույն պաշտոնն ստանձնելուց հետո Վահրամը կարգավորեց լայնածավալ կայսրության գործերը։ Սակայն նրան հարկավոր էր վստահելի հենարան ունենալ և նա Կիլիկիայից ու Եփրատացվոց աշխարհից բերել տվեց իր ազգականներին ու բազմաթիվ հայ զինվորականների։ Շուտով հայերի թիվը եգիպտոսում 30 հազարի հասավ, կազմվեց 20 հազարանոց հայկական զորաբանակ, որի ծախսերը պետական զանձարանն էր հոգում։ Վահրամի եղբայրը՝ Վասակը Վերին Եգիպտոսի Կուս նահանգի կառավարիչ նշանակվեց։ Վարչական ու զինվորական պաշտոններ ստացան նաև Վահրամի եղբորորդիները՝ Վասիլն ու Շահանը և, պետական պաշտոններում գտնվող հայերի թիվը 2 հազարի հասավ¹¹։

Այսքան մեծ թվով հայերի աչքի ընկնելն իր վրա սևեռեց երկրի մոլեռանդ մահմեդական խավերի ուշադրությունը և մեծ դժգոհություն առաջացրեց։

³ Н. П. Петрушевский, в кн. «История стран зарубежной Азии в средние века», М., 1970, стр. 370.

⁴ М. N. Minavi, al-Wizara w-al-wuzara fit-l-asr al-Fatimi, al-Qahira, 1970, p. 270—271.

⁵ Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իր, Վենետիկ, 1873, էջ 169; Արուսաճ Հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանքերից եգիպտոսի, Վենետիկ, 1895, էջ 15։

⁶ Ibn al-Athir, al-Kamil fit-l-tarikh, al-Qahira, 1935, t. VIII, p. 356.

⁷ Մբուլեան, էջ 58—60։

⁸ Նույն տեղում, էջ 60—61։

⁹ M. Canard, Un vizir chrétien, p. 90—91, նույնի. Notes sur les Arméniens en Egypte a l'époque fatimide Annales de l'Institut d'Etudes Orientales, t. XII, Alger, 1955, p. 152—154.

¹⁰ Հավանաբար մահմեդականների մոտ ընդունելի զարձնելու համար Վահրամ Պահլավունու իշխանությունը (լիազոր վեզիր) խալիֆան նրան շնորհել էր «Թուլամի սուր և պետության թագ» տիտղոսը։ Տե՛ս նաև՝ Ն. Մ. Աղաբաբ, Նոթեր եգիպտոսի հայ գաղութին վրա, Գահիրե, 1911, էջ 7։ Ն. Գ. Տեր-Միխայելյան, եգիպտահայ գաղութը 10—15-րդ դարերում, Բեյրութ, 1980, էջ 127—128։

¹¹ Մբուլեան, էջ 65—66; Արուսաճ հայ, էջ 47; Ղ. Ալիշան, Շնորհալի և պարագայ իր, էջ 163—167։

Բանն այն է, որ բացի ընդհանուր աննպաստ տրամադրություններից, կային նաև հակասություններ Հաֆիզ խալիֆայի ու նրա հայազգի քրիստոնյա վեզիրի միջև, որոնք բացահայտվել են արաբ պատմիչ Կալիլաշանդիի (ԺԴ—ԺԵ դարեր) երկում պահպանված մի նամակից, որը խալիֆան ուղարկել էր Սիկիլիայի քրիստոնյա թագավորին¹²:

Նամակում հիշատակվում է, որ Վահրամը (Բահրամ) իշխանություններ տեղ գտնալու, սատանայական խորհուրդ հղացալ: Ապա ավելացվում է, որ երբ նա 20 հազարանոց հայկական հեծյալ ու հետևակ զորք հավաքեց, նրա հանդեպ խորշանք և ատելություն առաջացավ երկրում: Այս պատճառով ամիրապետն օգնության էր կանչել Ղարբիլայի նահանգապետ Ռիդուանին ու նրա միջոցով հեռացրել Վահրամին:

Բնագրում չի ասված, թե որն էր Վահրամի հղացած սաղայելական խորհուրդը: Արդյոք Եգիպտոսում զուտ հայկական իշխանություն հաստատելու ծրագիր էր հղացել, հայտնի չէ: Հավանաբար նրա լիազոր-վեզիր լինելու պարագան և մեծաթիվ հալ զորականների ու պաշտոնյաների առկայությունը վախ ներշնչեցին խալիֆային ու կասկածներ արթնացրին, թե հայազգի վեզիրը սաղայելական նկրտումներ ունենր:

Նման բարդ իրադրություն մեջ Վահրամի ռեսերիմ թշնամի՝ Եգիպտոսի (Դելտա) Ղարբիլայ նահանգի կառավարիչ Ռիդուան իբն ալ-Վալախշին, 30 հազար մահմեդական կամավորներով արշավեց Կահիրե: Վահրամն իր հայկական և պետական այլ զնդերով դուրս եկավ Ռիդուանի դեմ, սակայն իր հետ եղած մահմեդական զորքերն անցան Ռիդուանի կողմը և, նա տեսնելով այս իրադրությունը, նախընտրեց հրաժարվել վեզիրության պաշտոնից (4 փետրվար 1137) և հեռանալ Կահիրեից¹³:

Ըստ որոշ տվյալների, Վահրամը հրաժարականից հետո քաշվեց իր երկիրը, կարճ ժամանակով: Սակայն աղբյուրների մեծամասնությունը վկայում է, որ նա Կահիրեից գնացել է Վերին Եգիպտոս, Կուս նահանգը իր եղբորը միանալու, սակայն մահմեդական խուժանք, լսելով Վահրամի հրաժարվելու լուրը, հարձակվել ու սպանել էր Վասակին: Վահրամ Պահլավունին հասնելով Կուս և իմանալով կատարվածը, վրեժ լուծեց իր եղբոր սպանության համար և ապա քաշվեց հայկական ճերմակ վանքը:

Արաբ պատմիչ Մակրիզին (ԺԵ դար) նշում է, որ երբ Վահրամը հասավ Վերին Եգիպտոս (Սաիդ), նպատակ ուներ իր եղբոր հետ տիրել Ասուան քաղաքին և իր կրոնակիցների հետ դիրք գրավել Նուբիայում¹⁴: Իսկ Իբն ալ-Ասիրը¹⁵ և այլ պատմիչներ վկայում են,

որ նա խալիֆայից երաշխավորագիր (աման) ստանալով, Վերին Եգիպտոսից վերադարձավ Կահիրե, բանտարկվեց պալատում և ազատվեց միայն այն բանից հետո, երբ համաձայնեց վանական դառնալ (ճերմակ վանքում)¹⁶:

Վահրամ Պահլավունու թշնամի Ռիդուան իբն Վալախշին դարձավ վեզիր և հայերի դեմ կատաղի հալածանք սկսեց, կոտորեցին շատ հայերի, կողոպտեցին նրանց տները, բոլոր հայերը հանվեցին պաշտոններից, քանդվեցին եկեղեցիներն ու վանքերը: Ինչպես ասվեց, սպանվել էր նաև Կուսի նահանգապետ Վասակ Պահլավունին: Ռիդուանը, որ սուենի, մալիքի (ժայռահեղ մուլեռանդ հոսանք) մահմեդական էր, իր վեզիրության երկու տարիներին կոպիտ միջոցառումներով վատթարացրեց երկրի վիճակը, խանգարվեց կարգ ու կանոնը: Հաֆիզ խալիֆան, որ ժամանակին լուրջ կասկածներ ուներ Վահրամի նկատմամբ, փոխեց իր վերաբերմունքը նրա հանդեպ:

Ըստ Կալիլաշանդու մոտ պահպանված նամակների, Վահրամը դիմել էր խալիֆային, որ իրեն թույլ տար վերադառնալ, իսկ իր ազգականներին ու հայազգի մերձավորներին (զորք, պաշտոնյաներ) արտոնի հեռանալ Եգիպտոսից: Իր նամակում ամիրապետն այդ բոլորը հիշելուց հետո նշում է, որ համաձայն չէ Եգիպտոսից նրանց հեռանալուն, իսկ Վահրամին առաջարկում է վերադառնալ, խոստանալով շնորհել կառավարչի պաշտոն Կուս, Իսմիմ կամ Ասիութ նահանգներից որևէ մեկում¹⁷:

Սակայն շուտով Հաֆիզն իր միտքը փոխում է և երկու հրովարտակներով (որոնք պահպանվել են Կալիլաշանդու մոտ) նախ, թույլատրում է Վահրամի ազգականներին ու մերձավորներին հեռանալ և ապա երաշխավորագիր (աման) է տալիս Վահրամին վերադառնալ (արքունիք) առանց որևէ պայման դնելու¹⁸:

Վահրամ Պահլավունին վերադառնում է (Ռամադան 533, 2—30 մայիս 1139) և ապրում արքունիքում: Նույն ժամանակ հեռացվում է Ռիդուանը: Ըստ արաբ պատմիչ Իբն Մուլայսսարի, խալիֆը Վահրամի կարծիքն էր հարցնում պետական գործերում, առանց նրան պաշտոնապես վեզիր կոչելու և շքազգեստ (խիլա) շնորհելու¹⁹: Բանն այն է, որ պաշտոնապես վեզիր էր Սելիմ իբն Միսալը²⁰, որը սոսկ գործադիր իշխանություն ուներ, իսկ Վահրամը անպաշտոն կերպով լիազոր-վեզիրի դերն էր կատարում, քանի որ նա իր հրամանով անփոխարինելի էր: Մեկ ու կես տարի անց մեռավ (7 դեկտեմբեր 1140) Վահրամ Պահլավունին:

Արաբ պատմիչների վկայությամբ նրա մահվան առթիվ Հաֆիզ խալիֆան հրամայեց պետական պաշտոնատները երեք օր փակել: Ապա հրավիրեց հայոց պատրիարքին (առաջնորդ) և հուղարկավոր

¹² Սա հավանաբար նորմանական տոհմից Ռոսեր Բ (1130—1154) թագավորը պետք է լինի, որը հայտնի էր իր բարյացակամ վերաբերմունքով Սիկիլիայի արաբների հանդեպ: Նրա արքունիքում ապրել ու ստեղծագործել է արաբ հայտնի աշխարհագրագետ Իդրիսին:

Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 608—609.

¹³ Canard, Un vizir chrétien, p. 105, Minawi, p. 278.

¹⁴ Minawi, p. 169.

¹⁵ Ibn al-athir, VIII, p. 356.

¹⁶ Canard, Un vizir chrétien, p. 109—110.

¹⁷ Մըսլիան, էջ 76:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 80:

Canard, Un vizir chrétien, p. 108—109.

¹⁹ Մըսլիան, էջ 73: 2. Սուֆյան, Եգիպտոսի հալ մեմլուքներն ու իշխանները ֆաթիմյան շրջանին, Գահիրե, 1928, էջ 52:

²⁰ Minawi, p. 280.

բության պատրաստութիւններ տեսալ: Երբ հասել էր կեսօրվա աղոթածամբ խալիֆայական ապարանքից դուրս բերվեց նրա դագաղը դիրաջ (նկարագեղ) մետաքսով զարդարուն, շրջապատված բուրվառակիր եկեղեցականներով: Հուղարկավորների մեջ էին մահմեդական շերիֆներ (մարգարեից սերած ազնվականներ) և բարձրատիճան պետական պաշտոնյաներ, բոլորը հետիոտն, իսկ ամիրայետը հետում էր շորի նստած, կանաչ փաթիթոցով ու կանաչ զգեստով (Ֆաթիմյանների պետական դրոշի գույնը): Բազմութիւնը շարունակեց իր ընթացքը և քահանաները շարականներ երգելով հասան Դալի ալ-Խանդակ (Խրամատի վանք) գերեզմանոցը, ուր Հաֆիզ խալիֆան նստեց գերեզմանի մոտ ու արտասովեց²¹:

Հայազգի տաղանդավոր պետական գործիչ Վահրամ Պահլավունու գործունեութիւնն և գրաված բացառիկ դիրքի (մահմեդական պետութիւն լիազոր-վեցիր) էութիւնն բմբռնելու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ այն միջավայրն ու պայմանները, որոնց մեջ նա ծավալել էր իր գործունեութիւնը: Այստեղ պետք է հաշիվի առնել մահմեդականութիւն Շիա ճյուղի²² ձախ (ծայրահեղ) իսմաիլական հոսանքին պատկանող ֆաթիմյանների զաղափարախոսութիւնն ու քաղաքականութիւնը:

Բանն այն է, որ ֆաթիմյանների խալիֆայութիւնը շեղվեց իր ժամանակի բոլոր մահմեդական պետութիւններում ընդունված պետական կարգի ընդունված սկզբունքներից:

Միջնադարում ամենուրեք պետական իրավունքի մեջ պարտադիր էր, որ ոչ միայն երկրի տիրակալը, այլև պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաները պատկանեն այն կրոնին, որը պաշտոնապես ընդունված էր: Այսպես էր ընդունված նաև մահմեդական իրավագիտութիւն (ֆիկհ) մեջ:

Սակայն անկախ մահմեդական իրավագիտութիւն (վերջնականապես կազմավորվել էր Ը դարի երկրորդ և Թ դարի առաջին կեսում) սկզբունքներից, իրականութիւնն մեջ լինում էին շեղումներ և ամեն ինչ կախված էր պատմական որոշակի պայմաններից: Յոթերորդ դարում, երբ արաբները մի քանի տասնամյակում լայնածավալ պետութիւն էին կազմել, լինելով բավական հետամնաց, անխուսափելիորեն ստիպված էին հանդուրժել, որ տեղական ոչ մահմեդական ժողովուրդները քիչ թե շատ կարևոր պաշտոններ վարեին: Օմայան խալիֆայութիւնն հիմնադիր Մուավիան իր պետութիւնն մայրաքաղաքը դարձնելով քրիստոնյա Ասորիքի կարևորագույն կենտրոն Դամասկոսը, տեղական քրիստոնյաներին օգտագործեց պետական գործերում²³: Նրա հարկային դիվանի պետը և գործերի տերն

²¹ Աբուլխան, էջ 73—74: Ա. Ալպոյաեևան, Արաբական Միացյալ հանրապետութիւնն Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Պահիրե, 1960, էջ 32—33:

²² Մահմեդականութիւնը բաժանվում է երեք ճյուղի՝ սուննա (հետևորդները կոչվում էին սուննիներ), ալիյան՝ ուղղահավատ օրենքի հետևորդներ, շիա (հետեւորդները՝ շիիներ) Ալիի կողմնակիցներ և վերջապես խարիջիներ, որոնցից ամեն մեկը մինչև օրս իր անկախ դավանանքն ունի:

²³ A. S. Tritton, The Caliphs and their non-muslim subjects, London, 1970, p. 18—36.

(սահիբ ալ-ամր)²⁴ էր Սարջուն իբն Մանսուրը, որի թոռը Հովհան Դամասկեցին դարձավ եկեղեցական մատենագրութիւն հայտնի գեմքերից մեկը: Հարկային գործերին հսկող բարձրաստիճան պաշտոնյաներ կային նաև Եգիպտոսի ղապտիների (բնիկ քրիստոնյաների) մեջ²⁵:

Իհարկե խալիֆաները ձգտում էին կրճատել ոչ մահմեդական (զիմմի) պաշտոնյաների թիվը: Աբդ ալ-Մալիք (685—705) Օմայան խալիֆան արաբերենը պետական պարտադիր լեզու դարձնելուց հետո, կարևոր պաշտոններից հեռացրեց ասորի ու հույն պաշտոնյաներին Վերին Միջագետքում ու Ասորիքում, իսկ ղապտիներին՝ Եգիպտոսում: Նրա հաջորդներից Օմար Բ (717—720) խալիֆան հայաժանք սկսեց ոչ մահմեդականների (հատկապես պաշտոնյաների) դեմ, իսկ Աբբասյան Մուտավաբբիլ ամիրայետը (847—861) էլ ավելի դաժան միջոցներով շարունակեց հայաժանքները: Համենայն դեպս միշտ էլ հալածանքների միջև ընկած ժամանակաշրջաններում լինում էին քրիստոնյա ու հրեա պաշտոնյաներ, ինչպես, քարտուղարներ, հարկահավաքներ և այլն, իսկ Մանսուր (754—775) ամիրայետի օրոք արքունի բժիշկ դարձած նեստորական ասորի Զուրբիս (Գեորգ) իբն Բախտիշուն և նրա հետևորդները երկար ժամանակ վարեցին այդ պատասխանատու պաշտոնը²⁶:

Սակայն վարչական բարձր պաշտոններում ոչ մահմեդականների (զիմմի) օգտագործումը տեսնում ենք միայն Աբբասյանների անկումից հետո առաջացած շիի (շիաական) պետութիւններում՝ Արևմտյան Իրանի տիրակալներ Բուիների (Բուվայհիների)²⁷ և հատկապես Եգիպտոսի ֆաթիմիների (ֆաթիմիների) մոտ:

Բանն այն է, որ շիիների իրավագիտութիւնը²⁸ ոչ մահմեդականների (զիմմի) իրավական վիճակի հարցում նույն սահմանափակումներն է պահանջում, ինչ զտնում ենք սուննի (ուղղահավատ) իրավագիտութիւնն մեջ: Բոլոր դեպքերում զիմմին լիիրավ քաղաքացի է: Տարբերութիւնը սուննիների ու շիիների միջև այն է, որ վերջիններս դարեր շարունակ հալածված լինելով սուննիների կողմից, չունեն սուննիներին հատուկ կատարող կրոնական մուլեանդութիւնը:

Զիմմի (քրիստոնյա) վեզիրի օգտագործման առաջին դեպքը գտնում ենք Շիրազում իշխող պարսիկ Բուիների (Բուվայհիների) օրոք (935—1055), որոնք Շիալի լափավոր Զայդի հոսանքին էին պատկանում: Այսպես, Աղուդ ալ-Դաուլա Ֆեննա Խոսրովի օրոք (949—983) վեզիր դարձավ քրիստոնյա նասր իբն Հարունը: Աղուդ ալ-Դաուլան ընդհանրապես պատմութիւնն մեջ հայտնի է կրոնական հարցերում ունեցած իր ազատամտութիւնով: Այսուհանդերձ,

²⁴ Tarikh at-Tabari, Le Caire, 1971, V, p. 330, VI, 180.

²⁵ A. S. Attiya, A History of Eastern Christianity, London, 1968, p. 87—89.

²⁶ Hitti, History of the Arabs, p. 364.

²⁷ А. Меу, Мусульманский Ренессанс, Москва, 1966, стр. 85.

²⁸ Droit musulman. Recueil des lois concernant les musulmans schyites, par A. Qyerry, t. 1, Paris, 1871, p. 342—452.

պետք է նշել, որ նրա օրոք երկու վեզիր կար՝ քրիստոնյա Նասր իբն Հարունը և մահմեդական Մութահհար իբն Աբդալլահը, որոնցից առաջինը մնում էր Բուխնեբի մայրաքաղաք Շիրազում, իսկ երկրորդը՝ Բաղդադում²⁹, ուր Աբբասյան խալիֆաները, որպես խամաճիկ, իրենց գոյությունը պահպանում էին Բուխնեբի ազդեցության տակ: Վերոհիշյալ Նասր իբն Հարունը սոսկ գործադիր իշխանութիւն ունեցող վեզիր էր:

Սակայն պետք է նշել, որ մահմեդականութեան Շիա կողմնակիցները ունի իրարից բավական տարբեր երկու հոսանք (ճյուղավորում)՝ չափավոր շիիներ (իմամիներ, զայդիներ և այլն) և ծայրահեղ շիիներ (կարմաթներ, իսմայիլականներ և այլն): Կարմաթները բավականին ձախ տրամադրութիւններ ունեին: Նրանք Արաբիայի ճյուղաճարեկցան կողմերում Թ դարի վերջին կազմեցին մի պետություն, ուր տիրում էր հավասարութիւնը, բայց ոչ ստրուկների համար, որոնց օգտագործում էին արտադրութեան մեջ: Նրանք վերացրել էին խոշոր հողատիրութիւնը և նրանց համայնքի բոլոր անդամները հավասար էին³⁰:

Ինչ վերաբերում է իսմայիլականներին (որոնցից էին բաժանվել Կարմաթները), ապա նրանք թեև հավասարութեան ձգտումներ չունեին, այսուհանդերձ նրանց գաղափարախոսութիւնը հետաքրքրական է տարբեր կողմերով: Դա համարվում է բանականութեան (ոացիոնալիստական) ուսմունք: Արևելագետները նրանում նկատել են քրիստոնեության և քրիստոնեական զնոստիկութեան ազդեցութիւնը: Մրանց մատենագիրները հաճախ էին մեջբերումներ կատարում նոր Կտակարանից (Ավետարան)³¹:

Իսմայիլական շարժումը ծնունդ էր առել դեռևս ութերորդ դարում Ալի խալիֆայից սերող Իսմայիլ անունով: Ֆաթիմիները, որոնք այս հոսանքին էին պատկանում, 909 թվականին իրենց պետությունը հիմնեցին Հյուսիսային Աֆրիկայում (այժմյան Թունիսում): Այս տերութեան հիմնադիր Ռաջալալահն իրեն հայտարարել էր վերոհիշյալ Իսմայիլից սերած իմամ, և քանի որ վերջինս սերում էր Մուհամմադ մարգարեի դուստր Ֆաթիմայից (Ալիի կինը), ուստի իրենց կոչեցին Ֆաթիմիներ (ֆաթիմյաններ): Նրանք 969 թվականին նվաճեցին Եգիպտոսը, ուր հաստատվեցին, հիմնելով Կահիրե մայրաքաղաքը³²:

Եգիպտոսում ֆաթիմյանները բարյացակամ էին բնիկ ղպտի (միաբնակ քրիստոնյա) բնակչության նկատմամբ, նրանց գրեթե հավասար համարելով մահմեդականներին: Եգիպտոսում իշխող առաջին ֆաթիմյան խալիֆան Մուիզզը (952—976) ուներ ղպտի բարձրաստիճան պաշտոնյա՝ Կուզմա իբն Մինան, որը կարևոր պաշտոններ վարեց և եղավ Ասորիքի կուսակալ: Ազիզ ամիրապետը (976—996) նույնիսկ ամուսնացավ մելքիտ (երկաբնակ քրիստոնյա) ազգային հետ, որի երկու եղբայրները դարձան Ալեքսանդրիայի և Անտիոքի պատրիարքներ: Ղպտի բնակչությանը նա ազատեց ավելորդ հարկերից և ղպտի պատրիարքին թույլատրեց ոչ միայն նորոգել հին եկեղեցիները, այլև կառուցել նորերը, թեև դա արգելված էր մահմեդական իրավագիտության մեջ: Երբ մահմեդական մուկոնադ ամբոխը հարձակվեց ղպտիների եկեղեցիների վրա և վնասներ հասցրեց, խալիֆան զորք ուղարկեց ղպտիներին պաշտպանելու և զբաղմունքով նպաստ առաջարկեց նորոգելու վնասված եկեղեցիները:

Բարձրաստիճան ղպտի պաշտոնյաներ կալին Մուստանսիր խալիֆայի արքունիքում. նրա վեզիրն էր Աբու Սաիդ Մանսուր իբն Աբի Յուննը, իսկ նրա հայազգի վեզիր Բադր ալ-Ջամալին ուներ ղպտի քարտուղար՝ Աբու-լ-Ֆադլ իբն ալ-Ուսուկի (Եգիպտոսի որդի)³³: Հաֆիզ ամիրապետի անձնական քարտուղարը ղպտի էր: Սակայն առանձնապես հիշատակության արժանի են ֆաթիմյանների քրիստոնյա վեզիրները³⁴:

Ըստ ժամանակակից եգիպտացի պատմաբան Մուհամմադ Համդի Մինավիի հաշվումների, սկսած Ազիզ խալիֆայից, երբ վեզիրութեան պաշտոնը հստակորեն ձևավորվեց, մինչև ֆաթիմյանների վախճանը (978—1171) եգիպտոսում պաշտոնավարել են 65 վեզիրներ, որոնցից 55-ը մահմեդական են և 10-ը՝ ղիմաի: Մահմեդականներից միայն 29-ը իսմայիլական էր, 6-ը՝ իմամի (չափավոր) շիի (որոնց մեջ էին հայ վեզիրներ Բադր ալ-Ջամալին, Աֆդալը, Ահմադը և Թալաի իբն Ռուզդիբն ու որդին Ռուզդիբը) և 8-ը՝ սուննի, իսկ մնացածներն անորոշ են: 10 ղիմաիներից 7-ը քրիստոնյա էր, 3-ը՝ հրեա³⁵: Ահա այս քրիստոնյա վեզիրներից մեկն էր Վահրամ Պահլավունին:

Ֆաթիմյանների կողմից նման վերաբերմունքն այլակրոնների նկատմամբ և մանավանդ այլադավան վեզիրների օգտագործումը միշտ էլ ուշադրութեան արժանի երևույթ է համարվել միջնադարի պատմության մեջ: Մի կողմից ունենալով խիստ խայտաբղետ կրոնական և ազգային կազմ, իսկ մյուս կողմից՝ լինելով ամենասերտ

²⁹ Meq, Мусульманский Ренесанс, стр. 85.

³⁰ Петрушевский, в кн. «История стран зарубежной Азии в средние века», стр. 150.

³¹ И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV веках, Ленинград, 1966, стр. 287.

Իսմայիլականների մի ճյուղավորումն է Միրիայի նուսայրիների (այժմ կոչվում են Ալավի) աղանդը, որի հավատալիքների մեջ քրիստոնեական տարրեր կան: Նրանք ստանում են Քրիստոսի ծնունդը (25 զեկտեմբեր), հարությունը և այլն: Ունեն քրիստոնեական անուններ՝ Մատթեոս, Գաբրիել, Հեղինե, Կատարինե և այլն: L. Masstgnon, Nusairi, Enc. of Islam, Leyden-London, 1934, III, p. 963—967. H. Lamens, L'Islam, croyances et institutions, Beyrouth, 1941, p. 221—229.

³² Hitti, History of the Arabs, p. 617—620.

³³ Attiya, A History of Eastern Christianity, p. 87—89 բացառությամբ է կազմում Հաբիմ (996—1021) խալիֆան, որը հալածանք հարուցեց քրիստոնյաների դեմ:

³⁴ Ըստ Ա. Հ. Մինավիի, ֆաթիմյանների քրիստոնյա վեզիրներն էին՝ Իսա Իբն Նիսթուրուրը, Ազիզ խալիֆայի կյանքի վերջին տարիներին (993—996), Ֆահդ իբն Իբրահիմը (1000—1003), Մանսուր իբն Աբդունը (1010—1011), Զուրա իբն Իսա ֆրն Նիսթուրուրը (1011—1012), Սաիդ իբն Իսա իբն Նիսթուրուրը (1018), Մանսուր իբն Մաբրավահը և Վահրամ Պահլավունին: Minawi, p. 297—304:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 297—302:

առևտրական բաղձակողմանի հարաբերությունների մեջ³⁶ Միջերկրական ավազանի (Արաբական Սպանիա, Ֆրանսիա, Իտալական քաղաքներ, Բյուզանդիա, Խաչակրաց իշխանություններ, Կիլիկիա և այլն) և այլ պետությունների (Միջագետք, Իրան, Հայաստան) հետ, Ֆաթիմյան տերությունը անխտապիելիորեն պետք է ճկուն քաղաքականություն վարեր, օգտագործելով բոլոր միջոցներն այդ համաշխարհային առևտրից (որի կենտրոնն էր Կահիրեն) առավելագույն չափով օգտվելու համար։ Եզիպտացի արաբ պատմաբան Մ. Մ. Մինամվին հետևյալ խոսքերով է բացատրում վերոհիշյալ երևույթը. «Անկասկած ֆաթիմիների իշխանության տակ ընդհանրապես, ոչ մահմեդականները, լինեն քրիստոնյա, թե հրեա, լավ վերաբերմունքի են արժանացել։ Պետության բարձր պաշտոններն իրոք տրվում էին նրանց, ովքեր անհրաժեշտ ընդունակություններն ունեին, առաց նկատի ունենալու կրոնական համոզմունքը կամ աղանդը։ Եվ քանի որ դրամական հասույթները պետության համար կարևոր էին, խալիֆաները նախընտրեցին իրենց վեզիրներին ընտրել դրամական գործերի մեջ հմուտ մարդկանցից, և սրանց մեջ շատ էին գիմամայի մարդիկ, որոնց մի մասը նախքան վեզիրության պաշտոնն ստանձնելը մահմեդականացել էր, իսկ մյուս մասը մնացել էր իր կրոնին։ Եվ թեպետ օրենսդիրները (իրավագետներ) թույլատրելի էին համարում, որ գիմամայի մարդիկ կարող են լինել գործադիր իշխանության վեզիրներ³⁷, բայց ոչ լիազոր-վեզիրներ, այսուհանդերձ ֆաթիմյանները նույնիսկ սրանով էլ շահմանափակվեցին և իրենց համար վերցրեցին քրիստոնյա լիազոր-վեզիր, այսինքն՝ Հաֆիզի վեզիր հայազգի Վահրամը (Բահրամ ալ-Արմանի)³⁸։

Սակայն Վահրամ Պահլավունու բացառիկ դիրքն իր դեմ գերգրեց այնպիսի թշնամություն, որի նմանը ոչ մի քրիստոնյա վեզիրի դեմ չէր բորբոքվել։ Նրա դեմ պայքարի դուրս եկան ոչ միայն մուսուլման մահմեդական տարրերը, այլև հենց նրանց հովանավորող ամիրապետը։

Ընդհանրապես ֆաթիմյան խալիֆության մեջ (ինչպես նաև այլ մահմեդական պետություններում) կար վեզիրության երկու տեսակ՝ սոսկ գործադիր իշխանություն ունեցող վեզիր (ուսզիր տանֆիզ) և լիազոր-վեզիր (ուսզիր տաֆուիզ), որն ինքնիշխան էր կառավարում երկիրը³⁹, որպես միահեծան տիրակալ։

Ֆաթիմյանների բոլոր քրիստոնյա վեզիրները (ինչպես նաև Բուլնների միակ քրիստոնյա վեզիրը) սոսկ գործադիր իշխանություն են ունեցել։ Ամբողջ մահմեդական միջնադարի պատմության մեջ Վահրամ Պահլավունին միակ քրիստոնյա լիազոր-վեզիրն էր։ Եթե ֆաթիմյաններն ընդհանրապես խախտել էին մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ, շարիաթ) սկզբունքները, այն հարցում, որ դիմ-

մին լիիրավ չի կարող լինել, ապա Հաֆիզ խալիֆան խախտել էր նույնիսկ ֆաթիմյանների օրոք սահմանված պետական կարգը։

Արաբ պատմիչները նշում են⁴⁰, որ երբ Հաֆիզը որոշել էր Վահրամին լիազոր-վեզիր նշանակել, պետության մեծամեծները գտան, որ դա անպատշաճ է հետևյալ պատճառներով. նախ, այդքան բարձր դիրք ունեցող քրիստոնյա վեզիրի առկայությունը հաճելի չէր լինի մահմեդական հասարակայնության համար, ապա լիազոր-վեզիրը տոնական օրերին պարտավոր էր մզկիթի աղոթաբեմը (մինբար) բարձրանալ ամիրապետի հետ կոճկելու այն վարազույրը, որ խալիֆային ծածկում էր ժողովրդից, և վերջապես, ամիր ալ-ջուլուշ (զորաց հրամանատար) Բադր ալ-Ջամալիի օրերից զխալիֆոր դատավորը լիազոր-վեզիրի փոխանորդն էր համարվում և այս փոխանորդությունը նշվում էր պաշտոնական գրությունների տակ։

Սակայն Հաֆիզ խալիֆան կարևորություն շտապեց այս առարկություններին, քանի որ նա խիստ կարիք ուներ ընդունակ լիազոր-վեզիրի՝ երկրում գործերը կարգավորելու համար։ Ինչպես տեսանք, Վահրամ Պահլավունու վարչական ու ռազմական բացառիկ ընդունակությունները ոչ միայն պատճառ դարձան, որ նա ստանձնի լիազոր-վեզիրության պաշտոնը, այլև մեծ աղմուկով պաշտոնից հեռացվելուց հետո նորից հրավիրվեց արքունիք, որպես խորհրդական օգնելու խալիֆային։

Մ. Մ. Մինամվին հենվելով արաբ պատմիչների տեղեկությունների վրա, Վահրամին բնորոշում է որպես խելացի ու հմուտ պետական գործիչ, ընդունակ թե պետական, թե պատերազմական գործերում, ընդգծելով, թե նա էր, որ կարգ ու կանոն հաստատեց Եզիպտոսում այն բանից հետո, երբ Հաֆիզ ամիրապետի որդու՝ Հասանի կազմակերպած խռովությունների պատճառով երկրում տիրում էր անիշխանությունը։ Հետո ավելացնում է. «Ինչ վերաբերում է լիազոր-վեզիրներին, ապա նրանք մեծ մասամբ հայեր էին, ինչպես Բադր ալ-Ջամալին, նրա որդին, թողը, Հաֆիզի վեզիր հայազգի Ցանիսը, Վահրամը (Բահրամ) և ալ-Սալիհ Թալաի իրն Ռուզդիբը։ Պետք է ընդգծել, որ այդ հայ վեզիրներն էին, որ մեծ դեր խաղացին այս պետության կյանքում»⁴¹։

Ֆաթիմյանների պատմության մեջ Մուստանսիր խալիֆայի օրերից սկիզբ է առնում «մեծ վեզիրների» ժամանակաշրջանը (նրանցից առաջինը Բադր ալ-Ջամալին է), երբ լայնածավալ կայսրությունը կառավարում էին մեծ մասամբ հայ վեզիրներ, նրանց մեջ հատկապես աչքի են ընկնում Բադր ալ-Ջամալին և Վահրամ Պահլավունին։ Նրանց գործունեությունը վկայությունն է այն վճռական դերի, որը խաղացել են հայերը իբրև քաղաքակիրթ ու քաղաքակիրթ տարր Միջին և Մերձավոր Արևելքի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում։

³⁶ Петрушевский, в кн. «История стран зарубежной Азии в средние века», стр. 367—371. М. Canard, Fatimides, Enc. de l'Islam, nouv. ed., II, p. 880—881.

³⁷ Мец, Мусульманский Ренесанс, стр. 54.

³⁸ Midawi, p. 38.

³⁹ Նույն տեղում էջ, 33—39.

⁴⁰ Մրահլան, էջ 69.

⁴¹ Minawi, p. 39.

առևտրական բազմակողմանի հարաբերությունների մեջ³⁶ Միջերկրական ավազանի (Արաբական Սպանիա, Ֆրանսիա, Իտալական քաղաքներ, Քյուզանդիա, Խաչակրաց իշխանություններ, Կիլիկիա և այլն) և այլ պետությունների (Միջագետք, Իրան, Հայաստան) հետ, Ֆաթիմյան տերությունը անխուսափելիորեն պետք է ձևուն քաղաքականություն վարեր, օգտագործելով բոլոր միջոցներն այդ համաշխարհային առևտրից (որի կենտրոնն էր Կահիրեն) առավելագույն շահով օգտվելու համար: Եգիպտացի արքա պատմաբան Մ. Մ. Միհնավին հետևյալ խոսքերով է բացատրում վերահիշյալ երևույթը. «Անկասկած ֆաթիմիների իշխանության տակ ընդհանրապես, ոչ մահմեդականները, իննն քրիստոնյա, թե հրեա, լավ վերաբերմունքի են արժանացել: Պետության բարձր պաշտոններն իրոք տրվում էին նրանց, ովքեր անհրաժեշտ ընդունակություններն ունեին, առաջ նկատի ունենալու կրոնական համոզմունքը կամ ազանդը: Եվ քանի որ դրամական հասույթները պետության համար կարևոր էին, խալիֆաները նախընտրեցին իրենց վեզիրներին ընտրել գրամական գործերի մեջ հմուտ մարդկանցից, և սրանց մեջ շատ էին գիմմայի մարդիկ, որոնց մի մասը նախքան վեզիրության պաշտոնն ստանձնելը մահմեդականացել էր, իսկ մյուս մասը մնացել էր իր կրոնին: Եվ թեպետ օրենսդիրները (իրավագետներ) թույլատրելի էին համարում, որ գիմմայի մարդիկ կարող են լինել գործադիր իշխանության վեզիրներ³⁷, բայց ոչ լիազոր-վեզիրներ, այսուհանդերձ ֆաթիմյանները նույնիսկ սրանով էլ չսահմանափակվեցին և իրենց համար վերցրեցին քրիստոնյա լիազոր-վեզիր, այսինքն՝ Հաֆիզի վեզիր հայազգի Վահրամը (Բահրամ ալ-Արմանի)»³⁸:

Սակայն Վահրամ Պահլավունու բացառիկ դիրքն իր դեմ գրգռեց այնպիսի թշնամություն, որի նմանը ոչ մի քրիստոնյա վեզիրի դեմ չէր բորբոքվել: Նրա դեմ պայքարի դուրս եկան ոչ միայն մոլեռանդ մահմեդական տարրերը, այլև հենց նրանց հովանավորող ամիրապետը:

Ընդհանրապես ֆաթիմյան խալիֆության մեջ (ինչպես նաև այլ մահմեդական պետություններում) կար վեզիրության երկու տեսակ՝ սոսկ գործադիր իշխանություն ունեցող վեզիր (ուսղիբ տանֆիզ) և լիազոր-վեզիր (ուսղիբ տաֆուիզ), որն ինքնիշխան էր կառավարում երկիրը³⁹, որպես միահեծան տիրակալ:

Ֆաթիմյանների բոլոր քրիստոնյա վեզիրները (ինչպես նաև Բուլիների միակ քրիստոնյա վեզիրը) սոսկ գործադիր իշխանություն են ունեցել: Ամբողջ մահմեդական միջնադարի պատմության մեջ Վահրամ Պահլավունին միակ քրիստոնյա լիազոր-վեզիրն էր: Եթե ֆաթիմյաններն ընդհանրապես խախտել էին մահմեդական իրավագիտության (ֆիկհ, շարիաթ) սկզբունքները, այն հարցում, որ գիմ-

մին լիիրավ չի կարող լինել, ապա Հաֆիզ խալիֆան խախտել էր նույնիսկ ֆաթիմյանների օրոք սահմանված պետական կարգը:

Արաբ պատմիչները նշում են⁴⁰, որ երբ Հաֆիզը որոշել էր Վահրամին լիազոր-վեզիր նշանակել, պետության մեծամեծները գտան, որ դա անպատշաճ է հետևյալ պատճառներով. նախ, այդքան բարձր դիրք ունեցող քրիստոնյա վեզիրի առկայությունը հաճելի չէր լինի մահմեդական հասարակայնության համար, ապա լիազոր-վեզիրը տոնական օրերին պարտավոր էր մզկիթի աղոթարեմը (մինբար) բարձրանալ ամիրապետի հետ կոճկելու այն վարագույրը, որ խալիֆային ծածկում էր ժողովրդից, և վերջապես, ամիր ալ-ջուլուզ (զոբաց հրամանատար) Բազր ալ-Ջամալի օրերից զլխավոր դատավորը լիազոր-վեզիրի փոխանորդն էր համարվում և այս փոխանորդությունը նշվում էր պաշտոնական գրությունների տակ:

Սակայն Հաֆիզ խալիֆան կարևորություն շտվեց այս առարկություններին, քանի որ նա խիստ կարիք ուներ ընդունակ լիազոր-վեզիր՝ երկրում գործերը կարգավորելու համար: Ինչպես տեսանք, Վահրամ Պահլավունու վարչական ու ռազմական բացառիկ ընդունակությունները ոչ միայն պատճառ դարձան, որ նա ստանձնի լիազոր-վեզիրության պաշտոնը, այլև մեծ ազմուկով պաշտոնից հեռացվելուց հետո նորից հրավիրվեց արքունիք, որպես խորհրդական օգնելու խալիֆային:

Մ. Մ. Միհնավին հենվելով արաբ պատմիչների տեղեկությունների վրա, Վահրամին բնորոշում է որպես խելացի ու հմուտ պետական գործիչ, ընդունակ թե պետական, թե պատերազմական գործերում, ընդգծելով, թե նա էր, որ կարգ ու կանոն հաստատեց Եգիպտոսում այն բանից հետո, երբ Հաֆիզ ամիրապետի որդու՝ Հասանի կազմակերպած խռովությունների պատճառով երկրում տիրում էր անիշխանությունը: Հետո ավելացնում է. «Ինչ վերաբերում է լիազոր-վեզիրներին, ապա նրանք մեծ մասամբ հայեր էին, ինչպես Բազր ալ-Ջամալին, նրա որդին, թոռը, Հաֆիզի վեզիր հայազգի Յանիսը, Վահրամը (Բահրամ) և ալ-Սալիհ Քալալի իրն Ռուզդիբը: Պետք է ընդգծել, որ այդ հայ վեզիրներն էին, որ մեծ դեր խաղացին այս պետության կյանքում»⁴¹:

Ֆաթիմյանների պատմության մեջ Մուստանսիր խալիֆայի օրերից սկիզբ է առնում «մեծ վեզիրների» ժամանակաշրջանը (նրանցից առաջինը Բազր ալ-Ջամալին է), երբ լայնածավալ կայսրությունը կառավարում էին մեծ մասամբ հայ վեզիրներ, նրանց մեջ հատկապես աչքի են ընկնում Բազր ալ-Ջամալին և Վահրամ Պահլավունին: Նրանց գործունեությունը վկայությունն է այն վճռական դերի, որը խաղացել են հայերը իրեն քաղաքակիրթ ու քաղաքակիրթ ու մշակութային կյանքում:

³⁶ Петрушевский, в кн. «История стран зарубежной Азии в средние века», стр. 367—371. М. Canard, Fatimides, Enc. de l'Islam, nouv. ed., II, p. 880—881.

³⁷ Мец, Мусульманский Ренессанс, стр. 54.

³⁸ Minawi, p. 38.

³⁹ Նույն տեղում էջ, 33—39:

⁴⁰ Մարեխան, էջ 69:

⁴¹ Minawi, p. 39:

րենորոգումների խնդրով էր գրադվում, այլ աշխատում էր քրդական վերնախավին համոզել, որ «հայերն են իրենց թշնամիները, որոնք եվրոպացիների միջոցով ձգտում են իշխանություն ձեռք բերել նրանց, այսինքն՝ քրդերի վրա»⁴։ Քուրդական վերոհիշյալ քաղաքականության իրականացման գործում մեծ շահագրգռվածություն էր դրսևորում նաև բրիտանական դիվանագիտությունը, որը հայ ազատագրական շարժման ետևում, ինչպես միշտ, տեսնում էր Ռուսաստանի «մատրը»։

Համոզված լինելով, որ հայ ժողովրդի քաղաքական հակումները Ռուսաստանի կողմն են, իսկ վերջինս էլ հայերին դիտում է որպես Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում իր հիմնական հենարանը, անգլիացիները որոշել էին հենվել քրդերի վրա։ Վանում ուսական փոխհյուպատոս Կ. Կամսարականը դա բացատրում էր նաև նրանով, որ Անգլիան մտադիր է օգտվել քրդական տարրի ծառայություններից իր ազդական նպատակների համար⁵, անտարակույս ուղղված Ռուսաստանի դեմ։

Պատահական չէ, որ շեյխ Օրեյդուլլան և նրա քաղաքական ծրարագրերը քրդական անկախ պետություն՝ «բելլիք» ստեղծելու վերաբերյալ անմիջապես գրավեցին անգլիացիների ուշադրությունը։ Անգլիական զինվորական Տրոտտերը խոստովանում էր, որ անգլիացիները ջանում էին օգտագործել նրա փառասիրական մտադրությունները⁶։ Առհասարակ այս շրջանում բրիտանական դիվանագիտությունը փորձում էր ի դեմս քրդական ֆեոդալների «ազգային ձգտումներին» ստեղծել հակակշիռ հայկական ազատագրական շարժում։

Շեյխ Օրեյդուլլայի այն հայտարարությունը, թե «ներկայումս քրդական առաջնորդները ցանկանում են ստեղծել միավորման և անկախության հիմքի վրա խարսխված մի Քրդասան»⁷, միանգամայն համապատասխանում էր Լոնդոնի շահերին, որովհետև դրա իրականացման դեպքում կբացավեր Ռուսաստանի կողմից «հայկական հարցի» բարձրացումը և Արևմտյան Հայաստանում տիրապետող կհանդիսանար անգլիական ազդեցությունը։

Ինչպես տեսնում ենք, նենգ Ալբրտը մի ձեռքով շեփորում էր հայկական բարենորոգումների իրականացման հույժ անհրաժեշտությունը և ի լուր աշխարհի ազդարարում Անգլիայի շահագրգռվածությունը դրանց իրականացման մեջ, իսկ մյուս ձեռքով աշխատում էր քրդերի միջոցով դաշունհար անել այդ բարեփոխությունների ծրագիրը և առհասարակ «հայկական հարցը»։

⁴ Ջ. Կրեակոյան, Քուրդական դիվանագիտությունը և Հայաստանը 19-րդ դ. 70-ական թթ., Երևան, 1978, էջ 325։

⁵ АВІР, ф. 30, д. 15656, л. 7. Донесение российского вице-консула в Ване послу в Константинополе от 6 октября 1879 г.

⁶ Троттер, Мало-азийские курды. «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», т. VII, Тифлис, 1882—1883, приложение стр. 4.

⁷ „Correspondence respecting the Turkish (Kurdish) invasion of Persia“. „Blue Book“. Turkey, 1881, № 5.

Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կառավարությանը, ապա վերջինս նախ, փորձում էր կանխել Օրեյդուլլայի կողմից նախապատրաստվող շարժման հակակառավարական ուղղվածությունը, իսկ անհաջողության դեպքում մտադիր էր գեթ այդ շարժմանը հաղորդել իր համար առավել շահավետ ընթացք⁸։

Ինչպես հայտնի է, 1880 թ. ամռանը եվրոպական վեց պետությունների կողմից Ք. Դոանը հանձնվեց հավաքական մի հուշագիր, որտեղ պահանջվում էր անհապաղ կենսագործել Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը և Արևմտյան Հայաստանում իրագործել խոստացված բարենորոգումները։

Հուշագիրը վերստին գալիս էր հիշեցնելու, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումից և Բեռլինի կոնգրեսից հետո «հայկական հարցը» դադարել էր Օսմանյան կայսրության ներքին հարց հանդիսանալուց և ձեռք էր բերել միջազգային բնույթի։ Դա չէր կարող մեծ երկյուղ չներշնչել սուլթանին և նրա կառավարությանը, որոնք չէին ցանկանում, որ կայսրության արևելյան մասը ևս արժանանար Բուլղարիայի ձակատագրին։ Սուլթանը անշուշտ հասկանում էր, որ «հայկական հարցը» և բարենորոգումների խնդիրը մի այնպիսի խաղաքարտ է, որ հաճախ է օգտագործվելու մեծ տերությունների կողմից Քուրդիայի գործերին միջամտելու համար։ Իսկ դրա վերջն անխուսափելիորեն կհանդիսանար նոր տերիտորիաների կորուստը, գուցե և սկիզբ կդրվեր կայսրության վերջնական բաժանմանը։ Սուլթանին մեծապես մտահոգում էր այն, որ «հայկական հարցը» կարող էր իր անդրադարձներն ունենալ նաև կայսրության այլ, մասնավորապես ոչ թուրք ժողովուրդների վրա։ Այս իսկ տեսակետից Հաքյարիում Օրեյդուլլայի զլխավորությամբ տեղի ունեցող խմորումները կենդանի օրինակ էին նման մտավախությունների համար։

Կ. Պոլիսը ստեղծված վիճակից ելքը սկսում էր փնտրել իր զինանոցի բազմիցս փորձված զենքը՝ հայ-քրդական հակամարտությունը հանդես բերելու մեջ։ Խնդիրը կայանում էր նրանում, որ Օրեյդուլլայի շարժումն ուղղվեր հակահայկական հունով՝ մի կողմից, հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական ձգտումներին մահացու հարված հասցնելու, «հայկական հարցին» եվրոպական միջամտությունը կանխելու, իսկ մյուս կողմից, քրդական շարժումը ջլատելու, իր նախանշած հունից շեղելու և ի վերջո այն սրատելու և ոչնչացնելու համար։

Այսպիսով, Օրեյդուլլայի շարժումը սուլթանական կառավարության համար կարծես թե շարիքից վերածվում էր բարիքի։ Լեոն այդ առթիվ նշում է, որ «թուրքական կառավարությունը չէր վախենում այդ շարժումներից, ընդհակառակը, խրախուսում էր, որովհետև կարծում էր այդպիսով ստեղծել մի քրդական միություն, որ քաղաքական ուժով գործիք կդառնար իր ձեռքում, իսկ անկախության գաղափարը հեշտ կարելի էր մոռացության տալ...»⁹։

⁸ ЦГВИА, ф. 450, л. 98, л. 16 (Անդրկովկասի ուղղման շրջանի զլխավոր շտաբի պետ զենեբուլ-մայոր Ջեյնոյի 1880 թ. փետրվարի 15-ի զեկուցադիրը)։

⁹ Ան, Քուրդահայ հեղափոխության գաղափարարանությունը, հ. Ա, Փարիզ, 1934, էջ 117։

ինչպես հայտնի է, 1880 թ. դեսպանական հավաքական հուշագիրը, ինչպես նաև հայկական բարենորոգումներին եվրոպական միջամտությունն ավարտվեց կատարյալ անարդյունք: Ավելին, նրա հետևանքներն ուղղակի ողբերգական էին լինելու հայ ժողովրդի համար, որովհետև այսուհետև հայերի բնաջնջումը, նրանց ունեղբրկումը, բռնի ճանապարհով սեփական հայրենիքից դուրս մղումը դառնում էր թուրքական քաղաքականության անկյունքարը, քաղաքական մի հրեշավոր ձեռնարկ, որի գործնական իրականացմանը սուլթանական կառավարությունը ծրագրում էր լայնորեն մասնակից դարձնել նաև քրդական ֆեոդալական վերնխաավին և նրա զինված բանդաներին: Այդ առթիվ կեն գրում է. «Եվ նա երկու ձեռքով բռնում էր 1880-ին ծայր տված քրդական շարժումը: Կ. Պոլսի թուրք մամուլը հրճվանքի մեջ էր, Եվրոպային սպառնում էր քրդական շարժումով և բուրժուական հարկավոր չհամարելով որևէ գաղտնապահություն, հայտարարում էր բացարձակ կերպով, թե թուրքիան կը ոչնչացնեն 61 հողավածք քրդերի նիդակներով, թե հայերը պիտի լըռեն, իրենց համար առանձին պահանջներ չպիտի անեն, ապա թե ոչ՝ նրանց դեմ կկանգնեցվի ամբողջ միացած քրդությունը»¹⁰:

Նույնիսկ թուրքանպաստ անգլիական «Կապուլտ գրքերում» նշվում էր, որ «...կառավարությունը, կարծես, մտահոգված է միայն մեկ ցանկությունը՝ զսպել հայերին քրդերին խրախուսելու միջոցով: Նա այդ վերջիններին բաժանում է Մարտինի տիպի հրացաններ, շարունակելով արգելել հայերին կրելու զենք նույնիսկ անձնական ինքնապաշտպանության նպատակով»¹¹:

1880 թ. հուլիսի 2-ին Վանի առաջնորդ Մկրտիչ Խրիմյան արքեպիսկոպոսը գրում էր. «Այլևս կոսակած չկա, քրդական միություն է կազմակերպվում կենտրոնական կառավարության քրդամուլ, որը ուղղում է անդամայուծել հայկական հարցը, նրան հակադրելով մի նոր հարց՝ քրդականը: Այս միության հոգին օսմանյան քաղաքականությունն է: Ենիս Ուրեղուլյանը նրա անվանական կենտրոնն է: Բահրի բելը՝ Բեղերխան բեյի որդին, նրա անկուն գաղտնի գործակալն է... Քրդերին միացնում են ...Քրդական միությունը թուրքիայում իր համար օջախ կազմելու մտքով՝ ամենավայրագ գործողություններ է կատարում Աղբակը, «Հեքյարին» հայերից դատարկելու համար»¹²:

Արտահայտելով նույն միտքը, Բաֆֆին «Քրդական միություն» հոդվածում գրում էր. «Բեռլինի վերջին կոնգրեսի մեծիները Հունաստանի և Չերնոգորիայի վերաբերությամբ կողմնակի կերպով մերժելու և եվրոպական պետությունների պահանջմունքների առջև դժվարություններ հարուցելու համար Բ. Գուռը ստեղծեց այբանական միությունը: Իսկ հայկական խնդիրը իր խանձարուղի մեջ խնդրելու համար նա աշխատում է այժմ կազմել մի քրդական միություն»: Բաֆֆին «քրդական միություն» նախաձեռնողներին մեկին

համարում էր Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան Լայրդին, իսկ ընդհանուր առմամբ այդ գաղափարը համարում էր Բիքոնսֆիլդի միջոտություն ծնունդը»¹³:

Այն կարծիքը, որ Բ. Գուռը աշխատում է ստեղծել «քրդական միություն», «հայկական հարցը» ոչնչացնելու համար, բաժանում էր նաև ռուսական մամուլը: «Մշակ»-ը, օրինակ, արտատպել էր «Գուռ» լրագրից վերցված մի թղթակցություն, որտեղ նշվում էր, որ քրդական լիգան հնարված է Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածը անգոր անելու նպատակով»¹⁴:

Այդ հանգամանքը շէր թաքցնում նույնիսկ թուրքական մամուլը:

Այսպես, Կ. Պոլսի պաշտոնական «L'Osmanli» թերթը գրում էր, որ «Քրդստանի բնակիչները չափազանց շփոթված են «հայոց հարցից», որ զարթնեցնում է եվրոպայի բարենորոգություններին անունով: Եվ հենց որ քրդերը կտեսնեն, որ նրանց կամենում են Արևելյան Բուժելիայի բնակիչների վիճակին ենթարկել, նրանք իսկույն կկազմեն իրենց լիգան, ոտքի կանգնելով ինչպես մի մարդ: Քրդերի մի մասը թափառական կյանք է վարում, նրանց բնակարանները և կայքը իրենց ձիերի մեջքին են: Ուրեմն, նրանց ոտքի կանգնեցնելու համար բավական է հրամայել նրանց ձի նստել», — ցինիկորեն եզրակացնում էր հոդվածագիրը»¹⁵:

Հետաքրքիր է նշել, որ սուլթանական կառավարության մտահոգացած այս ծրագրերի մասին որոշ քուրդ ցեղապետեր տեղյակ պահեցին հայերին: Այսպես, հայտնի քրդական առաջնորդ Հուսեյին աղան Արսեն Թոխմախյանին հայտնում է, որ Օբեյդուլլայի շարժումը սպառնաստվեց հայոց դեմ, հայոց խնդիրը ջնջելու համար և ցույց տալու Եվրոպային, որ քրդերը մի զինվորական ուժ են կազմում»: Որ այդ ուղղությամբ շշատ մեծ գաղտնի աշխատություններ են եղել և լինում են»¹⁶:

Այսպիսով, թուրքական քաղաքականության ներքին ցայանակները և դրդապատճառները միանգամայն պարզ էին: Սուլթանին անհրաժեշտ էր եվրոպային ցույց տալ մի խրտվիլակ, և այդ դերում նա ցանկանում էր ծառայեցնել «քրդական լիգան»: Օսմանյան կառավարությունը, որի ավանդական քաղաքականությունն էր քրդերի տարանջատումն ու բաժանումը, այժմ աշխատում էր միավորել նրանց և ուղղել հայ ժողովրդի դեմ: Այդ նպատակին հասնելու համար կառավարությունը դիմում էր բաղձապիսի միջոցներով: Նա բորոքում էր քրդերի կրոնական ֆանատիկությունը, մեծարում ու շոքում էր նրանց, խրախուսում էր հայերին պատկանող հողերի բռնագրավումները և այլն:

Այնուհետև, պրոպագանդան նպատակներով, առաջ էին քաշվում

¹⁰ Ան, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 35:
¹¹ „Blue Book“. Turkey, 1881, № 6, p. p. 288, 292.
¹² Մ. Սերոբյան, Հայկական հարցը և անոր փուլերը, Բեյրութ, 1937, էջ 85—

¹³ Տե՛ս Բաֆֆի, «Քրդական միություն», Տաճկահայր (հայոց հարցը), Վիեննա, 1913, էջ 108, 114, 116:
¹⁴ «Մշակ», 1880 թ., № 158, 10(22) սեպտեմբերի:
¹⁵ «Մշակ», 1880, № 166:
¹⁶ Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռների հարավային ստորոտները, հատ. Գ., Թիֆլիս, 1882, էջ 50—51:

ոչ միայն քրդական հավակնությունները հայկական նահանգների նկատմամբ, այլև Փոքր Ասիայի հույների, ինչպես նաև արաբների ազգայնական պահանջները¹⁷:

«L'Osmanli»-ն նույնիսկ գրում էր, որ հայերը դիտավորություն ունեն քրդերի մեջ տարածել քրիստոնեությունը և քուրդ երեխաներին ներգրավել դեպի հայոց դպրոցները: «Բուլղարները, — ասվում էր այդ հոդվածում, — թեև ապստամբվում էին թուրքերի դեմ և սպանում էին թուրքերին, բայց հայերը նրանցից վտանգավոր են, որովհետև կուլտուրական ճանապարհով կամենում են կլանել քրդերին»¹⁸: Թուրքական մամուլի տարբեր օրգաններ միաբերան սկսում են դատապարտել հայերին, որոնք իբր թե հարստահարում են «խեղճ» քրդերին և այլն:

Սուլթանական կառավարության սարքած ամենախոշոր պրովոկացիաներից մեկը թերևս հետևյալն էր. Բ. Գուլը դեռ չէր տվել եվրոպական դեսպանների հավաքական նոտայի պատասխանը բարենորոգումների մասին, երբ Կ. Պոլսում հայտնվեցին ինչ-որ քուրդ պատվիրակներ «իբր շեյխ-Իբրադուլայի կողմից ուղարկված, բայց իսկապես թրքաց մայրաքաղաքի մեջ սարքված, որոնք ներկայանալով Աբեդին-փաշային, պահանջում էին քրդերի և Քրդստանի համար ինքնավարություն»¹⁹:

Բաֆֆին հայտնում է, որ Օբեյդուլլան այդ ժամանակ գտնվում էր Իրանում և ամենևին տեղեկություն չունի, որ մայրաքաղաքում իր անունով գնում են բանակցություններ²⁰:

Քիչ ավելի ուշ պարզվում է, որ «քրդական լիգայի» ծրագրողը հենց ինքը Աբեդին-փաշան էր, որը նաև «ալբանական միություն» հեղինակն էր:

Կարծես հմուտ դիրիժորի ցուցումով վերոհիշյալ «քրդական ցուցից» հետո թուրքական մամուլը կտրուկ փոխում է քրդերի հասցեին իր սրդեգրած ոճը: Այժմ արդեն ձեռնառու չէր նրանց կուլտուրական, դարգացած և խաղաղասեր ժողովուրդ ներկայացնելը:

Պետք էր նրանց ներկայացնել որպես անզուսպ գազաններ, որպես բարբարոս ֆանատիկոսներ, որոնք պատրաստ են մի րոպեում ոչնչացնել հայերին, եթե հարց բարձրացվի նրանց անկախության կամ ինքնավարության մասին:

Սուլթանական կառավարությունը աշխատում էր նաև շեշտել, որ եթե ինքը բարենորոգումների հարցում գնա մահմեդականների կամքին հակառակ, ապա կարող է տեղիք տալ քրիստոնեյա բնակչության խոշոր կոտորածի, որի համար Բ. Գուլը դժվարանում է իրեն պատասխանատու համարել:

Այդ առթիվ Բաֆֆին «Մշակ»-ի էջերում գրում էր, որ այդ բոլորը խաբեություն է, որովհետև մահմեդականներն ասիական Թուրքիայում նույնքան ճնշված, նույնքան հարստահարված են անկարգ կառավարությունից, որքան քրիստոնեյաները, և որ քրդական զանգ-

վածները բնավ տեղեկություն չունեն թուրքական դիվանագիտության այդ մեքենայությունների մասին²¹: «Որքան հայկական լեռների գայլերը տեղեկություն ունեն այդ բոլոր բանակցությունների մասին, — գրում էր Բաֆֆին, — նույնքան տեղեկություն ունի քուրդ ժողովուրդը: Այդ բոլորը խոսվում, շինվում, սարքվում են Կ. Պոլսում»²²:

Իհարկե, վերջին հաշվով, սուլթանին բնավ ձեռնառու չէր «քրդական միություն» գործնական իրագործումը, ասել է քրդերի համախմբումը: Նրան պարզապես անհրաժեշտ էր հայ ժողովրդի նրկատմամբ քրդական ավատական վերնախավի խժոժություններին ու բռնություններին տալ քաղաքական կերպարանք և դրանով իսկ ձախողել հայկական բարենորոգումների խնդիրը:

Կառավարությունն անհրաժեշտ էր գտնում նաև քրդերին թույլ շտալ հասկանալու, որ հայկական բարենորոգումները ոչ պակաս չափով օգտավետ են նաև այդ ժողովրդի համար:

Անձամբ ինքը, շեյխ Օբեյդուլլան, քաջ գիտակցելով օսմանյան կառավարության շահագրգռվածությունը քրդերին օգտագործելու հարցում որպես հայերին և «հայկական հարցին» հակադրող ուժ, իր հերթին աշխատում էր այդ շահագրգռվածությունն օգտագործել հօգուտ իր քաղաքական նպատակների: 1880 թ. հուլիսի վերջին Շամդինանում տեղի ունեցած քրդական առաջնորդների հավաքում նա հայտարարում է. «Եթե մինչ այժմ Բ. Գուլը ամեն կերպ աջակցում է քրդերին, ապա դա արվում է Անատոլիայում նրանց քրիստոնեական տարրերին հակադրելու նպատակով և եթե այստեղ հայերը ոչնչացվեն, ապա այդ դեպքում քրդերը կկորցնեն իրենց նշանակությունը թուրքական կառավարության աչքում»²³:

Սակայն շեյխ Օբեյդուլլայի շարժման ժամանակ թուրքական կառավարության հրահրումով մի շարք քրդական առաջնորդներ կաղմակերպեցին հայերի մասնակի ջարդեր, դրանով իսկ թաղելով շեյխի ծրագրած քաղաքական գործի բարոյական մասը: Այդ էր պատճառը, որ և՛ հայերը, և՛ ասորիները սկզբից ևեթ կասկածանքով վերաբերվեցին Օբեյդուլլայի շարժմանը և չցանկացան համագործակցել նրա հետ²⁴:

Շեյխ Օբեյդուլլայի շարժման մանրագնին ուսումնասիրությունը բերում է այն եզրակացություն, որ շեյխը ձգտում էր հայկական հարցի օրինակով քրդական խնդիրը ևս դարձնել միջազգային դիվանագիտության օբյեկտ: Դրա դրդապատճառը ոչ միայն «անկախ Քրդստանի» գաղափարի իրագործումն էր, այլև այն մտահոգությունը, որ «հայկական հարցի» լուծումից կտուժեն քրդերը: Այսպիսով, Օբեյդուլլան աշխատում էր «հայկական հարցին» հակադրել քրդականը, չդիվանակցելով, որ Արևմտյան Հայաստանում և Քրդստանում դրանք անխզելիորեն կապված են միմյանց հետ:

²¹ «Մշակ», 1880, № 168 (Մելիֆաղե, «Քրդական միություն»):

²² Նույն տեղում:

²³ П. И. Аверьянов, Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия, Тифлис, 1900, стр. 227.

²⁴ Sht'u „Blue Book“. Turkey, 1881. № 5, p. 53—54:

Ճակոբ Շահպազան, քրդոց-հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 159:

¹⁷ Հ. Նեամեան, Յուշարձան, Վան-Վասպուրականի, հ. Ա, Ալեքսանդրիա, էջ 129:

¹⁸ «Մշակ», 1880, № 166:

¹⁹ «Մշակ», 1880, № 168:

²⁰ Բաֆֆի, «Քրդական միություն», «Տաճկահայր», էջ 117:

Դասակարգային սահմանափակվածությունը, ֆեոդալա-միապետական նացիոնալիզմը, կրոնական ֆանատիզմը, հողատերավատատիրոջ իրենց շահերը թույլ չէին տալիս, որպեսզի Օրբելյուլան և քրդական մյուս ղեկավարները գիտակցեն հայ, ասորի և մյուս ժողովուրդների հետ դաշինքի մեջ մտնելու անհրաժեշտությունը՝ ապահովելու այդ ժողովուրդների համատեղ ելույթը ատելի օսմանյան լծի դեմ: Դա պատահական չէր, որովհետև իրականությունում մեծ Օրբելյուլան, ինչպես և քրդական մյուս ղեկավարները, որոնք համարյա անընդհատ ապստամբում էին օսմանյան կառավարության դեմ, հետապնդում էին լոկ նեղ դասակարգային շահեր: Չպետք է մոռանալ, որ Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի մեծագույն մասում տեղական բնակչությունից հարկերը գանձվում էին ոչ թե թուրքական վարչության, այլ նահանգական իշխանությունների կողմից՝ նշանակված կապալառու-վարձակալների կողմից: Որպես կանոն, այդ դերում հանդես էին գալիս քրդական շեյխերը, ցեղային առաջնորդները և այլք, այլ կերպ ասած՝ քրդական ֆեոդալական դասակարգի ներկայացուցիչները: Պարտավորվելով հավաքած հարկերից սուլթանական գանձարան մուծել որոշակի գումար, նրանք կողոպտում էին «իրենց» գյուղացիներին, նրանցից վերցնելով ոչ միայն օրենքով սահմանված շահիով, այլև այնքան, որքան իրենք էին ցանկանում: Շատ հաճախ այդ կապալառու-վարձակալներն ամբողջապես յուրացնելով հարկերից ստացված գումարը, հրաժարվում էին սուլթանին հատկացնել նրա բաժինը: Որպես կանոն, այդպիսի դեպքերում նրանք «ապստամբում» էին կառավարության դեմ, փորձելով այդ շարժումները ներկայացնել որպես «ազատագրական», որպես անկախություն ձեռք բերելու, քրդական բնյիք ստեղծելու համար մղվող պայքար և այլն:

Այսպիսով, Արևմտյան Հայաստանի և Քրդստանի նահանգների մի զգալի մասում քուրդ գյուղացիությունը պետության կողմից կողոպտվում էր ոչ թե անմիջականորեն, այլ տեղական քրդական ֆեոդալական վերնախավի կողմից: Հետևաբար, քրդական գյուղացիական զանգվածների շարժումները կրում էին ոչ թե «ազգային», այլ հակաֆեոդալական բնույթ: Սակայն քանի որ ֆեոդալն աշխատում էր իրենից վանել այդ շարժումները և այն ուղղել կառավարության դեմ, որի հետ ինքը ևս գտնվում էր կոնֆլիկտի մեջ «իր» գյուղացիությունից կողոպտված արդյունքները նրա հետ չլիսելու պատճառով, հետևաբար հենց նա էլ հանդես էր գալիս «ազգային ձգտումների» կրողի դերում:

Առհասարակ 19-րդ դ. կեսերից սկսած ֆեոդալական անջատվողականությունը քրդական իրականության մեջ շատ հաճախ բնորոշում էր ֆեոդալա-միապետական նացիոնալիզմի տենդենցները:

Այդ նույն կերպ շեյխ Օրբելյուլան և քրդական մյուս ֆեոդալները փորձում էին իրենց նկատմամբ ժողովրդի մոտ կուտակված դժգոհությունը շեղել դեպի սուլթանական կառավարության և թուրքական վարչության կողմը, պրոպագանդելով այն միտքը, որ հենց նրանք են քրդերի սոցիալական ծանր վիճակի պատճառը և որ անկախ քրդական պետության ստեղծումը միակ երաշխիքն է քուրդ բնչազուրկ տարրերի բարեկեցության համար:

Այսպիսով, 19-րդ դ. 50—80-ական թվականների քրդական

շարժումները հիմնականում ֆեոդալական շարժումներ էին թե՛ իրենց ղեկավարության և թե՛ վերջնական նպատակների առումով: Սուլթանական քրդագետ Մ. Ս. Լազարևը, անդրադառնալով 19-րդ դ. քրդական շարժումների բացասական կողմերին, գրում է. «...դրանցից են, օրինակ, ապստամբների անկայունությունը, նրանց պատրաստակամությունը բավարարվելու առաջին հաջողություններով, ֆեոդալական վերնախավի հակումը դեպի կաշառքը, խոստումները, իշխանությունների և կապիտալիստական տերությունների հետ համաձայնության գալը, կույր ֆանատիզմն ու դաժանությունը, որը ոչ հազվադեպ կերպով դրսևորվում էր քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ և դժվարացնում հարստահարողների նկատմամբ պայքարի միասնական ճակատի ստեղծումը»²⁵:

Նկատի առնելով, որ հայ-քրդական հարաբերությունները սրելու քաղաքականությունը սուլթանական կառավարության կողմից դարձել էր մշտական գործոն և մյուս կողմից, շեյխ Օրբելյուլայի շարժման փորձով հաշվի առնելով քրդական ֆեոդալական վերնախավի սեփական հայկական բարենորոգումների հարցի նկատմամբ, արևմտահայ գործիչները նախկինի պես շարունակում էին ուղիներ որոնել հայ-քրդական հարաբերությունների կնճիղին ինչ-որ լուծում տալու համար:

Ընդ որում այս նոր էտապում հայ գործիչներից ավելի ստվար թվով մարդիկ ավելի հստակ կերպով էին տարբերում քրդական ֆեոդալներին քուրդ ժողովրդից: Նրանց կարծիքով հայ-քրդական հարաբերությունների սրման պատճառը ֆեոդալիզմն էր. նրանք գտնում էին, որ բավական է այն վերացնել, անմիջապես կվերանան նաև երկու հարևան ժողովուրդների հակամարտության պատճառները: Այդ գործիչների շրջանում կրկին սկսեց դարգանալ մի շարժում, որն իր առջև նպատակ էր դնում քրդերի շրջանում լուսավորություն տարածելը, որպեսզի այդ ճանապարհով թուլացվի ֆեոդալների ու հոգևորականության ազդեցությունը, քրդերը բարձրանան նոր կյանքի և ներգրավվեն բնդհանուր հակաթուրքական պայքարի մեջ:

Հայ մտավորականության այդ ներկայացուցիչները գտնում էին նաև, որ հայերը ոչ թե պետք է զինական կռիվ մղեն քրդերի դեմ, այլ նրանց վրա ներգործեն կուլտուրական միջոցներով, որ միայն այդ ճանապարհով է հնարավոր կանխել քրդերի՝ թուրքական կառավարության ձեռքում հակահայ գործիք հանդիսանալու վտանգը: Այդ գործիչները գիտակցում էին, որ Արևմտյան Հայաստանում հայերի և քրդերի անջատման անկարելի է, ուստի պետք է ջանալ մերձեցնել իրար կենցաղով, մշակույթով և համադրելով նրանց շահերը՝ միացյալ ուժերով դիմագրավել օսմանյան բռնատիրական լրծին: Նրանք այն համոզմունքն էին հայտնում, որ թուրքական արհավիրքին դիմագրավելու միակ ճանապարհը հայերի ու քրդերի միավորումն է, հակառակ դեպքում վաղ թե ուշ երկու ժողովուրդներն էլ կհանդիսանան օսմանյան պետության զոհերը:

²⁵ М. С. Лазарев, Курдская проблема. «Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока», М., 1970, стр. 142—143.

Ի դեպ, այս տեսակետի համոզված կողմնակիցն էր Մկրտիչ Խրիմյանը²⁶:

«Մշակ»-ը ևս գտնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրն անմիջականորեն կապված է հայ և քուրդ ժողովուրդների համատեղ պայքարի հետ: Գրիգոր Արծրունին այդ առթիվ գրում էր. «Հայաստանի թե՛ հայ, թե՛ ասորի և թե՛ քուրդ ազգաբնակիչությունները վերջապես սկսում են հասկանալ, թե բոլորն էլ հայաստանցի են, թե բոլորի շահերը նույնն են, թե ճշշումը, որ նրանց վրա գործում է Թուրքիան, հավասարապես ամենքի վրա է ծանրանում, թե լինելու ինքնավարությունը հավասարապես Հայաստանի բոլոր բնակիչներին նոր կյանք պետք է շնորհի»²⁷:

1880-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանի տարբեր զավառներում հայ գործիչների կողմից բացվում են մի շարք դպրոցներ քուրդ երեխաների համար, կրթական ընկերություններ և այլն²⁸: Հիրալի, «... ոչ մի ազգ քուրդ ժողովրդի լուսավորության ասպարեզում այնքան գործ չի կատարել, այդ ուղղությամբ այնքան չի մտահոգվել, որքան հայ ժողովուրդը»²⁹:

Սակայն քուրդ ժողովրդին լուսավորելու, այդ ճանապարհով քաղաքականապես ավելի հասուն դարձնելու և սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարի հանելու հայ գործիչների փորձերը հենց սկզբից դատապարտված էին ձախողման: Այդ գործիչները որքան էլ որ ջանք ու եռանդ գործադրեին, ի վիճակի չէին քուրդ ժողովրդին բարձրացնել մինչև ապստամբությունը ֆեոդալական կարգերի դեմ: Եթե արևմտահայության քաղաքական ձգտումները հետևանք էին նրա շրջանում գոյացած և զարգացման ձգտող բուրժուական դասակարգի, որի պատճառով հայկական շարժումը հանդիսանում էր ազգային-բուրժուական շարժում ընդդեմ ֆեոդալական միահեծանության, ապա քրդերի մոտ դեռևս բացակայում էին այդ բոլորը:

Նշված ժամանակաշրջանում եղել են նաև հայ գործիչներ, որոնք ամբողջապես իրենց նվիրել են հայ-քրդական լարված հարաբերությունների մեղմացմանը: Դրանցից մեկն էր, օրինակ, Մշո դաշտի Հակոբ սարկավազը, որը շեյխի տարազ հագնելով բազմաթիվ անգամներ այցելել է քրդական շրջանները, քարոզելով հայ-քրդական եղբայրության մասին³⁰: Նա պնդում էր, որ Կուկունյանի «արշավանքը» ոչ մի դրական հետևանք չի կարող ունենալ հայ ժողովրդի համար: Դա Կուկունյանի և նրա համախոհների կողմից դիտվեց իբրև դավաճանություն, և նա ու իր «մարդիկ» դավադրաբար սպանեցին Հակոբ սարկավազին և կորցրեցին նրա դիակը³¹:

Այսպիսով, հայ-քրդական մերձեցման ճանապարհին գոյու-

թյուն ունեցած բազում դժվարություններին ու արգելքներին ավելանում էր նաև որոշ հայ գործիչների նեղմիտ մտայնությունը:

Գր. Արծրունին, օրինակ, «Հայերը և քրդերը» հոդվածում գրում էր. «... Հայերը դարձյալ ոչինչ ջանք չեն անում քրիստոնեությունը և քաղաքակրթությունը տարածելու իրանց ճնշողների մեջ, որպեսզի քաղաքակրթեն նրանց, մեղմացնեն նրանց բարք ու վարքը և այսպիսով ապագայում ապահովեցնեն իրանց սեփական խաղաղ գոյությունը... Հայոց ազգությունը անընդունակ հանդիսացավ հայացնել քուրդ բարբարոս ավազակներին»³²:

Ինչպես տեսնում ենք, հայ-քրդական հարաբերությունների նրկատմամբ դիրքավորման բնագավառում հայ իրականության մեջ իրար էին բախվում երկու հակընդդեմ տրամաբանություններ:

Անտարակույս նեղ, այլամերժական գիծը բացասական դեր է խաղացել երկու հարևան ժողովուրդների միջև հարաբերությունների նորմալացման և թուրքական լծի դեմ մեկ բնոջանուր ձակատ կազմելու գործում: Ա. Ալպոյաճյանը իրավացիորեն նկատում է. «Հայ և քուրդ ժողովուրդներու միջև եթե հասկացողություն մը ստեղծված ըլլար, թե մեր և թե անոնց ձակատազիրը տարբեր հանգամանք կը ստանար»³³:

Անշուշտ քուրդ ժողովրդի մեջ ևս կային մարդիկ, որոնք գիտակցում էին, որ սուլթանական կառավարությունն է երկու հարևան ժողովուրդների միջև թշնամանք բորբոքողը: Դրա ապացույցը կարող է հանդիսանալ նաև քրդական հարուստ ժողովրդական բանահյուսությունը, որտեղ բազմիցս արծարծվում է այդ միտքը: Այդ մասին հետաքրքիր տվյալներ է բերում նաև Ա. Թոխմախյանը: Իր հետ զրույցի ժամանակ Հուսեյին աղան հայտարարում է. «... Քրդերը շարագործ ձեռքերում միմիայն գործիքներ են, կտրեցիք այդ ձեռները և քրդերը կը մնան հայերի մշտնջենավոր բարեկամները»³⁴:

Սակայն դժբախտաբար այս կերպ մտածող քուրդ ֆեոդալների թիվը մեծ չէր: Իսկ քրդական զանգվածների ծայրահեղ հետամնացությունը, նրա կրոնական նախապաշարմունքները, թուրքերի կողմից բորբոքվող ազգային և կրոնական մոլեռանդությունը, ցեղային-աշխրեթական կարգերի առկայությունը և այլ գործոններ թույլ չէին տալիս, որ քուրդ ժողովուրդը հասկանա, թե ինչ նպատակներ է հետապնդում օսմանյան կառավարությունը, թշնամանք սերմանելով հայ և քուրդ ժողովուրդների միջև և ինչ հետևանքներ կունենա այդ քաղաքականությունը երկու դրացի ժողովուրդների պատմական ձակատագրի տեսակետից:

Սակայն հայ ազգային ազատագրական շարժման ծնունդը, ազգային կուսակցությունների կազմակերպումը, եվրոպական տերությունների կողմից «հայկական հարցին» միջամտությունը և այլն բնականաբար լուրջ մտահոգություններ էին պատճառում սուլթանական կառավարությանը:

²⁶ Տե՛ս Հ. Գաեգրուեի, Հայ հեղափոխությունը օսմանյան բռնատիրության դեմ, Բեյրութ, 1973, էջ 212:

²⁷ «Մշակ», 1880, № 162, 16(28) սեպտեմբերի:

²⁸ Տե՛ս Հ. Նրամեան, Յուշարձան, հ. Ա., էջ 113:

²⁹ Կ. Ջաչանի, Հայ և քուրդ ժողովուրդների բարեկամության պատմությունից, Երևան, 1965, էջ 18:

³⁰ Տե՛ս Կ. Մասունի, Պատմություն Տարօնի աշխարհի, Պեյրութ, 1956, էջ 266:

³¹ Նույն տեղում, էջ 420:

³² Գր. Արծրունի, «Հայերը և քուրդերը», «Մշակ», 1880 թ., № 164:

³³ Տե՛ս Գ. Ս. Նեխանեան, Պատմութիւն Զարսանձագի հայոց, Պեյրութ, 1956, Ա. Ալպոյաճյանի գրած ներածությունը, էջ 8:

³⁴ Ա. Թոխմախյան, Մասիս լեռան հարավային ստորոտները, հատ. Գ, Թիֆլիս, 1882, էջ 52:

90-ական թվականների սկզբին Աբդուլ Համիդ II-ի համար ուղղակի մղձավանջ է դառնում հայերի, քրդերի և ասորիների միավորման և գահի դեմ համատեղ ապստամբություն բարձրացնելու միտքը: Այդ դրացի ժողովուրդների համախմբման հնարավորությունը վիժեցնող կարևորագույն գործոններից մեկն էր լինելու տիրահաճակ «համիդիե» կոչված գնդերը: Չրանսիացի գիտնական Ֆրեդերիկ Մակլեբը նշում է, որ «համիդիե» գնդերի ստեղծման նպատակներից մեկն էր խափանել Առաջավոր Ասիայի երկու ավտոտնտն ժողովուրդների՝ հայերի և քրդերի մերձեցման բնական ստորոշումը³⁵: Քրդերի այդ ուղղակի կազմակերպությունն ստեղծման կարևորագույն նպատակն էր, սակայն, հայ ազգային ազատագրական շարժման ջանքատուժը: Այդ մասին բազմիցս նշել են ինչպես ռուս ռազմա-քաղաքական գործիչները³⁶, այնպես էլ եվրոպական գիտնականները և դիվանագետները³⁷: Լյուդովիկ Փոնթանսոնը գրում է, որ սուլթանական կառավարության կողմից լայնորեն պրոպագանդվող այն տեսակետը, թե իբր «համիդիե» գնդերի ստեղծման հիմնական նպատակն է երկրի պաշտպանունակության ուժեղացումը, չի համապատասխանում իրականությանը: Նա գտնում է, որ այդ գնդերը ստեղծվում էին բացառապես հայերին հալածանքների ենթարկելու համար³⁸:

Ժամանակակից անգլիացի պատմաբան Էդմոնդ Քեյլորը գրում է, որ դեռևս «1891 թ. սուլթանը սանկցիա տվեց քրդական ցեղերին օգտագործել որպես օժանդակ ոստիկանական ուժ՝ հուզումները (հայկական Վ. Բ.) ճնշելու համար... Նրանց ուղարկումը դեպի հայկական շրջանները՝ հեղափոխական ազգայնականներին հետապնդելու համար, հուսալի միջոց էր կրոնական և ռասայական պատերազմ սանձազերծելու համար»³⁹:

Ժամանակակից թուրք հեղինակ Ալթան Դելիորմանի այն պնդումը, թե սուլթանը «համիդիե» գնդերն ստեղծել էր Սասունի 15 հազար մահմեդական բնակչությանը հայ «կոմիտեականներից» պաշտպանելու համար⁴⁰, նույնպես գալիս է հաստատելու այն իրողությունը, որ այդ ռազմական կազմակերպության ստեղծման հիմնական նպատակներից մեկն էր պայքարը հայ ազգային ազատագրական շարժման դեմ:

Կայսրության մեջ բնակվող առանձին ազգությունների ազգա-

յին-հեղափոխական շարժման դեմ պայքարում Աբդուլ Համիդի կառավարությունը մշտապես դիմում էր մեկ ազգին մյուսի դեմ գրգռելու քաղաքականությանը: «Այդ ճանապարհով սուլթանը ձրգտում էր, մի կողմից, փոխադարձ պայքարի մեջ հյուսել իր հպատակների հեղափոխական եռանդը, իսկ մյուս կողմից, կանխել ազգությունների միավորման հնարավորությունը համատեղելու ժողովի համար ընդդեմ բոլորին ճնշող բռնատիրական վարչակարգի⁴¹: Այլ կերպ ասած, քրդերը կարող էին ոչ միայն հայկական վտանգը խեղդել, այլև խեղդվել, բոլորովին անվնաս դառնալու աստիճան:

Այսպիսով, քրդական ֆեոդալական վերնախավը և աշխրեթային ցեղերի զգալի մասը կապվելով համիդյան վարչաձևի հետ և ընկղմվելով թուրքական ռեակցիայի մեջ, պատրաստի գործիք դարձան սուլթանական կառավարության ձեռքում կոտորածներով լուծելու «հայկական հարցը»: Թուրքական կառավարող շրջանները հույս ունեին «անսպառապան հայ բնակչության հաշվին «գոհացնել» քրդական ֆեոդալներին, իսկ քրդական ժողովրդական զանգվածների դժգոհությունն ուղղել հայերի դեմ ազգային և կրոնական պայքարի հունով»⁴²:

1894 թ. Սասունում սկսված հայաջինջ փոթորիկի ժամանակ, որին ակտիվորեն մասնակցում էին «համիդիե» գնդերը, հայ գործիչների կողմից եռանդուն փորձեր են կատարվում փոխադարձ հասկացողության եղբեր գտնել քրդերի հետ, թեկուզ և նրանց լոյալ գիրքը ապահովելու համար: Սասունում հնչակյան կուսակցության մի շարք գործիչներ՝ Դամադյանը, Քեռին (Ռուբեն Շիրմանյան) և Խրիշենի քրդերի շրջանում սկսում են քարոզել հայ և բուրդ ժողովուրդների մերձեցման և թուրքերին համատեղ դիմադրություն ցույց տալու անհրաժեշտության մասին, աշխատելով քրդերին համոզել, որ հայկական ազատագրական շարժումը ուղղված չէ դարավոր հարևան բուրդ ժողովրդի դեմ: Նրանք կապեր էին հաստատում նաև եվրոպայում գործող այն բուրդ վտարանդիների հետ, որոնք նույնպես հակված էին հայերի հետ համագործակցության գաղափարին⁴³:

Սակայն, դժբախտաբար, այդ փորձերը ոչ մի արդյունք չտվեցին: Աբդուլ Համիդը կարողացել էր քանդել «...հայ և բուրդ համերաշխ միությունը, որ պահված էր այդ լեռներուն վրա»⁴⁴:

Սուլթանական կառավարությունը Սասունում տեղի ունեցած շարդի ամբողջ պատասխանատվությունը դրեց քրդերի վրա՝ հետաքննություն անց կացնելու նպատակով Սասուն ժամանած եվրոպական ներկայացուցիչներին հայտարարելով, թե ինքը Սասուն չի ուղարկել գործեր, որ այնտեղ հայերի ջարդը տեղի է ունեցել բազապես քրդերի կողմից: Մինչդեռ հայերը եվրոպական ներկայա-

³⁵ Frederik Macler, Les arméniens en Turquie,— „Revue du monde musulman“, 1913, septembre, p. 152.

³⁶ Տե՛ս, օրինակ, П. И. Аверьянов, Курды в войнах России..., стр. 242; Р. И. Термен. Отчет о полевой поездке 1907 г. в Ванском, Битлисском и Диарбекском вилайетах, Тифлис, 1909, стр. 55; В. Ф. Минорский, Курды. Заметки и впечатления, Пг, 1915, стр. 11.

³⁷ „Blue Book“, Turkey, 1892, № 1, p. 23.

³⁸ L. de Contenson, Chrétiens et Musulmans, Voyages et études, Paris, 1901, p. p. 49—50.

³⁹ Edmond Taylor, The Fossil Monarchies, London, 1967, p. 156.

⁴⁰ Altan Deltorman, „Turklere Karsi Ermeni Komitcileri“, Istanbul, 1973, s. 34.

⁴¹ Л. Вакс, Очерки истории национально-буржуазных революций на Востоке, М.-Л., 1931, стр. 57.

⁴² М. С. Лазарев, Курдский вопрос (1891—1917), М., 1972, стр. 24.

⁴³ Х. Ф. Б. Линч, Армения. Путевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910, стр. 202—203.

⁴⁴ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Գահիրե, 1950, էջ 435:

ցուցիչներին հայտարարում էին, որ «չարդ ընողները ավելի զորքերն էին, քան թե քյուրդները»⁴⁵։

Ինչպես հայտնի է, 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ին Կ. Պոլսում հայերի արյունոտ ջարդի օրերին Աբդուլ Համիդը վավերացրեց այսպես կոչված մայիսյան ռեֆորմները Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ իրականացնելու մասին։ Մաղբելով այդ ռեֆորմների նախագիծը, ռուս դիվանագետ Ռ. Ի. Տերմենը գրում էր, որ «...Թուրքիան ցանկանում է ոչ թե բարելավել քրիստոնյաների կենցաղը, այլ ոչնչացնել նրանց»⁴⁶։

1894—1896 թթ. հայերի զանգվածային ջարդերի կազմակերպիչն էր թուրքական կառավարությունը, իսկ իրագործողներն էին կառավարական զորքերը, «համիդիե» զնդերը և քրդական աշիրեթային ցեղերը։ Փաստեր կան, որ ջարդերի ժամանակ պատասխանատվությունն ամբողջապես քրդերի վրա զցելու նպատակով, թուրքական զորքերը շատ հաճախ գործում էին քրդերի տարագրով⁴⁷։

Լեռնի այն տեսակետը, որ հայ իրականության մեջ անտեսվում էր «քրդական հարցը», չի համապատասխանում իրականությանը։ Նա գրում է. «Միանգամայն անտես էր արվում քրդական հարցը, որ կյանքի ու մահվան հարց էր հայերի համար դարերից ի վեր։ Հայ հեղափոխական նացիոնալիզմն էր, որ իր արհամարհանքը դեպի այս հարցը տարածում էր մինչև այնտեղ, որ պատերազմ էր հայտարարում քուրդ ժողովրդին»⁴⁸։

Փաստերը հակառակն են վկայում. հայ գործիչները, այդ թվում նաև հայ ազգային կուսակցությունները միշտ շեշտել են սուլթանական բռնակալության դեմ պայքարում քրդերի հետ միասնաբար և հանդես գալու անհրաժեշտությունը։ Այդ բանը մենք նկատում ենք նույնիսկ 90-ական թվականների արյունոտ ջարդերի օրերին 1898 թ. օգոստոսին Հնչակյան Փարամազը թուրքական դատարանին հայտարարում է. «Մեր պահանջն է Հայաստանի ազգաբնակչությունը, այսինքն հայ, քուրդ, թուրք, արաբ, լազ, չերքեզ, ասորի, եզդի, մինչև անգամ մութրուպ-զնչուն իր քվեով ընտրի իր կառավարիչը և կառավարի իրենց կարգած մարդկանցով և օրենքներով, որը բարօրության հասնելու կարճ ճանապարհն է։ Մենք պահանջում ենք Հայաստանը իր մեջ ապրող ամբողջ ազգաբնակչության համար»⁴⁹։

Ինչպիսի՞ հետևանքներ ունեցան արևմտահայության զանգվածային ջարդերը հայ և քուրդ ժողովուրդների պատմական ճակատագրի տեսակետից։ Նախ, այդ ջարդերի հետևանքով հայ ազգային աղատագրական շարժմանը հասցվեց ծանր հարված։ Այն բախվելով քուրդ ժողովրդի զանգվածային դիմադրությանը, ի վիճակի չեղավ ձեռք բերելու շոշափելի արդյունքներ։

90-ական թթ. ջարդերից հետո հայ իրականության մեջ ավելի էր արմատավորվում այն տեսակետը, որ արևմտահայության ազգային ազատագրական շարժման դեմ այսուհետև ամենավճակալան ձևով հանդես է գալու ոչ միայն օսմանյան բռնակալ կառավարությունը, այլև քուրդ ժողովրդի ջախջախիչ մեծամասնությունը, որովհետև վերջինս հայերի ազատագրական շարժման մեջ վտանգ էր տեսնում իր ազգային շահերին։ «Ինչ կասկած,— իրավացիորեն գրում էր «Երկրի ձայնը»,— որ կառավարությունը, օգտվելով հանգամանքից, պիտի գրգռեր թուրքերին և առհասարակ մահմեդական տարրերին հայերի դեմ, պիտի սերմաներ նրանց մեջ ազգային ատելություն։ Այսպիսով հայ տարրը կկարվեր իր հարևաններից, նրա շուրջը կստեղծվեր մի դժոխային կացություն, մի մթնոլորտ, ուր թունավոր նացիոնալիզմը և ազգային թշնամությունը կկատարեին իրենց սպանիչ դերը»⁵⁰։

Ջարդերի հետևանքով Արևմտյան Հայաստանը տնտեսապես քայքայվեց, որը անխուսափելիորեն կորստաբեր հետևանքներ էր ունենալու ոչ միայն հայ, այլև քուրդ ժողովրդի համար։ Ընդ որում «վերջին հաշվով հայ-քրդական գծությունը ոչ պակաս չափով նպաստեց Օսմանյան կայսրության արագ դարգացող թուլացմանը և արդուհամիդյան ինքնակալական վարչակարգի կրակին»⁵¹։

Հայկական ջարդերի ժամանակ անտարակույս կորուստներ էին ունեցել նաև քրդերը, որը պատճառ էր դարձել կառավարությունից նրանց դժգոհության համար։ Ընդ որում, ջարդերին մասնակից լինելու դիմաց սուլթանի կողմից քրդերին տրված խոստումների մեծագույն մասը մնացել էր անկատար։ Ավելին, թուրքական պաշտոնյաները նույնիսկ սկսել էին հայերին իրենց կողպտոված գույքը վերադարձնելու պատրվակով կողոպտել կողոպտողներին⁵²։

Ջարդերից հետո քրդերից շատերը սկսել էին հասկանալ, որ թուրքական կառավարությունն ի վերջո սպառնում է իրենց ևս։ Այդ պատճառով քրդերը սպառնում էին «Ասիական Թուրքիայում օտտոմանյան կառավարությանը պատճառել ամենախուրջ գովարություններ»⁵³։ Անդրադառնալով այդ հարցին, Վանում ռուսական հյուպատոս Թումանսկին գրում էր. «Հայերի և քրդերի միջև բարեկամություն գոյություն չունի, սակայն երկուստեք ունեցած ատելությունը թուրքերի նկատմամբ ժամանակի ընթացքում կարող է նրանց միավորել, այդպիսի հաշտեցման և դաշինքի մասին ոչ մեկ անգամ էլ որ ձայնի են բարձրացվում ինչպես քրդերի, այնպես էլ հայերի կողմից»⁵⁴։

Ճիշտ է, քուրդ ժողովրդի մի խոշոր զանգվածի մասնակցությունը հայկական ջարդերին տևական ժամանակով հետաձգում էր հաշտության ու դաշինքի հնարավորությունը, սակայն այդ զաղափարը միշտ էլ մնում էր ուժի մեջ։

⁴⁵ Ս. և Մ. Բյւլան, Հարազատ պատմություն Տարսնոյ, Գահերէ, 1962, էջ 65։

⁴⁶ P. И. Термен, Отчет о полевой поездке..., стр. 89.

⁴⁷ E. A. Bravley, Hodgetts, Round about Armenia, London, 1896, p. 100.

⁴⁸ Ան, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, էջ 65։

⁴⁹ Տէ՛ս Փարամազի ճառը, Շիրակո, 1919, էջ 30։

⁵⁰ «Երկրի ձայնը», 1906, № 1, էջ 15։

⁵¹ M. C. Лазарев, Курдский вопрос..., стр. 69.

⁵² Մ. Տ. Շվառ, Քրդերը Տաճկաց-Հայաստանում, հատ. Ա., ՄՊՔ, 1905, էջ 38։

⁵³ Ludovic de Contenson, Chrétiens..., p. p. 120—121.

⁵⁴ АВПР, ф. Посольство в Константинополе, 1901 г., д. 1587, л. 6.

Վերջապես, քրդերի մասնակցությունը հայկական ջարդերին ուժգին հարված էր նաև քրդական ազատագրական շարժմանը: «Այդ արյունոտ իրադարձությունները, — գրում է Մ. Ս. Լազարևը, — ծանր հարված հասցրին ոչ միայն հայ, այլ, վերջին հաշվով, նաև քրդական ազատագրական շարժմանը, քանի որ, նախ, քրդերը շեղվեցին իրենց գլխավոր ազգային խնդրից՝ թուրքական լծի դեմ պայքարից, իսկ երկրորդ, իմպերիալիստական տերությունները ստացան լրացուցիչ պատրվակ Փոքր Ասիայի արևելքում ակտիվորեն միջամտելու համար ազգամիջյան կոնֆլիկտներին»⁵⁵:

Ինչպիսին էր մեծ պետությունների դիրքավորումը հայ-քրդական հարաբերությունների նկատմամբ 90-ական թվականների ջարդերի շրջանում:

Ինչպես հայտնի է, նշված շրջանում ցարական Ռուսաստանը Արևմտյան Հայաստանում հայ ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ որդեգրել էր բացասական դիրքորոշում: Ըստ այնմ էլ ցարիզմը հայ-թուրքական և հայ-քրդական հարաբերությունների հասցը համարում էր զուտ «տեղական» հարց⁵⁶ կամ Օսմանյան կայսրության ներքին գործ: Իսկ Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը հայկական ջարդերի կապակցությամբ սահմանափակվեցին լուրջ դեմարշներով, թուրքական կառավարությունից «պահանջելով» իրականացնել խոստացված բարենորոգումները հայկական վիլայեթներում, ընդ որում այդ հարցում չգրսևորելով ոչ մի հետևողականություն:

Գերմանական զիշատիչ իմպերիալիզմը, որն 90-ական թթ. պատրաստվում էր թողիք գործել դեպի Արևելք և աննախընթաց կերպով ակտիվացրել էր իր քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում, բաց էր բաց ձեռնոց նետելով իր հիմնական իմպերիալիստական մրցակիցներին, ինչպես հայտնի է, որդեգրել էր սուլթանի ներքին և արտաքին քաղաքականությանն անվերապահորեն նեցուկ հաղիսանալու գիծը: Գերմանիան ոչ միայն խրախուսում էր հայկական ջարդերը, այլև լրիվ հավանություն էր տալիս այդ գործում քրդերին լայնորեն օգտագործելու թուրքական քաղաքականությանը: Հայերի և Հայաստանի նկատմամբ ոուսական ազդեցությանը հակազդելու նպատակով, գերմանական իմպերիալիզմը, որի համար գաղտնիք չէր, որ հայ ժողովուրդը իր փրկության հույսերը կապում էր Ռուսաստանի հետ, որոշում է հենվել քրդերի վրա, զբանով իսկ լիակատար համերաշխություն գրսևորելով սուլթանի «քրդական» քաղաքականության հետ:

Գերմանիան քրդերի շրջանում պրոպագանդում էր այն տեսակետը, որ Բաղդադի երկաթուղու շինարարության ավարտից հետո քրդերի համար այլևս ոչ մի անհրաժեշտություն չի լինի հետապնդելու «վերացական քրդական ազատ պետություն ստեղծելու գաղա-

փարը», որովհետև նոր պայմաններում նրանք ձեռք կրերեն «երջանկություն և բարեկեցություն»⁵⁷:

Իմպերիալիստական տերությունների վերոհիշյալ քաղաքականությունը բնականաբար Աբդուլ Համիդ II-ին մղում էր ավելի համարձակ ու վճռական ձեռք իրագործել հայ ժողովրդի նկատմամբ իր ջարդարարական քաղաքականությունը:

Արևմտյան Հայաստանում 90-ական թթ. ջարդերից հետո ևս քրդական ֆեոդալների կողմից հայերի կողոպուտը, բռնությունները և սպանությունները բնավ չզղարեցին: Դա ըստ էություն ամենօրյա գենոցիդ էր: Այս շրջանում սակայն նորը այն էր, որ քրդական շարժման և հայ-քրդական հարաբերությունների մեջ սկսում են նշմարվել նոր երևույթներ: Նախ 90-ական թթ. վերջերին առաջին անգամ Թուրքիայում երևան են գալիս քուրդ «քաղաքական հանցավորներ»: Կ. Պոլսում և Անատոլիայում 1897 թ. տեղի են ունենում քրդերի ձերբակալություններ և մի ամբողջ քրդական քաղաքական դատ, որտեղ քրդական մի քանի ղեկավարներ ամբաստանվում էին իբրև իրենց ցեղակիցների գրգռողներ թուրքական կառավարության դեմ⁵⁸: Քուրդ ազգայնականների կողմից արտասահմանում հրատարակվող «Քրդստան» թերթը հանդես էր գալիս քուրդ ժողովրդի կողմից հայերի նկատմամբ բռնած խեղճեղ ընթացքի դեմ և պահանջում էր համերաշխություն հաստատել հայ ժողովրդի հետ և այլն:

Բուն երկրում ևս հայ-քրդական հարաբերությունների մեջ սկսում են նշմարվել նոր երևույթներ ու տենդենցներ: Համոզվելով, որ հայ ազգային-ազատագրական պայքարը ուղղված է ոչ թե քուրդ ժողովրդի, այլ թուրքական կառավարության դեմ, շատ շատերը և նույնիսկ առանձին քրդական ցեղապետեր սկսում են օգնել հայ հեղափոխականներին՝ կովկասից և Իրանից զենք և գրականություն տեղափոխել Արևմտյան Հայաստան⁵⁹:

Սակայն 19-րդ դ. վերջին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում տեղի ունեցած քրդական հակակառավարական և սոցիալական շարժումները, որոնք առանձին վայրերում հանդես եկան հայկական շարժումների հետ միահյուսված, այնուամենայնիվ չհանգեցրին հայ ազգային-ազատագրական շարժման հետ ձուլվելուն:

Երկու հարևան ժողովուրդների միջև սուլթանիզմի դեմ միասնական ճակատ կազմելուն արգելք հանդիսացան գլխավորապես սուլթանական կառավարությունը և քրդական ֆեոդալական դասակարգը, որը քրդերի շրջանում նահապետական-ցեղային և ավատական հարաբերությունների տիրապետության պայմաններում կարողացավ քուրդ ժողովրդի մեծ մասին տանել իր ետևից և տարանջատել նրան նույն բռնատիրության կողմից հարստահարվող մյուս ժողովուրդներից: Ուստի արևմտյան ազգային-ազատագրական

⁵⁷ Dr. M. Wiedemann, Ibrahim Paschas Glück und Ende, — „Asien“, 1908, № 3, s. 35—38; № 4, s. 53—54.

⁵⁸ «Դրոշակ», 1899, № 2, էջ 19—20:

⁵⁹ «Դրոշակ», 1901, № 4 (115), էջ 67—68; Տե՛ս նաև Մալխաս, Ապրումներ, Թիբլոթ, 1956, էջ 210:

⁵⁵ М. С. Лазарев, Курдская проблема. «Национальные процессы...», стр. 147.

⁵⁶ АВПР, ф. «Политархив», 1894, д. 33, лл. 116—118.

շարժումը մեկուսացած մնաց դրացի բուրդ ժողովրդի ազատագրական պայքարից: Դա ծանր հետևանքներ ունեցավ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տեսակետից: Դրանից մեծապես տուժեց նաև բուրդ ժողովուրդը:

В. А. БАЙБУРТЯН

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНО-КУРДСКИХ ОТНОШЕНИЙ В 80-90-Е ГОДЫ XIX ВЕКА.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы армяно-курдских отношений в Западной Армении после русско-турецкой войны 1877-1878 гг. и в период армянских погромов 90-х годов XIX века, организованных султаном Абдул Гамидом II.

Показано, что в Западной Армении, «армянский» и «курдский» вопросы были тесно связаны друг с другом. В частности акцентируется то, что турецкие правящие круги всячески стремились разобщить армянский и курдский народы, разжечь между ними национальную и религиозную вражду, воздвигнуть непреодолимую преграду между национально-освободительной борьбой западных армян и социальным и освободительным движением курдского народа и тем самым свести на нет вековую борьбу обеих народов за освобождение из-под османского ига.

Ռ. Ա. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան,
պատմ. գիտ. դպրատուն

ՀԱՅ-ՀՆՂԿԱԿԱՆ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՌՆՁՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒ ՓՈԽՉԱՐԱՔՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ-հնդկական առնչումների վերաբերյալ հնագույն տեղեկությունը պահվել է հույն պատմիչ Քսենոֆոնի (430—355 մ. թ. ա.) «Կյուրենպեղիա»-ում: Հստ Քսենոֆոնի, պարսից Կյուրոս թագավորը (558—500 մ. թ. ա.) իմանալով, որ հայերն ու խալդեերը հաճախ են լինում Հնդկաստանում և քաջածանոթ են այնտեղ տանող ուղիներին, դիմում են նրանց և խնդրում ուղեկցել Հնդկաստան մեկնող իր դեսպանին և նրան ներկայացնել հնդկաց թագավորին¹:

Քսենոֆոնի հաղորդման համաձայն հայերը պատրաստակամություն են հայտնել ուղեկցելու պարսից դեսպանին, խոստացել են նրան հասցնել Հնդկաստան և ներկայացնել հնդկաց թագավորին²:

¹ Քսենոֆոն, III, 2, 24—25:

² Նույն տեղում:

Մի շարք հայագետներ (Ղ. Ալիշան³, Հ. Մանդալյան⁴, Ա. Ալպոյաճյան⁵ և Ա. Գարագաշյան⁶) Քսենոֆոնի այս հետաքրքիր հաղորդումը հիմք ընդունելով՝ եկել են այն եզրակացության, որ Հայաստանի բնակիչները հին ժամանակներում Հնդկաստանի հետ ունեցել են առևտրական կապեր:

Ժամանակին Քսենոֆոնի հաղորդած այս տեղեկություններին անդրադարձել է նաև մեծանուն ակադեմիկ. Հ. Մանանդյանը՝ «Վիճելի տեղեկություններ հայերի, փյունիկացիների և հնդիկների հետ ունեցած առևտրական հարաբերությունների մասին» ընդհանուր վերնագրի տակ իր «Հայաստանի առևտրի և քաղաքների մասին...» ուսումնասիրությունում: Այս աշխատության առաջին հրատարակության մեջ նա եկել է այն համոզման, որ Քսենոֆոնի վկայություններից չի կարելի եզրակացնել հայերի և խալդեերի Հնդկաստանի հետ ունեցած անմիջական կապերի մասին:

Ժխտելով երկու երկրների միջև եղած հնարավոր, հատկապես առևտրական, կապերի հնարավորությունը՝ Հ. Մանանդյանը գրում է. «Ինձ հավաստի և հավանական չի թվում Քսենոֆոնի կողմից բերված խալդեերի Հնդկաստանում լինելու փաստը: Քսենոֆոնը, հավանաբար, 10-րդ դ. մ. թ. ա. Վանի ափերին, հին Հայաստանում հիմնված հզոր թագավորության խալդեերին շփոթել է Պարսկական ծոցի հյուսիս-արևմտյան ափերում ապրող խալդեացիների հետ»⁷:

Հ. Մանանդյանը ենթադրում է, որ Քսենոֆոնը կարող էր լսած լինել խալդեացիների մասին և այն սխալմամբ վերագրեր Հայաստանի բնակիչ խալդեերին:

Ակադ. Հ. Մանանդյանն այս հարցին երկրորդ անգամ անդրադարձել է իր «Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պրոբլեմների մասին» ուսերեն ուսումնասիրության⁸, իսկ հետո նաև՝ «Հայաստանի առևտրի քաղաքների մասին...» աշխատության երկրորդ հրատարակության մեջ⁹: Այս անգամ կասկածի տակ չառնելով, որ Քսենոֆոնի տեղեկությունը, իրոք, վերաբերում է Հայաստանի բնակիչներին, բայց դարձյալ ժխտելով Հայաստանի և Հրնդկաստանի միջև եղած առևտրական և այլ կապերի հավանականությունը, նա գրել է. «Ես ավելի հավանական եմ համարում Քսենոֆոնի վկայությանը տալ ուրիշ մեկնաբանություն, որը նրան տալիս

³ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 463:

⁴ H. Sandaljian, Historie documentaire de l'Armenia... Romma, 1917, t. II, p. 128.

⁵ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմության հայ զաղթականության, հ. 1, էջ 69—85:

⁶ Ա. Գարագաշյան, Քննական պատմություն հայոց, հ. 1, էջ 70:

⁷ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. н. э.—XV в. н. эры), Ереван, 1930, стр. 13—14.

⁸ Я. А. Манандян, О некоторых проблемах истории древней Армении в Закавказья, стр. 59—60, 67—68.

⁹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении, Ереван, 1954, стр.

14.

է բոլորովին այլ իմաստ»¹⁰: Ըստ ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանի Քսենոֆոնի մոտ տեղի է ունեցել աղավաղում. «Կյուրոպեդիա»-ում հանդիպող «Ηινθος» բառը, որը նշանակում է «հնդիկ» կամ «հնդկական թագավոր», աղավաղված է. այն պետք է ուղղել և կարգալ «Σινθος»՝ ձևով, որը նշանակում է «սինդ» կամ «սինդական թագավոր», հետևապես, եզրակացնում է նա, այստեղ Քսենոֆոնի խոսքը վերաբերում է ոչ թե հայ-հնդկական, այլ հայ-սինդական հարաբերություններին: «Սինդեր» էին կոչվում նաև ներկայիս Անապայի ափերի նախկին բնակիչները:

Եթե ընդունելի համարենք Մանանդյանի այս վարկածը, որ Քսենոֆոնի բնագրում տեղ է գտել աղավաղում և «Σινθος» -ը դարձել է «Ηινθος» (այսինքն՝ «Սինդը» աղավաղվելով դարձել է «Հնդկաստան»), հարցի էությունը չի փոխվի: Հենց ինքը, Մանանդյանը իր նույն ուսումնասիրություն մեջ բերում է Պլինիոսի վկայությունը, որի համաձայն Հնդկաստանի Բնոցս գետի ավազանի բնակիչներն իրենք իրենց «սինդեր» էին կոչում¹¹: Ընդհանրապես անտիկ բոլոր հնդկականները հյուսիսային Հնդկաստանի բնակիչներին և նրանց հայրենիքը հիշում են միայն «սինդ» ձևով:

Մեր կարծիքով, Քսենոֆոնի տեղեկությունը պատմական իրողություն է և վկայում է այն մասին, որ Հայաստանի բնակիչները շատ վաղուց, դեռևս իրենց կազմավորման արշալույսին, տնտեսական, ռազմական և մշակութային կապերի մեջ են գտնվել Հնդկաստանի հետ: Այդ կապերը, հավանաբար, այնքան սերտ են եղել, որ անհրաժեշտություն է զգացվել Հնդկաստանի և Իրանի միջև վարվող բանակցությունների ժամանակ դիմելու նրանց միջնորդությունը:

Հայ-հնդկական փոխհարաբերությունները պետք է, որ ավելի աշխուժացած լինեն մ. թ. ա. 4-րդ դարի վերջերից սկսած և հետագա դարերում, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին նվաճեց Արևելքի զգալի մասը, փշրեց այն անըրպետները, որոնք կային Արևելքի և Արևմուտքի միջև՝ լայն հնարավորություններ ստեղծելով տնտեսական փոխհարաբերությունների համար: Մակեդոնացու նվաճումներից հետո համաշխարհային առևտրի ոլորտում ընդգրկվեցին ոչ միայն Իրանը, այլև Միջին Ասիան և Հնդկաստանը:

Հ. Մանանդյանը մանրամասն ուսումնասիրելով այս շրջանի տնտեսական կապերի պատմությունը, եկել է այն համոզման, որ Մեծ և Փոքր Հայքերը, որոնք գտնվելով Հնդկաստանից եկող համաշխարհային առևտրական ճանապարհների խաչմերուկներում, ակտիվորեն մասնակցել են միջազգային այդ առևտրին: Առևտրական այդ ուղին սկիզբ է առել Հնդկաստանից, անցել է Արարատյան դաշտով, ուղղվել Կոլխիդա, իսկ այնտեղից՝ Սև ծովի ափերն ու հասել հարավային Ռուսաստան¹²:

Ակադ. Հ. Մանանդյանը, այնուհետև ակադ. Ս. Տ. Երեմյանը

ցույց են տվել, որ Հնդկաստանից եկող և Հայաստանով անցնող առևտրական մայրուղիների վրա բարձրացել են և տնտեսական բուռն վերելք ապրել հայկական Արմավիր, Արտաշատ, Զարհավան, Վան, Տիգրանակերտ, Երվանդաշատ, Կարկարիոկերտ քաղաքները¹³:

Առևտրական այդ մայրուղիները մ. թ. ա. 4—2-րդ դդ., երբ վերջնականապես դարձան ավելի հաստատուն, սկսեցին ճյուղավորվել Հայաստանում: Հայաստանից եկող և Հնդկաստան գնացող տարանցիկ առևտրին, բնականաբար, սկսեցին մասնակցել այդ ճանապարհների վրա գտնվող հայկական քաղաքներն ու ավանները:

Հայտնի է, որ ըստ «Պետրիոգրիան» և աշխարհագրական մյուս հին քարտեզների, Հնդկաստանի հյուսիսից սկսվող և Եփրատի ափերը հասնող տարանցիկ առևտրի մայրուղիներից մեկն անցնում էր Հայաստանի հարավային սահմաններից ոչ հեռու¹⁴: Այդ ուղուն տիրելու համար Տիգրան II-ը երկու անգամ պատերազմի մեջ մտավ հարավային հարևանների հետ և իրեն ենթարկեց ճանապարհի մի մասը¹⁵:

Ինչպես վկայում են անտիկ հնդկականները, վաճառականները Ցեյլոնից, Հնդկաստանից, Զինաստանից և Հնդկաչինից արտահանվող ապրանքները ցամաքային ճանապարհով հասնում էին «Գանձակ շահաստանը», Մեծ Հայքի Արտաշատ մայրաքաղաքը և հակառակը¹⁶:

Հնդկաստանից Հայաստան բերվող ապրանքների ցուցակում էին հետևյալ նյութերը. բրինձ, բամբակեղեն, գործվածքներ, բամբակի հումք, պղպեղ, դարչին և այլ համեմունքներ, թանկարժեք քարեր, մարգարիտ, զանազան տեսակի անուշահոտ յուղեր և ծխելիքներ, փղոսկր, սև փայտ, ներկատեսակներ¹⁷ և այլն: Ղևոնդ Ալիշանը խոսելով մեր թվարկությունից առաջ հայերի ունեցած առևտրական հարաբերությունների մասին, գրել է. «Գնայր և գայր Հայկազնն մետաքսաբերաց և մորթաբերաց հենաց և թուրքաց, ընդ ակնավաճառն և համեմաբերս հնդկաց»¹⁸: Այս ընդարձակ ցուցակի վրա, անշուշտ, պետք է ավելացնել նաև զեղարույսերի և զեղամիջոցների տասնյակ տեսակներ:

Հայաստանը, սակայն, միայն ապրանքներ ներմուծող երկիր չէր: Նա, որ հարուստ էր հանքային հանածոներով և ուներ ժամանակի համար զարգացած գյուղատնտեսություն ու արհեստագործություն (Ցեյլենիստական շրջանում Հայաստանում հաշվվում էին 57 արհեստի տեսակներ), միայն միջազգային տարանցիկ առևտրի մասնակցի դեր չէր, որ կատարում էր: Նա այդ առևտրի ակտիվ

¹⁰ Я. А. Манандян, О некоторых проблемах истории Армении и Закавказья, стр. 67—68.

¹¹ С. Т. Еремян, Армения, армянское купечество и развитие торговли между Европой и Азией до XIX века, Москва, 1970, стр. 3—4.

¹² Նույն տեղում:

¹³ Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1972, հ. 1, էջ 808:

¹⁴ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., стр. 95.

¹⁵ Ղ. Ալիշան, Միսական, էջ 432:

¹⁰ Նույն տեղում:

¹¹ Histoire naturelle de Plîne avec la traduction en français, Paris, 1883, t. VI, p. 211.

¹² Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., Ереван, 1954, стр. 27.

մասնակիցն էր իր «Գործոց տներում» արտադրվող ապրանքներով¹⁹։

Տվյալ ժամանակաշրջանում Հնդկաստանի և Արևմուտքի միջև ապրանքափոխանակության խոշոր կենտրոն է դառնում Տիգրանահերտ քաղաքը։ Աղբյուրների վկայությամբ առևտրաճանաչ այս քաղաքում առևտրի և ապրանքափոխանակության էին գալիս աշխարհի տարբեր ծայրերից, այդ թվում՝ նաև Հնդկաստանից։

Հետաքրքիր է, որ հնագետները 19-րդ դարի վերջին Տիգրանահերտի պեղումների ժամանակ հայտնաբերել են մի մեծ հուշարձանի մնացորդներ, որն իր ճարտարապետական ոճով արտակարգ նման է Հնդկաստանի Քաշմիրի շրջանի ճարտարապետությանը։ Հնագետները ենթադրում են, որ այդ շենքը ժամանակին եղել է Տիգրանի պալատներից մեկը²⁰։

Ակադ. Հ. Մանանդյանը, խոսելով Արտաշես I-ի Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման մասին, գրում է. «Հետաքրքրական է, որ նրա հիմնադրումը համընկնում է հույն-բակտրիական թագավորությունների բարձրագույն և Հնդկաստանի ու Միջին Ասիայի հետ առևտրական կապերի ընդլայնման ժամանակաշրջանի հետ»²¹։ Ինչպես ասացինք, Հ. Մանանդյանը համոզված է, որ Հնդկաստանի և Միջին Ասիայի հետ կատարվող առևտրի աշխուժացումը պետք է էական կերպով ազդեր այդ առևտրի մայրուղու վրա գտնվող քաղաքների, այդ թվում նաև Արտաշատի բարձրացմանն ու զարգացմանը։

Մ. Թ. առաջին և հաջորդ դարերում Հայաստանը մտնելով Հնդկաստանից եկող տարանցիկ առևտրի ոլորտի մեջ, գործունեություն լայն ասպարեզ էր ստեղծել հայ վաճառականության համար։ Նրանք շարունակում էին ակտիվ մասնակցություն ունենալ ինչպես ներքին, այնպես էլ տարանցիկ առևտրի մեջ²²։

Ստրաբոնը վկայում է, որ Ռուսաստանի հարավի բնակիչներ՝ սիրակները և աորսներն իրենց ձեռքն էին առել Հնդկաստանից և Բաբելոնից եկող քարավանային առևտուրը, որոնք այդ ապրանքներն ստանում էին հայերից և միդիացիներից²³։

Հետաքրքիր այդ փաստը, որ նշվում է ռուս հռչակավոր արևելագետ Վ. Բարտոլդի²⁴ և սովետական ուսումնասիրող Օ. Սոլովյովի²⁵ ուսումնասիրությունների մեջ, հիմք է տալիս ասելու, որ աորսներն ու սիրակները իրենց առևտրական կապերը Հնդկաստանի և Բաբելոնի հետ հիմնականում պահպանում էին Հայաստանի վրայով։

¹⁹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 809։

²⁰ Г. Гоян, 2000 лет армянского театра (Театр древней Армении), М., 1952, т. I, стр. 96.

²¹ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., стр. 17.

²² Р. А. Абрамян, Из истории армяно-индийских связей, տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», 1954, № 4։

²³ Ստրաբոն (տե՛ս արժ. Հր. Աճառյանի թարգմանությունը), Երևան, 1940, էջ 35։

²⁴ В. Бартольд, Арабские известия о руссах, «Советское востоковедение», М.-Л., 1940, стр. 16.

²⁵ О. Соловьев, Из истории русско-индийских связей, М., 1858, стр. 8.

Այդ հիշատակություններից մեկից երևում է, որ դեռևս III դարում Հայաստանում քաջ հայտնի էին հնդկական դեղամիջոցներն ու բժիշկները։ Երբ Տրդատ հայոց թագավորը (Տրդատ III, 298—330) հիվանդացավ,— գրում է պատմահայրը, և «ոչ կարեցին բուժել կախարդքն և մարսիկեան բժիշկքն...» արքան ինքրից բժիշկներ հրավիրել Պարսկաստանից և Հնդկաստանից²⁶։

Հայ-հնդկական տնտեսական կապերի մասին հիշատակություններ կան Ազաթանգեղոսի մոտ։ Նա հայտնում է, որ ճոխասեր հայ թագավորներն իրենց արքունական խուլերը զարդարում էին թանկարժեք քարերով, որոնք բերվում էին Հնդկաստանից։ Նա հանդիմանում է հայ զահակալներին, որ սիրում են զարդարվել այդ քարերով, բայց պատկերացում չունեն, թե ինչպիսի՞ հեռավոր և դժվարին ճանապարհներ են կտրում վաճառականները դրանք Հայաստան հասցնելու համար²⁷։

Տեղեկություններ կան, որ հայոց արքաներն իրենց պալատներում ունեին առանձին դահլիճներ, որոնք պատրաստված, հավանաբար նաև զարդարված էին հնդկական ոճով։ Նման դահլիճների մասին հիշատակություն ունեն Փավստոս Բուզանդը (4-րդ դար)²⁸ և Մովսես Կաղանկատվացին (7-րդ դար)²⁹։

Մովսես Խորենացուց բացի 5-րդ դարի հայ մատենագիրներից Հնդկաստանը և հնդիկներին իրենց աշխատանքներում հիշատակում են նաև Եզնիկ Կողբացին³⁰ և Եղիշեն³¹։ Ընդ որում, երկու հեղինակների մոտ էլ Հնդկաստանի հիշատակությունը վերացական չէ։ Այսպես, օրինակ, Եզնիկ Կողբացին հակադրվելով քաղղեացի փիլիսոփաներին, որոնք մարդկանց ծնունդը կապում էին աստղերի հետ, նրանց տեսակետը համարում է անհիմն և կեղծ։ Իր տեսակետն ապացուցելու համար նա ավելացնում է. «Եւ դարձեալ թէ յաստեղաց էին պատճառս ծննդոց ընդէ՞ր ի Հնդիկս ոչ ոք երբեք սպիտակ ծնաւ. մի՞թէ անդր միայն ոչ էհաս աստղն սպիտակաթոյր և ոչ յայլ աշխարհս աստղն սևագործ եւ ատամունքն Հնդկաց ուստի իցին այնչափ սպիտակ...»³²։

5-րդ դարի հայ հեղինակներից առավել կոնկրետ և արժեքավոր են Աբրահամ Խոստովանողի մոտ պահված տեղեկությունները։ Նրա վկայությունը համաձայն, Հնդկաստանից Հայաստան բերվող ապ-

²⁶ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 226։

²⁷ Ազաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1909, էջ 56, 210։

²⁸ Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, 1912, էջ 112։

²⁹ Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից, Թիֆլիս, 1912, էջ 221—226։ Կաղանկատուացու մոտ այդ դահլիճը հիշվում է «Քատակի հնդուկ» ձևով։ Ղ. Ալիշանը գրում է, որ «Քատակի հնդուկ թուի հնդկի տուն նշանակել (տե՛ս «Հայաստան», Վենետիկ, 1901—1902, Բ, էջ 221)։ Որ այստեղ խոսքը «Հնդկաստան» կամ «Հնդկաստանի նման»-ի մասին է, վեճ չի կարող լինել։ Կարծում ենք, որ «Քատակի հնդուկ»-ը ինչ որ կապ, աղերս պետք է որ ունենա Հնդկաստանի հյուսիսարևելքում գտնվող Օրիսսայի նահանգի Քատակ շրջանի և հին Քատակ քաղաքի հետ։

³⁰ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 108։

³¹ Եղիշեն, Պատմութիւն Վարդանաց, Թիֆլիս, 1913, էջ 76։

³² Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 108։

րանքների շարքում կային գմբուխտ, թոփազ, մարգարիտ, ոսկե-դեն, մետաքս, դեղաբույսեր և դեղամիջոցներ³³:

Հին և միջին դարերում Արևելքում և Արևմուտքում շատ տարածված և մեծ ժողովրդականություն վայելող երկ է եղել «Աղեքսանդրի վարքը», որի զգալի մասը նվիրված է Աղեքսանդր Մակեդոնացու մ. թ. ա. 327 թ. գարնանը Հնդկաստան կատարած արշավանքին: 5-րդ դարում «Վարքը» թարգմանվել է նաև հայերեն և, ինչպես գրում է ակադ. Մ. Աբեղյանը, այն «մեղանում ևս սիրված երկ է եղել»³⁴: Այնքան է սիրված և տարածում գտած եղել այն, որ հետագայում նրա առանձին, հատկապես Հնդկաստանին վերաբերող բաժինը Հայաստանում ենթարկվել է փոփոխությունների, նույնիսկ վերամշակման և հավելումների:

Հայ-հնդկական տնտեսական կապերն ավելի են աշխուժանում 6—7-րդ դդ., երբ Արևելքի և Արևմուտքի միջև ստեղծված քաղաքական լարված պայմաններում ապրանքափոխանակության և միջազգային առևտրի կենտրոն է դառնում շեզոք Հայաստանը: Այդ ժամանակ Հնդկաստանի հետ կապված առևտրի նշանակալից կենտրոններ են դառնում հատկապես հայկական Արտաշատ և Մծբին քաղաքները: Նույն պատմիչների վկայությամբ 410 թվականի նշանավոր պայմանագրով հայկական քաղաքները պաշտոնապես ճանաչվել էին որպես Հնդկաստանից և Իրաքից եկող առևտրի կենտրոններ³⁵: Հայտնի է, որ 564 թվականին Խոսրով Անուշիրվանի (531—579) և Հուստինիանոս I-ի (527—565) միջև կնքված մի այլ համաձայնությամբ Արևելքի և Արևմուտքի միջև ապրանքափոխանակության և առևտրի կենտրոն ճանաչվեց Դվինը³⁶: Նշանավոր հույն պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին (7-րդ դ.), խոսելով հայկական Դվին քաղաքի մասին, որպես առևտրական խոշոր կենտրոնի, հայտնում է հետևյալ հետաքրքիր տեղեկությունը. «Դվինը շատ պտղաբեր, լավ ջուր և բուրավի օդ ունեցող վայր է... բազմամարդ գյուղերը, որոնք իրար կողք կողքի են, զբաղված են առևտրով, որովհետև Հնդկաստանից, հարևան Իբերիայից և պարսիկներից ու հոմեաքներից հպատակ գրեթե բոլոր ժողովուրդներից ապրանքներ են բերում, որոնք այնտեղ վաճառում են»³⁷: Տվյալ ժամանակաշրջանում Դվինից սկիզբ էին առնում հինգ խոշոր առևտրական մայրուղիներ, որոնցից երկուսը գնում էին դեպի Հնդկաստանի և Չինաստանի սահմանները:

Հայ-հնդկական առևտրական հարաբերությունների առարկայական վկայությունները Հայաստանի հնավայրերում հայտնաբերված Հնդկաստանից բերված իրերն են: Անհիմն չէ պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Աբրահամյանի կարծիքը. նա Դվինի պեղումներից հայտնաբերված հնագիտական նյութերի և մատենագրա-

կան տեղեկությունների հիման վրա գտնում է, որ մարզպանական շրջանում Դվինի առևտրականները աշխույժ առևտրական կապերի մեջ են գտնվել Հնդկաստանի հետ³⁸:

Անշուշտ, հայկական քաղաքներում տեղի ունեցող հնդկական ապրանքերի աշխույժ առ ու վաճառքին, հնդիկ և օտար վաճառականներից բացի, մասնակցում էին նաև հայերը:

Ղ. Ալիշանը, հենվելով մեզ անհայտ աղբյուրի վրա, բերել է հետաքրքիր մի փաստ այն մասին, որ լին նշանավոր ճանապարհորդ Հի Ու Ննը 620 թ. Հնդկաստանի հյուսիսում հանդիպել է հայ վաճառականի և նրա հետ գործարք կատարել. «...ղվաճառսն ըստ հաւանութեան քննչաց հասուցանէր զպատուական նիւթսն մինչև յԱրտաշատ»³⁹:

Մեզ հասած միջնադարյան հայկական բժշկական և դեղագործական բովանդակության գրեթե բոլոր ձեռագրերում հիշվում են տասնյակ դեղաբույսեր, դեղանյութեր պատրաստելու այլ միջոցներ, որոնք բերվում էին Հնդկաստանից: Հայ բժիշկներն ու դեղագործները, երբ խոսում են այս կամ այն դեղի մասին, որը բերված է Հնդկաստանից, ոչ միայն արձանագրում են, որ այն հնդկական է, այլև նշում, թե Հնդկաստանի ո՞ր շրջանից է բերված և երբեմն էլ տալիս են դեղանյութի հնդկական անվանումը: Դեղաբուսական արդյունավետության մասին խոսելիս նրանք միշտ որպես օրինակ են բերում հնդիկ բժիշկների կատարած փորձերը, նրանց կարծիքներն ու խորհուրդները: Նման ժողովածուներ կազմելիս հայ հեղինակներն իրենք են խոստովանում, որ մեծապես օգտվել են հնդիկ բժշկական տեղից և դեղագործներից: Պատահական չէ այն հանգամանքը, որ Հնդկաստանից Հայաստան ներմուծվող ապրանքների զգալի մասը կաղմում էին դեղաբույսերը և դեղամիջոցները:

Հնդկաստանից արտահանվող ապրանքների շարքում հայկական աղբյուրները նշում են նաև լիդակը, որը երբեմն հիշվում է նաև «լահոռի» և «ինդիգոն» անուններով:

Հայ, հնդիկ և օտար վաճառականների միջոցով Հայաստանից Հնդկաստան էին արտահանվում գունավոր կաշիներ⁴⁰, դանազան ներկեր⁴¹: Հնդկաստանում մեծ համարում ունեին հատկապես հայկական բազմերանգ ներկերը: Հին հեղինակների վկայությամբ հընդկական մետաքսեղենի և մյուս գործվածքների լավագույն տեսակները ներկվում էին հայկական մուգ կարմիր տորոնով⁴²: Այդ ներկը տվող արմատները շորացվում, կապվում և Հնդկաստան էին տեղափոխվում: Առանձնապես թանկ էր գնահատվում հուշակալոր որդան կարմիրը⁴³: Արար մատենագիր Իսթահրիի վկայությամբ, հայկա-

³⁸ Վ. Ա. Աբրահամյան, Արհեստները Հայաստանում, Երևան, 1956, էջ 16:

³⁹ Ղ. Ալիշան, Սրտական, էջ 434:

⁴⁰ Ղ. Ալիշան, Սրտական, էջ 434:

⁴¹ Прокопий Кессарийский, История войн римлян с персами, книга II, гл. XX.

⁴² Առ, Հայոց պատմություն, հ. 1, Երևան, 1956, էջ 151:

⁴³ Н. А. Караулов, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», т. XXIX, Тифлис, 1901, стр. 25:

³³ Աբրահամ Խոստովանող, Վկայք Արևելքից, էջմիածին, 1921, էջ 59:

³⁴ Մ. Աբեղյան, Երկեր, Երևան, 1970, հ. 9, էջ 123:

³⁵ Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении..., стр. 109.

³⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 810:

³⁷ Прокопий Кессарийский, История войн римлян с персами (пер. С. Дестуниса), СПб, книга II, гл. XXV, стр. 181—182:

կան որդան կարմիր և մյուս ներկատեսակները սկզբում տարվում էին Բարդալի միջազգային շուկան, ապա՝ արտահանվում Հնդկաստան և նրա հարևան երկրները: Նույնը հաստատում է նաև Հեյդը⁴⁴:

Բուսական ներկերից բացի Հնդկաստան և հարևան երկրներ էին արտահանվում նաև հանքային ներկեր⁴⁵: Հայաստանից Հնդկաստան տարվել են նաև քարատեսակներ, որոնց վրա կնիքներ են փորագրվել⁴⁶:

Հայ-հնդկական հարաբերությունների հին շրջանի կապերն ուսումնասիրելու համար մեծ արժեք ունի 7-րդ դարի հայ աշխարհագրագիտական Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ը⁴⁷: Շիրակացին իր այդ աշխատության մեջ հատուկ հատված է հատկացրել Հնդկաստանին: Շիրակացու կողմից Հնդկաստանի աշխարհագրությունը նկարագրությունը, փաստական նյութի հավաստիության մասին չի հիշում ժամանակի մյուս աղբյուրներին:

Ըստ Շիրակացու ներկայացման (որն, անշուշտ, նաև 7-րդ դ. Հնդկաստանի մասին Հայաստանում եղած պատկերացումն էր) Հնդկաստանը սահմանակից է Չինաստանին և Պարսկաստանին: Նա Գանգես գետով բաժանվում է երկու մասի, արևելյան մասում ապրում են հիսուսներ, արևմտյան մասում՝ յոթանասուներկու ժողովուրդներ: Հնդկաստանի բավականին ճիշտ աշխարհագրական պատկերը տալուց հետո, հայ գիտնականը տալիս է նաև երկրի կենդանական և բուսական աշխարհի համառոտ նկարագրությունը:

Հայ-հնդկական պատմության համար Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ում բերվող տեղեկություններից մեծ արժեք ունի հատկապես նրա վերջին մասը, որը նվիրված է Հնդկաստանի տնտեսությանը և առևտրին:

Շիրակացու «Աշխարհացույց»-ի Հնդկաստանին և Չինաստանին նվիրված մասերը վերջերս գրավել են իտալացի հետազոտող Ե. Գ. Կարոլոնայի ուշադրությունը: Նա սովյալ մասերում հանդիպող բոլոր անունները, տերմինները, ապրանքների տեսակները և այլն, համեմատելով տասնյակ աղբյուրների հաղորդումների հետ, եկել է այն եզրակացության, որ Շիրակացու հաղորդած փաստերն ինքնուրույն են, հավաստի և արժեքավոր՝ 6—7-րդ դդ. Հնդկաստանի և Չինաստանի հետ կատարվող առևտրի պատմության ուսումնասիրության համար⁴⁸:

Շիրակացին Հնդկաստանին անդրադարձել է նաև իր «Տիեզերագիտություն և տոմար» աշխատությունում:

Հայ գիտնականն իր աշխատություններում մի շարք անգամներ ևս այս կամ այն կապակցությամբ, անդրադարձել է Հնդկաստանին: Ամենից ուշագրավը, անշուշտ, այն է, որ Շիրակացին հնդիկներին հիշում է հույների, երբայցեցիների, լատինների և մյուս այն ժողովուրդների շարքում, որոնք Հայաստանում ճանաչված էին որպես գիր ու գրականություն ունեցող ժողովուրդներ⁴⁹:

Անանիա Շիրակացուց բացի հնդիկներին հույների և հռոմեացիների կողքին, որպես գիր ու գրականություն ունեցող ժողովուրդ, հիշում է նաև միջնադարյան մի այլ հնդիկական՝ Առնոթ Պատմիչը (8-րդ դ.)⁵⁰:

Մինչև 8-րդ դ. հայ-հնդկական հարաբերությունների պատմությանը վերաբերող բոլոր տեղեկությունները խոսում են միայն հայ վաճառականների երթևեկելի և ոչ այնտեղ մնալու և գաղթավայր ստեղծելու մասին: Հայ վաճառականը, գրում է Ալիշանը, «որ գնայի Հնդկաստան, տեղն կենալու համար չէ երթալ, այլ վաճառ առևտուր առնէ իրենանց, բեռն կապէ ոսկի, արծաթ, ակն և մարգարիտ և ծանր բեռնով դառնայ ի հայրենի տուն»⁵¹:

Հայ-հնդկական փոխհարաբերությունների որակապես նոր փուլն սկսվում է, երկու ժողովուրդների կապերն ու առնչումներն ավելի են աշխուժանում և ավելի զործնական դառնում, երբ հնդկական հյուրընկալ հողում սկսում են հաստատվել սկզբում առանձին հայ անհատներ, ապա հայ ոչ ստվար փոքրիկ գաղթօջախներ:

Հնագույն տեղեկությունը Հնդկաստանում հաստատված առաջին հայի մասին կապված է այդ երկրում առաջին քրիստոնյա համայնքի հիմնադրման պատմության հետ:

Ըստ պահպանված տեղեկությունների, հայազգի մեծահարուստ վաճառական Քովմաս Գանան ցամաքային ճանապարհով հասնում է Մայրաքարի ծովեզերքը, կարողանում է այնտեղ ձեռք բերել հնդիկ կառավարի Շիո Ռամի հովանավորությունը և թուլյությունը առևտրով զբաղվելու համար: Հետագայում, օգտվելով տեղի կառավարողների հովանավորությունից, նա հոգևորականներ է հրավիրում Հնդկաստան և սկսում քրիստոնեությունը քարոզել տեղի հնդիկների շրջանում, կառուցում առաջին քրիստոնյա եկեղեցին, հիմնում դպրոցներ և այլն⁵²:

Եվրոպական գրեթե բոլոր ուսումնասիրողները Հնդկաստանում քրիստոնեության տարածման պատմության մասին խոսելիս անհրաժեշտ են համարում նշել, որ Քովմա Գանան հայ է եղել և, որ

⁴⁴ W. Heud, Histoire du commerce de la Navigastion des ancents, p. 52.

⁴⁵ Т. Халатяни. Очерки истории Армении, М., 1910, стр. 170; В. Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, М., 1910, стр. 32.

⁴⁶ St'e W. Heud, Histoire du commerce du Levant, Leipzig, 1929, vol. II, p. 609.

⁴⁷ Պրոֆ. Ա. Գ. Արամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 353:

⁴⁸ E. R. Cardono, L'Indie et la Cina seconde l'Ashearazyite. «Armenia» (Moleages d'etudes arméniennes), Sant Lasare, Venese, 1969, p. 81—87.

⁴⁹ Պրոֆ. Ա. Գ. Արամյան, նշվ. աշխ., էջ 362:

⁵⁰ Պատմութիւն Առնոթայ մեծի վարդապետի հայոց, 1887, էջ 108:

⁵¹ Ալիշան, Միսական, էջ 406:

⁵² Զ. Գ. Ազնեց, Աշխարհագրութիւն... Վենետիկ, 1806, հ. Գ, էջ 119: Ա. Ալիշան, Միսական, էջ 466: Ք. Աբ. Գուշակեան, Հնդկահայը, Երուսաղեմ, 1941, էջ 49 (տե՛ս նաև նրա հոդվածը «Կոչնակ Հայաստանի», Նյու-Յորք, 1929, № 9): Ա. Ալվոյանեան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, հ. Ա, էջ 139:

նա 8-րդ դ. եկել է Հնդկաստան, հաստատվել Մալբարյան ծովափում⁵³։

1515—1518 թթ. ընթացքում Հնդկաստանում եղած Ալվարո Պենտեդոն Պորտուգալիայի թագավորին գրած իր մի նամակում թուլմայի համայնքի քրիստոնյաների մասին գրում է. «Թուլմային հետևող քրիստոնյաների այստեղ հաստատվելը տեղի է ունեցել հետևյալ կերպ. Կրանագործի մի տարեց հայ վաճառական, որը հայրենիք վերադառնալու ոչ մի հույս չուներ, մնաց այնտեղ. նա այդ վայրերի կառավարիչից մի ամայի հողակտոր գնեց և հաստատվեց մշտական բնակություն»⁵⁴։

Մի այլ պորտուգալացի հեղինակ Ֆրանցիսկո դե Սուզան, գրում է, որ «Այս հայր բազմաթիվ ժառանգներ ուներ...», որոնք ապրում էին Կրանագործում, Կատուրում, Կոտեդում, Դիամապուրում և այլուր։ Ֆ. դ' Սուզայի նույն գրությունից երևում է, որ Մալբարում թուլմա Գանանից և զավակներից բացի կային բազմաթիվ այլ հայեր։

Արևելքում քրիստոնեության տարածման պատմությունը ուսումնասիրող Ռ. Կոլինզը գտնում է, որ «Հայ խոշոր վաճառական թուլմա Գանան ծնունդով եղևիացի է։ Նա թուլմա Գանանին համարում է Վասկո դ' Գամայից 800 տարի առաջ Հնդկաստանում գործած ամենից խոշոր օտարագրի գործիչներից մեկը»⁵⁵։

Ուսումնասիրողները տարբեր կարծիք են հայտնում Գանանի Հնդկաստանում հաստատվելու և նրա քարոզչությունների ժամանակի մասին։ Այսպես, օրինակ, Գ. Ազոնցը, Ղ. Ալիշանը, Թ. արք. Գոտակյանը, Ա. Ալպոյաճյանը և ուրիշներ⁵⁶ գտնում են, որ այն պետք է տեղի ունեցած լինի 7-րդ դարում։ Մենք ավելի հավանական ենք համարում Գ. Գիրբոնի, Ա. դ'Անվիլի, Մ. Սեթի, Ռ. Քոլինզի և Ժ. Գրուզեի, Ա. Բազիլի և «Հնդկաստանի արխիվների տեղեկատու» ամսագրի հաղորդած ժամանակը՝ 8-րդ դ., ավելի կոնկրետ՝ 780 թվականը⁵⁷։

Մի կողմ թողնելով թուլմա Գանանի քարոզչությունը, որին տասնյակ էջեր են նվիրել հատկապես եվրոպական կաթոլիկ ուսումնասիրողները, նշենք մեզ համար շատ կարևոր այն հանգամանքը, որ Հնդկաստանի խորքերը տանող ճանապարհը հայերի համար արդեն «գտնված էր, և որ 8-րդ դ. վերջերից սկսած առան-

ձին հայեր արդեն հաստատվում էին Հնդկաստանում։ Իրավացի են այն հեղինակները, որոնք ենթադրում են, որ Գանանն էր առաջիններից մեկը, որ ճամփա հարթող եղավ Հնդկաստան գնացող բազմաթիվ հայերի համար։

Վ. Գուրկո-Կրյաժինը Հայաստանի դերը միջազգային առևտրում սկսած 10-րդ դարից համարում է բացառիկ։ Այս շրջանի հայ-հնդկական առևտրական կապերի ապացույց կարող է հանդիսանալ Մատթեոս Ուսնայեցու (12-րդ դ.) վկայությունն այն մասին, որ Մմբատ Բագրատունի թագավորն իր մայրաքաղաք Անիի նշանավոր Կաթողիկե մայր տաճարի համար Հնդկաստանից բերել է տալիս «Ընդ բիւր»⁵⁸ տեք գանձոց...» բյուրեղապակյա շքեղ մի կանթեղ⁵⁹։

Հայ-հնդկական հարաբերությունների մասին հետաքրքիր տեղեկություններ պահվել են հայկական ձեռագիր աղբյուրներում։

Նման արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի յոթ տարբեր ձեռագրերում պահպանված «Անուն քաղաքաց Հնդկացն և Պարսիցն» վերնագրի տակ հանդիպող արժեքավոր մի բնագիր։

Նրանցից հնգույնը՝ Մատենադարանի № 1898 ձեռագիրը, որը 12-րդ դ. ընդօրինակություն է, խոսում է այն մասին, որ այս բնագիրը պետք է գրված լինի ավելի վաղ։ «Ուղեգրության» 13-րդ դարից առաջ գրված լինելու մասին է խոսում բնագրում պահպանված փոքրիկ մի ակնարկ այն մասին, որ «...Մահմուտ Սուլտանն է զիրենք հարկատու արարել և հաւանեցուցել»։

Հայտնի են դեպի Հնդկաստան արշավանք կազմակերպած մի քանի Մահմուդներ։ Նրանցից առավել հայտնին և սուլթանը՝ դա Մուհամմադ Ղազնևին էր (998—1030), որը նվաճեց Հյուսիսային Հնդկաստանը և հարկադրեց։ Կարծում ենք, որ խոսքը այս Մուհամմեդի մասին է։

Թյուրիմացություն առաջացնել չի կարող բնագրում հանդիպող «Մանմուտ սուլթանն է գիրենն քարկատու արարել և հաւանեցուցել են ամբ 92 (600)» տողը։ Տեղի է ունեցել բնագրային պարզ աղավաղում, ընդօրինակող գրիչը «92»-ն սխալմամբ արտագրել է «92» ձևով և («92»-ն) 100-ը դարձել է «92» 600։ Մատենադարանի ձեռագրից մեկում՝ (№ 5950) պահպանվել է ճիշտ ձևը. «...ամբ 92»։ Ստացվում է, որ հայ ճանապարհորդը Հնդկաստանում եղել է Մուհամմադ Սուլթանի կողմից այն գրավելուց մոտավորապես 100 տարի անց՝ 1106 թվականից հետո։ Հայտնի է, որ Ղազնևիների իշխանությունը ընկել է 1061 թ.։ Ուրեմն, հայ ճանապարհորդը Հնդկաստանում եղել է և իր ուղեգրությունը գրել է 1106—1161 թթ. միջոցին⁶⁰։

⁵³ M. J. Seth, Armenians in India, p. 612-615, F. Gibbon, The Decline and fall of the Empire, London, 1913, v. II, p. 54.

⁵⁴ Ռ. Կյոպֆենկյան, Հնդկահայերի պատմությունից, Երևան, 1973, էջ 16—17։

⁵⁵ R. Collins, Misonary Enterprise in India, p. 26.

⁵⁶ Զ. Գ. Ազոնց, Աշխարհագրություն, 4. Գ, էջ 119։ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 466։ Թ. արք. Գուլակեան, Հնդկահայեր, էջ 48։ Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, 4. Ա, էջ 138։

⁵⁷ E. Gibbon, The Decline and Fall of the Roman Empire, London, 1915, vol. V, pp. 54—55. A. D. Anville, Edaircissements sur l'Indie, p. 125. M. J. Seth, Armenians in India, Calcutta, 1952, p. 617. «Journal Asiatic Society of Bengal», Calcutta, 1834, p. 14. «Հարթոնք», Բելյուս, 1956, № № 133—134։ A. Basil, Armentans settlements in India, Calcutta, 1968, p. 44.

⁵⁸ Պրոֆ. Լեոն «Ընդ բիւր»-ը կարդում է «Ը բիւր» և ենթադրում, որ Անիի տաճարի բյուրեղապակյա շաշը գնվել է «Ը բիւր» (80000) ոսկով, որն, անշուշտ, թյուրիմացություն է։

⁵⁹ Մատթեոս Ուսնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 280։ (Ի դեպ, այդ շահի մնացորդները պահվում են Երևանի Պետական պատմական թանգարանում)։

⁶⁰ Այս բնագիրն ունեցել է մի քանի հրատարակություն։ «Ուղեգրության» մեզ հասած հնագույն տեքստը ուսումնասիրությամբ, ծանոթագրություններով և ռուսե-

Անանուն հեղինակի այս գործը թեև վերնագրված է «Անուն քաղաքացն Հնդկացն և Պարսիցն», բայց իրականում այն ամբողջապես պարունակում է Հնդկաստանի քաղաքների նկարագրությունը:

Տվյալ բնագրից երևում է, որ այն կազմող հայ հեղինակը մի քանի անգամ Հնդկաստան այցելած վաճառական է, նրա քաղաքների, առևտրա-տնտեսական կյանքին քաջածանոթ մի անձնավորություն:

Անանուն հայ ճանապարհորդը առևտրի նպատակով, ինչպես երևում է, եղել է կահոռ, Քաշմիր, Բանգալուր և այլ քաղաքներում, Հնդկաստանի արևմտյան ափով իջել Մալաբար, ապա անցել հարավային Հնդկաստան և հասել մինչև Ցելլոն կղզին: Ցելլոնից նա Հնդկաստանի արևելյան ափերով բարձրացել է մինչև շինական թահմանը և Պարսկաստանի վրայով վերադարձել հայրենիք: Անանուն ճանապարհորդը նկարագրել է մի քանի տասնյակ հնդկական քաղաքներ: Նա տվել է այդ քաղաքների իրար հետ կապող ուղիները և նրանց միջև գտնվող հեռավորությունը: Հատկապես նա ուշադրություն է դարձրել Հնդկաստանից արտահանվող և Հնդկաստան ներմուծվող ապրանքների վրա: Շեշտելով առևտրական խոշոր կենտրոնները, նա տեղեկություններ է հաղորդել հնդկական քաղաքներում վաճառվող ապրանքների, նրանց տեսակների և որակի մասին: Համառոտ տրված են տեղեկություններ նաև ծովային առևտրի ուղիների մասին:

Ուշագրավ է, որ հայ ճանապարհորդը որոշ տեղեկություններ է հաղորդում նաև իր այցելած քաղաքների բնակիչների լեզվի, հավատալիքների և նրանց սովորույթների մասին:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ այս ճանապարհորդը միակ հայը չէր, որին ծանոթ էին Հնդկաստանն ու նրա տնտեսական բույր զարկերակները: Նման շատ հայ վաճառականներ այդ ժամանակ լինում էին Հնդկաստանի գրեթե շատ թե քիչ խոշոր, առևտրական նշանակություն ունեցող քաղաքներում և իրենց համար առավել շահավետ ձեռնարկներ փնտրում, հնդկական ապրանքները հասցնում Հայաստան և այլ երկրներ:

Հայ և օտար աղբյուրների վկայության համաձայն, տնտեսական-առևտրական սերտ հարաբերություններ են եղել նաև Կիլիկյան Հայաստանի ու Հնդկաստանի միջև (12—13-րդ դարերում): Թե ինչպիսի պատկերացում ունեին Հնդկաստանի մասին Կիլիկյան Հայաստանում, այդ երևում է Հեթում թագավորի նշանավոր «Պատմութիւն»-ից, ուր հեղինակն առանձին գլուխ է նվիրել Հնդկաստանին:

Կիլիկիահայերի պատկերացմամբ, Հնդկաստանը երկայնաձիգ մի երկրամաս է՝ տարածված օվկիանոսի մեջ: Նրա ափերը ողողում են Հնդկական ծովի ջրերը, հյուսիսից նա ահամասկից է Պարսկաստանին, հարավային ափերի մոտ ունի բազմաթիվ կղզիներ: Հեթումը և առանձին ուշագրություն է դարձրել Հնդկաստանի տնտեսական կյանքի և առևտրի վրա: Ինչպես երևում է նրա հաղորդու-

մից, կիլիկիահայերը Հնդկաստանից հիմնականում ներմուծել են թանկագին քարեր և դեղաբույսեր: «Յայնմ նահանգի (խոսքը հյուսիսային Հնդկաստանի մասին է—Ռ. Ա.) գտանին քարինք պատուականք... անդ գտանին ակունք պատուականք, մարգարիտ և ոսկի և բազում տեսակ դեղորէից, զոր բազում անգամ առեալ բերեն մարդիկ այս արշարհի» (այսինքն Կիլիկյան Հայաստան—Ռ. Ա.)⁶¹:

Ստ. Պալասանյանը խոսելով կիլիկիահայերի առևտրական և տնտեսական կապերի մասին, գտնում է, որ նրանք զգալի դեր էին խաղում նաև Եվրոպայի և Հնդկաստանի միջև կատարվող առևտրում⁶²:

Եվրոպայի և Հնդկաստանի միջև առևտրական, տնտեսական կապերում կիլիկիահայերի դերն առավել զգալի դարձավ Բաղդադի անկումից հետո, երբ Այասը դարձավ Միջին Արևելքի ապրանքափոխանակության խոշոր կենտրոններից մեկը: Պրոֆ. Գուլիեմը, որը Կիլիկյան Հայաստանը համարում է «Ասիայի նախագուռ» և շեշտում այն փաստը, որ Կիլիկիայի հայկական քաղաքները «աշխուժածավալ օջախներ են հանդիսացել Հնդկաստանից եկող և այլուր զնացող առևտրի համար»⁶³:

Պրոֆ. Գ. Գ. Միքայելյանը բերելով Կիլիկյան Հայաստանի շուկաներում վաճառվող հնդկական ապրանքների ցուցակը, գրում է, որ Հնդկաստանից և արևելյան երկրներից բերված պերճանքի այդ ապրանքները նախատեսված էին ոչ միայն Կիլիկիայի հայ ավագանու սպառման, այլ նաև արտահանման համար⁶⁴:

Կիլիկյան Հայաստանի և Հնդկաստանի տնտեսական կապերի ապացուցող հետաքրքիր փաստ կարող է հանդիսանալ Թովմաս Կիլիկեցու⁶⁵ «Տեսակ աշխարհաց և հանգամանք երկրին» մատյանը⁶⁶: Մեզ հետաքրքրող հարցերի համար նա ունի որոշակի արժեք, քանի որ այնտեղ Հնդկաստանին նվիրված հատուկ բաժնում թրվարկվում են այն ապրանքները (ոսկի, մարգարիտ, գոհարեղեն, բազմաթիվ համեմունքներ և խնկեղեն), որոնք բերվում էին Կիլիկիա:

Ի միջի այլոց, պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ հայերից բացի կիլիկյան քաղաքներ, հատկապես Այաս ապրանքներ էին բերում նաև հնդիկ վաճառականները:

1271 թվականին Կիլիկիա այցելած Մարկո Պոլոն վկայում է, որ կիլիկյան շուկաները ողողված էին Հնդկաստանից և այլ վայրե-

⁶¹ Հեթում Պատմիչ, Պատմութիւն թաթարաց, Վենետիկ, 1842, էջ 11:

⁶² Ստ. Պալասանեան, Պատմութիւն հայոց սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1902, էջ 398:

⁶³ «Բաղմավեպ», Վենետիկ, 1886, էջ 292—303:

⁶⁴ Г. Микаелян, История Киликийского армянского государства, стр. 123.

⁶⁵ Թովմաս Կիլիկեցու ապրած ճիշտ ժամանակը հայտնի չէ: Գ. Ալիշանը ենթադրում է, որ նա ապրած պետք է լինի 14-րդ դ. (տե՛ս «Սիսուան», Վենետիկ, 1885, էջ 9):

⁶⁶ Բնագրերը պահպանվում են Մատենադարանի Ձ Ձ, 1518 (163ա—165ա) և 1770 (87բ—90բ) ձեռագրերում: Բնագիրը հրատարակված է տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1972, № 8, էջ 275—285:

րեն թարգմանություն (Թարգմանությունը մասնակցել է Ս. Ս. Արևշատյանը) հրատարակել ենք մենք. տե՛ս «Армянский путеводитель по Индии XII века» («Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, № 4, էջ 317—328):

րից բերված ապրանքներով: «Այստեղ օտարերկրյա ապրանքների համար գալիս են լատինական վաճառականները: Նրանք այստեղ գնում են թանկագին քարեր, որոնք այստեղ շատ են»⁶⁷:

13-րդ դարի վերջին և 14-րդ դ. սկզբներին Այաս—Քավրիզ—Հնդկաստան ուղին ավելի մեծ նշանակություն սկսեց ստանալ: Նրա շահավոր Մարինո Մանթոնի իր «Նաշակիրների կողմից սուրբ վայրերը նվաճելու և պահպանելու գաղտնի գիրք» աշխատության 2-րդ հատորում եվրոպական վաճառականներին խորհուրդ է տալիս Հնդկաստան գնալիս օգտվել Կիլիկիայով անցնող ճանապարհից և ցանկալի համարում հնդկական ապրանքները գնել կիլիկյան շուկաներում: Վ. Հեյդը նույնպես հաստատում է նշված փաստերը⁶⁸:

Նույն Վ. Հեյդը անդամ բերել է Այասում և նրա շրջակայքում հնդկական ապրանքներից գանձվող առևտրամաքսերի չափերը⁶⁹:

Հայտարարվող առևտրում կարևոր դեր ունեին Կիլիկիայի նաև Տարսոս, Կոռիկոս և մյուս նախահաստալիս քաղաքները:

Մեզ հասած սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից երևում է, որ կիլիկյան շուկաներում ոչ միայն հայերը, այլ նաև օտարերկրացիները 15-րդ դարում գնում էին Հնդկաստանից բերված «...ազնիւ քարեր, թանկագին մարգարիտներ, օֆիրի ոսկի»⁷⁰, մաքուր արծաթ, դարմանահարաչ բեհեզ, ոսկեհյուս դիպակներ, որը թագավորական զգեստ է դառնում, զանազան բուրումնավետ ծխելիքներ, ոսկյա ապարանջաններ, (թանկարժեք) քարերով զարդարված գոտիներ, ոսկեհյուս հագուստներ, մարգարտաշատ պսակներ⁷¹ և այլն:

Կիլիկիայի Սմբատ III թագավորի հրամանով նշանավոր ասորի բժիշկ Ֆարաջը և Քորոս քահանան 1295—1296 թթ. անասնաբուժական ձեռնարկ կազմելիս մեծապես օգտվել են նաև հնդիկ անասնաբույժների աշխատանքներից⁷²:

Ի դեպ, ավելի ուշ մեկ այլ հայ գիտնական՝ Աբրահամ Պոլսեցիին (16—17-րդ դդ.) տարբեր լեզուներից քաղել և իր անձնական

դիտողությունների հիման վրա գրել է հետաքրքիր մի աշխատություն՝ նվիրված կենդանական և բուսական աշխարհին⁷³: Նրա մեջ ամենից ընդարձակ բաժինները նվիրված են Հնդկաստանի կենդանական, բուսական աշխարհին և հանքատեսակներին:

Հայ բժիշկների շարքում մեկ հետաքրքրող հարցի վերաբերյալ ամենից հարուստ հիշատակություններ հանդիպում են հայ նշանավոր մեկ այլ բժշկագետի՝ Ամիրդովլաթ Ամասիացու մոտ:

Հնդկաստանից Հայաստան բերվող դեղամիջոցների մեջ նա հատկապես նշում է բուսական դեղամիջոցները, որոնց թիվն անցնում է հիսունից: Առանձին դեղարույաները նկարագրելիս բերված են հնդիկ բժիշկների կարծիքները:

«Օգուտ բժշկութեան»-ի մեջ պահվել են առանձին հետաքրքիր փաստեր, որոնք խոսում են այն մասին, որ այդ դեղամիջոցները Հայաստան էին հասնում ոչ թե երկրորդ ձեռքի, այլ հայ վաճառականների միջոցով: Ամիրդովլաթը բերել է իր գրույցն այդ վաճառականների հետ, որը նրանցից աշխատել է իմանալ բերված դեղամիջոցների վայրը, նրանց հնդկական անվանումը, նրանց շտաբրած վիճակի նկարագրությունը, չափը, գույնը և այլն:

Այստեղ չենք թվարկում Հնդկաստանից բերվող համեմունքների և խնկերի տեսակները: Մի քանի հարյուրի են հասնում Հնդկաստանից բերվող կենդանական և հանքային ծագում ունեցող դեղամիջոցները:

Հետագայում, երբ հնդկական հողի վրա հաստատվել սկսեցին մնայուն հայկական գաղթօջախները, բնականաբար, հայերի հետաքրքրությունը դեպի հնդկական բժշկությունն ու դեղամիջոցներն ավելի աճեց: Հայերը հենց Հնդկաստանում մեծապես օգտվելով տեղական և հայ բժիշկների աշխատություններից, կազմել են մի շարք բժշկարաններ: Նման մի բժշկարանի վերաբերյալ, որ գրված է 1600 թ. Սուրաթում Ալեքսիանոս անունով մի հայ բժշկի կողմից, հիշում է «Աղզասեր»-ը⁷⁴:

Գարձյալ Սուրաթում հայ բժիշկ Գրիգորիսը կազմել է մեկ այլ «Բժշկարան»: Գլխավորապես վիրաբուժությանը, մասամբ նաև մաշկային հիվանդություններին նվիրված այդ «Բժշկարանը» նա կազմել է, թարգմանելով հնդկերեն բժշկարաններից: «Բժշկարանը» կազմելու ժամանակը հայտնի չէ: Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում է նրա մի ընդօրինակությունը՝ կատարված 1691 թ. նույն Սուրաթում⁷⁵:

Հայկական ձեռագրերում հնդկերենից առնված բազմաթիվ դեղամիջոցների դեղատոմսերից բացի հանդիպում ենք նաև այլ կարգի, հատկապես քիմիական դեղատոմսերի: Այսպես, օրինակ, 17-րդ դ. հնության մի ձեռագրում պահպանվել են հնդիկ քիմիկ Հինդու Շելիսի սաթ պատրաստելու խրատները և այլն:

⁷³ Առ, Պատմութիւն Հայոց, հ. Բ, էջ 421, 422—426, Ավ. Տեր-Պողոսյան, Բիւրոգրական մտքի պատմությունը Հայաստանում (հնագույն ժամանակներից մինչև 18-րդ դ.), Երևան, 1960, էջ 436—437:

⁷⁴ «Աղզասեր», Կալկաթա, 1845:

⁷⁵ Այս բնագիրը պահվում է ՀՍՍՀ Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3079 ձեռագրում, այն հրատարակված չէ:

⁶⁷ Марко Поло, Путешествие, II., 1940, стр. 17.

⁶⁸ W. Heyd, Histoire du commerce du Levant, t. II, p. 85.

⁶⁹ Նույն տեղը:

⁷⁰ Ինչպես նշում է պրոֆ. Գ. Միրայելյանը, Օֆիր երկրի տեղը պարզված չէ: Ուսումնասիրողների մի մասը Օֆիրը փնտրում է Հնդկաստանում, մյուսները նույնպես են եզրակացնում Պոնտոսի հետ: Նույնիսկ փորձեր են եղել ապացուցելու, որ Օֆիրը դա Հարավային Աֆրիկան է և այլն (տե՛ս Գ. Միրայելյան, նշված աշխատանքը, էջ 190): Այս հարցի մասին խոսելիս մենք ժամանակին ենթադրաբար գրել ենք, որ «Օֆիրը Հնդկաստանից դուրս փնտրելը իմաստ չունի, քանի որ Օֆիրի ոսկին հիշվում է Հնդկաստանից բերվող ապրանքների շարքում: Միայն վերջերս մեզ հաջողվեց պարզել, որ Օֆիրը, որի տեղագրման վերաբերյալ վեճեր կան, այդ աղավաղված Սաֆիրն է (կենտրոնական Հնդկաստանը՝ Գեկան): Ի դեպ, ինչպես տեսանք, այն հիշու կերպով հիշվում է Աբրահամ Խոստովանողի մոտ (տե՛ս Աբրահամ Խոստովանող, Վկայք Արևելից, էջ 59):

⁷¹ Н. Я. Марр, Сборник притч Вардана, СПб, 1890, стр. 382.

⁷² Հր. Անախյան, Յուդակ հայերեն ձեռագրաց Քավրիզի, Վենետիկ, 1910, էջ

Բուրժուական պատմագրության ներկայացուցիչները, ինչպես հայտնի է, Հնդկաստանի գաղութացման արյունալի ընթացքը ներկայացնում են այնպես, որ իբր թե «քաղաքակիրթ» եվրոպացիները Հնդկաստան եկել են խաղաղասիրական առաքելությամբ, միայն ու միայն առևտրի և «Ասիայի այս բարբարոս մասում քաղաքակրթություն և քրիստոնեություն տարածելու» նպատակով: Նրանք Հնդկաստանը ներկայացնում են որպես բարբարոս ցեղերի միջև շփման արդյունք պատերազմների մի թատերաբեմ՝ հեռու մշակույթից և քաղաքակրթությունից:

Կարծես հնդիկ ժողովրդի հասցեին տարածված այս հերյուրանքները հերքելու նպատակով միջնադարյան անանուն մի հեղինակ, օգտվելով հայ և օտար աղբյուրներից, մեզ է թողել փոքր, բայց մեծարժեք մի աշխատություն՝ «Նորագույն իրա և արմանք որ կայ երկրից մարդիկը պրակմանք անուն» վերնագրով⁷⁶: Մեզ հետաքրքրող բնագիրն ավելի հին է, քան ձեռագրի գրության թվականը: Այն, դատելով լեզվից, կարելի է թվագրել 13—14-րդ դարերին:

Բնագիրը կազմող հայ հեղինակը նպատակ է ունեցել հայրենակիցներին ներկայացնել հնդիկ բրահմաններին, նրանց սովորությունները, վարք ու բարքը, կենցաղը: Աշխատությունը կազմված է գործնական նպատակով: Հնդկաստան գնացող ուղևորը պետք է լավ իմանար ոչ միայն դեպի այն տանող ուղիները, նրանց վրա գտնվող քաղաքներն ու ավանները, այնտեղ տարվող արտահանվող ապրանքները, այլ նաև՝ տեղացիների կրոնը, վարքն ու բարքը և սովորությունները: Հնդիկ բրահմանները, ըստ այս բնագիրը կազմող հեղինակի. «...մաքուր և պարզ, այսինքն՝ սայեա կենօք ապրին, ոչ ոք ի նոցան է ըմբռնէ նի յանպատշաճ իր, ոչ ինչ ցանկա ոք, փափազի աելի առև, զոր բնութիւն կրէ, այսինքն՝ զօր բնական է և ոչ զազիւրդն»: Ըստ «Նորագույն իրա արմացքի...», հնդիկ բրահմանները ըստ այս բնագրի, «Զրահս, որ է սլէհս՝ ոչ բառնան, ի պատերազմ ոչ ելանեն, և ոչ մղեն պատերազմունս, այլ խաղաղութեամբ վարին: Ոչ ունին պետս դատաստանի. վասն զի մէկ-մէկի ուժ չեն անիլ, ոչ կուրիլ, ոչ ի դատաստան գնալ: Ոչ գոչ նոքօք տեսութիւն խաղուց, որ արշամունք ձիոց, կամ հեծման, կամ հետևակ խաղ կամ թամաշանի առնուլ»⁷⁷: Հնդիկ բրահմաններին նվիրված այս բնագրից բերենք մի փոքրիկ հատված և վերջացնենք. «Սայայ և պարզ է առ նոսա խօսիլն է ընդ միմեանս, և ոչ գայ ի խօսս նոցա խաբել. կամ կամ հեղել, կամ սուտ ասել. այլ հասարակաղ է ամենեցուն նոցա միանգամայն ուղել և ըղորդել. և ոչ ստել»⁷⁸: Ահա այսպես ջերմ և օբյեկտիվ է ներկայացրել հնդիկ բրահմաններին բնագրի կազմող հայ հեղինակն իր հայրենակիցներին:

Միջին դարերում ավելի են ընդարձակվում հայ վաճառականների գործունեության շրջանակները: Այն իր մեջ էր առնում գրեթե ողջ Ասիայի և Եվրոպայի երկրների առևտրական կենտրոնները: Հայ վաճառականներին անհրաժեշտ էին նոր ժամանակի պահանջ-

ները բավարարող «Աշխարհացույց»-ներ, որոնք յուրատեսակ ուղեցույց-տեղեկատուներ հանդիսանային աշխարհի այս կամ այն երկրի, այնտեղ տանող ճանապարհների, նրանց ասորախմենտի, գնի վերաբերյալ: Նման «Աշխարհացույց»-եր կազմող հայ հեղինակներն աշխատել են բավարար տեղեկություններ հաղորդել առանձին երկրներ բնակիչներին, նրանց վարք ու բարքի, սովորությունների, հավատքի մասին և այլն:

Այս կարգի «Աշխարհացույցներ» հեղինակներն իրենց անձնական դիտարկումներն արձանագրելուց բացի, երբեմն օգտվում էին իրենց հայրենակիցների հաղորդումներից: Առանձին դեպքերում նրանք օգտվել են նաև ձեռքի տակ եղած հայ և օտար լեզուներով կազմված «Աշխարհացույց»-երից: Մեզ հասած նման «Աշխարհացույց»-ներում առաջնակարգ տեղ է հատկացված լինում Հնդկաստանին: «Աշխարհացույց»-երի այդ բաժինը, համեմատած մյուս բաժիններին, առավել մանրամասն է լինում և ընդարձակ:

Նման «Աշխարհացույց»-երից կարելի է հիշատակել ՀՄՄՄ Մաշտոցյան Մատենադարանի № 5026 ձեռագրի բնագիրը: Այս «Աշխարհացույցի» հեղինակը Հնդկաստանը համարում է Ասիայի «ամենից մեծ քաժիններից մեկը: Նա բավականին մանրամասն և ճշտորեն է նկարագրում Հնդկաստանի աշխարհագրական դիրքը, նրա սահմանները, ափերը ողողող ջրերը, ապա անցնում նրա բնության, կլիմայի, կենդանական աշխարհի ուշագրավ նկարագրությանը:

«Աշխարհացույց»-ը կազմող հեղինակը հատուկ տեղ է տվել հնդիկների մարդաբանական կառուցվածքի նկարագրությանը՝ հերքելով Հնդկաստանից դուրս հնդիկների վերաբերյալ տարածված անհիմն առասպելները: Հնդիկների մասին իր լսած և կարգացած լեզբները «յոյժ տարակոյս բանք» համարելով և դրանք հերքելուց հետո հեղինակը շեշտում է, որ իր նկարագրածը, այն է՝ «զորն որ տեսեալ եմք, զորն, լսեալ եմք»: Ըստ հեղինակի, հնդիկները «խիստ իմաստուն են, խելոք և առատամիտք, զի գիտակ են ամենայն ազգ արհեստից և իմաստունութեանց: Ի բոլոր Արևելեան աշխարհն քան զսոքա ճարտար և հասկացող ոչ գոն...»: Հնդկաստան գնացող հայ վաճառականին առաջին հերթին անշուշտ, հետաքրքրում էր, թե ո՞ւմ հետ է գործ ունենալու իր գործարքները կատարելիս: «Աշխարհացույց»-ում կա նաև այդ հարցի պատասխանը. «եւ յորժամ առ և տուր առնին, խոնարհութեամբ և նուազաբար քաղցր ձայնիւ խօսին, որ լսողն քաղցրագոյն երևի»:

Բուն Հնդկաստանի նկարագրությունն ավարտելուց հետո «Աշխարհացույց»-ի հեղինակն անցել է նրա հարավային շրջանների և կղզիների նկարագրությանը՝ շեշտված խոսելով երկրի և կղզիների տնտեսական կյանքի, այնտեղից արտահանվող բազմաթիվ և բազմատեսակ թանկագին քարերի և համեմունքների մասին և այլն:

Դժբախտաբար, հնարավոր չեղավ պարզել ինչպես մեզ հետաքրքրող հատվածի, այնպես էլ ողջ «Աշխարհացույց»-ի հեղինակի հարցը: Մնում է ենթադրել, որ նա հայ է, մեծապես օգտվել է հայ և օտար աղբյուրներից, որոնց ավելացրել է իր դիտարկումները: Նրա արժեքը մեզ հետաքրքրող հարցի՝ հայ-հնդկական հարաբերությունների պատմության համար ոչինչ չի կորցնի, եթե հետագայում անգամ ապացուցվի, որ այն թարգմանություն է, քանի որ

⁷⁶ Այս բնագիրը պահվում է ՀՄՄՄ Մաշտոցյան Մատենադարանի № 3079 ձեռագրում, այն հրատարակված չէ:

⁷⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 3079, Թ. 280բ:

⁷⁸ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 3079, Թ. 231ա:

հենց այդ փաստը ինքնրստինքյան կրկին կապացուցի այն մեծ հետաքրքրությունը, որ հայերը ցուցաբերել են Հնդկաստանի նկատմամբ միջին դարերում:

Քացի աշխարհագրական ընդարձակ նկարագրություններից «Աշխարհացույց»-երի հայկական սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են ոչ ընդարձակ, բայց հետաքրքիր շատ տեղեկություններ Հնդկաստանի այս կամ այն շրջանի ու քաղաքի վերաբերյալ:

Մատենադարանի № 1770 ձեռագրում պահվել է Ջինուփաթանի (հետագայում Մադրաս) քաղաք-ամրոցի համառոտ նկարագրությունը: 1598 թ. ընդօրինակված ժողովածուի նախագաղափարը, ինչպես երևում է նրա հիշատակարանից, ունեցել է 1425 թ. գրչություն⁷⁹:

Ինքնրստինքյան հասկանալի է, որ Հնդկաստան գնացող հայր, լինելով այդ գնալ-վերադառնալու նպատակով, թե մշտապես հաստատվելու, պետք է գիտենար Հնդկաստանում գործածական լեզուներից մեկ երկուսը: Արդեն ասել ենք, որ դեռ շատ հնուց Հայաստանում մեծ է եղել հետաքրքրությունը հնդկական լեզուների նրկատմամբ: Վերհիշենք, որ դեռևս 7-րդ դարում Անանիա Շիրակացին, Ղևոնդ Պատմիչը և այլ մատենագիրներ Հայաստանում ծանոթ մյուս լեզուների շարքում հիշատակում են նաև հնդկերենը: Ավելի ուշ, 15-րդ դարում, կազմվել է քերականական մի ժողովածու, որտեղ մի քանի գրությունների այբուբենների շարքում բերվում է նշանագրերի մի շարք, որին հեղինակը համարում է «հնդկական»⁸⁰: Գժբախտաբար, այն մատենագիտական ուսումնասիրության չի ենթարկվել և դժվար է ասել կոնկրետ հնդկական ո՞ր տառատեսակների խմբին է պատկանում:

Հայտնի է, որ Նոր Զուղայի առևտրական դպրոցում արևելյան և եվրոպական մյուս լեզուների կողքին դասավանդել են նաև Հրնդկաստանում առավել տարածված լեզուները, որոնք խիստ անհոսժեշտ են եղել Հնդկաստան գնացող արագա վաճառականներին: Մեզ են հասել բազմաթիվ վավերագրեր հինդի, բենգալի, կանորա, զուջարաթի և այլ լեզուներով, որոնց հեղինակները Հնդկաստանում ապրող հայերն են:

Ժամանակին մեզ հաջողվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում հայտնաբերել հին հնդկերենի—սանսկրիտ լեզվի հետաքրքիր մի ձեռագիր դասագիրք⁸¹, որը բաղկացած է երկու մասից՝ քերականությունից («Համառոտ տեսութիւն սանսկրիթ լեզուի»), որը, դժբախտաբար, ամբողջությամբ չի պահպանվել և բառարանից («Բառարան սանսկրիթ լեզուի»), որը պարունակում է ավելի քան 2000 բառ: Հին հնդկերեն լեզվի հայերեն այս դասագրքի առկայությունը խոսում է այն մասին, որ հայերը հնդկերեն լեզուների նրկատմամբ զուտ գործնականից բացի, ունեցել են նաև գիտական հետաքրքրություն: Ուշագրավ է, որ դասագրքի հեղինակը բառարանային մասում հնդկերենում և հայերենում հանդիպող նույնի-

մաստ և նույնահնչուն բառերը ընդգծել է՝ ցանկանալով ցույց տալ երկու լեզուների ազգակցությունը:

Հայ-հնդկական հնագույն առնչումների վերաբերյալ փաստերը, սկսած 16—17-րդ դդ. հայկական մատենագրության էջերում, բընականաբար, ավելանում են: Դա բացատրվում է երթևեկի աշխուժացումով և հնդկական հողում մնալու հայկական գաղթօջախների ստեղծումով:

Р. А. АБРАМЯН

ДРЕВНЕЙШИЕ АРМЯНО-ИНДИЙСКИЕ СВЯЗИ И ВЗАИМООТНОШЕНИЯ

Резюме

Данные, которые приводит Ксенофонт (430—355 г. до н. э.) свидетельствуют, что древнейшие обитатели Армении были связаны с Индией.

В списке товаров привозившихся из Индии в Армению в древнейший период упоминаются хлопчатобумажные ткани, перец, корица, драгоценные камни, различные благовонные масла и курение, слоновая кость и т. д.

Об армяно-индийских связях в IV—VI веках свидетельствуют Агратигелос (IV в.), Мовсес Хоренаци (V в.), Абрам Хостованох (V в.), Анания Ширакаци VII в. в Ашхарацуйце.

Многочисленные факты, которые сообщают армянские, португальские и европейские источники доказывают, что первые армянские колонии на индийской земле появились не в XVIII в. как это было принято считать до последнего времени, а уже в VIII веке.

Согласно армянским и другим источникам экономические и культурные связи существовали также между Киликийской Арменией и Индией.

Գ. Մ. ՆԱԲԱԼՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան,
բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

ՍՏՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Ա Ղ Ա Ս Ի

Հայոց մեզ գործածված է 17-րդ դարից սկսած, այժմ էլ գործածական է: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը այն համարում է թրք. *ayasi* «իր աղան» բառից¹:

¹ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հ. Ա, էջ 99:

⁷⁹ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 1770, էջ 97 ա-բ:

⁸⁰ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 7117:

⁸¹ Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. № 3075:

Այս կարգի սկզբական անուններից է նաև Asparuk անունը, որի հնչյունական դրափոխության ենթարկված ձևն է հայերենի Ասպուրակ անձնանունը: Այն կազմված է իրանկ. aspa «ձի» + +ruk (=հին իրանական rauka, հպրս. rauča «լույս, լուսավոր»): ամբողջը միասին նշանակում է «շիկահեր ձի» կամ «շիկահեր ձիեր ունեցող»⁸:

Պրոֆ. Վ. Ի. Աբաևը նույն անվան նման դրափոխություն է տեսնում նաև 3-րդ դարի վրաց. թագավորի Aspagur <Asparug անվան մեջ⁹:

Բ Ա Գ Ա Մ

«Որդի Հայկազյանց Փառնաւազ թագավորի, թոռան թոռ Արմոզի ժամանակակից (կամ քիչ հետո) նաբուզողոնոսորի (Սեր. ա): Բագամ թագավոր Հայկազյանց, հաջորդ Արմոզի, շատ հետո Փառնուսուհից և նաբուզողոնոսորից. ըստ Չամչյանի գահակալի է ն. Բ. 385—371»¹⁰:

Պրոֆ. Հ. Աճառյանի մոտ բերված է «ժագումն անհայտ» նշումով:

Ֆ. Յուստին համարում է կրճատ ձև, Բագա արմատով սկսվող անունների, ինչպես Բագարատ և այլն¹¹:

Ըստ իս ծագում է իրանական *Bagama ձևից, կազմված հին պարսկերենում մարական փոխառություն համարվող Baga «աստված» և ama «ուժ, զորություն» (հմմտ. ալ. ama, պհլ. amavand) բառերից: Ամբողջը նշանակում է «աստվածազոր, աստվածակորով»: Կազմությամբ, ինչպես նաև իմաստի տեսակետից հմմտ. Արշամ < հպրս. Aršama, arša «արշ» + ama «ուժ» = «արջի ուժ ունեցող»¹²:

Բ Ո Ւ Ռ Չ Ա Տ

Վկայված է 16-րդ դարից: Պրոֆ. Հ. Աճառյանի մոտ բերված է «ժագումն անհայտ» նշումով:

Ենթադրում եմ burzād ձևից կազմված արաբ. būr «անբախտ, անխեր» + պրս. zād «ծնունդ» բառերից. իբր «անբախտ ծնունդ», «անխեր ծնունդ»:

Գ Ո Ր Ի Գ Ո Ւ Խ Տ

Մեզ հայտնի է 7-րդ դարից: Հյուրըմանը, Աճառյանը, այն

⁸ В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, т. I, стр. 157.

⁹ Նույն տեղում:

¹⁰ Յիտում ենք ըստ Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Ա, էջ 335:

¹¹ F. Justi, IN, p. 57.

¹² Chr. Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, Strassburg, 1904, p. 204.

հանում են պրս. gōr «ցիռ» + duxt «ղուսոր» բառերից¹³:

Որպես իզական անուն մենք ալիլի հարմար ենք համարում այն հանել ոչ թե gōr «ցիռ» բառից, այլ պրս. gori, guri «ցնծություն, պարսխություն, զվարճություն, զվարթություն» բառից: Ըստ այսմ, անունը ամբողջությամբ կնշանակի «զվարթության կամ ցնծության զուստոր»: Իմաստի տեսակետից հմմտ. հյ. Ղվարթանուշ անձնանվան հետ:

Գ Ո Ւ Ա Մ Բ Ա Ր

Հիշատակված է 17-րդ դարից, այժմ էլ գյուղերում հանդիպում է: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը հանում է պրս. gulānbār «վարդի շտեմարան» ձևից և որպես այս անվան կազմության նմանակ բերում է mušk-anbār «մուշկի շտեմարան» անունը:

Մեր կարծիքով բերված երկու անունների երկրորդ բաղադրիչները ճիշտ չեն մեկնված:

Ըստ իս՝ Գուլամբար < պրս. gol «վարդ, ծաղիկ» + արաբ. āmbār «համպար» (անուշահոտ ծաղիկ): Իսկ Մուշկամբար < պրս. mošk «մուշկ» + արաբ. anbar «համպար»: Բոլորը միասին «Մուշկ և համբար»:

Զ Ո Հ Ա Գ

Ավանդված է 13-րդ դարից: Պրոֆ. Աճառյանը իրավացիորեն այն հանում է պարսից Աժդահակ թագավորի անվան կրճատ՝ Գահակ ձևից տառադարձված արբ. Zohāk կամ Zahāk անունից¹⁴: Մակայն պրոֆ. Աճառյանը այն չի ստուգաբանում: Գարեգին բահանա Կիրակոսյանը տալիս է այս անվան հետևյալ ստուգաբանությունը. Zahhak «պարսից բռնակալ» մի թագավոր, որ ուներ dahak «տասը մարմնի ու մտքի թերություններ»¹⁵:

Գ. քահ. Կիրակոսյանը անշուշտ կրկնում է Համդեյն էսֆահանիի մեկնությունը, որը սակայն գիտական չէ, ուստի և անհավանական է:

Ճիշտ է, Ավեստայում āka բառը նշանակում է «վատ, տգեղ», սակայն ալ. dahāka արմատական բառ է, որը կազմված չէ dah և āka տարրերից: Եվ նույնիսկ եթե այն կազմված լիներ երկու բաղադրիչներից, այնուհանդերձ Ավեստայում տասը թվականը ոչ թե dah, այլ dasa ձևն ունի:

¹³ H. Hübschmann, Armentische Grammatik, Leipzig, 1845, p. 38, 4. Աճառյան, Անձն. բառարան, հ. Ա, էջ 493.

¹⁴ Հ. Աճառյան, Անձն. բառարան, հատ. Բ, էջ 212:

¹⁵ Գ. քահ. Վրակոսյան, Բառարան պարսկերեն-հայերեն, Թհհրան, 1930, էջ 379:

Մեր կարծիքով ավելի ճիշտ կլինեն պարսկերենում Zohāk անունը համարել կրկնակի փոխառություն, ինչպիսին է դիցուք պրս. Jamedan «ճամպուր» բառը, որն անցնելով ուսերենին դարձել է чемодан և ապա որպես օտար բառ այս անգամ արդեն ուսերենից անցել է պարսկերենին ստանալով čā-medān ձևը:

Ածղահակ անվան հնագույն ձևն է ավ. aži-dahāka > պհլ. aždahak, որի կրճատ ձևն է պհլ. Dahak > արաբ. Zohāk:

Ավեստայում այս անվան առջևի բաղադրիչը՝ aži հաճախ գործածված է նաև առանձին, օրինակ՝ վենգիդատի գլուխ 1, պր. 2-ում Արամազդն ասում է. Առաջին երկիրը, որ ես ստեղծեցի Արիա Վաչեռ Ariya Vacjo երկիրն էր (արիացիների երկիրը). Ահրիմանը այնտեղ ստեղծեց կարմիր aži (օձ)¹⁶: Աբան Յաշտի տարբեր գլուխներում ես aži գործածված է «օձ» իմաստով¹⁷:

Յասնայի 11-րդ գլխի պր. 6-ում dahāka գործածված է որպես ղեարնույթ մի արարած իմաստով¹⁸:

Այսպիսով, Ավեստայում այս անվան թե առանձին բաղադրիչները և թե անունն ամբողջությամբ պատկերում են շար, դաժան, բռնակալ մի արարածի: Այսպես է նաև Շահնամի մեջ:

Արաբերենում zōhak նշանակում է «ծիծաղ», որպես ենթակայական դերբայ «ծաղրող»: Ըստ իս նույն իմաստն է ունեցել պհլ. dahak բառը:

Այսպիսով, Aždahak Ածղահակ անունը խոսող անուն է, որը կազմված է aži «օձ» + dahak «ծիծաղ» բառերից, որ բուն նշանակում է «օձածիծաղ, օձածպիտ», որը միանգամայն համապատասխանում է պարսից առասպելական բռնակալ թագավորի կերպարին: Հմմտ. պրս. zahrxänd «դառը ծիծաղ». «է ծիծաղն այն՝ որ յայտ լինի յուրմեքէ, ի պահու արհամարհուե»¹⁹:

Սրա հակառակն է պրս. Golxande. հայ., Գուլխանդ «վարդածիծաղ, վարդածպիտ» անձնանունը:

Ս Ա Դ Բ Ա Շ Խ

Հիշատակված է 17-րդ դարից: Պրոֆ. Հ. Աճառյանը այն հանում է պրս. säd «հարյուր» + baxš «պարզև» բառերից. իբրև «հարյուրապարզև»²⁰:

Ըստ իս՝ ավելի հարմար է այն հանել արաբ. sä'd «երջանկություն» + պրս. baxš «պարզև» բառերից: Ըստ այսմ անունս ամբողջությամբ նշանակում է «երջանկություն պարզևող», «երջանկապարզև»:

¹⁶ էջ 188:
¹⁷ նույնը էջ 189:
¹⁸ նույն տեղում:
¹⁹ Գ. Գպիտ, էջ 57:
²⁰ Հ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հատ. Գ, էջ 339:

Հայ մատենագրության մեջ հիշատակված է 5-րդ դարից: Ըստ պրոֆ. Հ. Աճառյանի ծագումն անհայտ է, բայց անշուշտ օտար²¹:

Մենք հարմար ենք գտնում այն դեպի սկյութական Saurmag անունից, որն ըստ երևույթին նույնն է սկյութական Sauromatai (Սարմատ) ցեղանվան հետ = օսերեն Sawcematce կազմված օս. saw «սև» (հմմտ. հին իրանական syāva—sāv, արվեստ. syāva (սև) + օս. arm (հմմտ. հին իրանական arma) «ձեռք» + ag վերջածանցով. բոլորը միասին «սև ձեռք ունեցող», «սևաձեռք»²²:

Այս անունը ավելի տարածված է եղել վրաց մեջ, հմմտ. ըստ վրաց աղբյուրների մ. թ. 1-ին դարից մի բանի վրաց թագավորների Saurmag, Surmag, Sauromaces անունների հետ:

Բացառված չէ, որ անունս հայերին անցած լինի վրացերենի միջնորդությամբ (via Georgica):

Վ Ա Ս Ա Ի Ռ Ի Ր Տ

Հիշատակված է Գ. Փարպեցու մոտ «Վասաուրտ Կարբային (Տփլս. տպ.) «Վասաուրտ Հարբային» (Վենետ.):

Հ. Թիրաբյան հանում է իրանական vas, որ է vah և vāh և beh = հայերենի «վեհ» «միշտ բարձր» «ազնվական» և «վսեմի հայտարար» + «աուրտ» < պրս. āvārd, (avārdān «բերել») բայի արմատից, որով բառի ամբողջական իմաստը կլինի «վեհաբեր», թեև «վեհատուր իմացմամբ»²³:

Ինչպես հայտնի է, հին հայոց և պարսից մեջ շատ ընդհանրացած սովորություն էր կրել խնամակալ ոգիների անունները, ինչպիսիք են՝ Միհրդատ, Միհրան, Տրդատ և այլն:

Մեր կարծիքով, սրանցից է նաև ջրային ամենամեծ արարածը, ջրային էակների խնամակալ ու պահապան Vas դիցը²⁴, որից և ըստացված պետք է լինի պհլ. *Vasawurt անունը: Ամբողջը նշանակում է «Վասաբեր», «Վասատուր», որի վերջին մասի հետ հմմտ. պրս. Nousālaward «ամանօրաբեր»:

Փ Ա Բ Ա Ճ Ա Ն

Հիշված է 16-րդ դարից, այս անունից է կազմված Փարաճանյան (Փարաջանյան) ազգանունը: Պրոֆ. Աճառյանի մոտ բերված է «ծագումն անհայտ» նշումով:

Մեր կարծիքով, իրանական ծագումից վրացերենի միջնորդությամբ հայերենին անցած անուն է: Կազմված է իրանական անձ-

²¹ նույն տեղը:
²² В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, стр. 154.
²³ Հ. Թիրաբյան, Արիահայ բառարան, Վիեննա, 1914, էջ 384:
²⁴ Šb'u Faravaši, Farhange Pahlavi, էջ 455:

նանուններին բնորոշ farnah «աստվածային փայլատակում, պայծառափայլութուն», «փառք» տարրից: Իրանական լեզուներում farnah-ի համապատասխան ձևերն են՝ հպրս. farna, ավ. xvarənah, պճլ. xvarr, նպրս. fārr, օս. faern «փառք», բելուջ. parɾ «ցուրք»:

Ամբողջական անունը ծագած էմ համարում օս. foerngūn, foernžyn «բարեվայելուչ, պարկեշտ», farn-ով օժտված» բառից. foern+gun—gun²⁵:

Օսերեն foernžyn, foernğun > վրաց. Parnğan, Pareğan²⁶, ապա վրաց. ձևը հայ. Փարաճան (Parajan), որը բուն նշանակում է «բարեվայելուչ, պարկեշտ, փառքով օժտված»:

Փ Լ Բ Ն Ա Ջ

Այս իգական անունը, որը ավանդված է մեզ 17-րդ դարից պրոֆ. Լ. Աճառյանը բերում է «ծագումն անհայտ» նշումով²⁷:

Ըստ իս՝ Փլբնազ < պրս pelk «աչքի կոպ» + nāz «նազանք» բառերից. իբրև «նա որ նազում է աչքերով»: Հմմտ. նազ բաղադրիչով կազմված իրանականից փոխառյալ Գուլնազ «վարդի նազանք ունեցող», Սահարնազ «նա որ նազում է այդ առավոտ», Մելէքնազ «հրեշտականազ», Մեհնազ «լուսնի նման նազանք ունեցող» և այլն անձնանունների մեջ:

Ք Ե Թ Ե Վ Ա Ն

Հիշատակված է 17-րդ դարից, այժմ՝ էլ դործածական է վրացահայերի մոտ: Պրոֆ. Լ. Աճառյանը չի մեկնել:

Ըստ այսմ՝ իրանական Ketayun > վրաց. Ketevan > հայ. անունով հայտնի է Գոշթասպի կինը, որ է էսֆանդիարի մայրը (ըստ (Շահնամեի):

Անտարակույս անունս փոխառյալ է վրացերենի միջնորդությամբ:

Վրացերենում հնչյունափոխության օրինաչափ երևույթ է y > v, օրինակ՝ հայ. ախոյան > վրաց. axovani, թրք. bayrag > վրաց. bavraqi «դրոշակ»:

Ըստ այսմ՝ իրանական Ketāyun > վրաց. Ketevan > հայ. Բեթեվան:

Г. М. НАЛБАНДЯН

ЭТИМОЛОГИЯ АРМЯНСКИХ ЛИЧНЫХ ИМЕН

Резюме

В статье подвергнуты этимологическому анализу ряд армянских личных имен иранского происхождения.

Часть из рассматриваемых личных имен: Անակ, Արմոզ, Ասպուրակ, Բազամ, Բուրզառ, Սուրմակ, Փարաճան, Փլնբազ, Քեթեվան, этимологизируются впервые, для других, например, Աղասի, Ալվազ, Արմայել, Գուրդուխտ, Գուլամբար, Զահեկ, Սաղբաշի, Վասպուրտ, дается новая интерпретация, либо они дополняются иллюстративным материалом.

Մ. Զ. ՔՈՉԱՐ

Նրևանի պետական համալսարան,
բան. գիտ. քեկեանու

ԹԱՆՁԻՄԱԹԻ ՇՐՋԱՆԻ ԹՈՒՐՔ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Վերջին 15—20 տարում արևելյան գրականության ինչպես փաստական, այնպես էլ հետազոտական բնույթի բավականին բանակի նյութերի կուտակման շնորհիվ հնարավոր դարձավ սովորական նկարագրականությունից պատմական ու փիլիսոփայական վերլուծման հիման վրա անցնելու իսկական ընդհանրացման: Ավելի ու ավելի մեծ տարբերակման ենթարկվող, կոմպլեքսային ստեղծագործության շրջանակներում գոյացավ առանձնահատուկ մի ճյուղ՝ արևելագիտական գրականությունը, որի զարգացման գործում աչքի ընկնող դեր խաղացին գիտական բանավեճերը, գիտաժողովները, խորհրդաժողովները, որոնք անցկացվեցին ինչպես մեր երկրում, այնպես էլ արտասահմանում¹:

Հանրահայտ է, որ գրական ժամանակաշրջանների փոփոխումը հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների փոփոխման հասարակ արտացոլումը չէ: Հասարակական կյանքին սերտորեն առնչված գրականությունը ունի ինքնուրույնություն, որը յուրահատուկ է բոլոր գաղափարախոսական պրոցեսներին ու երևույթներին:

Արևելագիտության բնագավառում կատարված հետազոտու-

²⁵ В. И. Абаев, Историко-этимологический словарь осетинского языка, I, М.-Л., 1958.

²⁶ М. К. Андроникашвили, Очерки по иранско-грузинским языковым взаимоотношениям, I, Тбилиси, 1966, стр. 138.

²⁷ Լ. Աճառյան, Անձնանունների բառարան, հ. Ե, էջ 209:

¹ Տե՛ս «Проблемы становления реализма в литературах востока». Материалы дискуссии, М., 1964.

² «Проблемы периодизации истории литератур народов востока», М., 1968.

³ Теоретические проблемы восточных литератур, М., 1969.

⁴ Труды межвузовской научной конференции по истории литератур За-рубежного Востока. М., 1970.

թյունները բացահայտեցին որոշ արևելյան գրականությունների հարաբերակցութիւնը համաշխարհային գրական պրոցեսի հետ և սահմանեցին տիպաբանական զուգահեռությունները (բայց ոչ մի դեպքում նույնականութիւնը, որին հակված են հետեւելու գրականագետարեւելագետներից ոմանք, որոնք ծայրահեղութիւնների մեջ են ընկնում) տարբեր գրականութիւնների միջև, քանի որ ինչպես Արեւելքի, այնպես էլ Արեւմուտքի գրականութիւնների զարգացման առավել ընդհանուր օրինաչափութիւնները միասնական են: Հենց համաշխարհային գրական պրոցեսի ընդհանուր օրինաչափութիւնների ուսումնասիրումն էլ կարող է բացահայտել Արեւելքի տարբեր գրականութիւնների փոխկապվածութեան ու փոխազարձ հաղորդակցման կոնկրետ ձևերն ու առանձին վերջցրած յուրաքանչյուր գրականութեան զարգացման յուրահատուկ գծերը:

Նոր ժամանակներում Արեւելքի գրական զարգացման հիմնական միտումները կապված են ամենից առաջ հասարակական-մշակութային շարժման հետ, որի բնույթը տիպաբանական առումով մոտ է եվրոպական լուսավորութեանը: Եթե այդ տեսանկյունից քննարկենք Մերձավոր Արեւելքի և նույնիսկ Կենտրոնական Ասիայի գրականութիւնները, ապա, արեւելագետ-գրականագետների միահամուռ կարծիքով, լուսավորական պրոցեսի ինտենսիվութեան նկատառումով, պետք է առաջին տեղը հատկացնել Քուրբիային:

Վերջին տասնամյակում ինչպես հայրենական, այնպես էլ արտասահմանյան թուրքագետների հետազոտական գործունեութեան մեջ լուսավորական գաղափարները, լուսավորական շարժման պրոբլեմները, լուսավորական գրականութեան ձևավորումները, լուսավորական քաղաքականութեան հետ այդ գրականութեան հարաբերակցութիւնը բավականին կարևոր տեղ են բռնում:

19-րդ դարի 40-ական թվականների կեսի և ընդհուպ մինչև 80-ական թվականների Քուրբիայի գրականութիւնը «էդեբիյաթը շեդի-դե» («Նոր ժամանակի գրականութիւն») անվանումն է ստացել: Հաճախ այն անվանում են թանգիմաթի ժամանակաշրջանի գրականութիւն:

Սակայն թուրք գրականութեան համար այդ ընդհանուր անունն ինքնին չի համընկնում թուրքական լուսավորութեան ժամանակաշրջանի հետ, որը գոյացել է 60—80 թվականների թուրքական իրականութեան յուրահատուկ պայմաններում, 1839—1856 թթ. (թանգիմաթական) բարենորոգումներից հետո: Ներկայումս կան այդ ժամանակաշրջանին նվիրված բավականին հետազոտութիւններ: Այսուհանդերձ, թանգիմաթի գրականութեան պարբերացման գործում, մեր կարծիքով, պարզորոշ շրջանակներ մտցնել կարելի է միայն նրա ձևավորման սկզբում, այսինքն՝ երբ այն եզրափակում է «Դիվան էդեբիյաթը» («Դիվանի գրականութիւնը») և բացում Քուրբիայի գրականութեան զարգացման նոր ժամանակաշրջանը: Իսկ այդ ժամանակաշրջանը, որը ներկայացված է որպես վերը նշված գրական զարգացման՝ լուսավորական բնույթի պրոբլեմների համալիրի հետ առնչվող պրոցեսի սխեմայի ձևով, թուրք գրականութեան մեջ գոյութիւն ունի, անշուշտ, սոցիալական պրոբլեմատիկայի տարբեր ձևափոխումներով (կանանց հարցը, ֆեոդալական մնացուկների վերացումը գլուղում, բանականութեան և արդարութեան պաշտպանու-

մը, ժողովրդական լայն խավերի լուսավորումը և նրանց հաղորդակցումը քաղաքակրթութեան հետ):

19-րդ դարի 60—70-ական թվականները թուրք գրականութեան մեջ համարվում են քաղաքացիական կրթերի և քաղաքական պայքարի շիկացածութեան, թուրքական լուսավորութեան գործիչների ըստեղծագործական ինտենսիվութեան ժամանակահատված: Այդ տասնամյակից հետո սահմանագծերը որոշ չափով ջնջվում են, և ըստ մեզ, տվյալ գրական փուլը եղրափակելու նկատառումով, հստակ պարբերացում սահմանելը նպատակահարմար չէ: Որովհետև ֆեոդալիզմից դեպի կապիտալիզմ պատմական անցումը, որն ազգային գրականութիւնների մեջ նշանավորվեց ռեալիստական միտումների կուտակմամբ, օսմանյան կայսրութեան մեջ միանգամայն բարդացել էր (տարբեր տեսանկյունից) և արգելակվում էր այն պատճառով, որ այդ երկիրն աստիճանաբար կիսագաղութ էր դառնում:

Թանգիմաթը և նրա գրականութիւնը երկու տարբեր հասարակական երևույթներ են, որոնք ընթանում էին տարբեր հուններով:

Թանգիմաթը, որպես պատմական ժամանակաշրջանի հասկացութիւն, հետազոտելի է, իսկ որպես գրական ժամանակաշրջանի հասկացութիւն, բավական ընդարձակ է և երկարված: Գաղափարական բնույթի և գաղափարական խնդիրների որոշ տեսանկյունով (ըստ գրականագիտական բնույթի ձևական նշանների աստիճանավորմանից դուրս՝ գրական ուղղութիւններ, ծանրային բաղմագանութիւն և այլն) այդ հասկացութիւնը գործում է բավականին երկար ժամանակահատվածում:

Ինչպես հայտնի է, լուսավորական գաղափարախոսութեան հիմքում ընկած է պատմական առաջընթացի կոնցեպցիան, որի հետ են կապված բոլոր լուսավորական ուսմունքները, և հենց դա էլ կազմում է նրա տիպաբանական էությունը: Թուրքիայում «Նոր օսմանների» շարժման սոցիալ-պատմական բնույթը բխում է հենց այդ կոնցեպցիայից, որը և դառնում է երիտասարդ թուրքական բուրժուազիայի գաղափարախոսութիւնը՝ իր էութեամբ հակաֆեոդալական հիմքի վրա:

Վերը հիշատակված հասարակական-քաղաքական շարժման ներկայացուցիչները, շարժում, որը լուսավորական էր կոչվում, հասարակական զարգացման մեջ առանձնակի դեր են հատկացնում գաղափարին, խոսքին, դաստիարակութեանը, կրթութեանը, հանդիսագիր մշակույթին: Թուրքական լուսավորութեան գաղափարական համակարգն ընդգրկում է հասարակական-քաղաքական, կրոնական, բարոյագիտական, գեղագիտական բնույթի պրոբլեմների մի շրջանակ, որն արտահայտվել է ինչպես վերաթրքացված եվրոպական գեղարվեստական գրականութեան, այնպես էլ ինքնուրույն գրականութեան միջոցով, որը ներկայացված է գլխավորապես գրամատուրգիական ժանրով և հրապարակախոսութեամբ:

Սակայն թուրք լուսավորիչները պրոբլեմների վերը հիշատակված ամբողջ շրջանակին նայում էին փոխստիպալական իդեալիզմի տեսանկյունից: Թուրք գրող-լուսավորիչների մոտ «գերագույն իշխանութեան» պրոբլեմի մշակումը հանգում է լուսավորչալ կառավարողի գաղափարին, կրոնի նկատմամբ վերաբերմունքը՝ կրոնական վերնախավի քննադատութեան և բարենորոգչական խնդիրներին,

որոնք ներառում են ամենևին ոչ առաջադիմական սկզբունքը, այլ վսեմացման ավելի ճկունացրած գաղափարը, իսլամի և նրան վերապահված քաղաքական առաքելության փառաբանումը (որը հետագայում դարձավ պանթյուրքիզմի և պանիսլամիզմի գրականություն):

Թուրքական լուսավորության «տարբերակը», որը հակաֆեոդալական պայքարը զուգորդում էր գաղութային համակարգի դեմ ուղղված պայքարին, ունի ևս մեկ, շատ կարևոր բացասական պարագա՝ օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ տիրապետությունը պահպանելու ձգտումը: Այդ հանգամանքն զգալիորեն կանխորոշեց թուրք գրող-լուսավորիչներին և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի գրողների աշխարհայացքի հակասականությունը:

Ինչնչով թուրքական ծնվող բուրժուազիայի առաջին ներկայացուցիչները և թուրք ազգի, նրա մշակույթի, գրականության ու լեզվի զարգացման շերտ շատագուցներ, նրանք՝ այդ լուսավորիչները, շահագանց անհանդուրժողականություն, թշնամանք և ծայրահեղ նացիոնալիզմ էին ցուցաբերում Օսմանյան կայսրությունում ապրող ոչ թուրք ժողովուրդների հանդեպ:

Նոր դարաշրջանում, հին պատմական, մշակութային կապերի խզման հետ, կապեր, որոնք դարեր շարունակ թուրքիայում կազմավորվել էին այն ընդհանրության մեջ, որպիսին ներկայացնում էին մշակույթի ֆեոդալական ժամանակամիջոցում, և որոնք աճել էին արաբա-պարսկական ժառանգության հիման վրա, (Թուրքիայում այդ կապերի ձևավորման և ամրապնդման ժամանակամիջոցն անցնում էր արագ ու թռիչքաձև տեմպերով), տեղի է ունենում լայն կապերի հաստատում Արևմուտքի հետ, որը ինչպես տեսնում ենք, հասցրելով է լուսավորության հասարակական-մշակութային շարժման գոյանալուն, որն իր հերթին ծնունդ է տալիս գաղափարական նոր բովանդակություն ունեցող գրականությանը: Դա, իր հերթին, պահանջում է արտահայտչական միանգամայն այլ գեղարվեստական ձևեր (այստեղ նկատի ունենք եվրոպական գրականությունից փոխառնված գրական ուղղությունները, ժանրերը, թեև դրանք սաղմնային ձևով գոյություն ունեին բուն Թուրքիայում, միջնադարի գրականության մեջ):

Սակայն նոր թուրք գրականության գաղափարական բովանդակությունը, որն արտահայտված է եվրոպական լուսավորության նրկատմամբ միանգամայն կիրառելի և յուրօրինակ մոդել ժառանգող «գեղագիտական համակարգ» հասկացության մեջ (կլասիցիզմ, սենտիմենտալիզմ և այսպես կոչված լուսավորչական ուսուցիչով), տվյալ մոդելի թուրքական տարբերակում ժամանակագրական փոփոխություններ է կրում (զարգացման թռիչքաձևություն և արագացած տեմպ): Թուրք գրողները, իրենց հերթին, դիմում են ռոմանտիզմին և իրենց քաղաքական, գեղագիտական և փիլիսոփայական հայացքները դրսևորում ռոմանտիզմի՝ գրական այն հոսանքի միջոցով, որն առավել ցայտունորեն է արտահայտում դեմոկրատական պաթոսը, ատելությունը բռնակալության նկատմամբ, անհատի ազատության հասնելու կոչերը, հզոր բնավորությունների փառաբանումը: Թուրք

գրականության գեղագիտական համակարգի մշակման թռիչքաձևությունը և արագացված տեմպերը պայմանավորում են տվյալ մոդելի բուն էությունն էլիկետիզմը:

Եվրոպայում ռոմանտիզմը դրսևորվել է որպես հակադեցություն լուսավորության ժամանակաշրջանի ռացիոնալիզմին, իսկ Թուրքիայում ռոմանտիզմը՝ որպես ռացիոնալ հիմունքի արտահայտություն: Այստեղ պետք է վերապահում անել, որովհետև այդ ռացիոնալ հիմունքը թուրք գրականության մեջ ներկայացված էր բավականին թույլ կերպով:

Ռոմանտիզմից հետո թուրք գրականությունը շատ անհամարձակ քայլեր է անում լուսավորական ռեալիզմի մեջ, որտեղ կատարվում է ռոմանտիկական կերպարների և ռեալիստական ֆոնի, այնպիսի նկարագրության միախառնում, որը ոճի առումով մոտ է պատմական խրոնիկային: Դրա հետ մեկտեղ հիշյալ ժամանակաշրջանի թուրք գրականությունը որոշ չափով տուրք է տալիս դասական կատակերգությանը, սենտիմենտալիզմին, ռոմանտիզմին և լուսավորական ռեալիզմի զուգորդությանը, որը և կազմում է նրա բնորոշ առանձնահատկությունը:

Այդ ժամանակաշրջանի թուրք գրականության ժանրային հավաքածուն արտահայտված է հիշյալ համակարգի մոդելին համապատասխան՝ ռոմանտիկական պոեմ, դրամատուրգիա, հրապարակախոսություն, նովելի, պատմվածքի, վեպի և այլ ժանրերի ձևավորում: Ինչպես տեսնում ենք, թուրքական լուսավորության գեղագիտական խնդիրները հանգում էին թուրք գրականության հետագա հաղորդակցմանը համաշխարհային գրական պրոցեսին, այն ըստեղծագործական մեթոդներին և ուղղություններին, որոնք կհամապատասխանեին Թուրքիայի համար նոր, կապիտալիստական ֆորմացիային:

Բայց, ինչպես և ինքը՝ ֆորմացիան, լուսավորության ժամանակամիջոցի թուրք գրականությունն աչքի էր ընկնում թուրքական ազգային ինքնօրինակությանը ներհատուկ բազում «անճշտություններով» ու «տարօրինակություններով»:

Ընդհանուր գծերով սահմանելով թանգիմաթի ժամանակաշրջանի թուրք գրականության որոշ առանձնահատկություններ, ընդհանուր առմամբ անդրադարձել ենք շատ կարևոր և պրոբլեմատիկ մի հարցադրման, որը բնավ չի հետազոտված ու մշակված ոչ հայագետ, ոչ էլ թուրքագետ բանասերների կողմից, այսինքն՝ այն հարցին, որը վերաբերում է թանգիմաթի գաղափարախոսության ձևավորման գործում ոչ թուրք ժողովուրդների դերին (որը միանգամայն լուրջ է ինքնուրույն հետազոտության թեմա է) և այդ դերին առնչվող թուրք գրականության, օրինակ, օսմանյան կայսրության կազմի մեջ ապրող ժողովուրդների գրականության տիպաբանական նմանակությունների որոնումներին: Այդ որոնումները, անշուշտ, պետք է պայմանավորված լինեն սոցիալական և պատմական դրդապատճառներով:

Արեմտահայության մշակութային և հասարակական կյանքի՝ թուրքական լուսավորության ժամանակաշրջանի հետ ժամանակագրական ու գաղափարական առումով համընկնող վերելքի վերելու-

ծուծությունը հետազոտական բնույթի լայն հնարավորություններ է ըն-
ձեռում:

Տեղի ու տեղը պետք է վերապահում անել, որ այդպիսի զու-
գադրությունը չի բացառում ինչպես քաղաքական, այնպես էլ գա-
ղափարական տեսակետից նպատակների ու խնդիրների բեռնացու-
մբ: Տվյալ դեպքում այդ ժամանակաշրջանի հայ քաղաքական և մշա-
կույթի գործիչները շատ տեսակետներից ավելի առաջադեմ էին
թուրք լուսավորիչներից, և դրա համար ինչպես սուրբյեկտիվ, այնպես
էլ օբյեկտիվ շատ պատճառներ կային:

Այն ժամանակաշրջանի արևմտահայ գրականության մեջ տեղի
ունեցած պրոցեսներին նույնիսկ փութանցիկ ժանոթացման դեպքում
կարելի է բացահայտել ընդհանուր օրինաչափությունները, որոնք
փոխադարձաբար պայմանավորված են տարբեր նպատակներով ու
խնդիրներով:

Իսկ այդ տարբերությունն առաջացել է թուրք բուրժուական գա-
ղափարախոսների, լուսավորության գործիչների նացիոնալիզմի գա-
ղափարախոսությունից, որն այն ժամանակ դեռ այնքան էլ պարզո-
րոշ չէր ձևավորված: Այդ ժամանակաշրջանի ինչպես թուրք, այնպես
էլ արևմտահայ գրականության մեջ իշխող դերը պատկանում էր
դրամատուրգիայի ժանրին: Ինչպես թուրքական, այնպես էլ հայկա-
կան բեմագրությունների խաղացանկը տիպաբանական նմանության
վառ ապացույցն է:

Թե՛ թուրք և թե՛ հայ դրամատուրգների հրապուրվածությունը
պատմական դրամայի ժանրով, որի մեջ իդեալականացվում էր
պատմական անցյալը, և որպես գլխավոր հերոսներ հանդես էին գա-
լիս ոռմանտիկական հումկու անձեր, որոնք հաճախ պատմականոր-
քան արժանահավատ էին լինում (թուրքական դրամատուրգիայում,
օրինակ, նրանցից էր Խորեզմի Ջալալեդդին-շահը, հայկականում՝
Վարդան Մամիկոնյանը): Այն հետապնդում էր միևնույն նպատակը՝
թուրքերի մոտ դա ազգային ինքնագիտակցության արթնացումն էր,
զորեղ ազգի կազմավորումը, որը կկարողանար պաշտպանել իր
հայրենիքը օսմանյան կայսրության շրջանակներում և դիմագրավել
ամեն մի ներքին ու արտաքին ոտնձգության, իսկ հայերի մոտ՝ ազ-
գային ինքնագիտակցության արթնացումը, թուրքական լծի դեմ
ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարների պրոպագան-
դումը:

Ինչպես թուրք, այնպես էլ հայ գրականության մեջ ոռմանտիզ-
մով տարվելը ժամանակագրական առումով համընկնում է իր վե-
րելքի գերագույն կետերին և այնուհետև, թուրք գրականության մեջ
ձևափոխվելով, դառնում մաքուր արվեստի ուղղության տարբեր
կողմեր, իսկ արևմտահայ գրականության մեջ՝ նեոռոմանտիզմի
ուղղություն:

Արևմտահայ գրականության շատ հետազոտողներ, տալով արև-
մրտահայկական նեոռոմանտիզմի հանգամանալի և խոր վերլուծու-
թյունը, այն դիտում են միայն որպես Թուրքիայում արևմտահայերի
սոցիալական և քաղաքական դրության հակազդեցություն: Մեր կար-
ծիրով, դրգապատճառի այդպիսի լուսաբանումը միարժեք է: Ռեակ-
ցիայի տարիներին գրողներին պաշարած հիասթափությունը, հոռե-

տեսությունը, այդ տարիներին իշխող լրտեսությունը, գրաքննու-
թյան ճնշումը, որը գրողներին արգելում էր իրենց ստեղծագործու-
թյուններում արժարժել հասարակական պրոբլեմներ, ժողովրդա-
դեմոկրատական միտումների սահմանափակման էր հասցնում ոչ
միայն ազգային գրականություններում, մի բան, որն ինքնին հաս-
կանալի է, այլև հենց թուրք գրականության մեջ: Այդպիսի քաղա-
քական և պատմական իրավիճակը ինչպես թուրք, այնպես էլ ոչ
թուրք առաջադեմ գրողներին հարկադրում է դիմել եզովպոսության,
ինչպես նաև վերացարկված ոռմանտիկական ձևով շարադրել իրենց
զգացումները ու մտորումները:

Հասկանալի է, որ այդքան տարբեր գրականությունների (թուր-
քական ու հայկական) տիպաբանական վերլուծության մեթոդի կի-
րառումն անհրաժեշտ է այն նկատառումով, որպեսզի շվերանա
պատկերացումն ընդհանուր առմամբ գրանցից յուրաքանչյուրի զար-
գացման կոնկրետ պատմական ձևերի միջև եղած մեծ տարբերու-
թյան մասին: Արևմտահայ գրականության վերաբերմամբ կարևոր է
հիշել, որ վերջ հիշատակված ձևերն անշափ բազմազան էին թուրք
գրականության համեմատությամբ:

Համոզված ենք, որ այդ գրականությունների համակարգային
և համեմատական վերլուծությունը կարող է կարևոր օղակ ծա-
ռայել տեսական կարգի այն աշխատություններում, որոնք արտացո-
լում են հետաքրքրությունը համաշխարհային գրականության պատ-
մության հանգուցային պրոբլեմների, նրա կառուցվածքային ըս-
կըղբունքների, պատմագրական սինթեզի ընդհանուր պրոբլեմներին
նկատմամբ:

Այդ պրոբլեմները տարբեր ուղիներով միահյուսվում են կենտ-
րոնական հարցում՝ հասարակության պատմության հետ գրակա-
նության կապերի մեջ:

М. Г. КОЧАР

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПЕРИОДА ТАНЗИМАТА

Резюме

Статья посвящена анализу некоторых проблем просветительства и
просветительским тенденциям в турецкой литературе эпохи Танзимата.
Отмечая общность модели европейского и турецкого просветительства,
характеризуемой единством исторического процесса, автор уделяет особое
внимание специфическим чертам турецкого просветительства, его периоди-
зации, понятию просветительства в историческом аспекте и аспекте ли-
тературном.

Поставлена также проблема типологического анализа западноармян-
ской и турецкой литературы того периода.

«НОВЫЕ» ПОЭТЫ В «КНИГЕ ПОЭЗИИ И ПОЭТОВ»
ИБН КУТАЙБЫ (828—889 ГГ.).

«Книга поэзии и поэтов», принадлежащая перу знаменитого арабского ученого-энциклопедиста Ибн Кутайбы ад-Динавари (828—889), по праву считается одним из замечательных памятников средневековой арабской литературы. Это произведение представляет собой литературно-биографический справочник. Оно содержит справки о 204 поэтах VI—IX веков, причем поэты муваллады, творчество которых относится к VI—началу IX вв., включены здесь в филологический трактат впервые. Тем самым Ибн Кутайба канонизировал их творчество, ввел в письменную литературу.

Естественно, что в обработке этого материала, поступившего к нему в сыром виде, Ибн Кутайба был более самостоятелен, чем в обработке старого, давно канонизированного традицией материала о древних и ранних исламских поэтах. Как ввод в научный оборот материалов о «новых» поэтах, так и самостоятельность обработки этих материалов могли быть предприняты Ибн Кутайбой только потому, что он был «посторонним» в филологической традиции. Известен в истории средневековой арабской литературы как авторитетный хадисовед (хадисы—предания о жизни пророка Мухаммеда), специалист по адабу (адаб—«вежество», образованность, общая культура), знаток хабаров (хабар—«сведение», «слух»; это рассказы о жизни знаменитых людей). Его перу принадлежат также труды по астрономии, генеалогии и т. д. И, наконец, он считается одним из самых выдающихся представителей багдадской филологической школы, хотя, как уже отмечалось, этот ученый был в литературоведении человеком со стороны. Именно этот факт и увеличивает ценность «Книги поэзии и поэтов», однако он же и делает необходимым исследование проблемы авторства.

Задачей данной статьи является исследование на материале составных элементов отдельных справок в «Книге поэзии и поэтов» вопроса о том, в чем же проявилась самостоятельность ученого, как она нашла свое отражение в его произведении.

Нам кажется необходимым провести для этого сопоставление старого, традиционного материала с материалом обработанным впервые уже Ибн Кутайбой. С этой целью мы отобрали справки об Имруулкайсе (старый материал) и Абу

Нувасе (новый материал). Выбор обоснован тем, что оба этих поэта, по мнению Ибн Кутайбы, лучшие: Имруулкайс среди древних поэтов, Абу Нувас — среди новых (мухдас). Далее эти справки — по объему самые большие в тексте, они как бы выделены самим автором. Они богаты как поэтическим текстом, так и комментариями к стихам, хабарным материалом и др. Их сопоставление дает много интересного уже при чисто статистическом анализе состава справок.

Справка об Абу Нувасе занимает 24 страницы по лейденскому изданию де Гье¹ и содержит 241 бейт стихов, в то время, как справка об Имруулкайсе, занимающая 20 страниц, содержит 114 бейтов. Как видно, из этих цифровых показателей, а также из сопоставления объема справок о новых и старых поэтах и их составляющих элементов, в памятнике есть тенденция увеличения объема поэтического текста по сравнению с прозаическим в справках о поэтах-мувалладах.

Далее, нами проведен статистический анализ текстов обеих справок и выявлено соотношение составляющих их компонентов.

Имруулкайс		Абу Нувас	
1. Хабары	21	хабары	6
2. Авторские комментарии	4	авторские комментарии	18
3. Неавторские комментарии	3	неавторские комментарии	2
4. Авторские оценки	2	авторские оценки	7
5. Неавторские оценки	7	неавторские оценки	10
6. Авторские замечания и сообщения	10	авторские замечания и сообщения	15
7. Ссылка на мнение авторитетов и знаменитостей	13	ссылка на мнение авторитетов и знаменитостей	1
8. Заимствования	10	заимствования	5

Как видно из вышеприведенной таблицы, ядром справок об Имруулкайсе являются хабары — их у него 21, из них 15 — биографические, 3 — оценочные и 3 — из группы «Рассказы о знаменитостях». Ибн Кутайба широко пользуется дошедшим до него хабарным материалом относительно этого знаменитого поэта, сообщая с его помощью, в основном, полудесятилетние сведения о жизни Имруулкайса. Почти все хабары велики по объему. Они занимают львиную долю текста справки.

В справке об Абу Нувасе хабары большой роли не играют. Их здесь всего 6, из них 2 оценочных, 2 — из группы

¹ Ibn Qotaiba. Liber poësis et poëtarum. Ed. M. I. de Goeje, Zugduni Batavorum, 1904.

рассказы о знаменитостях, 1 — биографический и 1 — из группы «Рассказы о поэтах».

Ибн Кутайба в этой справке уделяет основное внимание комментированию стихов поэта (18 раз). Он сам дает толкование бейтов Абу Нуваса и 2 раза приводит комментарии других авторитетов. Необходимо отметить, что в «Книге поэзии и поэтов» мы выделили 2 типа комментариев: а) толкование смысла стихов; б) разъяснение смысла отдельных архаизмов, иностранных слов и пр. Из 18 авторских комментариев 14 принадлежат к первому типу, 4 — ко второму.

В справке об Имруулкайсе Ибн Кутайба сам комментирует стихи 4 раза и 3 раза приводит комментарии других филологов. 2 авторских комментария Ибн Кутайбы принадлежат к I-ому типу, 2 — ко II-ому.

Весьма показательно также соотношение данных о ссылках на мнение авторитетных филологов и исторических знаменитостей. Так как в произведении Ибн Кутайбы Абу Нувас впервые введен в канонизированный список признанных филологической традицией поэтов, то вполне естественен тот факт, что представляя его творчество, автор трактата только один раз опирается на мнение авторитета, в то время, как в справке об Имруулкайсе число подобных ссылок доходит до 13. Естественно, это число было бы вдвое больше, если бы мы учли все те случаи, когда упоминание имени какого-либо филолога не сопряжено с весомой информацией².

Второе место по количеству в справке об Абу Нувасе занимают авторские сообщения и замечания. Их здесь 16, причем без учета обязательных, образующих скелет справки, сведений, как-то: имени поэта, его родословной, названия племени, к которому он принадлежит и т. д. Надо отметить, что в справке об Имруулкайсе их относительно немного — 10. Сообщения и замечания автора придают направленности главной идеи справки индивидуальную окраску, концентрируя внимание читателя на главных, узловых вопросах и событиях в жизни и творчестве поэта.

В текстах обеих справок часто отмечаются заимствования и подражания поэтов друг другу. Их в справке об Имруулкайсе отмечено 10, а в справке об Абу Нувасе — 5. Следует отметить, что 9 таких замечаний из 10 в справке об Имруулкайсе собраны в особой части, посвященной именно этому вопросу. В справке об Абу Нувасе такого специального раздела нет; замечания автора о заимствованиях рассыпаны по всему тексту и не строятся по какому-либо одному образцу, т. е. установившейся, идущей издревле традиции выделения заимствований Абу Нуваса или наоборот здесь нет. Ибн

Кутайба сам впервые собирает эти разрозненные замечания, не зафиксированные письменной традицией, но, несомненно, высказывавшиеся в поэтических и филологических кругах. Отсюда и отмеченная бессистемность в изложении, тем более бросающаяся в глаза, что характерной особенностью исследуемого памятника является четкая организация материала и приверженность к фразам-клише.

Последним компонентом справок, выделенным в нашей таблице, являются оценочные замечания. Неавторскими оценками мы посчитали все те замечания, которые приводятся в «Книге поэзии и поэтов» со ссылкой на кого-либо из филологов, или где оценочные глаголы поставлены в страдательном залоге. Таких оценок в справке об Имруулкайсе 7, а в справке об Абу-Нувасе — 10, в то время, как авторских оценок в первой справке — 2, а во второй — 7.

* * *

Интересный материал для сравнения и изучения авторского подхода к теме дает сравнение друг с другом отдельных компонентов справок. Наиболее богатые возможности для проведения такого исследования дает разбор комментариев автора к стихам, смысл которых нуждается в пояснении.

Ибн Кутайба в обоих комментариях, относящихся ко второму типу в справке об Имруулкайсе объясняет смысл отдельных слов. Вот, например, первый комментарий: «Арабы прозвали его Зу-л-Курух («Покрытый язвами») за его слова:

После здоровья покрылся я кровавыми язвами,
Из-за тебя, о счастье, изменила мне сила.

Сказал ал-Фараздак:

Подарили мне касыду ушедшие гении

Абу Язид, Зу-л-Курух и Джарвал.

Говорит Абу Мухаммад (т. е. Ибн Кутайба — Д. О.): «Абу Язид—это ал-Мухаббал ас-Са'ди, Зу-л-курух—Имруулкайс, а Джарвал—ал-Хутай'а»³.

Второй комментарий следует сразу за хабаром о смерти Имруулкайса: «Он (Имруулкайс—Д. О.), увидев могилу женщины из дочерей Рума, которая умерла около Анкары, спросил у своего спутника о ее истории и сказал:

О, соседка, вот и близка могила,
И я пробуду здесь, пока стоит Асиб.
О, соседка, оба мы чужестранцы здесь,
А среди чужих чужестранцы — родичи.

Асиб — гора в тех краях»⁴.

³ Ибн Кутайба, с. 47. ал-Мухаббал ас-Сасди—арабский поэт VII в.; ал-Хутай'а, Джарвал ибн Аус — арабский поэт. Умер около 650 г.

⁴ Ибн Кутайба, с. 47.

² Например, в иснаде и др.

Как видим, эти комментарии могут свидетельствовать лишь о богатой эрудиции из автора, но никак не выявляют его отношения к стихам, не дают самостоятельного прочтения и толкования.

Исключением из правила являются комментарии, относящиеся к I-ому типу, так как больше ни в одной справке о джахилийских и раннеисламских поэтах, нет таких толкований смысла стихов. Оба этих комментария к стихам Имруулкайса начинаются с неавторской оценки: «Из его стихов порицают следующие...». Однако в обоих случаях Ибн Кутайба не считает это мнение, освященное традицией и принадлежащее авторитетным ученым, правильным и приводит свои аргументы, доказывая верность формы и поэтической идеи стиха. Для иллюстрации нашей мысли приведем один из комментариев: «Из его стихов порицают следующие:

Подобна тебе беременная, к которой я приходил ночью, и кормящая (мать), которую я забавлял так, что отвлекал ее от обвешанного амулетами, ворочающегося (ребенка).

Когда он плачет сзади нее, она поворачивается к нему половиной, а другая половина подо мной не поворачивается.

Говорил Абу Мухаммад: «Мне кажется, что в этих стихах нет порока, так как и кормящая (мать), и беременная не желают мужчин и питают отвращение к совокуплению, так что если ты сможешь прельстить и соблазнить их, то других и подавно сможешь»⁵.

Второй комментарий построен также, как и приведенный выше.

Иное впечатление производят комментарии к стихам Абу Нуваса. Здесь Ибн Кутайба в полной мере автор своих комментариев, имеющий собственное тщательно обоснованное прочтение неясных, спорных бейтов поэта. Он очень подробно и вдумчиво изучает «туманный смысл» некоторых бейтов, встречающихся в произведениях Абу Нуваса и комментирует их с большой обстоятельностью и изобретательностью, демонстрируя при этом богатейшую эрудицию и отличное знакомство с поэтическим миром автора стихов. Ибн Кутайба так часто и с такой добросовестностью анализирует стихи Абу Нуваса, что создается впечатление, будто он специально ищет в творчестве этого поэта стихи с неясным смыслом, чтобы объяснить их, довести содержание сложных поэтических форм до читателя и одновременно блеснуть своими комментаторскими способностями. Вот, например, один из наиболее интересных комментариев из справки об Абу Нувасе:

«Абу Нувас был очень образованным человеком. Он был

⁵ Ибн Кутайба, с. 55.

сведущ во всех областях науки. Вместе с тем он интересовался также и наукой о звездах. На это указывают тебе его слова:

Занимает солнце место у созвездия Агнца и делает вес времени соразмеренным.

Поют птицы после молчания и завершает вино его год полностью».

Некоторые полагают, что он хотел сказать, что цикл вина начинается тогда, когда в лозе течет сок, и из этого сока получают вино потому что он превращается в виноград и его давят. И если сок течет в лозе задолго до того, как солнце останавливается в голове Агнца, то, мне кажется, что «её» (al-ha) в слове «год» (haulaha) иносказание (намек) относящееся к солнцу, а не к вину, т. е. как будто он говорит:

Завершило вино год солнца полностью.

Упоминание о солнце предшествует, оно в первом бейте. Иносказание о нем хорошее, а смысл выполнения им года солнца в том, что Аллах всевышний и всемогущий сотворил небесный свод, звезды и солнце в голове Агнца, и (когда) наступает равноденствие, холод и жара—умеренные. И всякий раз, когда солнце занимает место в голове Агнца, это значит, что пришел год для земли, а вино полностью завершило солнечный год, хотя и не исполнилось года ему самому. Он хочет сказать, что выпивка приятна в этот период во время равноденствия, когда рассветает, и воды бьют ключом, и на ветвях деревьев поют птицы».

Как уже отмечалось, перу Ибн Кутайбы принадлежал трактат по астрономии. Компетентность в этой науке и знание интересов и увлечений Абу Нуваса позволили этому ученому-эрудиту, сделав остроумное допущение, что al-ha' (eē) относятся не к слову al-khamr (вино), а к слову al-sams (солнце). совершенно по-новому, оригинально истолковать однозначно воспринимаемые стихи. Причем, учитывая сложность поэтического мышления Абу Нуваса, комментарий Ибн Кутайбы, вероятно, полнее и правильнее передает смысл этих стихов читателю.

Уже при сравнении этого комментария I-го типа к стихам Абу Нуваса с вышеприведенными комментариями того же типа к стихам Имруулкайса становится ясным, что разъясняя и толкуя стихи поэта-мухдаса, ученый подходит к этому вопросу со всей доступной ему и его эпохе самостоятельностью; в то же время, даже если отвлечься от статистических данных, в отношении к творчеству Имруулкайса Ибн Кутайба, в основном, остается верным филологической традиции. Особенно четко это различие видно при сравнении комментариев II-го типа.

⁶ Ибн Кутайба, с. 503—504.

Ибн Кутайба пишет в начале раздела, посвященного рассмотрению пороков формальной организации стиха у Абу Нуваса: «Иногда он допускал лахн (lahn) в некоторых своих стихах, однако, всегда имея ссылку на авторитет древней поэзии и ясное грамматическое обоснование (допущенного лахна — Д. О.)»⁷.

Под термином «лахн» ученый, вероятно, подразумевает отступления от языковой нормы арабской поэзии. Он демонстрирует анализ подобных отступлений во всех 4 комментариях, вошедших в этот подраздел справки. Вот один из них: «О ты, которая ниже земли, стань моей, могила!»

В слове *cati'* («ниже») он опустил хамзу, и оправданием этого является то, что большинство арабов опускает хамзу и то, что курайшиты тоже опускают ее, и оно (графическое изображение слова — Д. О.) от этого меняется. А постановка слова *gams* (могила) в насбе вызвана намерением автора отличить его от других (тамйимиз). Багдадцы называют его (этот термин — Д. О.) — «объяснение» (тафсир). Разве ты не видишь, что он говорит: «О ты, которая ниже земли, стань моей!»

Предложение завершено. Ответом на *layta* явилось *li*, но потом он объясняет смысл этого ответа и говорит: «*gamsan*», то есть могила. Так же, как ты говоришь: «О, если бы это платье было моим!», а потом объясняешь: «*isaran*—покрывало», потому что ответ на *layta*, в твоём слове — это *li*, а *is-ara* — это тамйимиз»⁸.

Вероятно, этот комментарий нельзя целиком отнести ко II-ому типу, так как Ибн Кутайба синтезировал в нем оба типа. Объясняя смысл и грамматическую форму каждого отдельного слова, он раскрывает смысл всего бейта. В данном случае он обратил внимание на распространившуюся после Абу Нуваса, но встречающуюся иногда и у древних поэтов форму построения бейта. Поэт в первом шатре даёт общее видовое название, а во втором объясняет его. Ибн Кутайба не случайно останавливается на этом поэтическом приеме: до поэтов—последователей стиля «бади» он использовался редко, и потому такие стихи были труднопонимаемы для публики. В комментарии чувствуется авторский подход, самостоятельная исследовательская мысль, но здесь ясно видна также преемственность Ибн Кутайбы как к басрийской, так и к куфийской филологическим школам. Именно эти филологи довели до блеска отточенность грамматического анализа поэтических текстов.

⁷ Ибн Кутайба, с. 519.

⁸ Там же.

Остальные 3 комментария II-го типа, толкующие стихи Абу Нуваса построены по тому же принципу.

* * *

Если авторские комментарии являются ядром справки об Абу Нувасе, то в справке об Имруулкайсе главным составным компонентом являются хабары. Из 21 хабара, как уже отмечалось, 15 относятся к группе биографических. Из хабаров, которые Ибн Кутайба включил в справку об Абу Нувасе, только один биографический, да и тот может быть назван так с оговорками. Поэтому не удивительно, что в этой справке почти нет сведений о жизни поэта. В то же время Ибн Кутайба одну и ту же историю об Имруулкайсе рассказывает в двух вариантах, приводя мельчайшие подробности. Этот факт подтверждает вывод, сделанный при количественном сопоставлении поэтического и прозаического текстов: хабары о «новых» поэтах еще не вошли в традиционный набор, свод знаменитых рассказов, в то время, как хабары о древних поэтах уже стали их неизменным элементом. Они не воспринимались отдельно от хабаров. Это характерный признак древнейшего лиро-эпического жанра (чередование поэзии, несущей на себе основную грамматическую нагрузку, и прозы), являющегося своего рода «перепутьем от истории к эпосу, устным органическим развитием исторического факта» (определение А. Н. Веселовского).

В нашем случае причиной широкого использования в филологической традиции хабаров было то, что большинство стихотворений писалось по поводу какого-то события, вымысел в поэзии осуждался, и для того, чтобы хорошо понять смысл стихов, вместе с ними приводился и рассказ о событии, которое описывалось или отмечалось этими стихами. В этом смысле уместна параллель со стихотворением М. Ю. Лермонтова «На смерть поэта». Знание истории возникновения этого произведения помогает нам лучше понять его и оценить во всей полноте.

В то же время поэты-мухдасы, жившие в эпоху Аббасидов, были уже профессиональными придворными поэтами. Они жили как бы двойной жизнью: в первой, официальной, главным продуктом их работы были панегирики (к написанию которых они относились так же, как ремесленники относились к продукту своего труда), и случаи, на которые они писались, были известны всем. Во второй, неофициальной жизни, эти поэты писали любовные стихи, высмеивали ханжество и скудоумие обывателей, подчас издевались над властью имущими и т. д. Часто в их стихах описывались простые бытовые сценки, эпизоды, случившиеся во время охоты. Для того, чтобы понять эти стихи, также необходимы были сопровождающие их хабары, которые, однако, не записыва-

лись официальными историками и подвергались строгому отбору филологов. Но они имели широкое распространение в среде любителей поэзии — жителей арабских городов и бедуинов. Вероятно, одной из причин появления огромного числа разного рода историй и анекдотов об Абу Нувасе была именно эта широкая популярность хабаров, сопровождающих его стихи.

Еще одной из причин отсутствия хабарного материала в справках о «новых» поэтах являлось то, что все они жили в тот же период, что и автор «Книги поэзии и поэтов», и рассказы в них были еще живы в памяти поколения, современного Ибн Кутайбы.

В обеих справках Ибн Кутайбы приводятся также оценочные хабары. При их сопоставлении снова выявляется разница между самостоятельным подходом к материалу об Абу Нувасе и ролью компилятора, передатчика фактов, мнений и стихов, в которой выступает Ибн Кутайба в справке об Имруулкайсе. Кроме того, оценочные термины в хабарах, которыми пользуется Ибн Кутайба, дают возможность в некоторой степени прояснить филологическую позицию автора этого литературно-филологического справочника. Например, хабар, в котором Ибн Кутайба объясняет свое заявление о том, что Абу Нувас — один из «естественных» поэтов: «Сказал мне один из наших шарифов: «Как-то я встретил его (Абу Нуваса — Д. О.) и при мне было хорошее яблоко. Я показал его ему и предложил описать. Таким образом я хотел узнать его способность к импровизации и легкость, с которой он слагает стихи. Он сказал мне: «Мы на дороге, давай свернем к мечети». Мы свернули к ней, он взял яблоко, повертел его немного в руках, потом сказал:

О, яблоко, сколько раз я оставался с ним наедине,

Оно зажигает в моем сердце огонь любви.

Ночь я провел, рассматривая его

И жалуясь ему, что тянется мое страдание.

Как будто плачет оно, стесняясь моего
мягкосердечия,

То, что находится у меня в руке.

Он разжал руку и вернул его мне»⁹.

Для сравнения приведем один из оценочных хабаров из справки об Имруулкайсе: «Собрались у Абд ал-Малика знатные вельможи и поэты, и он спросил у них о самом изящном бейте Имруулкайса, и все сошлись на нижеследующем:

Твои глаза проливают слезы только для того, чтобы ударить меня своими стрелами во все доли избитого сердца»¹⁰.

⁹ Ибн Кутайба, с. 503.

¹⁰ Ибн Кутайба, с. 42.

Хотя в обоих случаях Ибн Кутайба приводит чужие мнения и рассказы, однако между двумя хабарами есть большая разница. Если во втором хабаре Ибн Кутайба дает читателю готовую оценку (бейт Имруулкайса признан самым изящным), то в рассказе об Абу Нувасе сразу после данного автором классификационного определения ученый демонстрирует на примере (рассказ очевидца) правильность сделанного им вывода.

Имеющиеся в справках хабары других типов отличаются друг от друга несмотря на однородность сообщаемых ими сведений, так же, как и вышеприведенные: в хабарах об Абу Нувасе больше чувствуется и прослеживается самостоятельность Ибн Кутайбы — составителя свода, а в хабарах об Имруулкайсе — заданность автору материалов о древнеджахилийских и раннеисламских поэтах, идущих от филологов-изрекателей «абсолютной истины», такими были и Халаф ал-Ахмар, и ал-Асма'и, не говоря уже об Абу Убайде и Абу Амре ибн ал-Ала¹¹. Вероятно, таково было и их собственное отношение к своим высказываниям. Их заслуга состояла в том, что они брали эту «истину» от информантов и сохраняли ее — понимали и не искажали. Именно для этого и была нужна им наука. Когда Халаф ал-Ахмар стал фальсифицировать стихи, приписывая их доисламским поэтам, — это было, как ни парадоксально, симптомом становления науки — таким же, как появление, в другой области, грамматической теории, то есть таким же, как переход от собирания, накопления языковых фактов к анализу языкового материала. Их дело — «отбор», «различение» («накд»), эта работа требует навыка, специализации, но в принципе в ней авторского не больше, чем в работе менял, у которых они занимались термин¹².

Однако на следующем этапе формирования науки и изучения средневековой арабской поэзии средневековыми же арабскими филологами появляются новые исследователи, сознающие условность и относительность этих «абсолютных» истин. Именно на этой основе, т. е. на основе отношения к чужому слову, высказыванию как к неабсолютному, и появляется отношение к собственному слову, высказыванию как к именно своему, сознательная специальная отделка и обработка его как своего, гордость им и готовность защитить его в споре. У ал-Джахиза это уже есть, но ярче всего это проявляется у Ибн ал-Му'тазза, который прямо называет себя первопроходцем.

Суннит, традиционалист-реставратор Ибн Кутайба на-

¹¹ Халаф ал-Ахмар — ум. ок. 800 г.; ал-Асмаи — ум. в 832 г.; Абу Убайда — ум. в 824/26 гг.; Абу Амр ибн ал-Ала' — ум. в 771/76 гг.

¹² Мухаммед ибн Саллам ал-Джумехи. Табакат аш-шуара, ал-Кахира, б. г.

правил все свои творческие силы на сохранение отмирающего «абсолютного ценного», спасая распадающийся, разветвляющийся ислам («ислам» в широком смысле слова). Для него после рубежа VIII—IX вв. нет ничего авторитетного, а сам «безусловный материал» внутри себя нивелирован: противопоставление «старых» и «новых» поэтов с введением последних в филологический трактат отпало, «табакаты» разрушены¹³, остались только выделенные Ибн Кутайбой три безусловных «пики» арабской поэзии — 1. Имруулкайс, 2. — ал-Фараздак, Джарир и ал-Ахтал и 3. Абу Нувас. В такой ситуации реставрационные задачи, которые ставил перед собой Ибн Кутайба, становятся очень актуальными. Однако в этом вопросе между Ибн Кутайбой и его авторитетами (такими, как ал-Асма'и) есть громадная разница. Для них «абсолютно ценное» есть единственная данность, единственная реальность, а для него — уже нет. Он именно эту данность реставрирует, т. е. реконструирует, воссоздает утраченное. И потому, что для Ибн Кутайбы эта «данность» уже не единственная, он, имея в основе иное представление о поэтическом универсуме арабов, совершенно иначе описывает и комментирует созданную им же целостную картину, в которую вошли только самые бесспорные и авторитетные, с его точки зрения, образцы арабской поэзии.

Только авторское, не зависящее от старой филологической традиции сознание могло создать такую целостную картину поэтического универсума арабов, положив в ее основу принцип трех пиков, явившийся новым этапом в осознании, осмыслении арабами истории своей литературы.

* * *

Собранные материалы по «Книге поэзии и поэтов» в целом и по двум рассматриваемым выше справкам в частности дают возможность начать обсуждение еще одной проблемы, тесно связанной с затрагивавшейся выше проблемой авторства. Это вопрос о появлении в культурном сознании арабов мусульманского общества индивидуальных образов поэтов. Ибн Кутайба — первый автор, материалы которого дают основание предполагать, что он в некоторых случаях сознательно рисовал образ поэта.

К созданию индивидуального образа поэта арабская литературная традиция пришла в результате все большей индивидуализации поэтического сознания самого творца

¹³ О переосмыслении термина «табакат» см. в кн.: Д. А. Оганесян «Книга поэзии и поэтов» Ибн Кутайбы (828—889) как источник для истории классической арабской поэзии». Автореферат дисс. на соиск. уч. степени кандидата филолог. наук, М., 1980, с. 16.

поэзии. Ход литературного процесса привел к тому, что в VIII—начале IX вв. наметился постепенный отход от правил строгого литературного канона, отход, начавшийся с творчества поэтов-мувалладов и нашедшей свое самое яркое проявление в творчестве двух последних великих поэтов арабского средневековья — ал-Мутанабби и Абу-л-Ала ал-Маарри.

Если на предыдущих стадиях развития арабской поэзии изменение функций привело к тому, что он из «ведуна», которому было подвластно слово, превратился в рупор борющихся между собой политических партий, группировок, религиозных сект, то теперь, когда на поэтическую арену выступили «новые» поэты, разнообразие и равновесие их функций не дает возможности выделить какую-то основную роль, которую эти поэты играли в культурном универсуме аббасидского халифата. Естественно, происходивший в IX в. процесс оказал влияние на творчество работавших в это время авторов, однако в силу традиции это влияние долго не отражалось на их литературном творчестве. Ибн Кутайба, как уже отмечалось, не испытывал на себе такого сильного влияния филологической традиции, как преобладающее большинство его современников-филологов. Именно поэтому новые тенденции, о которых говорилось выше, отразились на творчестве этого автора.

Ибн Кутайба в своей «Книге поэзии и поэтов», группируя собранные здесь материалы о 204 поэтах, выделяет 2 новых типа поэта:

- а) поэты-ученые;
- б) поэты-мавали.

Уже в предисловии Ибн Кутайба говорит о людях науки, которые писали стихи. Он приводит бейты ал-Халила ибн Ахмада ал-Аруди и дальше отмечает: «В этих стихах ясна искусственность и плохая выделка; таковы стихи ученых: нет в них ничего, идущего от природы и легкости (способность к импровизации — Д. О.). Таковы стихи ал-Асма'и, Ибн ал-Мукаффа и Халила. Исключение составляет Халаф ал-Ахмар, который лучше всех по природе и обильнее количеством своих стихов»¹⁴.

Как уже отмечалось, филологи часто пытались обосновать в стихах свои теоретические выводы. Они подражали стилю знаменитых древнеарабских поэтов и часто приписывали им свои стихи. Так поступал, например, знаменитый рапсод Хаммад ар-Равийа. Однако Ибн Кутайба обращает свое внимание не только на ученых-поэтов, но и, (что для нас важнее) на поэтов-ученых. Одной из причин появления поэтов новой формации было то, что поэзия уже перестала быть для

¹⁴ Ибн Кутайба, сс. 10—11.

арабов единственным знанием; у них появилась наука, которой поэзия уступила свои позиции единственного способа и орудия познания окружающего мира. Наука шла вперед, и перед поэтом, стремящимся остаться на уровне своего времени, встала необходимость овладения этими новыми знаниями. Именно этим объясняется появление и формирование поэтов нового типа, который точно узрел Ибн Кутайба.

Появление поэтов-мавали (мавали — «клиенты», «вольноотпущенники»), также отмеченное Ибн Кутайбой, относится уже к социальным явлениям, имеющим, однако, огромное значение. Поэты-мавали были творцами новой литературы, в которую они внесли многие элементы культуры своих народов. Ибн Кутайба, будучи сам инородцем, чутко реагировал на изменения в системе арабской культуры, внесенные деятельностью мавали.

Факт выделения в персоналии «Книги поэзии и поэтов» новых типов поэтов свидетельствует не только о тонком литературном чутье автора и понимании им эволюционного культурного процесса. Он свидетельствует также о том внимании, с которым ученый относился к личности поэта; это зародыш, из которого впоследствии вырос интерес к творцу, помогающий понять его и через него полнее представить созданное им. В подобном подходе Ибн Кутайбы снова ясно чувствуется раскованность, нетрадиционность его мышления. Ибн Кутайба не литературный критик, подобно своему предшественнику в «табакатном» жанре Ибн Салламу ал-Джумахи (ум. в 846) и ученому-поэту Халафу ал-Ахмару, которые желали уподобиться менале, отличающему подлинную монету от фальшивой, и не филолог, подобный Абу Амру ибн ал-Ала и ал-Асма'и, ограничивавшимся краткими оценочными замечаниями об особенностях поэтического языка или решением проблемы, кто лучший поэт среди арабов. Не случайно все подобные суждения приводятся им со ссылкой на кого-либо из авторитетных представителей филологической традиции. Даже в тех случаях, когда Ибн Кутайба спорит с оценкой этих филологов, он делает это, опираясь на приведенные выше суждения тех же ученых.

Ибн Кутайба принадлежал к «удаба ал-куттаб», т. е. к членам «пишущей касты» — высокопоставленным чиновникам, занимающимся литературой, в среде которых и возник новый подход к изучению поэзии. Весомым вкладом Ибн Кутайбы в новую критику была канонизация поэтов-мухдасов. Однако он не ставил перед собой цель обогатить науку о поэзии новыми идеями так, как это сделали ал-Джахиз и Ибн ал-Мутааз. Ибн Кутайба остался в филологии тем же хабаро- и хадисоведом, и естественно, что главный интерес был направлен не в сторону характеристики новой поэзии, а

на правильное, по его мнению, восприятие «новых» поэтов.

В этой связи становится актуальным вопрос: меняется ли отношение автора к оформлению справок о поэтах по мере хронологической близости времени их жизни к эпохе Ибн Кутайбы? Для того, чтобы ответить на этот вопрос, мы провели анализ последнего не затронутого нами из 3 пиков, о которых говорилось выше.

Это справка об омейядской тройке. Она состоит из разделов о Джарире, ал-Фараздаке и ал-Ахтале. Несмотря на то, что в «Книге поэзии и поэтов» эти три справки представлены отдельно, они являют собой единое целое. Об этом свидетельствует как их смысловая взаимосвязанность, так и композиционное построение. Если брать их отдельно друг от друга, многое при чтении может остаться неясным. Эти неясные места понятны только в общем контексте. Кроме того, Ибн Кутайба может в справке о Джарире приводить сведения об ал-Фараздаке и наоборот. В идущей 1-ой по порядку справке о Джарире ученый приводит высказывания филологов обо всех трех поэтах, а в следующих двух повторяет отрывки из этих высказываний, конкретно относящиеся к данному поэту, но уже без ссылки на упоминаемого им выше филолога. В справке об ал-Ахтале, последней по порядку, Ибн Кутайба пишет: «Из того, что признали хорошим из стихов Джарира, ал-Фараздака и ал-Ахтала, слова Джарира...»¹⁵.

Далее Ибн Кутайба приводит поочередно стихи всех трех поэтов с их оценками и др., т. е. заключительная часть справки об ал-Ахтале является заключительной также и для большой единой справки об омейядской тройке. Исходя из вышесказанного, мы нашли целесообразным рассматривать все 3 справки как одну большую.

Прежде всего приведем данные о соотношении в этой справке поэтического текста с прозаическим. Она занимает в «Книге поэзии и поэтов» 29 стр. и содержит 211 бейтов стихов. При сравнении с данными по справкам об Имруулкайсе, (20 стр. — 114 бейтов) и Абу Нувасе (24 стр. — 241 бейт), становится ясным, что в указанной тенденции увеличения поэтического текста по сравнению с прозаическим по мере хронологического движения к IX в. рассматриваемая справка занимает среднее положение между поэтами-джахилийцами и поэтами-мухдасами.

Далее статистический анализ справки дал следующие результаты:

¹⁵ Ибн Кутайба, с. 306.

1. Хабары	10+10+70+7	37
2. Авторские комментарии	1+5+3	9
3. Неавторские комментарии	0+1+0	1
4. Авторские оценки	1+1+0	2
5. Неавторские оценки	4+3+9	16
6. Авторские замечания и сообщения	2+6+3	11
7. Ссылка на мнение авторитетов и знаменитостей	4+2+2	8
8. Заимствования	1+4+2	7

Как и в справке об Имруулкайсе, ядром раздела об омейядской тройке являются хабары. Их здесь 37 ( ) для сравнения; в справке об Имруулкайсе 21 хабар, об Абу Нува-се — 6, из них 5 — биографические, 3 — оценочные, 4 — хабары типа «Рассказы о знаменитостях», 23 — типа «Рассказы о поэтах» и 2 — развлекательные хабары, в то время, как в справке об Имруулкайсе 15 хабаров принадлежат к типу биографических, 3 — к оценочным, 3 — к хабарам типа «Рассказы о знаменитостях» ( ).

Из приведенных цифр видно, что Ибн Кутайба в справке об омейядской тройке основную информацию сообщает с помощью хабаров типа «Рассказы о поэтах». Особенно интересно в этом смысле построение раздела об ал-Фараздаке. После приведения имени поэта, подробной его генеалогии и двух биографических хабаров ученый пишет: «ал-Фараздак был очень красноречивым. Он мог говорить обо всем и был скор на ответ»¹⁶.

После этого авторского замечания Ибн Кутайба приводит друг за другом сразу семь хабаров типа «Рассказы о поэтах», на примере которых и показывает красноречие поэта и его способность к экспромту. Вот, например, один из этих хабаров: «Халаф ибн Халифа был остряк, поэт, знал много стихов. Был он безруким, вместо кисти — кожаная культя. Проходил он однажды мимо ал-Фараздака и говорит ему: «Кто, Абу Фирас, сказал эти стихи:

Он кузнец, сын кузнеца, нет кузнеца, равного ему,
Выправить лопату или жеребца подковать.

ал-Фараздак ему ответил: «Эти стихи сказал тот, кто говорит:

Он вор и сын вора, нет вора, равного ему,
Лаз проделать в стене или деньги стянуть»¹⁷.

¹⁶ Ибн Кутайба, с. 292.

¹⁷ Там же. Халаф цитирует бейт Джарира, сказанный об ал-Фараздаке (ремесло кузнеца считалось нечистым); ал-Фараздак переименовывает его, обращая против Халафа, т. к. в беспалости его можно видеть результат того, что ему отрубили кисть за воровство.

Таким образом, в отличие от справки об Имруулкайсе, который представляет собой нейтральный свод материалов, заданных автору традицией, где основную роль играют биографические хабары, справка об «омейядской тройке», и особенно, раздел об ал-Фараздаке, представляет собой концептуальное изложение творчески воспринятого от традиции материала. В чем же выражена авторская концепция?

В этой связи интересно вспомнить авторское замечание, формулирующее точку зрения Ибн Кутайбы, которую он хочет обосновать в хабарах типа «Рассказы о поэтах». Оно на первый взгляд парадоксально: ученый называет ал-Фараздака, признанного мастера жанра хиджа («хула», «поношение») остроумным человеком, способным без промедления ответить на шутку или направленный против него выпад. Разгадка этого парадокса однако, проста. Для Ибн Кутайбы ал-Фараздак уже не стереотипный автор хиджа, каких в то время было много и которых предшественники Ибн Кутайбы, например, тот же Ибн Саллам, представляли в своих произведениях так, что зачастую очень трудно бывает отличить одного поэта от другого, а именно остроумный человек, могущий мгновенно отреагировать не только в стихах, но и в обычной разговорной форме. Несколько примеров подобных ответов ал-Фараздака Ибн Кутайба приводит. Следовательно, в справке об омейядской тройке уже ощутимо желание Ибн Кутайбы отметить не только те или иные особенности поэтического языка, но и объяснить человека, создавшего его, показать его с какой-то новой стороны.

Своеобразно представлено в «Книге поэзии и поэтов» творчество Джарира. В первую очередь автор говорит о нем как о поэте газалья («Он был одним из лучших среди тех, кто воспевал женщину») ¹⁸, потом приводит следующие слова поэта: «Если бы я не был вынужден заниматься этими собаками, (подразумевается писание стихов в жанре хиджа—Д. О.), то я бы только воспевал женщин» ¹⁹. Только после такого вступления ученый пишет: «Он был одним из самых сильных поэтов хиджа» ²⁰.

В этом случае также проявляется стремление Ибн Кутайбы увидеть что-то новое в образе поэта, как-то оригинальнее осветить вопрос. Он показывает не только задиристого и язвительного хулителя (образ, известный всем), но и автора нежных и целомудренных лирических стихов.

Однако необходимо отметить, что такая самостоятельность воззрений по отношению к творчеству раннеисламских поэтов для Ибн Кутайбы скорее исключение, и стремление

¹⁸ Ибн Кутайба, с. 285.

¹⁹ Там же.

²⁰ Ибн Кутайба, с. 285.

построить свой образ поэта на этом уровне носит скорее подсознательный характер. Свидетельством этого является вышеприведенная таблица с данными о справке об омейядских поэтах. Эти данные доказывают предположение, что материал, использованный Ибн Кутайбой в исследуемой справке, перешел к нему по филологической традиции. Например, он восемь раз ссылается на мнение авторитетных филологов и исторических знаменитостей. Вспомним, что число ссылок в справке об Имруулкайсе — 13, а в справке об Абу Нувасе — 1.

Авторских комментариев в рассматриваемой справке 9. Все они относятся ко второму типу, и каких-либо интересных и самостоятельных суждений эти комментарии не содержат (в справке об Имруулкайсе их 4, об Абу Нувасе — 18).

Авторских оценок здесь всего 2. Обе они состоят из нескольких слов, содержащих короткую (положительную или отрицательную) оценку стихов этих поэтов без каких-либо объяснений подобного решения. Столько же авторских оценок в справке об Имруулкайсе; в справке об Абу Нувасе их 7.

Таким образом, рассмотрение справки об омейядской тройке показало, что здесь, как и в справке об Имруулкайсе, традиционный хабарный материал решительно преобладает над авторскими суждениями, однако, с другой стороны, в использованных автором «Книги поэзии и поэтов» хабарах значительную роль играют хабары типа «Рассказы о поэтах», введение которых в текст позволяет автору заострить свое внимание на интересующих его вопросах.

Установлена также некоторая преемственность между справками об омейядской тройке и Абу Нувасе. В первой справке уже видны некоторые признаки, показывающие, что Ибн Кутайба вплотную подошел к построению образа поэта, но пока это осуществляется на подсознательном уровне. Справка об омейядских поэтах напоминает нам одну из картин Эль-Греко, на которой изображен вид Толедо и где, лишь хорошо присмотревшись, можно различить две маленькие человеческие фигурки. И все же они есть.

* * *

«Чтобы живой, реальный человек обратился в литературный персонаж,— отмечает О. М. Фрейденберг,— для этого должно произойти большое изменение в творческом мышлении. Оно не совершилось сразу. Такое изменение протекало примерно в тех же формах, в каких возникал и рассказ. Для этого предмет изображения должен был полностью отделиться от изобразителя, и не просто отделиться, а получить новую качественную особенность, какой не имел прежде

де. Такое качество «человек» приобрел, когда из конкретно-физической категории обратился в логическую, в «понятие» о человеке, и в понятийный «образ» человека. Так, актер, имитировавший покойника во время похорон, совершал определенным обрядом, но не давал драматического представления. Пока он мыслился физическим подобием какого-либо лица, он только повторял его, подражая в точности его манерам, виду, одежде. Это был тот же самый покойник, только живой, — живой дубликат мертвого. Иное дело, когда актер «как будто бы» совпадал с лицом, которого изображал; он на самом деле ничего общего не имел с ним, но «уподоблялся» ему. Тот, кого актер сознательно воссоздавал, уже не воскресал в нем физически, доподлинно, а получал чисто иллюзорное бытие. Так живое лицо превращалось в предмет изображения, в персонаж. Непосредственное словесно-действенное воспроизведение этого лица среди других лиц, часть которых пассивно взирала на действовавших, делало из него именно персонаж драмы в отличие от нарративного персонажа»²¹.

Первый актер выполняет в погребальном обряде роль маски, изображающей покойника. А маска, по выражению О. М. Фрейденберг,— это «безличный коллектив, это лицо безличия, охарактеризованного по двум-трем старым признакам»²². Такими же масками были и изображаемые арабской филологической традицией образы поэтов. Изображение образа этого поэта в русле этой традиции получает нормативный характер, становится штампом, клише. В памятниках арабской средневековой критики четко выделяются образы придворного панегириста, выпрашивающего у своего повелителя подачки; поэта-гедоника, беспечного искателя приключений; поэта-влюбленного, умирающего от несчастной любви; аскета, поглощенного мыслями о бренности всего земного и пр. Эти образы формируются по внешним признакам, они не динамичны и никогда не изменяются.

Такой образ поэта был создан старшим современником Ибн Кутайбы Абу Хиффаном в его произведении «Сведения об Абу Нувасе» («Ахбар Аби Нувас»). В этом произведении поэт представлен как типичный гедоник, воспевающий прекрасных мальчиков-виночерпиев и кокетливых красавиц, проводящих все время в веселых пирушках. Абу Хиффан приводит в своей книге много хабаров на эту тему. Порой истории, рассказываемые им, до того непристойны, что при издании «Ахбар Аби Нувас» в 1954 г. в Каире египетская цензура вымарала значительную часть ее текста»²³.

²¹ О. М. Фрейденберг. Миф и литература древности. М., 1978, с. 296.

²² Там же, с. 290.

²³ Абу Хиффан, Ахбар Аби Нувас, ал-Кахира, 1954.

Совершенно иной образ Абу Нуваса построил в «Книге поэзии и поэтов» Ибн Кутайба. Мы говорим «построил», так как образ Абу Нуваса был, вероятно, сознательным произведением Ибн Кутайбы. Это выясняется, например, при сличении его материалов с материалами «Ахбар» Аби Нуваса Абу Хиффана. Образ поэта строится Ибн Кутайбой в плане отграничения от представленного у Абу Хиффана изображения Абу Нуваса в качестве гедоника, т. е. он полемизирует созданным им образом с Абу Хиффаном. Это выясняется при сличении материалов Ибн Кутайбы с материалами «Ахбар Аби Нуваса». Именно из-за полемики с предыдущим писателем, затронувшим эту тему, и удалось ученому создать свой авторский образ поэта, найти для этого наиболее убедительные формы пояснения своей мысли.

Для Ибн Кутайбы Абу Нувас — это прежде всего поэт-ученый, человек всесторонне образованный, о чем он говорит в цитированном выше авторском замечании. Оно так же, как и авторское замечание, об ал-Фараздаке, на первый взгляд парадоксально: Ибн Кутайба говорит об образованности Абу Нуваса, человека, знавшего наизусть, по сведениям Ибн Джинни (ум. в 1002 г.), 700 урджуз и 60 диванов одних только поэтов, не говоря уже о диванах таких поэтов, как Имруулкайс, Зухайр, ан-Набига аз-Зубйани и другие, не в плане образованности, адиба, а как о человеке, знающем астрономию, физику и другие науки. Ибн Кутайба хочет представить поэта с новой стороны, противопоставляя образ алима, созданный им, Абу Нувасу—гедоннику у Абу Хиффана. А тот факт, что Абу Нувас был адибом, знавшим наизусть огромное количество стихов, был всем известен, кроме того, знание поэтического наследия древних было явлением не только обыкновенным, но и обязательным для поэтов этого периода. Ибн Кутайба же показал в своей справке об Абу Нувасе необыкновенного поэта, имеющего познания во всех областях науки. Для доказательства этого он нагнетает эпизоды, демонстрирующие ученость и эрудицию поэта. Несколько таких комментариев цитировалось нами выше. Приведем еще один из комментариев Ибн Кутайбы, доказывающих его авторское замечание, в котором он предложил читателям свою точку зрения на вопрос: «На его познания в астрономии указывают также его слова в касыде, которая начинается так:

Дарит вино тебе свой аромат,
а винная лавка ночью открыта для тебя.

Потом он говорит:

Оно было отобрано тогда, когда звезды были
неподвижны и не вращались вокруг своей оси.

Он хочет сказать, что вино было выбрано тогда, когда Аллах всевышний сотворил небесный свод. Математики утверждают, что когда Аллах сотворил звезды, он собрал их и

поместил неподвижными в одном созвездии, а затем привел их оттуда в движение. Они не перестанут кружиться, пока не встретятся все в том же созвездии, откуда они начали свое вращение. Индийцы говорят, что во времена Ноя почти все звезды встретились в созвездии Рыбы, и (из-за этого) от потопа погибли почти все твари. От них осталось столько, сколько осталось звезд вне этого созвездия. Я упоминаю об этом не потому, что это кажется мне правильным, а для того, чтобы обратить внимание на стих и на осведомленность поэта в данной науке»²⁴.

Однако Абу Нувас в «Книге поэзии и поэтов» не только поэт-ученый. Ибн Кутайба дает более разноплановый образ поэта. Для него Абу Нувас также и поэт-матбу' («естественный», «способный к экспромту»), способный мгновенно сложить отличные стихи. Он рассказывает также об Абу Нувасе—придворном панегиристе, приводя несколько хабаров на эту тему. Вот один из них: «Мухаммад ал-Амин посадил его (Абу Нуваса — Д. О.) в тюрьму. Поэт написал ему оттуда:

Скажи халифу, что я пока не увижу его, нахожусь
в самом тягостном состоянии.

Кто же будет твоим Абу Нувасом, если ты держишь
Абу Нуваса в тюрьме?

Он посадил его в тюрьму за что-то, в чем он упрекает его в своем послании. И он отправил ему вместе с этими двумя бейтами, а тот (ал-Амин) прочитал их во время пирушки. Он улыбнулся и сказал: «Не будет Абу Нуваса после Абу Нуваса (нет такого, как Абу Нувас — Д. О.). Затем он передал это письмо ал-Фадлу ибн Раби'а, который ходатайствовал за него (Абу Нуваса). Он приказал выпустить поэта и привести к себе. Когда он пришел к нему, ал-Амин приказал выдать 1000 динаров и подарил коня и одежду»²⁵.

Ибн Кутайба отмечает и другие характерные особенности Абу Нуваса, например, религиозный скептицизм. Таким образом, мы видим, как в построении образа Абу Нуваса Ибн Кутайба выражает свое понятие об этом поэте, свое представление о нем. Созданный им «понятийный» образ разительно отличается от бытовавших в филологической традиции стереотипных образов-масок.

Однако, подобное построение образа поэта преследовало и конкретные цели. Противопоставив созданный им образ человека, обладавшего большими знаниями, образ поэта-мыслителя трактовке Абу Хиффана, в передаче которого поэт предстает бесшабашным гулякой, думающим только о попойках и любовных приключениях, Ибн Кутайба подчиняет справку об Абу Нувасе общей задаче всей «Книги поэзии

²⁴ Ибн Кутайба, с. 504.

²⁵ Ибн Кутайба, с. 507.

Ռ. Ա. ՍԱՅՐԱՍՅԱՆ
ՀՄՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտ,
գիտ. աշխատող

ՕՍՄԱՆԱՑՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՍՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

и поэтов» — канонизировать творчество «новых» поэтов, включить их в филологическую традицию. Конечно, благопристойного поэта легче было бы поставить в один ряд с признанными арабскими корифеями, такими, как Имруул-кайс, ан-Набига, Зухайр, ал-Фараздук и др. Именно с этой целью Ибн Кутайба заставляет Абу Нуваса быть поэтом-ученым, допуская при этом натяжки и намеренно обстрагиваясь от огромного хабарного материала, в свете которого поэт предстает перед аудиторией в совершенно другом обли- чии. Подобные натяжки, стремление «заставить» свой персо- наж вести себя так, как того желает автор, или, в иных случаях, как диктует жанр, характерны для средневековых литератур. Д. С. Лихачев, говоря о «Чтении о житии и о погублении Бориса и Глеба», отмечает: «Описывая жизнь Бориса и Глеба, автор стремится заставить их вести себя так, как надлежит вести святым»²⁶.

Как бы то ни было, сам факт появления в арабской литературе подобного прецедента в тот период, когда из хабарной по своей структуре литературы появились ростки организующей прозы, уже является большим достижением Ибн Кутайбы-литератора, тем более весомым, что образ поэта был им построен сознательно, то есть не был случай- ным в культурном универсуме аббасидского халифата IX века.

Գ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

«ՆՈՐ» ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՆԵՐԸ ԻՐՆ ԿՈՒԹԱՅԲԱՒԻ (828—889)
«ՄԱՏՅԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՆԵՐԻ»
ԳՐԲՈՒՄ

Ա. մ. փ. ս. փ. ո. մ.

Տվյալ հոդվածը նվիրված է արաբական միջնադարյան գրականության ամե- նանշանավոր գրական հուշարձաններից մեկին՝ Իրն Կուժայրաի «Մատյան բանաս- տեղծության և բանաստեղծների» գրքին, որի մեջ հեղինակը ի մի է բերել այն փխտելիքների կոմպլեքսը, որը ձևակերպվել էր բանասիրական ավանդության ներքո մինչև 9-րդ դարի վերջը: Իրն Կուժայրան առաջին անգամ արաբական գրականու- թյան պատմության մեջ գրավոր քննարկման էր ենթարկել մինչ այդ բանասիրա- կան ավանդության կողմից մերժված բանաստեղծների՝ արբասյան շրջանի սկզբ- ըրում հանդես եկած այսպես կոչված «մուհրասների» (նորեր) ստեղծագործությունը: Հոդվածի հեղինակը, համեմատելով «հին» և «նոր» բանաստեղծների կյանքը և ստեղ- ծագործությունները տվյալ հուշարձանում ներկայացնելու միտումները, բարձրաց- նում է Իրն Կուժայրաի հեղինակության պրոբլեմը: Երկրպագություն է արվում նաև, թե առաջին անգամ արաբական գրականության մեջ հենց այս հուշարձանում է ըս- տեղծվել մարդու, տվյալ դեպքում՝ բանաստեղծի անհատական կերպարը:

26 Д. С. Лихачев. Поэтика древнерусской литературы, с. 104.

XIX դարի 50—60-ական թվականներին Օսմանյան կայսրու- թյան առաջատար պետական գործիչներ Ալի փաշան և Ֆուադ փա- շան ձեռնարկեցին օսմանիզմի, կամ ինչպես իրենք էին նախընտ- րում անվանել, «ձուլման»՝ դոկտրինայի հիմնական գրությունները: Դրանք էին՝ կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդների ձուլու- մը կարող է փրկել կայսրությունը անհապաղ կործանումից², այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է նրանց «ղաստիարակել» օսմանյան կառավարությանը հավատարմության ոգով³: Հետևան- քը պետք է լիներ այն, որ ոչ թուրք ժողովուրդները մոռանային իրենց ազգությունը և դառնային թուրքական սուլթանի հավատարիմ հը- պատակներ՝ «օսմանցիներ»: Ընդ որում, փաշաները նախատեսել էին ապագա «օսմանյան համայնքի» մեջ թուրքերի և իսլամի կրոնի կա- տավարող դերի պահպանումը⁴:

Նրանք ծրագրել էին նաև «ձուլման» միջոցները, որոնցից զըլ- խավորներն էին բրիտոնյա և մուսուլման երեխաների համատեղ ուսուցումը⁵ և խառը մուսուլմանա-բրիտոնական զինված միա- վորումների ստեղծումը⁶: Բացի դրանից, նրանք նախատեսում էին

¹ Նրանք օգտագործում էին ֆրանսերեն «fusion» (ձուլում, միացում) կամ թուրքերեն «mezç-ü telifi» (խառնում և միացում) արտահայտությունները:

² Ալի փաշան 1867 թվականին սուլթանին ուղարկած զեկուցագրում (lâhîha) գրում էր. «... Մեզ սպասնացող վտանգը, այսինքն՝ փլուզումը, կարելի է կանխել միայն մեկ միջոցի օգնությամբ՝ բոլոր հպատակների ձուլմամբ...»: Տե՛ս զեկու- ցագրի բնագրում՝ „Stambul und das moderne Türkentum“, B1, L., 1877, s. 88 նման հայտարարություններով բազմիցս հանդես է եկել նաև Ֆուադը:

³ Տե՛ս այդ մասին, օրինակ, Ali Pacha, Testament Politique,—La Revue de Paris, 1910, t. 3, n. 9, p. 106.

⁴ Ալին ֆրանսիացի ղեկավանազետ Տուվենելին ուղարկված իր նամակներից մե- կում նշում է, որ «թուրքերն են ամենահարմար տարրը մյուս ժողովուրդներին զե- կավարելու համար»: Տե՛ս նամակի բնագիրը՝ L. Thouvenel, Trois années de la question d'Orient, 1856—1859, Paris, 1897, p. 317.

⁵ 1867 թ. Ֆուադը հայտարարեց, որ «ձուլումը պետք է սկսել դպրոցական նստարաններից»: Տե՛ս Ռուսաստանի արտաքին բաղադրականության արխիվ (հե- տագայում ՌԱՔԱ), ֆ. «Գրասենյակ», 1867 թ., գ. 31, թ. 63 շ.:

⁶ Թուրքական կառավարողներից Ֆուադ փաշան էր բրիտոնյաներին օսման- յան բանակի մեջ ներգրավելու ամենազլխավոր կողմնակիցը: Տե՛ս ՌԱՔԱ ֆ. «Գրասենյակ», 1867 թ., գ. 31, թ. 495—495 շ.:

սուլթանի բոլոր հպատակների ձևական հավասարությունը հռչակելու և ոչ մուսուլմաններին պետական ծառայության ընդունելու միջոցով թուլացնել քրիստոնյաների դժգոհությունը և հեշտացնել «ձուլումը»⁷:

Այդ նպատակները լիովին իրականացնելու համար որոշվեց ձևափոխել պետության վարչական կառուցվածքը: 1864 թվականին հանդիսավոր կերպով հռչակվեց այսպես կոչված «վիլայեթների սիստեմի» ստեղծումը⁸: Սակայն Ալի և Ֆուադ փաշաները, լինելով զգույշ գործիչներ, որոշեցին նրա կենսունակությունը նախապես ստուգել կայսրության շրջաններից որևէ մեկում: Այսպես, համաձայն սուլթանի 1864 թ. նոյեմբերի 8-ի հրամանի, ստեղծվեց Դանուբի վիլայեթը (նահանգը), որն ընդգրկում էր Բուլղարիայի մեծ մասը: Վալի (նահանգապետ) նշանակվեց Ալի և Ֆուադ փաշաների հետևորդ Միդհատ փաշան⁹: Արդեն նոր վիլայեթի անվանումը խոսում էր այն մասին, որ թուրքական իշխանությունները մտադրվել էին ոչնչացնել նույնիսկ Բուլղարիա անունը: Համաձայն «Դանուբի վիլայեթի ստեղծման մասին օրենքի»¹⁰, վիլայեթի բոլոր բնակիչները ճանաչվում էին ոչ թե բուլղարներ, հույներ, հայեր, թուրքեր այլ՝ «օսմանյան հպատակներ»¹¹, վիլայեթական մեջլիսների (խորհրդարանների) ընտրության մասին կետերը կազմված էին այնպես, որ այնտեղ մեծամասնություն ստանալին թուրքերը, որոնք կազմում էին վիլայեթի բնակչության փոքրամասնությունը¹²: Օրենքի նպատակներից մեկն էր նաև բուլղարական համայնքների ինքնավարության սահմանափակումը և նրանց ձուլումը օսմանյան վարչական համակարգի հետ¹³⁻¹⁴, Մեջլիսների անդամները համարվում էին ոչ թե համայնքների ներկայացուցիչներ, այլ բոլոր «օսմանցիները» ներկայացուցիչներ:

⁷ Կ. Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Ն. Պ. Իզնատևը նշում էր, որ քրիստոնյաներին բարձր պետական պաշտոնների շնորհումը, անտարակույս պրոպագանդիստական նշանակություն կունենա և, հնարավոր է, կերկարացնի օսմանյան տիրապետության գոյատևումը: Տե՛ս ՌԱՔԱ Ֆ. «Գրասենյակ», 1867 թ., գ. 31, թ. 159:

⁸ Ալի փաշան իր «Réponse à Son Altesse Moustapha Fazil Pacha au sujet de Salettre au Sultan». 1867 թվականին Փարիզում հրատարակված գրքուկում գրում էր, որ օսմանյան պետությանը կփոխվի միայն «վիլայեթների սիստեմի» օրենքը (էջ 27):

⁹ Նա Ալի և Ֆուադ փաշաների հետ, մասնակցել էր «վիլայեթական օրենքի» նախապատրաստմանը: Տե՛ս Midhat Pasa, Tabsira-i Ibret, c. 1, Ist., 1325, s. 23:

¹⁰ Բնագիրը տե՛ս ՌԱՔԱ Ֆ. «Գլխավոր արխիվ, II—18», գ. 1, թթ. 73—86, նույնը՝ L. Leouzon, Le Duc «Midhat Pacha», P., 1877, pp. 175—196:

¹¹ Տե՛ս, օրինակ, օրենքի 61-րդ և 62-րդ կետերը:

¹² Ավելի մանրամասն այդ մասին տե՛ս А. А. Попова, Национально-освободительная борьба болгарского народа в 60-х годах XIX в.—«Вопросы истории», 1953, 10, стр. 52.

¹³⁻¹⁴ Տե՛ս այդ մասին Хр. Христов, Българските общини през Възраждането, С., 1973, стр. 127—128.

Դանուբի վիլայեթի կազմավորման սուլթանական հրամանը հատուկ նշում էր «կենտրոնացման» և բոլոր հաստատությունների վրա «մշտական հսկողություն» հաստատելու անհրաժեշտությունը¹⁵:

Միդհատը իր գործունեության մեջ ձգտում էր ի կատար ածել ստացված հրահանգները: Հետագայում նա գրել է, թե իր գլխավոր նպատակն էր ձուլել բոլոր ժողովուրդներին, ստեղծել նրանց համար «ընդհանուր հայրենիք»¹⁶:

Իր քաղաքականության իրագործման համար, նա փորձեց սոցիալական հենարան դարձնել բուլղար շորբաջիներին (հարուստներին), ջանալով ավելի ամրապնդել նրանց կապը վիլայեթի իշխանությունների հետ:

Սահմանվեց գույքային բարձր ցենզ մեջլիս ընտրվելու համար: Ինչպես վկայում են օտարերկրյա հյուպատոսները, որոնք գտնվում էին Դանուբի վիլայեթի տարբեր բնակավայրերում, իշխանությունները ամեն ինչ անում էին, որպեսզի վարչական և դատական մեջլիսների կազմում չընտրվեն բուլղար ժողովրդի շահերը իրարես ներկայացնող մարդիկ: Օրինակ, Վիդինի ռուսական հյուպատոս Բայկովը հաղորդում էր, որ նախապես իշխանության ներկայացուցիչները կազմում էին թեկնածուների ցուցակ՝ տեղական հավատարիմ բուլղար շորբաջիներից և բնակչությանը ստիպում էին ձայն տալ նրանց օգտին¹⁷, իսկ 1865 թվականի մեկ այլ հաղորդագրության մեջ նույն հյուպատոսը վկայում է, որ կայմակամ (շրջանի կառավարիչ) Սարրի փաշան իր կազմած ցուցակից ընտրեց այն թեկնածուների անունները, որոնք ստացել էին ամենաբիշ թվով ձայներ, չէին վայելում ժողովրդի համակրանքը¹⁸: Կյուստենջի նավահանգրստում անգլիական փոխհյուպատոս Սանթին իր կառավարության ուշադրությունը հրավիրում էր այն փաստի վրա, որ ընտրողներին արգելվում էր իշխանությունների կողմից պատրաստված ցուցակի մեջ մտցնել նոր թեկնածուի ազգանուն¹⁹: Նշվում էր, որ մեջլիսների անդամներն իշխանությունների կողմից շատ դեպքերում ստանում են որոշակի վարձ²⁰: Ինչպես եզրակացնում էր Ռուսլուգի (վիլայեթի մայրաքաղաքի) ռուսական հյուպատոս Վ. Կոթենիկովն իր զեկուլցներից մեկում, «Թուրքական քաղաքականությունը երբեք թույլ չի տա, որպեսզի դատական մեջլիսի անդամ քրիստոնյաների կողմից ընտրվի խելոք, անշահախնդիր անձնավորություն, ով հասկանում է իր հայրենակիցների դժբախտ դրությունը և վայելում է նրանց հարգանքը. այդպիսի մարդիկ վտանգավոր են տեղա-

¹⁵ Տե՛ս «Документи за българската история», т. VI.—«Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви, 1830—1877», ч. II, София, 1948, стр. 187.

¹⁶ Տե՛ս Midhat Pacha, La Turquie. Son passé, son avenir, L. 1878, P. 14:

¹⁷ Տե՛ս ՌԱՔԱ, Ֆ. «Գլխավոր արխիվ, II—18», գ. 1, թթ. 216—216 չ. 1

¹⁸ Տե՛ս այդ մասին И. Е. Фадеева, Мидхат-паша, М., 1977, էջ 22:

¹⁹ Տե՛ս «Reports Recieved from Her Majesty's Ambassador and Councils Relating to the Condition of Christians in Turkey», L. 1867, p. 4:

²⁰ Նույն տեղում:

երջանիկ ապագան և նրանց դարձնել օգտակար ինչպես սուլթանի, այնպես էլ հայրենակիցների համար»³⁴:

Միդհատը փորձեր կատարեց հիմնել նաև «խառը» նախակրթ-թական դպրոցներ, սակայն արդյունքի չհասավ³⁵:

«Նառը» ուսուցման սկզբունքը կիրառվում էր նաև Միդհատի հիմնած իսլամականներում (որբանոցներում), որոնք գործում էին Սոֆիա, Նիշ և Ռուսչուգ քաղաքներում³⁶:

Կրթական հիմնարկների «օսմանացումը» ուներ վառ արտա-հայտված հակառուսական ուղղվածություն: Բուլղարական դպրոց-ներից և ուսումնարաններից վտարվում էին Ռուսաստանում կրթ-թուլություն ստացած ուսուցիչները. բուլղարներին արգելվում էր իրենց երեխաներին ուղարկել Ռուսաստան սովորելու³⁷: Հետագայում Միդհատն իր հիշողություններում գրում էր, որ Դանուբի վիլայեթում նա ձգտում էր բուլղարներին «մոռացնել տալ» իրենց երեխաներին Ռուսաստան ուղարկելը³⁸:

Նշենք, որ պայքարը ռուսական ազդեցության դեմ ուղեկցվում էր արևմտյան ազդեցության ուժեղացումով: Ռուսական ոգով դաս-տիարակված ուսուցիչներին վտարում էին և նրանց փոխարեն աշ-խատանքի ընդունում Ֆրանսիայում և Ավստրիայում կրթություն ստացածներին³⁹: Իշխանությունները սկսեցին բուլղարներին ուս-ման ուղարկել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներ: Այսպես, օրինակ, Փարիզում գործող «Մեկտերի Օսմանի»-ում («Օսմանյան դպրոց») կրթությունը շարունակելու համար ուղարկվել էին նաև բուլղար-ներ⁴⁰: 1867 թվականին Ռուսչուգում բացվեց «խառը» ֆրանսիական ուսումնարան⁴¹:

Բուլղար ժողովրդին օսմանյան կառավարության հավատար-մության ոգով «դաստիարակելու» քաղաքականությունն արտա-հայտվում էր նաև վիլայեթի մայրաքաղաքում օսմանյան կայսրու-թյունում առաջին վիլայեթական թերթի հրատարակմամբ: Թերթը կոչվում էր «Դանուբ» և լույս էր տեսնում շաբաթը մեկ անգամ թուրքերեն և բուլղարերեն լեզուներով⁴²: Միդհատը իր գաղտնի ուղեգրում մեծ վեղիրին գրում էր, թե թերթը հիմնելու նպատակն

էր «աստիճանաբար թուլացնել արտասահմանյան [այսինքն՝ ռու-սական] մամուլի նկատմամբ հետաքրքրությունը»⁴³:

Ռուսչուգում Միդհատը ստեղծեց տպարան, որտեղ հրատա-րակվում էին բուլղարերեն այն դասագրքերը, որոնք մինչև այդ ըս-տացվում էին Ռուսաստանից: Հրատարակվում էին նաև բուլղարե-րեն «սուրբ գրքեր», որոնց առաջին էջի վրա տպագրված էին աղոթք-ներ ի փառս սուլթանի⁴⁴:

Ինչպես արդեն նշել ենք, օսմանիզմի դոկտրինայի կարևոր կե-տերից էր «խառը» մոսուլմանա-քրիստոնեական զինված միավո-րումների ստեղծումը: Դանուբի վիլայեթում նախատեսվում էր կազ-մել ժանդարմական այնպիսի ջոկատներ, որտեղ պետք է ընդգրկվեին նաև քրիստոնյաները⁴⁵: Այդ գաղափարը չհաջողվեց իրականացնել: Փոխարենը, Միդհատը ստեղծեց թուրք-բուլղարական զինված ջո-կատներ՝ բուլղար չետնիկների դեմ պայքարելու համար⁴⁶: Քրիս-տոնյաները ծառայում էին նաև Ռուսչուգի սահմանին տեղավոր-ված սահմանապահ ջոկատներում⁴⁷:

«Օսմանացման» քաղաքականության կարևոր նպատակներից մեկն էր բուլղարական համայնքների ինքնավարության սահմանա-փակումը և նրանց ձուլումն օսմանյան վարչության հետ: Կարևոր դեր էր հատկացվում այսպես կոչված ավագանու խորհրդին (ihtiyar meclisen), որը փաստորեն կատարում էր համայնքների խորհուրդների ֆունկցիաները⁴⁸: 1864 թ. օրենքով ավագանու խոր-հուրդն ընդգրկվեց օսմանյան վարչական համակարգի մեջ, դառ-նալով նրա բաղկացուցիչ մասը: Ականատեսները վկայում են, որ 1864 թվականի «բարենորոգումից» հետո, նրանք զրկվեցին հա-մայնքների շահերն արդյունավետ ներկայացնելու հնարավորու-թյուններից: Նրանք նիստերում քննարկվում էին երկրորդական կարևորություն ունեցող հարցեր⁴⁹:

Դանուբի վիլայեթում Միդհատ փաշայի կառավարման օրոք շարունակվում էր բուլղարների բռնի մոսուլմանացումը: Ինչպես գրել է բուլղարական «Օտեչեստվո» թերթը, այդ տարիներին տեղի են ունեցել «թուրքացման բազմաթիվ դեպքեր»⁵⁰: Ընդ որում, բուլ-ղարական թերթերը նշում էին, որ այդ դեպքերից շատերը տեղի են ունեցել հենց վիլայեթի մայրաքաղաքում՝ իշխանությունների աշ-քերի առջև: Տեղեկություններ կան, որ մոսուլմանացումը կրում էր կազմակերպված բնույթ և հրահրվում էր թուրքական բարձրաստի-

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁶ Տե՛ս Midhat Pasa, Tabsira-i Ibret..., s. 33:

³⁷ Տե՛ս Midhat Bey, The Life of Midhat Pacha, L. 1903, p. 40:

³⁸ Տե՛ս Midhat Pasa, Tabsira-i Ibrat, s. 42:

³⁹ Տե՛ս Г. Плетньов «Съпронвата», стр. 153.

⁴⁰ Տե՛ս R; L. Chambers Notes on the Mekteb-i Osmani in Paris, 1857—1874, — „Beginnings of Modernisation in the Middle East“, Ch.—L., 1968, p. 36:

⁴¹ Տե՛ս «Голос», 28.10.1867.

⁴² И. Е. Фадеева. Реформаторская деятельность Мидхат-паши в Болгарии в 60-х годах XIX в., — «Тюркологический сборник», 1973, М., 1975, стр. 119.

⁴³ Տե՛ս «Документи за българската история», т. IV, — «Документи изъ турските държавни архиви», ч. II, София, 1942, էջ 2:

⁴⁴ Տե՛ս И. Е. Фадеева. Реформаторская..., էջ 119—120:

⁴⁵ Տե՛ս «Документи за българската история», т. VI..., стр. 187:

⁴⁶ Տե՛ս Midhat Boy, The Life..., p. 45:

⁴⁷ Տե՛ս И. Е. Фадеева. Мидхат-паша, стр. 36:

⁴⁸ Տե՛ս Хр. Христов. Българските общини..., էջ 132:

⁴⁹ Տե՛ս, օրինակ, S; G. B. St. Clair and Brophy „Residence in Bulgaria“ L. 1869, էջ 380—381:

⁵⁰ Տե՛ս «Отечество», 2.10.1870. մեղբերումն քստ «Ассимиляторска полигика на турските завоеватели» (сб. документов). С. 1964, էջ 256:

ձան պաշտոնյաների կողմից: Այսպես, օրինակ, Օխրիդ գյուղի թուրք բռնադատիչների գործողությունները Ռուսչուզի կառավարչի՝ Աբիֆ փաշայի կողմից հավանության արժանացան⁵¹:

Իսկ Միդհատը միշտ «պաշտպանության տակ էր առնում իր «պաշտոնյաների ապօրինի գործողությունները»⁵²:

Միդհատ փաշան առանց վարանելու դիմում էր ամենադաժան միջոցների՝ ճնշելու բուլղարների դինված պայքար սկսելու յուրաքանչյուր փորձը: 1867 թվականին նա ոչնչացրեց խիտովի և Տատյուի շեռերը⁵³: Իսկ 1868 թ. նրան նորից ուղարկեցին Դանուբի վիլայիթ բուլղարական նոր շեռերը ոչնչացնելու համար: Կարճ ժամանակում նա կատարեց իր առջև դրված խնդիրը, ցուցաբերելով, ինչպես զբոսում էր հետագայում բուլղարացի ժամանակակիցը, «բացառիկ դաժանություն»⁵⁴:

Հասկանալի է, որ բուլղարները ոչ միայն չէին աջակցում նրա քաղաքականությանը, այլև լցված էին ատելություն՝ ինչպես թուրքական իշխանությունների, այնպես էլ Միդհատի հանդեպ: Ազատ բուլղարական մամուլը շատ խիստ քննադատում էր նրան մանավանդ «օսմանացման» քաղաքականության համար⁵⁵: Չորբաջիության միայն ամենահետադիմական ռեակցիոն տարրերի առանձին ներկայացուցիչներն էին, որ նրա կողմնակիցներն էին⁵⁶:

Ուշագրավ է, որ Միդհատի քաղաքականությունը լուրջ դիմադրություն գտավ նաև մուսուլմանների կողմից: Նա շատ թշնամիներ ուներ վիլայիթի բարձր աստիճանավորների՝ հատկապես ուլեմաների (մուսուլմանական հոգևորականների) մեջ⁵⁷: Նրանք չէին ըմբռնում այդ քաղաքականության հեռավոր նպատակները և ենթադրում էին, որ այն ուղղված է մուսուլմանների իշխող դերի վերացմանը⁵⁸:

Մի խոսքով, ինչպես հազորդում էր ավստրիական հյուպատոս Սարսը, Միդհատը «ընչա՞յժ իր քաղաքակրթական ջանքերին, համակրանքի շարժանացավ ժողովրդի բոլոր խավերում»⁵⁹:

Սակայն Ալի և Ֆուադ փաշաները բարձր էին զնահատում նրա «օսմանացման» քաղաքականության արդյունքները: Ֆուադը իր հուշագրում նշեց Միդհատի հաջողությունները Դանուբի վիլայե-

թում⁶⁰: Նա պարզևատրվեց «Օսմանիե» շքանշանով⁶¹: Նրա փորձարարությունը հաջողված ճանաչվեց և որոշվեց «վիլայիթի սիստեմը» տարածել կայսրության մյուս շրջաններում: Մեծ տերությունները ուշադրություն չհատկադրեցին Միդհատի «օսմանացման» քաղաքականությանը: Արևմտյան տերությունները, մանավանդ Ֆրանսիան, այն օգտակար էին համարում՝ օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու և Ռուսաստանի ազդեցությունը թուլացնելու համար: Ֆրանսիական հուշագրում (1867 թ.) հատուկ նշված էին Միդհատի օգտակար միջոցառումները Դանուբի վիլայիթում⁶²:

Մեծ տերություններից միայն Ռուսաստանը խիստ բացասական դիրք բռնեց Բուլղարիայում անցկացվող «օսմանացման» քաղաքականության նկատմամբ: Պոլսում ռուսական դեսպան Ն. Իգնատևը հանգեց այն եզրակացության, որ այդ քաղաքականությունը չի համապատասխանում ոչ բուլղար ժողովրդի, ոչ էլ Ռուսաստանի շահերին, և ծավալեց ակտիվ գործունեություն Միդհատին սուլթանի աչքում վարկաբեկելու նպատակով⁶³: Այդ նրան հաջողվեց, և 1868 թվականին Միդհատը ետ կանչվեց մայրաքաղաք ու նշանակվեց Պետական խորհրդի նախագահ⁶⁴: Ռուսական դիվանագիտության առանձնապես անհանգստացնում էին բուլղարների կրթական հիմնարկները «օսմանացնելու» նրա փորձերը: Թուրքիայում բարենորոգությունների խնդրի մասին Ռուսաստանի հուշագրում (1867 թ.) հատուկ ուշադրություն էր դարձվում քրիստոնյա ժողովուրդների մոտ լուսավորչական գործի անարգել զարգացման համար պայմաններ ապահովելու անհրաժեշտության վրա⁶⁵:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ թուրքական կառավարող շրջանները կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու համար ոչ միայն հուշակեցին օսմանիզմի դոկտրինան, այլև այն իրականացնելու նպատակով դիմեցին գործնական քայլերի: 1864—1868 թվականներին նրանք փորձեցին նորաստեղծ Դանուբի վիլայիթում գործադրել օսմանիզմի գլխավոր դրույթները:

Բուլղար ժողովուրդը, որը համակված էր անկախության գաղափարով, դիմադրություն ցույց տվեց այդ քաղաքականությանը: Թուրքական իշխանություններին չհաջողվեց կոտրել բուլղարների ազգային ազատագրական պայքարի թափը: Հետագա տարիներին այն ավելի ուժեղացավ: 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական զենքի հաղթանակի շնորհիվ բուլղարներին հա-

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257:

⁵² Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Գ. 4.», 1866, գ. 21826, Թ. 34:

⁵³ Տե՛ս այդ մասին Н. Е. Фадеева. Мидхат-паша..., стр. 36—37:

⁵⁴ Տե՛ս П. Кисимовъ. Метхад паша. Първий турски реформаторъ.— «Българска сбирка», г. V, кн. IX, Пловдивъ, 1898, стр. 808:

⁵⁵ Բուլղարական մամուլը նշում էր, որ «օսմանացման» փորձերը ի սկզբանե մատնված էին ձախողման: Տե՛ս այդ մասին Г. Плетньов. Сьпротивата..., էջ 158—159:

⁵⁶ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Գ. 4.», 1866 թ., գ. 21826, Թ. 14 2:

⁵⁷ Այդ մասին գրում է իր հիշողություններում Միդհատը, տե՛ս Midhat Pasa Tabstra-1..., s. 25:

⁵⁸ Տե՛ս ՌԱՔԱ, ֆ. «Գ. 4.», 1866 թ., գ. 21826, Թ. 53:

⁵⁹ Տե՛ս «Документи за българската история», т. VI, ..., стр. 195:

⁶⁰ Տե՛ս Հուշագրի բնագրում А. Schopoff, Les reformes et la protection de chretiens en Turquie, P. 1904, էջ 56:

⁶¹ Տե՛ս «Արշալույս Արարատյան», 08. 01. 1866 թ.:

⁶² Տե՛ս Հուշագրի բնագրում А. Schopoff Les reformes..., էջ 87:

⁶³ Մանրամասն այդ մասին տե՛ս Midhat Bey The life..., էջ 45:

⁶⁴ Հետագայում Միդհատը հիշում էր, որ Իգնատևի «ղախելի» պատճառով նա ստիպված էր իր կամքին հակառակ մեկնել Դանուբի վիլայիթից և կիսատ թողնել սկսած գործը: Տե՛ս այդ մասին նրա գրչին պատկանող բացատրագրի բնագրում (M. K. Inal Osmanlı devrinde son sadriazamları, I. 1956, c. 2, s. 320/7):

⁶⁵ Տե՛ս Հուշագրի բնագրում А. Schopoff, Les reformes..., էջ 11:

ըողվեց ազատագրվել բազմադարյան լծից և վերականգնել իրենց պետականությունը:

Այդպիսով, անհաջողության մատնվեց վարչական «խաղաղ» միջոցներով «օսմանացման» գլխավոր փորձը, որ ձեռնարկել էին Օսմանյան կայսրության 19-րդ դարի փառաբանված «առաջադեմ» գործիչները: Այդ անհաջողությունը ստիպեց սուլթան Արղուլ Համիդ II-ին առժամանակ հրաժարվել օսմանիզմի դոկտրինայից և իր քաղաքականության գլխավոր հիմնաքարը դարձնել պանիսլամիզմը:

САФРАСТЯН Р. А.

ИЗ ИСТОРИИ ПОЛИТИКИ ОСМАНИЗАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Основные положения доктрины османизма были сформулированы османскими правителями в 50—60-х годах XIX века. Попытку применения ее на практике предпринял впервые Мидхат-паша, являвшийся в 1864—1868-х годах губернатором Дунайского вилайета, большинство населения которого составляли болгары. Основными элементами проводимой им политики «мирной» османизации вилайета были: «воспитание» населения в духе преданности турецким властям путем создания смешанных христианско-мусульманских школ и широкого использования средств политической демагогии и пропаганды, нанесение удара по развитой системе народного просвещения среди болгар и отрыв их от России. Вследствие сопротивления болгарского народа политике османизации и вмешательства русской дипломатии достичь своих целей Мидхату не удалось.

С. В. ГЕГАМЯН

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ ТУРЕЦКОЙ БЮРОКРАТИЧЕСКОЙ БУРЖУАЗИИ 1940-Х ГОДОВ

В 1940-е годы бюрократическая буржуазия Турции превратилась в одну из влиятельных группировок, в которую вошли государственные служащие, использовавшие свое служебное положение для самообогащения. Следует отметить, что бюрократия в Турции — не новое явление. Она имеет свои традиции, корни которой тянутся к Османской империи. В Османской империи бюрократия состояла из высших представителей военно-служилого и духовного слоев, которые вели паразитический образ жизни, а основным источником

их доходов были войны и грабежи, различные налоги и сборы. По словам Ф. Энгельса, «Правительства на Востоке всегда имели только три ведомства: финансовое (ограбленные собственного населения), военное (грабеж внутри и в чужих странах) и ведомство общественных работ (забота о воспроизведении)»¹. В Османской империи, как правило активную роль играли два первых вышеуказанных ведомства. По поводу деятельности третьего ведомства в Османской империи, уместно вспомнить высказывание К. Маркса о Турции, что «Восточный деспотизм затрагивает муниципальное самоуправление только тогда, когда оно сталкивается с его непосредственными интересами, но он весьма охотно допускает существование этих учреждений, пока они снимают с него обязанность что-либо делать самому и избавляют от хлопот регулярного управления»².

В данной статье ставится задача в общих чертах дать облик бюрократической буржуазии Турции в 1940-х годах.

Процесс оформления турецкой бюрократии после провозглашения в 1923 г. Турецкой республики значительно ускорился, когда правительство стало национализировать иностранные предприятия. В результате, в составе государственного аппарата все в большем числе стали появляться руководители и специалисты промышленных предприятий, банков, транспорта и т. д. Этот аппарат значительно расширился, когда были созданы крупные государственные экономические организации (ГЭО). Правительство, осуществляя политику создания государственного капитализма, национализировало ряд частных предприятий и управление этими предприятиями также перешло в руки государственных директоров и служащих. Так, число служащих, содержание которых финансировалось из «генерального» и «присоединенного» бюджетов в 1938 г. составляло 88,5 тыс., в 1941 г. — 86,6 тыс. и в 1946 г. — 151,7 тыс. человек³, т. е. менее чем за 10 лет число служащих увеличилось по сравнению с 1938 г. почти в два раза.

По другим же статистическим данным, число всех служащих Турции, т. е. тех, которые финансировались не только из «генерального» и «присоединенного» бюджетов, но и муниципального, местного бюджетов и бюджета государственных экономических организаций составляло 222,2 тыс. человек⁴.

Рост государственного аппарата в Турции в таких масштабах не способствовал увеличению заработной платы

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 2, т. 28, стр. 221.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., изд. 2, т. 10, стр. 432—433.

³ „Küçük İstatistik Yılığы“, Ankara, 1948, s. 500.

⁴ T. Demiray. Türkiye Yılığы, İstanbul, 1948, s. 112.

«служащих. В Турции в рассматриваемый период законодательство установило 19 разрядов для служащих учреждений, финансировавшихся по «генеральным» и «присоединенным» бюджетам. По этой штатно-окладной системе служащие 1-го разряда получали основной оклад в сумме 150 лир, в 19-го разряда — 10 лир. Существовала для служащих и другая форма оплаты труда — месячная зарплата, которая также финансировалась «генеральным» и «дополнительными» бюджетами. Здесь тоже существовало 19 штатно-окладных разрядов. По ней в 1938 г. первый разряд получал 1001 и больше лир, а последний — до 50 и ниже лир⁵.

В 1940-е годы для большинства служащих в условиях дороговизны, спекуляций и нехватки товаров заработка служащих были такими мизерными, что об этом вынужден был сказать премьер-министр страны Шевкет Сараджоглу в своей правительственной программе от 15 марта 1943 г. Он обещал: служащим, получающим выше 140 лир оклада и заработной платы, дарить один комплект костюмной ткани, а тем, кто получал ниже 70 лир, было обещано кроме этого и по одной паре обуви⁶. Для этой цели в 1944 финансовом году в качестве добавления к бюджету были сделаны дополнительные ассигнования в размере 15 млн. лир⁷.

Что касается высших слоев служащих, то они получали огромные оклады и имели возможность вести обеспеченную жизнь. Ежемесячный оклад депутата меджлиса в 1948 г. без налоговых удержаний, составлял 1150 лир. Вместе с тем, депутат ежегодно получал 3 тыс. лир на дорожные расходы. Премьер-министр и председатель меджлиса, помимо депутатского оклада и дорожных расходов, ежемесячно получали 772 лиры, без налоговых удержаний, а министры — 450 лир⁸. Если сравнить ежемесячные получки премьер-министра, председателя меджлиса и министров со средней заработной платой рабочих (ее размер в эти годы колебался в пределах от 50—100 лир)⁹, то выясняется, что оклад первых превышал заработную плату рабочих, примерно в 20—35 раз. Этот пример — одно из свидетельств глубокого социального неравенства между верхушкой и низшими слоями служащих: последние в социальном отношении были связаны с трудовыми массами, первые — с буржуазией.

В годы второй мировой войны, в Турции значительно

⁵ T. Demiray. Türkiye Yılıgı, İstanbul, 1947, s. 83.

⁶ K. Öztürk. Türkiye Cümhuriyeti, Hükümetleri ve programları, İstanbul, 1968, s. 267.

⁷ T. Timur. Türk devrimi ve sonrası (1919—1946), Ankara, 1971, s. 271.

⁸ T. Demiray. Türkiye Yılıgı, İstanbul, 1948, s. 24.

⁹ Ю. Н. Розалиев. Очерки положения промышленного пролетариата Турции после второй мировой войны, М., 1956, стр. 90.

обогатилась та часть государственных служащих, которые занимали высокие посты в учреждениях, контролировавших экспортные и импортные операции страны. В эти годы министерство торговли, контролируя цены вывозимых товаров, взымало ввозную пошлину в размере 10%. Импорт же контролировался союзами импортеров. Торговец должен был получить разрешение на сделку от этих союзов. Это, как отмечает турецкий автор Сертель Йылдыз, давало возможность государственным служащим, которые контролировали экспортно-импортные операции, брать взятки и создавать привилегированные условия для некоторых торговцев. Таковыми злоупотреблениями, подчеркивает С. Йылдыз, в основном занимались лица, связанные с правящей Народно-республиканской партией, некоторые из них стояли очень близко к президенту страны Исмету Иненю¹⁰.

Р. П. Кондакчян отмечает следующее: «Многие высокопоставленные чиновники государственного аппарата нажили миллионные состояния или стали владельцами обширных поместий — Ф. Агралы (министр финансов), С. Омер (депутат меджлиса, производство оливкового масла), Абд. Ренда (депутат меджлиса, производство различных сельскохозяйственных товаров и проч.)¹¹.

При назначении на служебные посты в Турции значительную роль играют знакомства, родственные связи, богатства и партийные связи. О роли в этих делах партийных связей говорит, например, такой факт: после выборов 1950 г. из правлений государственных компаний было выведено 743 республиканца и на их «хорошо оплачиваемые должности» назначены члены Демократической партии¹².

Американский социолог А. Т. З. Мэтьюз в 1954 г. провел в Турции исследование среди студентов факультета политических наук и юридического факультета университета Анкары, а также среди студентов института по подготовке административных кадров Турции и Среднего Востока. Мэтьюзом были отобраны две группы. Первая включала 92 молодых государственных служащих в возрасте, примерно 34 лет, которые в течение 5—15 лет находились на государственной службе и которые в данный момент проходили учебу в институте по подготовке административных кадров Турции и Среднего Востока. Вторая группа была составлена из 240 студентов факультета политических наук и из 50 студентов

¹⁰ S. Yıldız. Türkiye ilerici akımlar, İstanbul, 1969, s. 56.

¹¹ Р. П. Кондакчян. Внутренняя политика Турции в годы второй мировой войны, Ер., 1978, стр. 112.

¹² Ю. Н. Розалиев. Особенности развития капитализма в Турции, М., 1962, стр. 234.

юридического факультета Анкарского университета. Результаты анкет показали, что 34% отцов молодых специалистов были государственными служащими, 13% — заняты в торговле. У 31% студентов отцы были служащими и 14% были заняты в торговле. К стати, отцы молодых специалистов и студентов составляли лишь 4% всей рабочей силы мужчин Турции¹³. Эти итоги свидетельствуют о том, что родственные, классовые связи, богатство, играют важную роль при назначении на служебные посты. Такая практика приводила к тому, что на ответственных государственных постах, на предприятиях нередко оказывались неспециалисты, которые нечетко представляли свои обязанности. Их мало интересовали дальнейшие перспективы развития предприятий, проблемы бесперебойного снабжения сырьем, рентабельности, сбыта продукции и т. п. Не случайно поэтому, что национализированные в Турции предприятия и шахты часто оказывались в более худшем положении чем при частном владении¹⁴.

Результаты обследования А. Т. З. Мэтьюза показали также, что в Турции самыми престижными должностями по очередности являлись: губернатор, депутат, инженер, генерал, доктор, судья, дипломат, профессор, генеральный директор¹⁵. Следует полагать, что высокая престижность «генерала» объясняется тем обстоятельством, что отставные генералы в Турции, уходя с военной службы, получали высокооплачиваемую должность. В Турции не только генералы, но и значительная часть офицерского состава занимали высокие посты в промышленном и государственном аппарате. В этом убеждаешься, знакомясь с карьерой военной верхушки. Например, Думлу Нафиз учился в военной школе, стал военносудьящим, затем председателем муниципалитета Эрзерума; Эрем Али Рыза окончил военную академию, затем стал генеральным директором государственных железных дорог; Гюрели Реджан учился в военной школе, позднее стал губернатором Балыкесира; Караджан Шарафетдин учился в военной академии, впоследствии генеральный директор П. Т. Т.; Селер Фаик учился в жандармской офицерской школе, затем стал председателем вилайетского управления Кайсери и т. д.¹⁶ Все указанные военнослужащие стали депутатами меджлиса 8-го созыва. По нашим подсчетам число военных среди депутатов турецкого меджлиса 8-го созыва составляло 12,6%¹⁷.

Одним из основных условий получения высоких должно-

стей являлось высшее образование. Например, состав турецкого меджлиса 8-го созыва показывает, что депутаты, имевшие высшее образование, составляли 71,7% всех депутатов, а служащие, в свою очередь, составляли 78% депутатов меджлиса этого созыва¹⁸. Высшее образование турецкие служащие в основном получали на факультетах права и экономики Стамбульского университета, в высших торговых школах Стамбула и Измира, на факультетах политических наук и юридическом Анкарского университета, в ряде военных учреждений и пр. В 1946—1947 гг. среди турецких служащих высшее образование имели лишь 9,1%¹⁹.

Разумеется, что к бюрократической буржуазии не следует причислять всех государственных служащих. Для того, чтобы бюрократия стала еще и буржуазией, — справедливо отмечает Н. А. Симония, — необходимо наличие, по крайней мере, двух важных условий: во-первых, возможности систематического и широкого злоупотребления своим положением в госаппарате и, во-вторых, материализация плодов этих злоупотреблений не только в сфере личного потребления, но и в форме частной предпринимательской деятельности²⁰.

Поэтому в состав бюрократической буржуазии Турции мы включаем, в основном, высших служащих, профессиональных политиков, директоров, главных инженеров государственных предприятий, депутатов Великого Национального Собрания Турции и т. д. В условиях эксплуататорского общества большая часть высших и средних государственных служащих злоупотребляет своим служебным положением, используя его для самообогащения, вовлечена в коррупцию, взяточничество, расхищение государственных средств и т. п. В. И. Ленин подчеркивает, что чиновничество, бюрократия — это особый слой лиц, специализировавшийся на управлении и поставленный в привилегированное положение перед народом²¹.

Следует оговориться, что не все государственные служащие злоупотребляли своим служебным положением, накапливали капиталы. Вместе с тем, были и такие, которые незаконно накопленные средства вкладывали в какое-либо предпринимательское дело.

Самая высокая часть турецкой бюрократии, отделенная благодаря своему состоянию от низких слоев глубокой социальной пропастью, хотя и не занималась предпринимательской деятельностью, однако входила в элиту общества. В ней

¹³ А. Т. З. Matthews, Yetisen türk idarecileri, Ankara, 1955, s. 14, 15.

¹⁴ „Cümhuriyet“, 24. 07. 1948.

¹⁵ А. Т. З. Matthews, указ., раб., стр. 21.

¹⁶ Т. Demiray, Türkiye Yılı, İstanbul, 1947, s. 37, 39, 41, 42, 46.

¹⁷ Там же, стр. 52.

¹⁸ Там же, стр. 64.

¹⁹ Подсчитано по данным: Т. Demiray. Указ. раб., стр. 83.

²⁰ Народы Азии и Африки, 1979, № 5, стр. 201.

²¹ В. И. Ленин, Задачи русских социал-демократов, т. 2, стр. 455.

были представлены, как правило, гражданские служащие и военные.

Государственные служащие, контролируя распределение подрядов, лицензий, государственных займов и т. д. имели возможность злоупотреблять своим служебным положением, брать взятки от частных предпринимателей. Турецкий автор К. Боратав, например, пишет, что в Турции, как правило, в начале каждой своей деловой операции, подрядчики давали взятки банкам, высокопоставленным техническим и административным служащим²².

Крупные частные предприниматели, распространяя свое влияние на государственный аппарат, используя знакомства, контакты с высокопоставленными служащими, подчас имели возможность переманивать высокопоставленных служащих в частный сектор, предлагая им высокооплачиваемые должности. Эти лица, как правило, имели экономическое и техническое образование, накапливали в течение многих лет работы в государственно-экономических организациях значительный трудовой опыт и навыки. Например, в Турции из государственных экономических организаций в частные фирмы перешли: 7 генеральных директоров, 8 помощников генеральных директоров, 8 директоров предприятий и 12 директоров фабрик. Например, в таком крупном частном объединении, как группа «Транстюрк» работали руководящие кадры из «Управления продуктов земледелия» и из других ГЭО. Известный банкир Кязим Ташкент, а также большая часть руководящих кадров Строительного и Кредитного банка раньше работали в государственно-экономических организациях²³. Другой высокопоставленный служащий государственного сектора Исмаил Хюльки Алисбах, перешедший в частный сектор, и по образованию, и по практической работе был типичным специалистом высокой квалификации, карьера которого протекала в самый разгар этатистских мероприятий. Начав со специалиста по финансовым расчетам в 1920-ые годы, он достиг в 1940-ом году высших ступеней государственно-хозяйственного аппарата, был директором ГЭО сначала Сумербанка, а затем Иллербанка. В конце 1940-ых годов Х. Алисбах оставил государственный сектор и в качестве менеджера связал свою судьбу с деятельностью мультимиллионера Вехби Коча²⁴.

В. И. Ленин, говоря о буржуазном обществе, подчеркивает, что «непосредственная и теснейшая связь бюрократии

с господствующим классом буржуазии явствует и из истории (бюрократия была первым политическим орудием буржуазии против феодалов, вообще против представителей «старо-дворянского» уклада, первым выступлением на арену политического господства не породистых землевладельцев, а разночинцев, «мещанства») и из самих условий образования и комплектования этого класса, в который доступ открыт только буржуазным «выходцам из народа» и который связан с этой буржуазией тысячами крепчайших нитей»²⁵.

Говоря о причинах взяточничества, коррупции и т. п. следует отметить, что причины эти не кроются лишь в низких заработках мелких служащих. Благодаря высоким постам, этими махинациями могли заниматься, в основном, наиболее обеспеченные слои служащих. Примером может служить деятельность депутата Народно-республиканской партии от Измира, министра торговли Турции Атыфа Инана, при правительстве Реджепа Пекера²⁶. 7 сентября 1946 г. правительство Турции произвело девальвацию лиры, в результате чего курс доллара повысился от 100 до 280 курушей. Министр использовал возникшую ситуацию в своих корыстных целях. Он заблаговременно уведомил о предстоящей девальвации близких ему торговцев. В результате, ряд импортных товаров исчез с рынка, после же объявления нового курса лиры упомянутые торговцы стали продавать заранее закупленные ими товары уже по значительно более высоким ценам, что дало возможность им накопить огромную прибыль. Как отмечает турецкий автор Исмаил Джем, «в некоторых местах эти товары обеспечивали прибыли в размере 180%»²⁷.

Другой турецкий автор отмечает, что благодаря мероприятиям, осуществленным 7-го сентября, некоторые члены Народно-республиканской партии сразу же стали миллионерами²⁸.

Это лишь один пример обогащения высшего государственного чиновничества. Таких источников обогащения в системе управления хозяйственной деятельностью было много. Тот же министр торговли Атыф Инан разбогател при списании на государственных складах испорченной пшеницы. Злоупотребляя своим положением, министр на каждую тонну гнилой пшеницы списывал девять тонн годной. Перед очевидцами сбрасывалась в море гнилая пшеница, а остальное списанное количество пшеницы А. Инан продавал турецким экспортёрам пшеницы²⁹.

²⁵ В. И. Ленин, Указ., соч., стр. 439—440.

²⁶ Правительство Р. Пекера управляло страной с 12.8.1946 до 9.9.1947 г. К. Öztürk, Указ., раб., стр. 281.

²⁷ I. Cem. Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi, İstanbul, 1973, s. 391.

²⁸ E. Tekin. Türkiye'de parti kavgaları, İstanbul 1963, s. 168.

²⁹ Там же, стр. 233.

²² K. Boratav. 100 soruda gelir dağılımı, İstanbul, 1969, s. 179.

²³ D. Avcioğlu. Türkiye'nin düzeni (dün-bugün-yarın), c. 2, Ankara, 1971, s. 522.

²⁴ O. Nebioğlu. Türkiye'de kim kimdir, 2. Baskı, İstanbul, 1961—1962, s. 50—51.

Когда началось расследование в 1948 г. махинаций А. Инана, выяснилось, что в них замешаны и некоторые другие министры. В результате, сначала подал в отставку министр обороны, а через пять дней ушел в отставку и весь кабинет³⁰.

Примечательно, что в результате парламентского расследования дела А. Инана, меджлис признал его невиновным³¹.

Злоупотреблениями занимался губернатор Стамбула Л. Кырдар. Он разрешил повысить цену на мясо на 160—180 курушей, получив затем взятку 20 тыс. лир от поставщиков мяса, он же отменил твердую цену на уголь, получив от торговцев угля взятку в размере 50 тыс. лир. Тот же Кырдар в период взимания налогов на имущество, земельные участки налогоплательщиков в Мачке (один из районов Стамбула), рыночная стоимость которых составляла 950 тыс. лир, дал муниципалитету указание скупить за 7 млн. лир. Несомненно, такая разница обеспечила ему большие выгоды. В Куручешме Л. Кырдар приобрел от налогоплательщика земельный участок за 20 тыс. лир. Половину этого участка он затем продал муниципалитету за 100 тыс. лир³². Л. Кырдар впоследствии стал министром здравоохранения в правительстве Аднана Мендереса.

Накопленные путем разных махинаций крупные средства турецкие государственные служащие, как правило, не стремились вкладывать в промышленность, а приобретали на них земельные участки и продавали затем дома, покупали акции действующих предприятий, занимались торговыми операциями и т. д. Легче осуществляется процесс перерождения капиталистов-бюрократов в торгово-посредническую, — писал Гафуров Б. Г., — нежели предпринимательскую³³. Эта оценка полностью применима и к турецким капиталистам-бюрократам.

Турецкие бюрократы стремились скрывать источники таких доходов. Зачастую они переводили свои капиталы в зарубежные банки. Например, как отмечает Е. Ф. Лудшувейт, различные высокопоставленные турки, нажившие баснословные капиталы на спекулятивных операциях, хищениях в государственном хозяйстве, взяточничестве и т. д., размещают свои «сбережения» в зарубежных банках, главным образом американских и швейцарских. Упомянутый автор пишет, что такого рода турецкие вложения в 1947 г. возросли до 58 млн. долларов против 1 млн. долларов в 1939 г. и добавляет, что турецкие капиталисты перевели из швейцарских банков в

³⁰ Там же.

³¹ Там же.

³² «Шаршарш», 9. 10. 1960.

³³ Б. Г. Гафуров. Актуальные проблемы современного национально-освободительного движения, М., 1976, стр. 62.

банки США 154 млн. долларов, таким образом сумма сбережений турецких граждан составляла более чем 200 млн. долларов³⁴.

Газета «Джумхурриет» 2 февраля 1948 г. писала, что сумма капиталов турецких граждан, вложенная в иностранные банки составляла от 150 до 250 млн. долларов.

Таким образом, значительная часть средств не вкладывалась в какое-либо дело, или не была помещена на счет в Национальном банке, она была переведена в зарубежные банки, что в определенной степени отрицательно сказывалось на состоянии финансовой системы страны.

В целом же можно считать, что некоторая часть накопленного бюрократией капитала и вкладывалась в предпринимательское дело, что способствовало тем самым развитию капиталистических отношений в Турции, вносило свою лепту в дело формирования и дальнейшего развития турецкой буржуазии.

Бюрократическая буржуазия, как правильно пишет Брутенц К. Н., — это едва ли не самый паразитический социальный слой, соединяющий в себе пороки, уходящие корнями в феодальные, капиталистические и колониальные отношения: алчность и жажду обогащения, но без предпринимательской жилки, потребительскую склонность к политическому насилию, жонглирование националистическими лозунгами и готовность пойти на сделку с империализмом, авторитетность и антидемократизм и т. д.³⁵. Эта оценка относится к освободившимся странам 70-х годов, однако такая же характеристика бюрократической буржуазии совершенно справедлива и для бюрократической буржуазии 40-х годов, поскольку многое из того, что происходило тогда в Турции, имеет свои аналоги в некоторых странах, ставших недавно на путь политической самостоятельности.

Ա. Վ. ԳԵՂԱՄՅԱՆ

1940-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԲՅՈՒՐՈՎՐԱՍԱԿԱՆ
ԲՈՒՐՅՈՒՍՁԻՍՅԻ ՈՐՈՇ ԲՆՈՐՈՇ ԳԾԵՐ

Ա մ փ ո փ ու ը

Թուրքիայում բյուրոկրատիան ունի իր ավանդույթները, որի արժանները ձրգ-
վում են մինչև Օսմանյան կայսրության: Այս հոդվածում ընդհանուր գծերով արվում

³⁴ Е. Ф. Лудшувейт. Турция, экономико-географический очерк, М., 1955, стр. 195—196.

³⁵ К. Н. Брутенц. Освободившиеся страны в 70-е годы, М., 1979, стр. 74.

է 1940-ական թվականների բյուրոկրատական բուրժուազիայի կերպարը: Թուրքական բյուրոկրատական բուրժուազիայի կազմի մեջ ընդգրկված է բյուրոկրատիա միայն այն մասը, որը լայն շափով շարաշահելով իր ունեցած դիրքը պետական ապարատում, այդ ճանապարհով ձեռք բերված կապիտալը ներդրել է որևէ ձեռնարկատիրական գործի մեջ: Դա նպաստել է Թուրքիայում կապիտալիստական հարբերությունների զարգացմանը:

А. ДЖ. ҚИРАҚОСЯН

мл. науч. сотрудник Центра научной информации
по общественным наукам АН Арм. ССР

БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЙ КРИЗИС 1895—1897 ГГ., АРМЕНИЯ И ПОЛИТИКА США

В середине последнего десятилетия XIX столетия перед армянским населением Османской империи возникла угроза полного физического истребления. Правительство турецкого султана Абдул-Гамида II организовало резню армян: поводом послужили попытки народа к освобождению из-под многовекового османского ига. По мере того, как в течение XIX века усилилась зависимость Турции от европейских держав, происходило резкое ухудшение положения угнетенных народов империи. В христианском населении султанское правительство усматривало опасность для будущего своей многонациональной страны.

В ближневосточной политике скрещивались интересы Англии и России, Франции и Германии, Австро-Венгрии и Италии. Каждая из этих держав руководствовалась своими интересами и не желала допускать политического или экономического преобладания соперников в Османской империи с тем, чтобы при возможном ее разделе приобрести «лакомый» для себя кусок. Резню же армянского населения 1894—1896 гг. правительства европейских держав использовали для дипломатического нажима на Высокую Порту и вмешательства в ее внутренние дела.

Добившись на Берлинском конгрессе 1878 г. ослабления влияния России на проведение реформ в Западной Армении и обязавшись следить за улучшением условий жизни христиан, Великобритания ничего не предприняла для облегчения положения армянского населения Османской империи. Сменявшие друг друга кабинеты английского правительства использовали состояние армян как средство для нажима на султана, добиваясь от него новых политических и территориальных уступок.

В момент ближневосточного кризиса 1895—1897 гг. Великобритания оказалась в трудном международном положении. Обострились как англо-германские, англо-русские, так и англо-французские отношения. Борьба шла за раздел мира в Африке, на Дальнем, Ближнем и Среднем Востоке. В расчеты английского правительства входили следующие основные задачи: укрепление британского владычества в Индии и во всей Азии, ослабление англо-русских противоречий, обострение русско-германского антагонизма, ослабление русско-французского союза¹. Османская империя служила для английского правительства той ареной, на которой дипломаты Лондона с успехом играли на противоречиях европейских держав, осуществляя доктрину «блестящей изоляции» премьер-министра Солсбери.

Однако на ближневосточную политику Великобритании оказывали определенное влияние англо-американские противоречия, обострившиеся в середине 90-х гг. XIX века². Правительство США использовало избивание армянского населения Османской империи как удобный случай для вмешательства в дела европейских держав и нападок на Великобританию.

Антиармянская политика султана Абдул-Гамида II вызвала беспокойство у американцев армянского происхождения. В Нью-Йорке и Бостоне стали выходить армянские газеты, которые широко освещали происходившие в Турции события, бурно реагировали на организованные султанским правительством кровавые погромы армянского населения. Основывались первые армянские общества, созывались собрания и митинги в защиту прав многострадающего народа. Все это, естественно, не могло не привлечь внимания правящих кругов США.

В очередном послании конгрессу в декабре 1893 г. президент США Кливленд³ коснулся вопроса об американо-ту-

¹ Г. А. Бондаревский, Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX вв.). М., 1968, стр. 27—28.

² В конце XIX столетия колониальные интересы Великобритании и США сталкивались во многих частях мира. Особенно ярко проявилось это соперничество двух держав в период англо-венесуэльского конфликта 1895—1896 гг., когда Великобритания захватила спорную территорию между Венесуэлой и Британской Гвианой. Используя в качестве орудия экспансионизма доктрину Монро, правительство США выступило в роли посредника в конфликте. В ноте правительству Великобритании от 20-го июля 1895 г. государственный секретарь США Р. Олни заявил, что захват какой-либо части венесуэльской территории Англией является нарушением доктрины Монро и пригрозил войной.

³ Стивен Гровер Кливленд (1837—1908) — государственный деятель

рецких отношениях по поводу учиненного фанатичной мусульманской чернью грабежа и поджога здания американского «Анатолийского» колледжа в Марзване. Президент указывал на «необыкновенное равнодушие», с которым относилось к этому событию султанское правительство. Он обвинил турецкие власти в соучастии, потребовал наказать преступников и возместить нанесенный ими ущерб⁴. Президент поставил конгресс в известность, что он уже дал указание своему послу в Турции А. Террелу обратиться к Высокой Порте с требованием относиться с уважением к армянам с американским гражданством и не подвергать их «излишним строгостям»⁵.

В своем послании президент Кливленд обвинил армян-эмигрантов в том, что они используют американское гражданство для беспрепятственного въезда в Османскую империю и организации борьбы против султанской власти. Он ознакомил конгресс с решением Высокой Порты о высылке из страны армян, принявших гражданство США с 1868 г.⁶ В связи с этим Кливленд отрицательно отозвался о деятельности армянской газеты «*Հայր*» которая якобы призывала армян Западной Армении к восстанию, вызывая раздражение султанского правительства⁷. В ответ на обвинение президента, редактор газеты, известный общественно-политический деятель, доктор С. М. Габриелян написал ему письмо (12.XII 1893), в котором доказывал, что действия армян направлены не против султанского правительства, а преследуют цель улучшить положение армянского населения, ввести в Западной Армении необходимые реформы. Редактор отрицал, что на страницах газеты когда-либо публиковались призывы к восстанию. По его убеждению, совместные дипломатические акции держав — единственный путь для улучшения состояния армянского народа. С. М. Габриелян просил президента оказать содействие в деле осуществления 61-ой статьи Берлинского договора, так как Высокая Порта старалась всеми силами воспрепятствовать «стараниям армян» добиться обещанных реформ⁸. В доказательство того, что армяне Османской империи страдали от деспотического

США. По образованию юрист. Принадлежал к Демократической партии. Президент США в 1885—1889 и 1893—1897 гг. При нем был восстановлен золотой стандарт (1893) и принят протекционистский тариф (1894). Правительство Кливленда проводило жесткую антирабочую политику. В международных делах он следовал идее пан-американизма (См. Большая Советская Энциклопедия, 3-е издание, т. 12, М., 1973, стр. 303).

⁴ «*Հայր*», (Կրթ-Յարր), № 23, 15. 12. 1893, էջ 357.

⁵ Там же, стр. 360.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стр. 357.

⁸ Там же, стр. 361—362.

режима султана, С. М. Габриелян ссылаясь на американский журнал «*Outlook*» (28.10.1893), в котором были опубликованы путевые заметки американца Ф. Э. Кларка. В них были приведены многочисленные факты и свидетельства о жестоким обращении султанских властей с подданными армянского происхождения⁹.

Ни президент Кливленд, ни государственный секретарь Р. Олни не верили в достоверность сведений о Сасунской резне, полученных от корреспондентов газет и посла А. Террела. Так, Р. Олни заявлял, что «сообщения печати о резне армян намного преувеличены»¹⁰, а президент утверждал, что правительство США не подписывало Берлинского договора и поэтому не имеет права на вмешательство в дела Османской империи¹¹. Однако правительство США делало вид, что будет участвовать во всех совместных действиях европейских держав в армянском вопросе. 3-го декабря 1894 г. сенат США вынес резолюцию, в которой предлагалось совместно с европейскими державами обратиться к султану с требованием немедленно прекратить кровавое побоище¹². Американский миссионер Э. Блисс¹³ с гордостью отмечал, что когда султанское правительство пригласило американского представителя посетить комиссию по расследованию событий в Сасуне, президент Кливленд сам склонялся осуществить эту миссию¹⁴. Действия правительства США вызвали недовольство правящих кругов Великобритании и Франции. Газета «*Times*» называла политику США в армянском вопросе «загадочной»¹⁵.

Согласно новой империалистической доктрине Р. Олни, правительство США могло вмешаться в дела Европы лишь в том случае, если, во-первых, европейские державы станут открыто пренебрегать взаимными обязательствами и, во-вто-

⁹ Там же, стр. 363.

¹⁰ L. J. Gordon, *American Relations with Turkey (1830—1930)*, Philadelphia, 1932, p. 26.

¹¹ Ibid, p. 24.

¹² Ibid, p. 24.

¹³ Эдвин Манселл Блисс (1848—1919) — американский миссионер и журналист. Получил образование в константинопольском «Роберт» колледже. В 1872—1875 гг. являлся помощником представителя американского Библейского общества в Леванте. С 1877 по 1878 гг. работал редактором газеты «*The Independent*». В 1891—1901 гг. являлся секретарем миссионерских организаций, а с 1907 г. работал в Вашингтоне экспертом в бюро цензуры. (См. *The Encyclopedia Americana, International Edition*, vol. 4, New York, 1965, p. 88).

¹⁴ E. Bliss, *Turkey and Armenian Atrocities*, Philadelphia, 1896, pp. 384—385.

¹⁵ «*Անր զար*» (Բիբլիս), № 7, 13. 1. 1895.

рых, если христианское население любой части мира будет лишено должного законного покровительства¹⁶. В своем послании конгрессу в декабре 1895 г. Кливленд обрушился на правительство Великобритании с грозными обвинениями в связи с англо-венесуэльским конфликтом и армянским вопросом. Он называл Великобританию главной виновницей трагедии армянского народа, ответственной за кровавые оргии Абдул-Гамида. Оправдывая равнодушные английские правительства в армянском вопросе, английский журнал «Spectator» писал, что послание президента конгрессу сыграло весьма отрицательную роль в судьбе армянского населения Османской империи. По мнению журнала, оно «явилось смертным приговором для армян, так как Великобритания, которая должна была явиться главным их спасителем, оказалась связанной по рукам и ногам»¹⁷.

Угроза со стороны Соединенных Штатов в связи с обострением англо-американских противоречий в Центральной Америке препятствовала активизации восточной политики Великобритании. В случае выхода Англии из европейского концерта держав или же в случае возникновения войны в Европе, враждебное отношение со стороны США затрудняло положение английского правительства и ставило под угрозу его колониальные владения. Как писал «Spectator», султан отлично понимал, что обострившиеся англо-американские противоречия свели к нулю возможную угрозу его империи, которая исходила со стороны Великобритании. С одной стороны, журнал считал, что в данный момент лишь США могли оказать действенное давление на Высокую Порту, так как не были обременены «европейскими противоречиями»¹⁸, а с другой стороны, не верил, что правительство Соединенных Штатов протянет руку помощи «... несчастным людям, которые лишились крова и влачат жалкое существование в горах Армении»¹⁹. Это мнение подтверждал и нью-йоркский журнал «Nation», когда писал, что защита прав христианского населения Османской империи неосуществима со стороны моря, так как американский флот может принять участие в бомбардировке Константинополя лишь при содействии флотов европейских держав²⁰.

В правительственных и общественных кругах США при-

тавалось большое значение армянскому вопросу, как средству для устрашения султана и усиления американского влияния среди христианского населения Османской империи. В Белом доме и в сенате проходило больше дебатов по армянскому вопросу, чем по вопросу о Венесуэле²¹. В своем официальном заявлении президенту США сенатор Гор требовал определить главную линию правительства для наказания лиц, причастных к организации всеобщей резни армян, назвав их «разбойниками» и «врагами человечества»²².

4-го декабря 1895 г., когда стало известно, что от зверств турецких властей пострадали также американские миссионеры, сенат принял резолюцию, которая требовала от Высокой Порты немедленной компенсации за ущерб, нанесенный миссионерам²³. В ход были пущены уже и угроза, и военные корабли²⁴, и дипломатические уловки. В конце концов, правительство США получило от Высокой Порты 95 тыс. долларов²⁵.

Резня армянского населения Османской империи в 1894-1896 гг. вызвала волну протеста в США. Передовые статьи газет «New York Herald», «New York Times», «Christian Register», «Daily News», «Tribune», многочисленные статьи, материалы и письма передовых общественно-политических деятелей США, опубликованные на страницах американских журналов, свидетельствовали о сильном возмущении американской общественности антиармянской политикой султанского правительства²⁶. Несмотря на проводимую правительством США экспансионистскую внешнюю политику, американские демократические круги выступали в поддержку прав армянского населения Османской империи. В отношении буржуазной нации В. И. Ленин писал, что в ней «...есть, хотя бы не развитые, элементы демократической и социалистической культуры, ибо в каждой нации есть трудящаяся и эксплуатируемая масса, условия жизни которой неизбежно порождают идеологию демократическую и социалистическую»²⁷.

С целью оказания материальной и финансовой помощи армянскому населению Османской империи в США были основаны армяно-американские филантропические организа-

¹⁶ E. L. Godkin, The Armenian Resolutions, «The Nation», vol. 62, January 30, 1896, p. 93.

¹⁷ The Death Warrant of Armenia, «The Spectator», vol. 75, London, December 21, 1895, pp. 885—886.

¹⁸ Ibid, p. 886.

¹⁹ Americans and Armenians, «The Spectator», vol. 76, London, February I, 1896, pp. 156—157.

²⁰ E. L. Godkin, Op. cit., p. 93.

²¹ Ibid, p. 93.

²² Rational Sympathy, «The Nation», vol. 61, New-York, 1895, p. 384.

²³ L. J. Gordon, Op. cit., p. 26.

²⁴ К берегам Турции был послан военный корабль «Кентукки».

²⁵ В. И. Шпилькова, Империалистическая политика США в отношении Турции (1914—1920), МГПИ им. В. И. Ленина, М., 1960, стр. 29.

²⁶ См. У. Э. Чиррачоглуян, Հայկական հարցը ԱՄՆ-ի ամսագրերի էջերում (19-րդ դարի 90-ական թթ.), «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 3(447), ՀՄՄՀ ԳԱ, 1980, էջ 37—48:

²⁷ В. И. Ленин, Полн., собр. соч., т. 24, стр. 120—121.

ции и комитеты. Эти организации содействовали проведению в стране многочисленных митингов и собраний по армянскому вопросу. Так, 18-го декабря 1894 г. в Нью-Йорке, в Чикрингхолле был проведен многолюдный митинг протеста по поводу резни в Сасуне. Главным оратором на митинге был известный американский востоковед Уильям Уорд²⁸, который обвинил султанское правительство в преднамеренной организации резни. Другой оратор — Э. Блисс подробно рассказал о кровавых событиях в Битлисе, Ване, Мосуле и потребовал от правительства США немедленного вмешательства и защиты армян от ударов «турецкого ятагана»²⁹.

Большую работу в стране проводило общество «Друзья Армении» («Friends of Armenia»), центром которого являлся Бостон. В конце 1894 г. представители этой организации Самюэль Барроу (редактор еженедельника «Cristian Register»), Генри Блэкуэлл (редактор издания «Woman's journal») и др. посетили государственного секретаря Уолтера Грешама и просили содействия правительства в армянском вопросе. Государственный секретарь объяснял позицию правительства отсутствием американской подписи под Берлинским договором 1878 г.³⁰ Та же депутация была принята в Белом доме президентом Кливлендом. Ему была выражена благодарность за симпатию, якобы проявленную им в отношении армян³¹.

24-го февраля 1895 г. состоялось собрание «Друзей Армении», которое избрало председателем общества Джулию Уорд Хау³². Заместителями председателя были избраны Алиса Блэкуэлл³³, Генри Блэкуэлл, профессора Пибоди и Генри Ален³⁴. Секретарем общества являлся известный общественный деятель, автор статей по армянскому вопросу М. Г. Гюлесян³⁵.

²⁸ Уильям Уорд являлся редактором газеты «The Independent».

²⁹ «Հայր» (Նյու-Յորք), № 16, 30. 11. 1894, էջ 236—238.

³⁰ «Նոր դար» (Քիթին), № 3, 6. 1. 1895.

³¹ «Նոր դար» (Քիթին), № 7, 13. 1. 1895.

³² Джулия Уорд Хау считалась одной из лучших поэтесс США.

³³ Поэтесса Алиса Блэкуэлл являлась редактором женской газеты, на страницах которой в ее переводе публиковались лучшие произведения армянской классической поэзии. Ее переводы публиковались также на страницах газет Нью-Йорка, Чикаго, Сан-Франциско. По поводу Сасунской резни Алиса Блэкуэлл выступила на 36 собраниях общественности. Она выступала против генерала в отставке, бывшего посла в Турции Ли-Валлеса, который в своих публичных лекциях оправдывал антиармянскую политику султана Абдул-Гамидя.

³⁴ «Նոր դար» (Քիթին), № 44, 11. 3. 1895.

³⁵ M. H. Gulesian, *England's Hand in Turkish Massacres*, «The Arena», vol. 17, Boston, 1897, pp. 271—282; *The Armenian Refugees*, «The Arena», vol. 77, Boston, 1897, pp. 652—662.

Летом 1895 г. «Друзья Армении» объединились с двумя другими обществами и была основана новая организация «Союз друзей Армении» («United Friends of Armenia»). Благодаря деятельности этой организации по всей стране проводились митинги протеста против антинародной политики султанского правительства, равнодушной позиции держав в армянском вопросе³⁶.

В июне 1895 г. в Нью-Йорке была основана «Патриотическая федерация армян», председателем которой являлся С. М. Габриелян. Целью этой организации было «объединение всех усилий» для организации борьбы за освобождение Западной Армении из-под султанского ига при «содействии Европы»³⁷. «Патриотическая федерация армян» созывала митинги в Нью-Йорке, развернула широкую пропагандистскую работу. С лекциями и докладами постоянно выступали Андраник Айвазян³⁸, С. М. Габриелян и другие³⁹.

Большую работу проделал основанный в 1895 г. армянскими студентами Бостона клуб, который ставил перед собой задачу ознакомить американскую общественность с прошлым и настоящим армянского народа⁴⁰.

Американское общество Красного Креста («Red Cross Society»), «Армянская ассоциация помощи» («Armenian Relief Fund») и «Евангелийский союз» («Evangelical Alliance») объединили свои усилия для сбора пожертвований в помощь армянскому населению Турции. На состоявшемся в одной из Вашингтонских церквей митинге, президент национального общества Красного Креста Клара Бартон говорила о необходимости ускорить сбор пожертвований. Нью-Йоркский журнал «Outlook» также призывал своих читателей жертвовать в помощь угнетенному народу. Чтобы послужить примером, редакция журнала пожертвовала 250 долларов⁴¹.

В резолюции, принятой по предложению Сайруса Гамлина⁴² на бостонском митинге 1895 г., от правительства США требовалось поддержать американскую общественность в деле

³⁶ «Նոր դար» (Քիթին), № 97, 3. 6. 1895.

³⁷ «Հայր» (Նյու-Յորք), № 14, 15. 3. 1895, էջ 197—198.

³⁸ О его деятельности упоминалось в статье М. Г. Гюлесяна «Армянские беженцы».

³⁹ «Հայր» (Նյու-Յորք), № 14, 15. 3. 1895, էջ 199.

⁴⁰ «Նոր դար» (Քիթին), № 59, 8. 4. 1895.

⁴¹ Aid for Armenia, «The Outlook», vol. 53, New York, 1895, p. 93.

⁴² Сайрус Гамлин (1811—1900) — американский миссионер. В 1837—1859 гг. миссионером в Турции. Являлся основателем, а с 1860 по 1876 гг. ректором «Роберт» колледжа в Константинополе. Возвратившись в США в 1877 г. С. Гамлин стал профессором духовной семинарии в Бангоре, а с 1880 по 1885 гг. являлся ректором Мидлбарского колледжа в Вермонте. (См. The Encyclopedia Americana, vol. 13, New York, Chicago 1944, p. 664).

оказания материальной поддержки армянскому населению Османской империи⁴³.

В нью-йоркском журнале «Review of Reviews» от 1896 г. была помещена статья американской женщины-миссионера Кимбалл, которая с благодарностью писала о средствах, полученных ею от комитетов помощи для голодающего армянского населения Вана. Всего Кимбалл получила 12 тыс. 136 долларов⁴⁴.

Американское миссионерство в Османской империи проводило работу по обращению армян в протестантскую веру, воспитанию их в духе преклонения перед Соединенными Штатами. Активизация американской миссионерской деятельности в последней трети XIX столетия была связана с борьбой колониальных держав за раздел мира. Цели активной деятельности американских миссионеров не ограничивались «поддержкой» и «покровительством» христиан Османской империи. Миссионерство являлось проводником политики правительства США. Оно подготавливало почву для утверждения в будущем сильного американского влияния в разваливающейся Османской империи. Разговаривая с американским миссионером, неким Памли, вице-консул России в Ризе А. И. Гиппиус отмечал: «По моему мнению, вся эта усиленная армянская агитация последнего времени способна лишь погубить всю будущность армян. Для их же собственной пользы следовало им поступать наоборот: сидеть смиренно, дружить с турками, стараться размножаться, развиваться умственно и нравственно, и богатеть. Поставленные освобождением от вонной повинности в более благоприятные условия, нежели мусульмане, армяне через несколько десятков лет перетянули бы центр тяжести фактического значения на свою сторону, и тогда силою вещей настал бы туркам конец». К большому удивлению А. И. Гиппиуса, Памли ответил: «Знаете ли, что в постепенной подготовке этого переворота и заключается наша главная задача?»⁴⁵.

В конце XIX столетия проводниками политики США в Османской империи являлись Роберт колледж (Константинополь), Центральный турецкий колледж (Айнтаб), Евфратский колледж (Харберд) и Анатолийский колледж (Марван). По свидетельству американского журналиста Л. Эббота⁴⁶, американские миссионеры в Османской империи имели

⁴³ «Նոր դար» (Քիֆիլի), № 31, 22. 2. 1895.

⁴⁴ An American Heroine in the Heart of Armenia, „The Review of Reviews“, vol. 13, New York, 1896, p. 449.

⁴⁵ ЦГИА Арм. ССР, Фонд Коллекция копий и выписок документов, опись 1, дело № 339, часть II, стр. 117—118.

⁴⁶ Лимаи Эббот (1835—1921) — американский церковный деятель и редактор. С 1853 по 1869 служил пастором в некоторых американских

621 учебное заведение, на содержание которых правительство США ежегодно тратило полмиллиона долларов⁴⁷. Как видно, правительство придавало большое значение деятельности своих миссионеров в Османской империи. Результатом активной миссионерской деятельности можно считать переселение в больших масштабах в Соединенные Штаты бежавших от жестоких гонений султанского правительства армян. В течение 1891—1898 гг. из Османской империи в США эмигрировало приблизительно 12 тыс. 500 армян⁴⁸.

Несмотря на активные проармянские выступления передовой американской общественности, правящие круги США отнеслись с равнодушием к трагедии армян в 90-х гг. XIX века. Послания и обращения правительства США по поводу армянских погромов носили формальный характер. Американские правящие круги использовали армянский вопрос для обеспечения своих растущих империалистических интересов.

Ա. Զ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

1895—1897 թթ. ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼԻՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍՏԸ,
ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՎ ԱՄՆ-Ի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա մ փ ո փ ու մ

XIX դարի վերջին տասնամյակի կեսերին արևմտահայությունը կանգնեց ֆիզիկական ունչացման փաստի առաջ: Սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի հայակուլ քաղաքականությունը հասավ իր գագաթնակետին: Մերձավոր արևելյան ռեգիոնում, ֆորթական գործերում խաչածվում էին Անգլիայի ու Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի ու Ֆերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի շահերը: 1895—1897 թթ. մերձավոր արևելյան ճգնաժամի պահին օգտագործելով հայերի կոտորածի փաստը եվրոպական տերությունների քաղաքականության ոլորտում ակտիվություն հանդես բերեց նաև ԱՄՆ-ը: Ամերիկյան հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, ամերիկահայերի ու նրանց կազմակերպությունների հակաֆորթական միտինգների, ելույթների պայմաններում պրեզիդենտ Քլիվլենդը դիմեց ցուցադրական քայլերի, զիվանագիտական ձեռնարկներով պրեզիդենտի, բողոքի նոտաներ հղելով Ք. դոանը: Ամերիկյան, անգլիական նորահայտ աղբյուրների ուսումնասիրությունը ակնբախ է դարձնում այն ճշմարտությունը, որ ԱՄՆ-ի կառավարության որոշակի ակտիվության նպատակը ոչ թե արևմտահայության շահերի պաշտպանությունն էր, այլ ամերիկյան կապիտալիստների, առևտրականների, միտինգների դիրքերի ընդլայնումն ու ամրապնդումն էր Օսմանյան կայսրությունում, ամերիկյան ազդեցության տարածումն այդ երկրի քրիստոնյաների շրջանում:

церквах. В 1869 г. Л. Эббот отказывается от церковной деятельности и посвящает себя журналистике и литературе. Одновременно работает редактором периодических изданий „Literary Record“, „Illustrated Christian Weekly“, „Christian Union“. В 1887 г. становится редактором журнала «Outlook». (См. The Encyclopedia Americana, International Edition, vol. 1, New York, 1965, pp. 17—18).

⁴⁷ Lyman Abbott, Armenian Question, „The Outlook“, vol. 54, New York, 1896, p. 1037.

⁴⁸ Robert Mirak, Armenian Emigration to the United States to 1915, „Journal of Armenian Studies“, vol. 1, No. 1, Cambridge, Autumn, 1975, pp. 33—34.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՈՒՐԵՐԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱՆԶԻՄԱԹԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Հայատառ թուրքերեն գրականությունն անկախ այն փաստից, որ ստեղծվել է թուրքերեն լեզվով, հայ ժողովրդի սեփականությունն է, նրա մշակույթի մասը:

Շատ ժողովուրդներ կան, որոնք իրենց գրականությունը ստեղծել են երկու լեզվով՝ սեփական ու օտար և կամ էլ օտար լեզուներով: Անգլերեն, իսպաներեն, ֆրանսերեն լեզուներով գրականություն են ստեղծել և այսօր էլ ստեղծում են տասնյակ ժողովուրդներ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ազգային գրույթը:

Իր շեշտված ազգային գրույթն ունի նաև հայատառ թուրքերեն գրականության այն հատվածը, որը ստեղծվել է բացառապես թուրքախոս հայերի համար, ինչպես Հովսեփ Վարդանյանի նշանավոր «Ազգայի» վեպը, նույն հեղինակի «Շատախոսը», Հ. Պարոնյանի հայատառ թուրքերեն ստեղծագործությունները, հալ կյանքից վերջված մի շարք վեպեր, շափածո ստեղծագործություններ և այլն:

Հայատառ թուրքերեն գրականության այն հատվածը, որ ստեղծել են հայերը, նկատի ունենալով թե՛ հայ ընթերցողին և թե՛ օտար, դարձյալ պատկանում է հայ մշակույթին, թեև որոշ շափով այն իրենցն են համարում թուրքերը, քանզի հսկայական է այս գրականության դերը թուրքալի լուսավորական շարժման մեջ:

Հայ ժողովուրդը վերը հիշատակված որոշ ժողովուրդներից տարբերվում է նրանով, որ հայատառ թուրքերեն գրականությունը նրա հիմնական, կենտրոնական մտավոր դարգացման արտահայտությունը չէ, այլ միջոց՝ հայերեն լիմացողներին օգնելու:

Ի՞նչ հասարակական-քաղաքական թելադրանքի արդյունք էր այդ գրականությունը:

500 տարի հայերն ապրել են թուրքական տիրապետության տակ: Սա սովորական հպատակություն չի եղել, այլ կրոնական մոլուցքով տարված ռազմաֆեոդալական իշխանության տեսական և ահավոր ճնշումը մշակութային խոր անցյալ ունեցող մի ժողովրդի նկատմամբ: Թուրք տիրապետողները ոչ միայն վերցրել են հայ ժողովրդի նյութական բարիքները, նրա ֆիզիկական աշխատանքի արդյունքը, այլև ամեն կերպ աշխատել են ոչնչացնել նրա մտավոր աշխատանքի արդյունքը՝ տասնյակ հազարավոր հայկական ձեռագրեր: Զարդերից ու կոտորածներից հիմնականում ազատվել են այն

մարդիկ, որոնք փոխել են իրենց ազգությունն ու կրոնը: Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որ անցյալում ունեցել են իրենց վանքերն ու եկեղեցիները, աստիճանաբար ամայացել են և 19-րդ դարի կեսերին այդ վայրերում հայերի հետքն անգամ չի մնացել:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականությունն ստեղծվել էր այն ավելի քան կես միլիոն հայերի համար, որոնք ապրելով թուրքաշատ վայրերում, կորցրել էին մայրենի լեզուն, սակայն պահել ազգային ավանդույթները, կրոնը, Թանզիմաթից հետո միայն (19-րդ դարի կեսերը) այս վայրերում բացվեցին դպրոցներ: Մինչ մի ամբողջ սերունդ պիտի դառնար հայախոս, դեռ երկար տասնամյակներ անհրաժեշտ էր այդ թուրքախոս հայերին հաղորդակից դարձնել ազգային գարթներին ու մտավոր վերելքին՝ նրանց համար հասկանալի լեզվով՝ թուրքերենով կատարված հրատարակություններով:

Սրանով պետք է բացատրել հայատառ թուրքերեն տպագիր վիթխարի գրականության առաջացումը (թերթեր, հանդեսներ, գեղարվեստական, կրոնադավանաբանական, պատմագրական և այլ բնագավառների հարյուրավոր գրքեր): Հայատառ թուրքերենը նկատելի որակ է կազմել 16—17 դդ.:

Հետագայում հայատառ թուրքերենն այնպիսի բուռն զարգացում ապրեց՝ քանակական և որակական այնպիսի բարձրակետի հասավ, իր մեջ ներառեց ի վերոպական մտքի խոշորագույն ներկայացուցիչների ստեղծագործությունները, որ այդ գրականությամբ հետաքրքրվեցին նաև օտարները, առաջին հերթին իհարկե թուրքերը, քանի որ լեզուն իրենցն էր. նրանց մոտ էր միայն մեսրոպյան տառերը սովորելը: Հայատառ թուրքերենով հետաքրքրվել են նաև այն ժողովուրդները, որոնք ապրում էին թուրքական տիրապետության տակ և լավ գիտեին թուրքերենը՝ հույներ, բուլղարներ, ալբաններ և այլն:

Եթե մեր խոսքը մասնավորեցնենք տիրապետող տարրի հետաքրքրասիրությանը, ապա կարող ենք ասել, որ թուրք առաջավոր մտավորականությունը դեռևս Միդհատյան սահմանադրության տարիներին մտածել են արարերեն տառերը հայերենով փոխարինելու մասին: Օսմանյան սահմանադրության տարիներին այս ծրագիրն այնքան էր զբաղեցրել մարդկանց, որ արձագանքեց մամուլը և հայ գրողներին հայերը հարցաթերթիկ բաժանեցին՝ հարցնելով նրանց կարծիքը, թե արդյոք թվական քանակով թուրքերից այնքան փոքր հայերի համար նպաստավոր երևույթ է թուրքերի կողմից հայկական տառերն ընդունելը: Այսպիսի հարցաթերթիկ էր ուղարկվել նաև Հովհաննես Թումանյանին, որը գրական կարծիք է հայտնել: Վերոհիշյալ ծրագրի իրագործմանը խանդարեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որից հետո էլ հայ և թուրք հարաբերությունների սրությունը բացառում էր այս հանգամանքը:

Նախապատմությունը տրվեց լատիներենին (1928), թեև հանրապետական շարժման ակնավոր դեմքերից Իսմեթ Ինենյուլի միտքը մինչև մահվան օրն էլ զբաղեցրել են մեսրոպյան տառերը²:

¹ ԳԱԹ, Հովհաննես Թումանյանի ֆոնդ:

² «Զարթոնք», 6 փետրվարի, 1974 թ.:

Հայատառ թուրքերեն գրականության տպագիր շրջանը կարելի է մի քանի ստորաբաժանումներով ներկայացնել:

1740—1840-ական թվականներ, երբ հիմնականում հայատառ թուրքերենն օգտագործվել է կաթոլիկ քարոզիչների կողմից՝ կաթոլիկությունը հայ իրականությունում, հայերի միջոցով առհասարակ Արևելքում տարածելու նպատակով՝ կենտրոն ունենալով Տրիեստի և Վիեննայի հայ կաթոլիկական միաբանությունները:

Ի տարբերություն հայատառ թուրքերեն գրականության ձեռագրական շրջանի, որտեղ այդ գրականության ընդգրկած շրջանակներն այնքան ընդարձակ էին, տպագիր շրջանի առաջին հարյուրամյակում աննշան բացառությամբ լույս են տեսել միայն ու միայն դավանաբանական, կրոնական, քարոզչական տաղտկալի գրքեր:

Հայատառ թուրքերեն տպագիր գրականության զարգացման ամենարժան շրջանը 19-րդ դարի երկրորդ կեսն է՝ 1850 թ. մինչև դարավերջը: Այս շրջանի համար բնորոշ է թեքումը դեպի աշխարհիկը: Հայատառ թուրքերեն մամուլը 1850—1890-ական թթ. իր քանակով մրցել է հայերեն պարբերականների հետ: Հայերեն բազմաթիվ թերթեր ևս ընդարձակ բաժիններ են ունեցել հայատառ թուրքերենով: Պարբերական մամուլի այս ճոխ հավաքածուն ինքնին ենթադրել է առաջիկա, թե՛ դրանց էջերում գեղարվեստական, պատմագրական, գիտական բանասիրական ինչպիսի հարուստ գրականություն պետք է տպագրված լինի, որը նույնպես մինչև այժմ արժանի ուշադրություն չի գրավել:

Պարբերական մամուլի էջերից դուրս ստեղծվում է հայատառ թուրքերեն բազմաձյուղ գրականություն՝ տպագրված առանձին գրքերով:

Հիշատակենք մի քանի բնագավառ.

ա) Գեղարվեստական ստեղծագործություններ՝ վեպեր, շափածո երկեր, աշուղական երգեր և այլն, որոնցից են Հովսեփ Վարդանյանի «Ագապին» և «Շատախոսը», Մարուշի «Դժբախտ կինը», Հ. Պալլզ-ճյանի «Կեսարիայի մեծամեծները», Մ. Պիտար Արապաճյանի մի քանի վեպերը և շափածո գործերը, Հովսեփ Գուրպանի «Երկու հարեվանները» (3 հտ.) և այլն:

բ) Պատմագրություն, դրա մեջ արժանի տեղ է գրավում Երեմիա Զեյեբի թարգմանած և լրացված «Հայ ժողովրդի պատմությունը», Մ. Զամչյանի «Հայ ժողովրդի պատմության» համառոտ շարադրանքը, «Թահմաս Դուլի խանի պատմությունը», Հովսեփ Վարդանյանի «Նապոլեոնի պատմությունը» և «Արևելյան պատերազմները» և այլն:

գ) Կրոնագավանաբանական, քարոզչական գրքեր, որոնց թիվը կարող է հասնել մի քանի հարյուրի և որոնք բացարձակ մեծամասնությամբ կրոնական հարցեր շոշափելով հանդերձ, պարունակում են սակավաթիվ գեղարվեստական փոքրիկ պատմություններ աստվածաշնչային թեմաներով: Այս գրքերի մեծ մասը թարգմանություններ են ֆրանսերենից, իտալերենից, անգլերենից:

դ) Գրքեր, որոնք պայմանականորեն գիտահանրամատչելի ենք համարելու: Այսպես, բժշկության տարբեր բնագավառներին նվիրված գրքեր, կենդանաբանության, աշխարհագրության, թվաբանության, լուսանկարչության, հեռագրի, նաև կենցաղային տարբեր

հարցերի՝ խոհարարության, հավաքուծության, շերամապահության և այլ խնդիրների նվիրված գրքեր:

ե) Օտար լեզուներից կատարված գեղարվեստական թարգմանություններ:

Վերջինս և մեր ուսումնասիրության նյութն ենք դարձրել հետևյալ նկատառումներով. նախ՝ մամուլից հետո այն ամենից ներգործուն ազդեցություն է ունեցել ընթերցողների վրա՝ նպաստելով նրանց մտավոր և գեղագիտական ճաշակի զարգացմանը, իրազեկ դարձրել արևմտամտական առաջավոր մտքի նվաճումներին, նրպաստել նրա քաղաքական, մասնավորապես կաթոլիկական պրոպագանդայի դեմ մղված օրհասական պայքարին:

Գեղարվեստական երկերի թարգմանությունները լինելով հեշտ ընթերցանության նյութ, դուրս են եկել հայկական նեղ շրջանակներից, դարձել թուրքերի և թուրքերենին տիրապետող այլ ազգությունների տեր մարդկանց սեփականությունը, դրանով իսկ ստանալով արևելագիտական նշանակություն:

Թարգմանական այս բուռն շարժման մեջ կա քաղաքական շատ սրուշակի շեշտադրում: Ուշագրավ փաստ է, որ այն տարիներին, երբ հայ հասարակական կյանքում ուժեղ բունկումներ էին սկսվել առաջադիմական և հեռադիմական հոսանքների միջև՝ առաջադիմական հոսանքներին պատկանող մարդիկ հիմնականում փորձում էին թարգմանել ֆրանսիական միահեծան կարգերի դեմ գրված և կաթոլիկ եկեղեցու հակաժողովրդականությունը բացահայտող վեպեր, ինչպիսին էր էժեն Սյուի «Թափառական Հրեա» վեպը, որն առաջին անգամ հայատառ թուրքերենի է թարգմանվել և տպագրվել 1863 թվականին:

Պատահական չպետք է համարել շատ բնորոշ այն փաստը, որ արևմտահայ իրականությունում նալբանդյանական գաղափարների տարածման գաղտնի խմբակների շրջանում, Վենետիկի միաբանները թարգմանում էին աբբա Պրեշիանի «Լիոնելլուի արկածները» (1868 թ.), որտեղ աստծու ճամփից հեռացած հերետիկոսներ էին նկատվում առաջագեմ հոսանքների պատկանող և հեղափոխական շարժումների մեջ ընդգրկված մարդիկ:

Բնորոշ մի հանգամանք ևս: Հայ լուսավորչական եկեղեցին, հանձին իր տեսաբան Տերոյենցի, պաշտպանում էր ավանդական կրոնի դոգմաները՝ քաղաքական պայքարի միջոցառում դաշնակցում էր իր գաղափարական հակադակորդ կաթոլիկների հետ՝ դատապարտելով Մ. Նալբանդյանին ու նրա կողմնակիցներին: Տերոյենցն այդ կատարել է թե՛ հայերեն, թե՛ հայատառ թուրքերեն հրատարակելով Մ. Նալբանդյանի «Լիոնելլուի արկածների» լույս բնծայման տարում Տերոյենցը հրատարակել է «Դոն Քիշոթի» հայատառ թուրքերեն թարգմանությունը: Մամուլում տպագրված հայտարարության մեջ վեպը համարվում է «խրատական վիպասանություն մը», իսկ հայատառ թուրքերեն բացատրության մեջ ասվում է, թե «երիտասարդական անխոհեմությունների դեմ է»³: Անշուշտ Տերոյենցին ամենևին էլ չի հետաքրքրել այս երկի համաշ-

³ «Մասիս», 1868 թ., № 873:

խարհային գեղարվեստական արժեքը: Ըստ երևույթին նա դոնքիշոթ-
յան արարքներ է համարել Մ. Նալբանդյանի և նրա համախոհների
գործունեությունն ընդդեմ միապետական կարգերի: Այս ամենը
հաստատումն է այն բանի, որ թարգմանական շարժումը տարերա-
յին չի եղել՝ մղված շահադիտական կամ ընթերցանության հաճելի
նյութ մատակարարելու նպատակով: Այն կատարվել է նպատակա-
ղրված, ծրագրված՝ տարբեր քաղաքական հայացքների, դիտավոր-
ությունների, նպատակների արդյունք:

Յրանսիական լուսավորական շարժման ամենափայլուն ներ-
կայացուցիչ՝ Վոլտերի ստեղծագործությունների այս կամ այն լեզ-
վով թարգմանությունը կարող է թարգմանող ժողովրդի մտավոր
զարգացման որոշակի մակարդակի չափանիշը հանդիսանալ: Այս-
առումով, Վոլտերի մուտքը թուրքիա, անկախ այն բանից, թե նրան
այդ երկիր բերողները եղել են հայերը թե թուրքերը՝ հիշարժան
երևույթ է:

Հայտնի է, որ մինչև թանզիմաթյան բարեփոխումների շրջանը
Վոլտերի նման ազատամիտ մտածողի երկերը չէին կարող թարգ-
մանվել և հրատարակվել ոչ թուրքերեն և ոչ էլ հպատակ ժողովուրդ-
ներից որևէ մեկի լեզվով:

Թուրք այն առաջավոր երիտասարդները, որոնք Թանզիմաթի
ընձեռած հնարավորություններից օգտվելով, կրթություն էին ստա-
ցել Եվրոպայում, մասնավորապես Յրանսիայում, ականատես ու
նույնիսկ մասնակիցը դարձել ֆրանսիական հեղափոխական ալեկո-
ծումներին, վերադառնալով թուրքիա, իրենց հետ բերել էին 1848 թ.
աղատախոհ գաղափարները:

Յրանսիական լուսավորիչների գործունեության հիմքում ըն-
կած էր պայքարը հանուն բանականության հաղթանակի, ընդդեմ
միջնադարյան սխոլաստիկայի, կղերական դոգմաների, որոնք ար-
գելակում էին գիտության զարգացմանը, բանականության առաջըն-
թացին: Եվրոպայում այդ սեփական կենտրոնը կաթոլիկական
եկեղեցին էր, գիտության ռահվիրաններին խալուվկների վրա ալրող,
մարդկության պատմությանն ամոթ բերող ինկվիզիտորական շար-
ժումը:

Վոլտերը, Գիգրոն, Ռուսսոն և մյուս լուսավորիչներն ահա այդ
միջնադարյան ամրոցի դեմ էին ուղղում իրենց նիզակները:

Թուրքական կրոնական ռեակցիան նվազ չարիք չէր բերում
մարդկությանը, բայց այլ էին պայմանները Եվրոպայում, այլ՝ մո-
լեռանդ մուսուլմանական Արևելքում, որտեղ Ղուրանը խոր ազդե-
ցություն ուներ հետամնաց, անզրազետ բնակչության վրա:
Թուրք նոր գրականության ստեղծողներին հաջողվեց իրենց թարգ-
մանություններով թուրքիա բերել ֆրանսիական մեծ լուսավորիչների
գաղափարները: Այս տեսակետից բնորոշ են Նամըկ Քեմալի Ռուս-
սոյի «Հասարակաց դաշինք», Մոնտեսքիոյի «Մտորումներ հոռմեա-
ցիների փառքի և կործանման մասին» գրքերի թարգմանություննե-
րը: Վոլտերի «Միքրոմեզան» թարգմանել է Ահմեդ Վեֆիկը: Զիյա
փաշան թարգմանել է Ռուսսոյի «Հասարակաց դաշինքը» և «Էմիլը»:

Վերջինիս հիման վրա է կատարվել այդ երկի արաբերեն թարգ-
մանությունը, որին մեծապես օգնել է նրա օսմաներենով թարգման-
ված լինելու հանգամանքը: Մի հանգամանք սակայն, որը թույլ չի
տվել այս թարգմանությունների կատարման նպատակի լրիվ իրա-
տեղումը, քանզի խրթին օսմաներենը միայն փոքր շրջանակներին
էր մատչելի: Այսպիսով, թուրք լուսավորիչների ու տեղայնացումների
թարգմանությունների, փոխադրությունների ու տեղայնացումների
կատարման լեզուն օսմաներենը լինելու փաստը ինքնին նվազա-
գույնի է հասցրել այն մեծ աշխատանքի արդյունքը, որը կոչված
էր լուսավորելու թուրք ժողովրդին, սնելու նոր գաղափարներով, նոր
գրականությունը, իր նոր ժանրերով, վերացնելու անզրազետույնու-
նը: Այս թարգմանությունները միայն տասնյակ տարիներ անց
թարգմանվել են, լատինատառի վերածվել և այդ ժամանակ միայն
դարձել թուրք ժողովրդի իսկական սեփականությունը:

Վոլտերի երկերը թուրքերեն թարգմանելու գործում նկատելի
դեր են կատարել հայերը: «Արևելյան թատրոնի» խաղացանկում տեղ
են գտել Վոլտերից միաժամանակ երկու պիես՝ «Ջախրը» և «Բրու-
տուսը», որոնցից առաջինը Վարդուլյանի թատրոնում երևացել է
թուրքերենով: «Միքրոմեզան» հայատառ թուրքերենով տպագրվել է
Կ. Պոլսում 1869 թ., իսկ մինչ այդ հայերենով՝ Զմյուռնիայում լույս
են տեսել «Ջախրը» և «Միքրոմեզան»:

Թանզիմաթի շրջանում ոչ միայն Վոլտերի, Ռուսսոյի, և այլ լու-
սավորիչների երկերն են թարգմանվում թուրքերեն, որոշակի քաղա-
քական նկատառումներով: Այս առումով ուշագրավ դեմք է ժամա-
նակի ամենապայծառ ու ականավոր մարդկանցից մեկը, պալատա-
կան բարձրաստիճան պաշտոնյա (հետագայում փառալուստյան աս-
տիճանի հասած) Հովսեփ Վարդանյանը: Չնայած պատկանել է կա-
թոլիկական դավանանքին՝ 1850-ական թթ. միացել է հայ առաջա-
վոր հասարակական շերտերին և մոլեզվի պայքար մղել հայ ժողո-
վրդին երկու մասի բաժանող կաթոլիկական մոլեռանդ թե՛ Լա-
ստնյանների դեմ⁴:

Այս պայքարի արտացոլումն է Հ. Վարդանյանի «Ազապի» վե-
պը, որը բանադրվել է կաթոլիկ եկեղեցու կողմից:

Հովսեփ Վարդանյանը հայատառ թուրքերեն գրող ամենաբեղմ-
նավոր անձնավորությունն էր: Նա տասնյակ տարիներ խմբագրել է
հայատառ թուրքերեն «Մեծմուայի հավատիս» պարբերականը, որը
հիմնականում կանգնած լինելով կաթոլիկական դավանանքի պաշտ-
պանության դիրքերում, լուսավորական նկատելի դեր է կատարել
1850—60-ական թթ.: Թերթի էջերում տպագրվել են օտար լեզուներ-

⁴ Այս պայքարը դրավել է նաև թուրքերի ուշադրությունը: Այսպես, Koça-u
Sadı „Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri“ (Ankara,
1967, էջ 117—119) գրքի «Միջհայկական ընդհարումները Օսմանյան կառավարու-
թյունում» գլխում նկարագրում է այս պայքարը՝ անվանելով կաթոլիկ համայնքին
«yabancı parmak» (օտար մատ) և պայքարի ելածներին՝ hasunistler, antiha-
sunistler: Հեղինակը չի մոռանում հատկանշել, որ թուրքերը հիմնականում չեն
խառնվել այս ներքին պայքարին:

րից, մասնավորապես ֆրանսերենից կատարված բազմաթիվ թարգմանություններ:

Առանձին գրքով տպագրված նրա թարգմանություններից են «Բարիզ Մէշվէրէթի» (1856), Լը Սափի «Կաղ սատանան» (2 հատ. 1853): Դժվար չէ պատկերացնել վերջին գրքի նրա թարգմանության նպատակը: Եթե մի կողմ սատանա հրաշքով բարձրացնելը արանգամ ոչ թե Մադրիդի, այլ Թուրքիայի մայրաքաղաքի տները՝ ապարանքների տանիքները՝ պիտի տեսներ թուրք փաշաների, պալատականների, հայ ամիրանների, տարբեր ազգության պատկանող վաշխառուների կյանքի նույնպիսի ալլանդակ պատկերների մի աշխարհ:

Քաղաքական միանգամայն այլ թեկադրանքի արդյունք էր Է. Սյուրի վեպերի թարգմանությունը և հրատարակությունը: Անկախ այն բանից, թե է. Սյուրի վեպերն իրենց արկածային բնույթով հանուշյով կարող էին ընթերցվել ոչ միայն հայ ընթերցողների կողմից՝ երևույթն ինքնին հայ իրականության շատ հրատապ մի հարցի թելադրանքն էր: Այն է՝ օտարամուտ կաթոլիկական պրոպագանդայի դեմ մղվող պայքարը, որ սուր բնույթ էր ստացել 1840-ական թվականների կեսերին և իր բարձրակետին հասել 1860-ական թվականներին՝ հասունյան և հակահասունյան հայտնի պայքարի բորբոքմամբ: Եվրոպական քիչ վեպեր կարող էին այնքան խորը զգվանք առաջացնել ընթերցողների մեջ կաթոլիկ հոգևորականության նրկատմամբ, որքան է. Սյուրի «Քափառական հրեան», ուր լայն կտավի վրա և խորութեամբ երևան էր հանվում կաթոլիկ միաբանությունների բարոյաժ գաղափարների և գործադրած ոճիրների ողջ հակադրությունը: Պատահական չէ, որ 1850-ական թթ. այս վեպի թարգմանությունը ձեռնարկել են հայերը միաժամանակ Կ. Պոլսում (Կարապետ Փանոսյանը 1863 թ., Կ. Իսթիճյանը (1868), Գ. Միմբեշյանը (1889), Միքայիլ Նալբանդյանը Մոսկվայում (1858) և Ստեփան Ոսկանյանը Փարիզում: Այս վեպը հետագայում էլ բազմիցս վերահրատարակվել է՝ ապացույց հայ առաջավոր մտավորականության հետաքրքրությունն այս վեպի նկատմամբ:

Եվ որովհետև մայր ժողովրդից հեռացած հայ կաթոլիկ հատվածի հիմնական խոսակցական լեզուն հայերենը չէր, այլ թուրքերենը, իսկ մեծահարուստ ընտանիքներում էլ՝ ֆրանսերենը, հասկանալի կարող է դառնալ, որ անհրաժեշտ էր մտածել օտարացման ճանապարհին գտնվող այդ հատվածին բացատրել իրենց հասկանալի լեզվով նրանց ողջ մոլորվածությունը, իրենց պարտազրվող գաղափարների խաբեությունն ու հետին նպատակները:

Է. Սյուրից հայատառ թուրքերենով լույս են տեսել նաև «Փարիզի գաղտնիքները» (1858), «Միրո և զվարճության երեխաները» (1836), «Յոթ մահացու մեղքեր-ծուլություն» (1868) վեպերը:

19-րդ դարի 60-ական թթ. արևմտաեվրոպական ոչ մի այլ գրող այնքան մեծ ազդեցություն չի թողել համաշխարհային գրականության վրա, և չի թարգմանվել այլ լեզուներով, որքան Վ. Հյուգոն որպես բանաստեղծ, գրող, դրամատուրգ: Նրա բազմաթիվ պիեսներն իրենց արժանի տեղը գրավեցին հայկական թատերախմբերի խաղացանկում՝ ցուցադրվելով թե՛ հայերեն և թե՛ թուրքերեն:

Իզմիրում 1860-ական թթ. կեսերին դասական թարգմանու-

թյամբ լույս տեսավ Հյուգոյի անմահ «Թշվառները» 5 հատորով, Գ. Զիլինկիրյանի թարգմանությամբ. 1863-ին դարձյալ Գ. Զիլինկիրյանի թարգմանությամբ լույս տեսավ «Թշվառները» հայատառ թուրքերեն համառոտ շարադրանքը: 1860—70-ական թթ. ֆրանսիական գրականության կատարված թարգմանությունների մեջ հիշական գրականություններից կատարված թարգմանությունների «Գրացիելյան» (1871), Շաշատակության արժանի են Լամարթինի «Գրացիելյան» (1860), տորբիանի «Աթալան» և «Վերջին Արենսերածի արկածները» (1860), Ուշագրավ է, որ այս վերջին երկի թարգմանիչն էլ Իզմիրի թարգմանական դպրոցի ամենանշանավոր դեմքերից Գրիգոր Զիլինկիրյանն է: Թուրքիայի նման հետամնաց մի երկրում այս երկի թարգմանությունը չուրօրինակ կոչ էր մարդկային ամենագեղեցիկ զգացմունքի մասին:

Մի քանի խոսք թարգմանությունների լեզվի մասին: Թարգմանիչների մեծ մասը, որոնց կենսագրություններին մենք ծանոթ ենք, եղել են ժամանակի ամենազբաղացած մարդկանցից՝ հաղորդակից ոչ միայն ֆրանսիական հարուստ գրականությանն ու առհասարակ մշակույթին, այլև եվրոպական մտքին: Այդ թարգմանիչները գիտեին մեկից ավելի լեզուներ: Հաճախ նույն անձնավորությունը թարգմանություններ է կատարել իտալերենից, ֆրանսերենից և այլ լեզուներից: Ուստի անվարան կարող ենք ասել, որ դեպի թուրք և թուրքախոս հայ իրականություն ներհասող այդ վիթխարի գրականությունը կոչված էր ծառայելու մարդկանց ընդհանուր մտավոր զարգացմանը: Հարկ է նշել, որ թարգմանությունների հայատառ թուրքերեն լեզուն միատեսակ չի եղել: Տպագրված են գրքեր, որոնցից այժմյան թուրք ընթերցողը քիչ բան կհասկանա: Դա օսմանեցից այժմյան թուրք ընթերցողը քիչ բան կհասկանա: Դա օսմանեցից այն խրթին, արաբական մտածողությամբ աղեցված լեզուն է, որով գրում էին թուրքական բարձր խավի համար: Բնորոշ է, որ նույն Հովսեփ Վարդանյանը գրել է «Բոնապարտի պատմությունը» այդ լեզվով, և գրել է «Ագապին» ու «Շատախոսը» թուրքերեն ժողովրդական լեզվով: Ուրեմն հեղինակը նկատի է ունեցել ընթերցող տարբեր խավերին: Բայց թարգմանել Վոլտեր, Հյուգո, Շատորբիան դուր խոսակցական լեզվով՝ անհնար էր: Ուստի հասկանալի պետք է համարել թարգմանիչների ջանքերը՝ բարձրանալու դեպի գրական թուրքերեն՝ ստեղծել այն միջինը, որը մինչ այսօր էլ դյուրություն է կարելի է կարդալ: Ավելին, այն մասն է կազմում թուրք լուսավորիչների ձեռնարկած մեծ գործի՝ բարձրացնել ժողովրդական լեզուն գրական աստիճանի: Ահա թուրք մշակույթի մի ասպարեզ ևս, որի մեջ դժվար է թերագնահատել հայ թարգմանիչների մեծ ծառայու-

թյունը: Հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականության ծաղկման 50 տարին (1850—1900) կարելի է բաժանել երկու հիմնական շրջանների: Առաջին, 1850—70 թթ., որի մասին մենք խոսեցինք, և որի համար բնութագրական է Թանգիմաթին հաջորդող ուսմանտիկ մթնոլորտը: Այս շրջանում համեմատաբար նպաստավոր պայմաններում մտավորական խավերը նկատելի աշխուժացում էին ապրել, զարկ տվել մշակութային կյանքին, թատրոնին, հիմնադրել թերթեր և հրատարակել գրքեր:

Երկրորդ շրջանը հայատառ թուրքերեն թարգմանական գրականության համիդյան-բունակալության տարիների գրականությունն է

է նոր քաղաքական պայմանների, պահանջների և հնարավորությունների արդյունքը: Այս գրականությունը մեծ է իր ընդգրկած հեղինակների, հատորների քանակով, սակայն այլ իր բնույթով, իր առջև դրված նպատակներով, որը մի այլ ուսումնասիրության նյութ կարող է հանդիսանալ:

А. А. СТЕПАНЯН

АРМЕНОПИСЬМЕННАЯ ПЕРЕВОДНАЯ ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ В ПЕРИОД ТАНЗИМАТА

Резюме

Арменописьменная литература на турецком языке была создана для туркоязычных армян, утративших в течение веков родной язык, но сохранивших при этом национальную и религиозную принадлежность.

Известно свыше тысячи наименований арменописьменной турецкой художественной литературы. В период танзимата арменописьменная турецкая художественная переводная литература была проводником идей французского просвещения феодально-клерикальной Турции. Революционно-прогрессивные идеи Вольтера, Дидро, Руссо, Расина, Ламартина, Гюго, Э.Сю. Сю проникли в среду не только армян но и других туркоязычных народов Османской империи.

Խ. Պ. ԱՄԻՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան,
ավագ դասախոս

ՍԻՐՈ ԹԵՄԱՆ ԹՈՒՐԻՔԱԼԵԶՈՒ ԶԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ԵՐԳԵՐՈՒՄ

Աշուղական ստեղծագործության թեմատիկան այլազան է և բազմաբովանդակ: Խոհախրատական, կենցաղային, բիրլիական-բրիստոնեական, կրոնա-փիլիսոփայական, հասարակական-սոցիալական, քաղաքական-հայրենասիրական, ազգային-ազատագրական և պանդխտության երգերի կողքին, այնուամենայնիվ, գերակշռում են սիրային ստեղծագործությունները:

Սիրո թեման եղել է աշուղների գլխավոր ներշնչարանը: Նրանք, ամենատարբեր եղանակներով ու միջոցներով, ոչ այնքան խոր՝ բայց հոգեբանական նուրբ խուզարկումներով են ներկայացնում իրենց սրտի ելևէջները, ներքնասույզ խռովքներն ու տատանումները, ցավագին ու տրտմահույզ վշտերն ու վերջապես ուրախության և հրճվանքի անխուսափելի պահերն ու ակնթարթները:

Պատահական չէ, որ «աշուղ» բառը, որը 16-րդ դարից սկսած օգտագործել են հայ գուսանների և թուրք-աղբբեջանական օղան-

ների հաջորդները, ունի արաբական ծագում և նշանակում է «սիրահար»: Արևելյան ժողովուրդների մեջ արմատացած մի ավանդույթյան համաձայն, աշուղի կոչման էր արժանանում կամ աշուղ էր դառնում այն «երջանիկ» արարածը, որին երազի մեջ կամ կիսաքուն վիճակում, մորուսավոր «դարվիշի» կերպարանքով հայտնվում էր աշուղական արվեստի «փիրը»՝ հիմնադիր ռահվիրան, նրան խմեցնում էր աշուղական «շարբաթը»՝ օրհնյալ օշարակը: Կամ, ապագա աշուղը երազում տեսնում էր ճակատագրականորեն իր համար նախասահմանված այն էակին, գեղուհուն, որը մի թասով նրան մատուցում էր անմահական այդ օշարակը: Այդ ըոպիից սկսած, թասը շրթներին հպած երջանիկ արարածը աշուղ էր մրկբրտվում, մի սազ էր վերցնում, թափառում երկրից-երկիր, իր սերն էր արտահայտում իր հորինած երգերով, և սրտի խռովքն ու հույզերը թրթռացնելով նվագարանի լարերի վրա, փնտրում էր երազում տեսած և իր համար նախասահմանված սիրուհուն:

Ավանդական ու հեքիաթային այս երկու փոփոխականների մեջ էլ, սիմվոլիկ կերպով, արտահայտվում է սիրո մեծ և անիմանալի դորությունը՝ սիրածի և միաժամանակ՝ աշուղական արվեստի հանդեպ:

Աշուղական սիրավեպերի՝ «Աշուղ Ղարիպ», «Քյարամ Ասլի», «Էլյիլի Մեջնուն», «Ասմանի ու Ջելրանի», «Ֆահրատ Շիրին» և նրան հեքիաթային ստեղծագործությունների հիմքում ընկած է այդ ավանդության կորիզը, որի առանցքի շուրջ են դառնում զույգ սիրահարների ապրումները, կարճատև ուրախության և հրճվանքի պահերը, երկարատև բաժանումի տվյալտանքները, հուսախաբություններն ու հուսալքումները, և բոլոր այն իրադարձություններն ու ղեպքերը, եղելություններն ու անցքերը, որոնցով գեղահայտում են աշուղներն իրենց հորինած սիրավեպերը:

Ե՛րբ, ո՛վ առաջինը՝ հայ, աղբբեջանցի, թուրք կամ այլ ժողովրդական երգիչներից իրեն աշուղ, աշրգ կամ աշրք է անվանել, դժվար և գուցե անհնար է ճշտորոշել, քանի որ համատարած անգրագիտության պայմաններում իրենք՝ հնագույն աշուղներն ու նրանց անունները չեն հիշատակվում 16-րդ դարից առաջ, և նրանց նախորդները, եթե եղել են, մոռացության են մատնվել իրենց ստեղծագործած ու երգած երգերի հետ:

Այս հակիրճ և ամփոփ հոդվածով մենք կանդրադառնանք սոսկ Օսմանյան կայսրության տարածքում (որի սահմանների մեջ, մեր պրպտումների համաձայն, եղել են մոտ 300 անուն թուրքալեզու հայ աշուղներ) ապրած թուրքալեզու հայ աշուղներից մի քանիսի որոշ սիրային երգերին՝ մեր կողմից կատարված թարգմանություններով, որոնք ընդհանրապես հարազատ են բնագրերին: Այդ երգերը, չնայած ընդհանուր արևելյան աշուղական արվեստի տաղաչափական պայմանադրական ձևերի, լեզվաոճական առանձնահատկությունների և յուրահատուկ բառապաշարի կաշկանդումներին, շնորհիվ վարպետ ստեղծագործողների ինքնատիպ մտածողության, կառուցողական ճարտարության և ինքնուրույն հղացումների, աշուղական ընդհանրապես անպաճույճ ոտանավորը երբեմն բարձրանում է բանաստեղծության պատվանդանին:

Բալլըքեսիրցի Փիրյանի հայ աշուղը՝ Հաջի Գևորգը¹, որն ապրել է XIX դարում, իր այնքան նազելի «գլուղալ»-ին ցանկանում է հրապուրել վարպետ աշուղների հարց-պատասխան երկխոսությամբ՝ «ասի-ասաց» հնարանքով: Տեսնենք, այդ նրան հաջողվո՞ւմ է.

Ասի, սիրուն, կա՞ քեզանից գլուղալ,
Ասաց, քեզ ի՞նչ փույթ իմ մասին խոսալ.
Ասի, քեզ համար դրել եմ դաղել,
Ասաց, հիմի էլ, դե՞, դրե՛ր դավթար:

Ասի, պարզ խոսիր, միտքդ իմանամ,
Ասաց, պարզ խոսիր, քո ուզածը տամ.
Ասի, մի համրույր ինձ շնորհ կանե՞ս,
Ասաց, հետո դու շատ կը պահանջես:

Ասի, սա ի՞նչ վարդ, սա ի՞նչ նազանք է,
Ասաց, վերևից տրված պարծանք է.
Ասի, ողջ կյանքս քեզ մատա՞ղ լինի,
Ասաց, ՓԻՐՅԱՆԻ, գո՞ւր մեծարանք է՞:

Նիտային՝ կարնեցի խաչատուրը (1810—1856), որն ըստ Գարեգին Լևոնյանի երգել է նաև սուլթան Մահմուտ Բ-ի ներկայությամբ², պատրաստ է ողջակիզվելու իր սիրուհու գրկում, եթե միայն իր ուզածի պես սիրուհի ունենա.

Եթե լինի, այս աշխարհում, թող ունենամ այսպիսի յար,
Այսպիսի մի յարի համար իմ ողջ կյանքը մատաղ լինի:

Ասեք յարիս, ես չեմ նայի ոչ մի գեղուհու երեսին,
Ես ստրուկը լինեմ նրա, նա իմ թագուհին թող լինի:

ՆԻՏԱՅԻՆ եմ, խնդրում եմ, որ այտը դնի իմ շոր կրծքին,
Թող ես մեռնեմ նրա ծոցում, ծոցն՝ իմ գերեզմանը լինի՜:

Մահտեսի Սերունին, որից մեզ հասած 144 պարզ և բարդ 75 տարբեր տաղաչափական ձևերով ստեղծագործած թուրքերեն և ծրուսաղեմի հայկական վանքին ձոնած տասնյակ հայերեն երգերը մենք հավաքել ենք, XVIII—XIX դդ. պոլսահայ աշուղների համաստեղությունից աստղերից մեկն է: Նա սրտազեղ պոռթկումներով և խոսվահույզ գեղումներով է գովերգում իր սիրուհուն այնպիսի պատկերավոր հղացումներով, որոնք չնայած աշուղական արվեստի առանձնահատուկ բառամթերքի, բոլորովին ինքնատիպ հնարանքներով են բաղահյուսված: Դրանցից ներկայացնում ենք երկու երգ.

¹ Ս. Յ. Կուրախյան, Թրքագետ հայ աշուղներ և բանաստեղծներ, «Ընդարձակ տարեգիրք Ս. Փ. Ազգ. հիվանդանոցի», Կ. Պոլիս, 1935, էջ 122:

² Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետև՝ ԳԱԹ), Թ. Ազատյանի արխիվ, ձեռագիր, համար 33/IX, 4-րդ երգ:

³ Գ. Առնյան, Երկեր, կազմեցին՝ Բ. Լևոնյան, Շ. Գրիգորյան, Երևան, 1963, էջ 61:

⁴ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիվ, ձեռագիր, համար 280, էջ 58:

Իմ գեղուհու վառ պարտեզում ճյուղերն իրար են փաթաթվել,
Բացվել են վարդ-կոկոնները, փուշը վարդին, վարդը փշին է փաթաթվել:

Լացացնում ես, ինչո՞ւ իմ յար, ինձնից ինչո՞ւ խոսվել ես,
Սամբիր ծամերըդ ոսկեկար, թելը թելին է փաթաթվել:

Աստվածակերտ հոնքերիդ տակ մարմրում են սիրող աչքերդ,
Հոնքդ խալով դարդարվել է, վարսերդ խալին են փաթաթվել:

ՍԵՐՈՒՆԻՆ մի յար է գտել սիրով վառված սրտին համար,
Ծամերդ հյուսքով ոլորված են, հյուսքերն իրար են փաթաթվել:

* * *

Ինձ սիրո մեջ ընկղմել ես, գեղուղեջ յար, դու ո՞ւմն ես,
Պսպղում է քո ճակատը ոսկեշար, խալերես յար, դու ո՞ւմն ես:

Արևաբորբ աչքեր ունես, դմայված եմ քեզանով,
Բերնիցդ օշարակ է ծորում, մեղրաշրթունք, դու ո՞ւմն ես:

Նոճեհասակ, նրբամարմին, նորարողբոջ կոկոն-վարդ ես,
Սոխալի պես դայլայլում ես, քաղցրալեզու, դու ո՞ւմն ես:

Քեզ ՍԵՐՈՒՆԻՆՅ թարցնում ես, մարալի պես շուրջդ ես նայում,
Գլխիդ վարդեր ես անցկացնում, շողափայլ վարդ, դու ո՞ւմն ես:

Մարաշցի Տատերին՝ Արմենակ Արըգյանը (ծն. 1865 թ.) չի կարող գեթ մի պահ հեռու մնալ իր սիրուհուց և նրան առաջարկում է կյանքի դառը կամ քաղցր բաժակը միասին վայելել: Այս դոշման արդեն սիրո հավատարմության գովերգություն է.

Միրեկանս, արի՛, ուխտ-պայման կնքենք,
Որ ետ չկենանք մեր սուրբ դաշինքից.
Մի ճյուղի վրա մեզ բույն հարդարենք,
Այլ ճյուղի վրա երբեք չթառենք:

Միասին լցենք, միասին խմենք,
Միասին բացենք, փակենք միասին,
Միասին թառենք, լվենք միասին,
Օտարի դուռը երբեք չբախենք:

Ուխտեալն օտարին երբեք չի գնում,
Հովիվ չեղողը հովվի չի կարող,
Ձուր է, մի պնդեք, ձեր ՏԱՏԵՐԻՆ էլ
Այս սիրո ձիուն չհեծնել չի կարող:

⁵ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիվ, ձեռագիր, համար 55/IX, էջ 114:

⁶ ԳԱԹ, Թ. Ազատյանի արխիվ, ձեռագիր համար 55/IX, էջ 328 (348):

⁷ Գր. Հ. Գալուստյան, Մարաշ կամ Գերմանիկ և Հերոս Ջեյթուն, 1934, էջ 546:

Աշուղական մրցումներում հայ և այլազգի շատ աշուղների հաղթող, XVIII դարի նշանավոր աշուղ արաբկիրցի Քուրապտարը՝ Անուաքել Մանկիկեանը⁸, հանուր աշխարհին չի՝ աղաղակում իր սրտի մեջ կուտակված դաժան բաժանումի կսկիծը, այլ, հոգու շրթներով է մրմնջում իրեն լափլիզող սիրո հրաշքը, և այնպիսի անկեղծ գոգավերգով լամբ, այնպիսի հոգեգրավ քաղցրությամբ, ուր անապակ հայելու նման ցուլանում է իր անարատ սերն ու նվիրումը:

ՏԻՎԱՆԻ*

Քուրա՞կ ես դու, տատրա՞կ ես դու, քա՞ղցր սոխակ, մի՛ խոսվիր,
արի՛, ե՛կ,
Սաղկների՞ց էլ շքնաղ ես, վարդակոկոն, մի՛ խոսվիր, արի՛, ե՛կ,
Օր ու գիշեր կարոտիցըդ հառաչելով այրվում եմ ես, մի՛ խոսվիր,
արի՛, ե՛կ,
Հուրի՞ս, այդ քեզ հայտնի լինի, ի՞մ մտերիմ, մի՛ խոսվիր,
արի՛, ե՛կ:

Փչեց մի հողմ ընդդիմադարձ, բաժանեցին քեզանից,
Իսկ սիրահար այս սոխակը ետ չի կանգնում վարդաստանից, իր
վարդից,
Կարելի՞ է հագնելու քո քաղցր լեզվից, խոսքերից.
Գու շաքա՞ր ես, օշարա՞կ ես, ի՞մ մեղրածոր, մի՛ խոսվիր,
արի՛, ե՛կ:

Քոցերիցս հորդող շրերն անգամ վառվում, այրվում են.
Ի՞նչ անսովոր սեր է իմը, շեմ կարող այն գցել դեն,
Ալբերիցս չի հեռանում լուսապսակ դեմքդ վառ,
Գիշերները երազումս ես, ցերեկներ իմ պատրանքը, մի՛ խոսվիր,
արի՛, ե՛կ:
ԹՈՒՐԱՊՏԱՆԸ քեզ ասում է, մի վրդովիր իմ հոգին,
Քեզ շեմ փոխի այս աշխարհի ոչ մի գեղեցկուհու հետ.
Քո ծփացող ծամերի նուրբ թելերի՞ մեջ բանտեցի՞ր,
Վառեցի՞ր ինձ, քամո՞ւն տվիր մոխիրներս, մի խոսվիր, արի՛, ե՛կ⁹:

Տարբեր աղբյուրներից մեզ հնարավոր է եղել ունենալ Մեջնունի (Մեջլունի, Մեջնուն) թուրքալեզու հայ աշուղի 12 երգերը (դոշ-

⁸ Մուշեղ Աերոբեան, Երգը իբր հոգեկան պետք, «Բյուրակն», թիվ 4, 1900, Կ. Պոլիս, էջ 104—105:

* Տիվանի կամ տիվան են կոչվում աշուղական այն երգերը, որոնք գրվում են «ֆա՛խլաթյուն, ֆա՛խլաթյուն, ֆա՛խլաթյուն, ֆա՛խլուն» տաղաչափությամբ (կամ՝ 4+4+4+3 չափով): Լինում են շրս, հինգ, վեց տունանոց տիվանիներ, որոնց, ընդհանրապես, յուրաքանչյուր տան երեք տողերը իրար հետ, իսկ վերջին տողերը ես իրար հետ հանգավորված են լինում: Մեր թարգմանության մեջ այդ չափը ընդհանրապես 4+4+4+4+3 է. ծնթ. Խ. Ա.:

⁹ Ջաղացյան Մահտեսի Ավետիսի ձեռագիր Տաղարան, էջ 206 (այս տաղարանը մեզ տրամադրել է ընկ. Կ. Աշիկյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունները: Տաղարանի բոլոր երգերը մենք ընդօրինակել ենք առանձին տետրի մեջ, որն այժմ գտնվում է մեր սեփական արխիվում—Խ. Ա.):

մա, սեմալի, տիվանի): Եղիա Մուշեղյանի ձեռագիր «Երգարանում» տրված ծանոթության համաձայն «Մեջնունին ծնվել է Ամի քաղաքում և թաղվել Կարինում. լիրիկ բանաստեղծ Մեջնունու երգերից շատերը սիրալին են»¹⁰: Ըստ այլ աղբյուրների Մեջնունին և Վարդանը XVII—XVIII դդ. հայ աշուղներ են. «Մեջնունին, որը արժանի է իր վաստակած համբավին, Քուլ Օղլուն և Գեվհերուն հիշեցնող ուժեղ լիրիզմ ունեցող աշուղ է. իր երգերում ժողովրդական գրականության յուրահատուկ փոխաբերություններ, առածներ, երկղիմուսյուններ օգտագործելով հանդերձ, բնականաբար, կա նաև դասական (դիվանի. ծնթ. Խ. Ա.) գրականության ազդեցությունը»¹¹: Ստորև թարգմանաբար տրված Մեջնունու մեկ դոշման, արդարև, իր մեջ բովանդակում է այդ հատկանիշներից: Աշուղը հառաչում է, հառաչում, սակայն նրա նկատմամբ անտարբեր սիրուհու ծամերը, անցած կածանները, անգամ երկնքից թափվող հեղեղները հրճվում են:

Այդ դոշմայի լատինատառ թուրքերեն բնագիրը տպագրված է թուրքական մի օրացույցի ետևի էջում¹².

ՂՈՇՄԱ

Սիրածից բաժանված կարոտակեղներ,
Ամեն ոք հրճվում է, ես հառաչում եմ.
Ճերմակ պարանոցիդ վրա ծածանվող
Մամերդ հրճվում են, ես հառաչում եմ:

Սիրեկանիս այգում վարդեր են ծաղկում,
Սոխակը դալալում է ճուղերի վրա,
Սիրածն իմ, պշրանքով, այդի գնալիս
Կածաններն հրճվում են, ես հառաչում եմ:

Մեջնունին ասում է, բորբոքված սիրով,
Ես որտե՞ղ եմ հիմա, իմ յարը որտե՞ղ.
Ամռան շոգ օրերին վերևից թափվող
Հեղեղներն հրճվում են, ես հառաչում եմ:

Սակայն, միշտ չէ, որ աշուղները բախտավորվում են սիրո հարցում: Հենց դրա համար էլ սազը, շոնգուրը ձեռքին, շրջում են գյուղից գյուղ, իրենց սեփական վիշտը շաղախում աշխատավոր ժողովրդի մեծ սրտին, կամ՝ հուսախար գեղջուկ սիրահարների դառնությունը շաղախելով իրենց զգայուն սրտին, ատեղություն արցունք են ժայթքում անհավատարիմ սիրուհուն: Հետևյալ «մուխամազի» (հինգտողանի) հեղինակն է թուրքալեզու հայ աշուղ Փերվերին, որի մասին պակասում են կենսագրական տվյալները:

Թող քայքայվի՛ քո սիրտը, ողբա՛ս, խավա՛ր է, ասես,
Ուզում եմ սիրահարվես մի կոկոնի, մերժի քեզ,
Վառվես իմ սիրո հուրով, հառաչե՛ս, ալա՛ղ, ասես.

¹⁰ E. Jerevanly, Azəri-Ərmeni agabi alagaları, Jerevan, 1968, c. 333.
¹¹ M. F. Köprülü, Türk Saz Sairleri, III, Ankara, 1972, s. 399.
¹² Büyüç Saatli Maarif Takvimi, 13 Temmuz 1970.

— Ի՞նչ եմ արել նրան, որ այս օրին ընկա, ասես,
Օգնեցե՛ք, աստծու սիրուն, մի ումպ ջուր տվեք, ասես:

Վարդի համար տանջվես, Լամեն օր արցունք թափես,
Քեզ նման սև ծամերով մեկի համար վառվելով,
Ցայգաթիթեռի նման այրվելով, մոխրանալով՝

— Ի՞նչ եմ արել նրան, որ այս օրին ընկա, ասես,
Օգնեցե՛ք, աստծու սիրուն, մի ումպ ջուր տվեք, ասես:

Հտոռաներս հոգուդ մեջ թող միշտ արյուն կաթկթեն,
Սիրո կրակների մեջ սիրտդ վառվի, հրկիզվի.

Իրր դու չգիտեիր՝ երբ սգում էր ՓեՐՎԵՐԻՆ.

— Ի՞նչ եմ արել նրան, որ այս օրին ընկա, ասես,
Օգնեցե՛ք, աստծու սիրուն, մի ումպ ջուր տվեք, ասես¹³:

* * *

Այսբանով սահմանափակում ենք թուրքալեզու մի քանի հայ
աշուղների սիրո թեմային նվիրված ստեղծագործությունները: Այս
համառոտ ակնարկով մեր անմիջական նպատակը եղավ այդ երգե-
րից ընտրովի մի զոգարիկ փունջ կազմել և այն ներկայացնել ըն-
թերցողների ուշադրությանը:

Х. П. АМИРЯН

ТЕМА ЛЮБВИ В ПЕСНЯХ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ АРМЯНСКИХ АШУГОВ

Резюме

Тематика произведений ашугов была многообразна и содержательна. Среди философско-дидактических, бытовых, религиозно-философских, общественных, политически-патриотических, национально-освободительных, любовных и других произведений преобладают любовные.

В этой статье в качестве перевода представлены несколько образцов песен тюркоязычных армянских ашугов, чьи четверостишия, несмотря на некоторую зависимость от восточнаяшугских условностей, стиливых особенностей и присущему словарному запасу, нередко поднимаются до уровня поэзии благодаря высокому мастерству ашугов.

К. А. ХУДАВЕРДЯН

млад. научн. сотруд. кафедры арабской и
турецкой филологии ЕГУ

МАКАМА: ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ЖАНРА

Макама является, пожалуй, наиболее «арабской» из всех традиционных арабских прозаических жанров. Насчитывая

¹³ ԳԱԲ, Բ. Ազատյանի արխիվ, ձեռագիր, համար 55/IX, էջ 114:

почти девятисотлетнюю историю, макама и в начале XX века с блеском выполняла миссию, возложенную на нее зачинателями новой арабской литературы. Нам хотелось бы проследить историю возникновения и эволюцию жанра, отмечая наиболее важные этапы в его развитии.

Жанр макамы¹ оформился в арабской литературе в X—XI веках. О том, что именно представляла макама в своем первоначальном виде, сейчас можно лишь предполагать. К сожалению, мы не располагаем ее образцами, относящимися к самому раннему периоду. Скорее всего, это была «усложненная» проза, создание и чтение которой требовали немалых филологических и грамматических знаний. Арабская филологическая традиция считает прообразом макамы произведения филологов Ибн Дурейда (838—933) и Ахмеда ибн Фариса (ум. 1005). Высказывалась даже мысль о том, что макамы одного из двух крупнейших авторов макама средневековья — Бади аз-Замана ал-Хамадани — представляют собой произведения компилятивного характера, в основе которых лежат послания и трактаты «крупнейшего знатока языка» Ахмеда ибн Фариса². В макамом жанре в средние века создавались произведения самой разнообразной тематики. Известно, что ифрикийский автор Ибн Шарафа ал-Кайравани (1000—1067) и Ибн Шухайд (ум. 1034) относили свои труды «Рисалат масаил ал-интикад» («Проблемы литературной критики») и «Рисалат ат-таваби ва-з-заваби» («Послание о спутниках и бурях») к произведениям макамоного жанра.

С макамой в том виде, в каком она вошла в классическую арабскую литературу, мы впервые сталкиваемся в творчестве Бади аз-Замана ал-Хамадани (969—1007). Им были закреплены за макамой ее основные художественные и композиционные особенности. Ал-Хамадани приписывается авторство около 400 макама; сохранился до нашего времени лишь один принадлежащий ему свод из 51 макамы. Ал-Хамадани возвысил жанр макамы до недостижимых прозаическими жанрами ранее высот: в прозе макама стала цениться также высоко, как касыда в поэзии. С этого времени под макамой стало подразумеваться произведение стихотворно-прозаического жанра, где рифмованная проза с адж — перемежается со стихами (некоторые исследователи усматривают в этом отголоски коранической традиции). Это рассказ о приключениях плута-бродяги и переделках, в которые он попадает, но неизменно выкручивается благодаря своей сме-

¹ Об эволюции значения термина «макама» см. И. М. Фильштинский, Арабская классическая литература. М., 1965, с. 212.

² Это предположение высказал Дж. Зейдан в своей Истории арабской литературы. См. Ханна, ал—Факури. История арабской литературы, ч. 2, М., 1961, с. 197.

калке, остроумию и красноречию. Повествование имеет двух главных героев—рассказчик-купец и сам плут, кочующие из одной главы в другую, так что цикл макама представляет собой совокупность эпизодов, связанных общностью главных действующих лиц. Каждая макома обычно именовалась по названию той местности, где происходил очередной эпизод. Например, у ал-Харири: «Дамьеттская», «Куфийская», «Мераская» макамы и т. д.

Особо надо отметить жанровые особенности макамы. С одной стороны, это произведение, написанное по всем канонам жанра: рифмованной прозой, со стихотворными вставками, придерживающееся раз и навсегда закрепленной за ним композиции, — классическое произведение высокой литературы. С другой стороны, эпизод, рассказываемый в каждой главе, — это меткая зарисовка нравов, обычаев и т. д. Очень часто—это небольшой скетч, разыгрываемый рассказчиком и плутом. Таким образом, налицо две особенности макамы — ее «фельетонная» форма и одновременно принадлежность к высокой литературе.

Дальнейшее свое развитие жанр макамы получил в творчестве второго крупнейшего средневекового автора макама—филолога из Басры Абу Мухаммеда ал-Касима ибн Али ал-Харири (1054—1122). Его сборник, состоящий из пятидесяти макама, — цикл рассказов о похождениях такого же ловкого бродяги, как и герой Бади аз-замана,— Абу Зейда из Серуджа. И хотя герои и многие сюжеты макама ал-Харири перекликаются с произведениями его предшественника, макамы ал-Харири — новый этап в «макамистике». Живости и непосредственности материала Бади аз-Замана ал-Харири противопоставил более виртуозную поэтическую технику, изысканность композиции и формы, тщательную литературную отделку. «С самого начала макамы ал-Харири считались несравненными. «Если бы он заявил, что они — чудо, — говорит один биограф, — то никто не стал бы опровергать это». Их ценят главным образом за литературные и языковые достоинства, но бесконечные ссылки на все отрасли знания и все сторны жизни сделали их памятниками эрудиции. Однако они заняли особое место не только благодаря совершенству формы, языковому мастерству, бесконечным *tours force* и нарочито хитроумным неясностям. У ал-Харири было много последователей, чьи лингвистические познания, — хотя, быть может, несколько меньшие, чем у него, — не уберегли их произведения от забвения. Но ал-Харири никогда не забывал, что макамы прежде всего должны быть веселыми и занимательными, и остроумие описаний и диалогов на каждой странице оттесняется изяществом и очарованием стихов, пе-

ремежающих серьезные рассуждения»³. Английский переводчик макама ал-Харири Т. Ченери пишет о том, что «более семи столетий его произведение почиталось наряду с Кораном как величайший памятник арабского языка»⁴.

Жанру макамы суждена была в арабской литературе популярность и долгая жизнь: А. Е. Крымскому, например, было известно не менее семидесяти писателей, обращавшихся к жанру макамы с XIII по XIX века⁵. Однако многочисленные «макамписатели» в большинстве своем были последователями ал-Харири, отдавая предпочтение в первую очередь поэтической технике и демонстрации собственных филологических знаний, вследствие чего образ веселого и находчивого бродяги со временем выродился в некий штамп, переходящий из макама одного автора в макамы другого, независимо от места и времени их написания. Это обстоятельство, очевидно и позволило А. Е. Крымскому высказать мнение о том, что ал-Харири оказал скорее отрицательное влияние на арабскую литературу, так как арабы, изучая его макамы, приучились видеть идеал художественности в вычурности и игре слов, а не в естественной поэтичности⁶.

Все это в полной мере относится и к некоторым образцам макамого жанра в новой арабской литературе. Известны, например, макамы, принадлежавшие ливанскому историку и поэту Николе ат-Турку (1763—1828), придворному поэту эмира Башира II. А. Е. Крымский пишет о нем: «По образцу пресловутых басрийских макама Харирия XI—XII веков о приключениях интеллигентного пройдохи писал и Никула Турк свои собственные макамы в рифмованной прозе, со вставочными стихами... Но у Н. Турка макамое творчество вовсе не является, как у других макамистов, подражательной переделкой готового Харирия: Турк и в этой, казалось бы, безнадежно трафаретной литературной отрасли черпал содержание из живого житья-бытья при эмирском дворе. Очень занимательна с бытовой стороны «Макама зимних месяцев», или иначе «Макама у зимнего очага» — «ал-Макама л-кануиййа». Писана она, повидимому, около 1820 г.»⁷. И если в основе макама Николы ат-Турка лежали его собственные впечатления и наблюдения, то большинство подражателей ал-Харири предлагали лишь вариации сюжетов макама

³ X. А. Р. Гибб, Арабская литература. М., 1965, с. 87.

⁴ Hariry. The Assemblies, transl. T. Chenery, London, 1887 цит. по X. А. Р. Гибб, Указ. раб., с. 87.

⁵ А. Е. Крымский, История новой арабской литературы. М., 1971, с. 335.

⁶ И. М. Фильштинский, Арабская классическая литература. М., 1965, с. 223.

⁷ А. Е. Крымский, Указ. раб., с. 355.

«Маджма ал-бахрайн» — «Слияние двух морей», автором которого был известнейший литератор и филолог Насиф ал-Язиджи (1800—1871). Макамы ал-Язиджи были имитацией макама ал-Харири, вычурны по стилю и полны различных филологических фокусов. Автор сам упоминал, что цель его макама — главным образом филологическая: дать читателю ряд всесторонних познаний по арабской филологии, по лексике и синонимике в особенности⁸. Известно, что произведение ал-Язиджи служило своеобразным источником редких идиом и арабских пословиц, так что цель автора была достигнута. В частности, М. Нуайме в своих мемуарах пишет о том, какое впечатление произвела книга «Слияние двух морей» на него в юности: «Меня поразило, сколько в ней «языковых» слов и арабских пословиц. Я приобрел большую тетрадь и стал переписывать в нее понравившиеся мне отдельные слова и выражения, которые время от времени перечитывал и запоминал, для того, чтобы употребить при первом удобном случае»⁹. В остальном же макамы Насифа ал-Язиджи никак не отвечали задачам новой арабской литературы, просто подражание старине, пусть даже и очень искусное, отбрасывало литературное развитие на семь-восемь веков назад. Недаром «Слияние двух морей» было встречено весьма критически как со стороны некоторых деятелей новоарабской литературы, так и со стороны западноевропейских ориенталистов. Известно, что в публичной лекции «Литературное просвещение у арабов» — «Хитаб фи адаб ал-араб» в 1859 г. видный сирийский просветитель Бутрус ал-Бустани открыто выступил против «фокуснически-искусственного макамого стиля» Насифа ал-Язиджи и заявил, что новоарабская литература нуждается не в макамах¹⁰. Немецкий востоковед Г. Флейшер высказал самому ал-Язиджи мнение о том, что «корпеть в XIX веке над перефразировкой Харирия XI-XII вв. — значит лишь содействовать застою арабской литературы и тормозить ее возрождение в духе новых идей, неминуемых для общественного возрождения Востока»¹¹. «Мертворожденными» назвал макамы Н. ал-Язиджи А. Е. Крымский¹².

Вновь с проявлением макамого жанра мы встречаемся в египетской литературе на рубеже XIX-XX веков. Это такие произведения, как «Алам ад-Дин» Али Мубарака (1824—1893), изданный в 1882 г., «Рассказ Мусы ибн Исама» Ибрахима ал-Мувайлихи (1846—1906), изданный в 1899 г., «Рассказ Исы ибн Хишама» Мухаммеда ал-Мувайлихи (1864-1930).

⁸ А. Е. Крымский, Указ. раб., с. 435.

⁹ Михаил Нуайме, Мои семьдесят лет, М., 1980, с. 66.

¹⁰ А. Е. Крымский, Указ. раб., с. 451.

¹¹ Там же, с. 450.

¹² Там же, с. 446.

изданный в 1906 г., «Ночи Сатиха» Хафиза Ибрахима (1871-1932), изданный в 1906 г.

Макама в творчестве этих писателей не просто «стремление замкнуться в старых рамках, оживив их» или демонстрация красноречия, но в условиях английской оккупации Египта макама выступила как противопоставление собственных национальных традиций чужеземным веяниям. Циклы макама, составляющие композиционную основу перечисленных произведений, помогают дать читателю широкий обзор окружающей действительности, что и явилось первоочередной задачей их авторов. Путешествия героев — непреложный компонент сюжета макамы (у Али Мубарака — ученый шейх Алам ад-Дин с сыном и англичанин-востоковед отправляются из Каира в Европу: у М. ал-Мувайлихи — Иса ибн Хишам и воскресший паша путешествуют по Египту) — позволяют автору ознакомить читателя с новейшими достижениями цивилизации, совершить экскурсии в историю, а также оставить известный простор для назидательных бесед, которыми изобилуют произведения Али Мубарака, Ибрахима и Мухаммеда ал-Мувайлихи. Насыщенное всевозможными сведениями энциклопедического характера произведение Мубарака тем не менее носило прогрессивный для своего времени характер. А. Е. Крымский пишет, касаясь «Алам ад-Дина»: «Того увлекательного интереса, который читателю дается «Описанием Парижа» Рифаабея (1834) и «Описанием России» Гантавия (1850), мы от беллетризованной энциклопедии Али Мубарака не испытаем. Однако для осведомления широких масс о мировом прогрессе этот труд, понятно, делал достаточно, и автор оказал средним кругам своих читателей-земляков несомненную культурную услугу»¹³. «Рассказ Мусы ибн Исама, или Зеркало мира» Ибрахима ал-Мувайлихи был опубликован лишь частично, вследствие чего не был широко известен. Особняком стоит на этом фоне произведение Мухаммеда ал-Мувайлихи — «Рассказ Исы ибн Хишама, или Период времени» — «Хадис Иса ибн Хишам ау Фатра мин аз-заман». Мухаммед ал-Мувайлихи, как и его отец, разделял позиции мусульманских реформаторов и ратовал за сохранение национальных традиций, выступая против бездумного подражания, космополитизма. Литератора этого направления должна была привлечь форма макамы — «наиболее совершенного жанра» средневековой прозы. Важную роль в выборе автором жанра сыграла и такая особенность макамы как «фельетонность», присущая ей публицистичность. Это обстоятельство в период расцвета прессы и публицистических жанров, а также актуальность затронутых ал-Мувайлихи проблем, позволили воспринимать «Рассказ» как произведение, написанное на

¹³ Там же, с. 200.

злобу дня, а не как некий анахронизм, каким стало в свое время «Слияние двух морей» ал-Язиджи. «Рассказ Исы ибн Хишама» — это многогранная панорама египетского общества конца XIX века. Казалось бы, нет ни одного уголка, куда не заглянули бы герои ал-Мувайлихи: здесь и чиновничество, и полиция, и врачи, словом, представители самых разных слоев населения. Французский исследователь А. Перес пишет, что ал-Мувайлихи «отобразил социальную жизнь Египта во всех ее проявлениях смело, откровенно, искренне и ясно. В изображении действительности он достиг такой строгой точности, которая напоминает нам произведения Бальзака или Флобера»¹⁴. В русле некоторых ведущих тем, таких, как заимствование культуры запада и преклонение перед иностранцами, отказ от собственных культурных ценностей, упадок нравов и всеобщая ограниченность, повсеместное процветание коррупции и вымогательства, действующие лица романа об-суждают и множество более мелких тем, которые дополняют общую картину. Не удивительно, что наряду с обязательной для макамы рифмованной прозой автор прибегает и к живому языку обычной прозы, причем этот публицистический материал значительно превосходит собственно макамную часть «Рассказа», а в многочисленных диалогах содержатся элементы драмы — также нового для того времени литературного жанра. Это еще одно доказательство тому, что традиционная форма макамы была избрана автором-публицистом лишь как средство для широкого критического обзора египетской действительности. «Рассказ Исы ибн Хишама» имел большой успех у читателя: уже при жизни автора книга выдержала четыре издания, а в 1827 г. «Рассказ» был рекомендован для чтения в школах. Книга переиздается до сих пор, была экранизирована в нескольких сериях египетским телевидением. «Это, пожалуй, наиболее живое и наиболее оригинальное произведение целой арабской современной литературы», — отмечал Х. А. Р. Гибб¹⁵. Почти одновременно с «Рассказом» появились «Ночи Сатиха» Хафиза Ибрахима (1871—1932) — произведение также макамное по форме: размышления автора о судьбах родины и соотечественников. Однако и здесь рифмованная проза все чаще уступает место прозаическому стилю. Традиционный жанр макамы использовали в своем творчестве и такие деятели египетской литературы начала XX в., как Аиша Теймур и Мухаммед Лутфи Джума.

Макамные произведения писателей, стоящих у истоков

¹⁴ Peres H. Les origines d'un roman celebre de la litterature arabe moderne. „Hacith Isa ibn Hisam“, ВЕО, т. X. 1944. р. 113. цит. по: Н. К. Коцарев, Писатели Египта XX века, М., 1979, с. 158.

¹⁵ Gibb H. A. R. Studies in Contemporary Arabic Literature, p. 315. цит. по: А. Е. Крымский, Указ. раб., с. 682.

новой египетской прозы, как видно из вышесказанного, испытали на себе большое влияние появившегося публицистического стиля и не являлись по сути дела классическими макамами. Это обстоятельство позволяет нам говорить о том, что произведения ал-Мувайлихи, Х. Ибрахима и др., став самобытными формами зарождавшейся новой прозы, сыграли важную роль в становлении новой египетской литературы и оказали в дальнейшем немалое влияние на школу «египетских обновителей».

Ч. В. ԽՈՒԿԱՎԵՐԳՅԱՆ

ՄԱԿԱՄԱ. ԺԱՆՐԻ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Ա մ փ ո փ ու մ

Մական ման պատկանում է արաբական գրականության ավանդական ժանրերի թվին: Չեափորվելով 10—11-րդ դարերում, այն լայնորեն տարածվեց միջնադարյան արաբական գրականության մեջ (ալ-Նամադանի, ալ-Նարրի և այլն): Այդ շրջանում մական ման հանդես էր գալիս ղվարճալի պատմվածքի ձևով, օժտված էր դեղազիտական բարձր հատկանիշներով: Հետագա շրջանում (17—18-րդ դդ.) մական ման ղրկվում է իր արվեստագիտական արժանիքներից, իսկ 19—20 դարերի շեմին կրկին հանդես է գալիս որպես ազգային ավանդույթների հակադրության օտար-երկրյա ազդեցությունը:

С. С. ПЕТРОСЯН

ассистент кафедры арабской и
турецкой филологии ЕГУ

КОЛИЧЕСТВЕННАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛИСЕМИИ В НЕКОТОРЫХ МИКРОСФЕРАХ АРАБСКОГО ЯЗЫКА

Проблема полисемии является одной из центральных проблем лексикологии. Слово имеет свое лексическое значение, которое может расцениваться как «отношение слова к определенным значениям действительности»¹.

Однако слово может иметь не одно, а несколько значений. Если эти значения объединены вокруг одной и той же словоформы, имеют одинаковые, общие для всех значения-семы и составляют единое семантическое поле — то мы имеем дело с полисемией.

¹ А. М. Васильев. Полисемия, «Исследования по семантике», Уфа, 1975, вып. I, стр. 3—10.

Изучением полисемии занимались многие крупные сема-
сиологи, работы которых, по А. М. Васильеву, велись в трех
основных направлениях.

В первом направлении отдельные значения многознач-
ного слова сводились к общему значению, т. е. отдельные
значения слова воспринимались как «речевые варианты язы-
кового инварианта»². Представителями этого направления
являются Аксаков, Некрасов, Якобсон, Звегинцев и др.

В противоположность им, во втором направлении каждое
отдельное значение многозначного слова считалось само-
стоятельным. Представители этого направления (Потебня,
Щерба и др.) фактически взамен проблемы полисемии выд-
винули проблему омонимии.

Представители третьего направления (Будагов, Мура-
вицкая, Канцельсон и др.) воспринимают отдельные значе-
ния многозначного слова как отдельные самостоятельные
единицы языковой системы, которые существуют независимо
от контекста, не создаются контекстом. По мнению С. Д.
Канцельсона: «контекст играет двойную роль — как средство
отбора нужного значения и как средство актуализации ото-
бранного значения»³.

Полисемия нашла широкое распространение и в лексике
литературного арабского языка. Ее исследованием начали
заниматься уже представители традиционной арабской грам-
матики (Ибн Джинни, Ибн Фариси, Суйюти и др.), которые
объясняли полисемию несоответствием между ограниченным
числом знаков речи и бесчисленным количеством понятий,
которые должны быть обозначены в языке. В связи с этим
Фахруддин ар-Рази утверждает, что «каждое значение не
может иметь отдельного словесного выражения, потому что
значения, которые могут быть осмыслены, бесконечны, коли-
чество же слов конечно». В своих трактатах средневековые
грамматисты выражали мысль о том, что путь к изменению
значения лежит через переносное употребление слов. Ибн
Джинни считает основным прямое значение слова, «которое,
если оно мало используется, становится по своему характеру
переносным, а переносное, если оно используется часто, ста-
новится по своему характеру прямым»⁴. Фактически явление
многозначности широко распространенное в лексике арабско-
го языка расценивается как результат частого употребления
слова в различных обстоятельствах и случаях, что позволяет

² С. Д. Канцельсон, Содержание слов, значение и обозначения, М.-Л.,
1965, стр. 40—45.

³ Н. Н. Амосова, О синтаксическом контексте, «Лексикографический
сборник», вып. 5, М., 1962.

⁴ Ибн Джинни, ал-Хаса'ис, ал-Кахира, 1955.

слову приобретать переносное значение, опирающееся на
прямое значение исходного слова.

Полисемия является одним из источников обогащения
языка как в количественном так и в качественном отноше-
ниях.

В данной статье мы решили остановиться только на ко-
личественной характеристике некоторых микросфер арабского
языка, с целью показать на них степень развития данного
явления в изучаемом нами языке с помощью аналитического
метода, а также выявить наибольшую распространенность
многозначности в пределах определенных градаций.

Исследования проведены на основе лексики арабско-рус-
ского словаря Х. К. Баранова (1970 г.), включающего 33 000
слов. В качестве фактического материала выбрана лексика
четырёх микросфер: флоры, фауны, соматизмов и предметов
домашнего обихода.

Тщательное изучение лексики вышеуказанных микросфер
позволило дать следующую количественную характеристику
этого явления, которое наглядно отображено в таблице 1. В
таблице дано также процентное соотношение однозначности
и многозначности исследуемых сфер.

Таблица 1

Название микросфер	Общее к-во терминов	Однозначные		Многозначные	
		к-во тер.	в % к общ. к-ву	к-во тер.	в % к общ. к-ву
1. ФАУНА	132	111	84,1	21	15,9
2. ФЛОРА	125	96	76,8	29	23,2
3. СОМАТИЗМЫ	89	41	46,1	48	53,9
4. Названия пред- метов домашнего обихода	101	67	66,3	34	33,7

Как видно из таблицы, большую часть терминов вклю-
чает в себя сфера животного мира (132), меньше всего тер-
минов — сфера, объединяющая названия частей тела (89).
Однако при сравнении соотношения группы однозначных и
многозначных слов всех микросфер приходим к выводу, что
многозначность наиболее распространена как раз в сфере со-
матизмов (53,9%) к общему количеству терминов этой сфе-
ры, несмотря на то, что лексический состав данной сферы
несравнимо меньше, чем в других сферах.

Определенный интерес представляет вопрос о том, что
все слова этих микросфер проявляют свою многозначность в
пределах определенных градаций. Для выявления распрост-
раненности многозначности в определенных пределах нами

условно разработаны градации, укомплектованные в 4 группы.

Группы	Градация по группам	Фауна	Флора	Соматизмы	Нплю
I	1 — 3	20	26	34	31
II	3 — 5	1	2	9	2
III	5 — 10	—	1	4	1
IV	10 и более	—	—	1	—

Большинство слов всех микросфер объединены в группе I, включающей от 1 до 3 терминов. В сфере фауны вообще отсутствуют выражения в пределах градации 5—10 (III), а во всех трех сферах, кроме сферы соматизмов отсутствует многозначность, в пределах градации 10 и более (IV).

На основании выбранных нами наиболее значительных микросфер арабского литературного языка мы еще раз убедились в большой распространенности явления полисемии в нем. Несмотря на то, что сравнительные данные количественного анализа показали преобладание однозначности в этих микросферах, тем не менее, очевидно, что многозначность в этих сферах занимает значительное место и еще раз доказывает, что полисемия широко распространена в арабском языке.

Во всех, рассматриваемых нами семантических единствах главное место занимают прямые значения, как выразители основного значения данной семантической группы, а остальные значения представляют собой лишь переносные значения, которые очевидно являются результатом наиболее интенсивного употребления прямого значения в различных языковых ситуациях, в ходе исторического развития языка. Их совокупность, как правильно отмечает А. М. Васильев, представляет собой «совокупность значений, структурно организованных в определенную систему (семантическое поле)»⁵.

Ս. Ս. ՊԵՏՐՈՅԱՆ

ԱՐԱՐԲԵՐԵՆ ԼԵՋՎԻ ՄԻԿՐՈՈՒՈՐՏՆԵՐՈՒՄ ԲԱԶՄԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ա մ փ ո փ ու մ

Բազմիմաստության երևույթի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են միջնադարի արաբ բերականագետները, որոնք բազմիմաստությունը բացատրում են անհամապատասխանությամբ՝ «խոսքի նշանների սահմանափակ թվի և նրանով արտահայտվող հասկացությունների մեծ քանակի միջև»:

⁵ А. М. Васильев, Полисемия, «Исследования по семантике», Уфа, 1975, вып. 1, стр. 3—10.

Տվյալ հոդվածում շեշտը դրված է բազմիմաստության միայն քանակական բնույթի վրա, որը ուսումնասիրվում է ֆլորայի, ֆաունայի, սոմատիզմների և կենցաղում օգտագործվող իրերի միկրոուլորտներում:
Ուսումնասիրությունը ջուլց է տալիս, որ միանշանակությունը գերիշխում է այս ոլորտներում, սակայն բազմիմաստությունը ևս մեծ տեղ և տարածում ունի գրական արաբերեն լեզվում:

А. К. КОЗМОЯН

канд. филол. наук, научный сотрудник
Института востоковедения АН Арм. ССР

ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДСКОГО РУБАИ НА ФАРСИ XII В.

(На материале рубай Сузани Самарканди)

Дошедшие до нас рубай XII в. на фарси позволяют определить некоторые направления в развитии этой древней жанровой формы: наряду с придворным, а также философским (в том числе суфийским) рубай в этот период развивалось и городское. Оно отличалось привнесением многочисленных новых элементов, связанных с оживлением средневекового города, расцветом ремесел, городского базара и т. д.

Проникновение рубай в среду разных слоев общества — во дворец в качестве «салонной забавы» или панегририка, в образованные круги — преимущественно как выражение философских идей, в городские кварталы — благодаря творчеству представителей различных городских слоев (нередко поэтов-ремесленников), является свидетельством того, что в XII в. рубай стало наиболее популярным среди жанровых форм и выполняло функции не только эстетические, но и мировоззренческие.

Усиление элементов народности в рубай — изображение быта, разнообразие персонажей (шапочник, ринд, мясник и др.), упрощение образности, лексики — привело к тому, что граница между придворно-рафинированным и городским рубай стала ярко выраженной.

Представителем городского рубай является Сузани (ум. в 1173). О его жизни сохранились скудные сведения. По профессии он был портным (отсюда его тахаллус, Сузани — «мастер иглы») и при дворе не состоял. Это обстоятельство во многом определило характер его творчества, ибо его стихи служили не дворцу, а городскому базару, людям ремесла и плебсу. Эта социальная среда породила новое содержание,

новые идеи и мотивы, которых не знало придворное рубаи X—XII вв.

«Приспособление» письменного рубаи к изменившейся аудитории в конечном счете привело к «понижению» его стиля. В некотором смысле подобной тенденции способствует также сатирический пафос Сузани, ибо специфика восточной сатиры накладывала определенный отпечаток на поэтику стиха.

Рубаи Сузани многотемны: культ любви, составляющий душу средневекового рубаи, у Сузани получает видовые модификации — любовно-шуточные, любовно-бытовые и т. д. Текущие события питают фантазию поэта и наряду с традиционными персонажами (красавица, мамдух) рождаются новые — шапочник, сапожник, блудница и др. В силу жанровой нормативности любовные рубаи Сузани сохранили обязательные элементы придворного любовного рубаи: красота — недоступность, разлука с возлюбленной, некоторые метафорические эпитеты: голруй, голрох и т. д.

Весь город поглощен тем личиком красивым,

Все людские сердца прикованы к нему.

Мы стараемся, и другие стараются,

Кому отдаст руку, кого выберет в друзья!

В экспозиции (функционально) раскрывается тезис о красоте возлюбленной. На этом сходство с придворным рубаи кончается. В третьей мисра возлюбленная-красавица как бы отходит на второй план, и оппозиция «мы—другие» с активным началом для лирического героя входит в действие. Финал с характерным для рубаи Сузани стилистическим повтором усиливает формировавшееся активное начало также в образе возлюбленной.

Интересно отметить, что из 54 любовных рубаи придворного панегириста Газневидского двора Унсурн (XI в.) 29 не имеют лирического героя вообще (т. е. дается только портрет-образ возлюбленной), а в остальных 25—лирический герой страдает. Динамики нет, других персонажей нет. Общий фон придворного рубаи — предметы роскоши (мускус, амбра, бан, черный янтарь, хрусталь, золото, серебро и т. д.) — в городском рубаи заменяется более простым и обыден-

ным (земля, серп, таз, игла и т. д.). Если Унсурн и его плеяда намеренно усложняли и утончали образы, то у Сузани чувствуется нарочитое их упрощение:

Пока сердце полно любви к твоему розовому лику,

От горя по тебе моя нога — словно роза в земле².

Пока в завитке твоего локона найду приют,

Подобно твоему локону мои дела запутаются³.

Здесь нет особого драматизма в положении лирического героя за счет нарочито-прозаического сравнения во второй мисра. Сохранен один из элементов традиционного рубаи: лицо, локоны — объект переживания. Рубаи построено на психологическом и фонологическом параллелизмах. Его можно разделить на две чередующиеся композиционные части с однозначной темой:

I мисра: ————— любовь ————— хорошо.

II мисра: ————— горе ————— плохо.

III мисра: ————— любовь ————— хорошо.

IV мисра: ————— горе ————— плохо.

Фонологический параллелизм гол-гэл (роза-земля) имеет куда более глубокий смысл и порождает антитезу красного и черного, ассоциирующего вновь с хорошим и плохим.

Для идейной организации персидско-таджикского рубаи (и не только рубаи) антитеза равнозначно имела место наряду с другими изобразительными средствами. Рубаи Сузани показывают, что антитеза является одним из основных принципов его поэтики.

Коль ты мне враг, красавица, и коль ты мне друг,

Не всегда, однако, мы вместе, как в одной шкуре.

Если дашь поцелуй и если мы обменяемся пощечинами,

Раз губы и руки твои участвуют (в этом) — это хорошо!⁴

Это — любовная сценка с выраженным бытовым элементом во втором бейте. Чувствуется явное тяготение к простой, разговорной речи. Это — образец динамического рубаи (не

¹ Диван-Эхаким Сузани Самарканди под ред. Насрэддина шах Хусейни, Тегран, стр. 383.

² Быть в затруднительном положении.

³ Сузани, Диван, стр. 384.

⁴ Сузани, Диван, стр. 388.

считая нескольких рубаи Фаррухи, отличающихся парадоксальным слиянием народного и придворного начал⁵), когда «он» и «она» выходят из застывшей бездейственности и перестают быть декорацией.

Более того, здесь потенциальная активность возлюбленной выходит за рамки мусульманского этикета. Динамичность персонажей получает свое претворение в сериях рубаи о мальчиках-ремесленниках у других поэтов XII в. (Шахрияри, Махсити и др.).

Разные направления развития рубаи не были изолированы друг от друга, между ними происходил постоянный обмен. Интеллектуальная элита с удовольствием следила за дерзкими и грубыми сатирами состязавшихся поэтов, оценивая при этом острый ум, неожиданную грубость, сложность рифмы. Известны литературные дуэли Сузани с Али Шатранджи и др.⁶ Взаимным влиянием жанров и направлений можно объяснить наличие у Сузани рубаи, сходных с салонными образцами. Такие четверостишия могли быть данью высокому профессионализму, мастерству придворных поэтов, нередко стилизацией. Однако слияние салонного и городского начал не дает основания опровергать тезис о том, что Сузани ближе к народным эстетическим нормам и что его образная система нарочито упрощена. Сузани не увлекается формулами-символами, его сравнения земные, ближе к действительности. Обычная для рубаи идеализация тускнеет перед приземленностью, роскошность — перед повседневностью. Серию рубаи, посвященных мальчикам-ремесленникам (Сузани), людям ремесла (Махсити), музыкальным инструментам (Шахрияри) и др., мы назовем любовно-бытовой.

Мальчик-отбельщик (белья) с ликом блестящего солнца,
Мои глаза вечно наполняет слезами,
Ибо надежда (его) на воду и на солнце,
Чтобы отбельщик отбеливал белье⁷.

⁵ См. А. К. Козмоян, Рубаи в творчестве Фарухи, «Вестник общественных наук» АН Арм. ССР, № 11, 1973.

⁶ См.: Е. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, М., 1960, стр. 479, 480.

⁷ Сузани, Диван, стр. 389.

Сапожник, с лицом как луна, отдал мне сердце,
А подобный звезде шапочник жаждал меня.
Эта звезда (наджм) превосходит во сто крат ту луну,
Ибо голова выше ног, а шапка — туфель⁸.

Это — восхваление отрока-возлюбленного Сузани, известного Наджм, что в переводе означает звезда⁹. По смыслу и строю рубаи держится на игре слов и симметрии образов. Рубаи придворного панегириста Унсури со сходным содержанием (восхваление отрока) дает возможность наглядно убедиться в разнице стиля и метода придворно-салонного и городского рубаи и раскрыть сущность эстетических критериев элиты и простого горожанина.

Ты обладаешь станом, подобным пальме, со сладкими устами и грудью, подобной слоновой кости,
У тебя камень-сердце, серебристый подбородок, ты со златым поясом,
Ты и стройный кипарис, и Кашгарский кумир,
Ты превосходишь гурию, о юноша¹⁰.

Любовные рубаи Сузани лишь на первый взгляд кажутся очередным вариантом «люблю». На самом деле появление ремесленника в качестве нового персонажа — это смелая попытка раскрыть разные области трудовой деятельности своего сословия. Непосредственность наблюдений Сузани, его бытовизм знаменует собой новый этап развития рубаи. В этих рубаи особенно наличествуют динамичность и яркий колорит:

Мальчик-портной занимался красильным делом,
Чтобы прославить свое имя красильщика,
Увы, какое волнение и какое несчастье вызывает,
Когда тот красильщик-друг размешивает краски¹¹.

⁸ Сузани, Диван, стр. 389.

⁹ В этих четверостишиях явны истоки поэзии «Шахрашуб» XV—XVI вв. Ценные наблюдения по этому поводу содержит книга А. Н. Болдырева, Зайнадин Васфи (опыт творческой биографии), Сталинабад, 1957.

¹⁰ Унсури, Диван, стр. 194.

¹¹ Следует отметить наличие большого количества ошибок в диване Сузани, что было замечено также Саидом Нафиси и др. Нафиси, тарих-энэзм ва нэср дар Иран дэр забан-э фарси, стр. 99.

Образ мальчика-ремесленника олицетворяет современную Сузани городскую среду, нередко отражая профессиональные интересы поэта.

Хочется отметить, однако, что такая широта и актуализация тематики зависит не только от социального положения поэта и свободы его творчества от султанской власти. Это связано с появлением новых слоев в обществе и активизацией их роли.

Центральной в творчестве Сузани является сатира. Характеризуя Сузани, Ян Рипка пишет: «Хотя он пишет во многих жанрах, прославился Сузани не своими панегириками, которые сочинял, чтобы жить, а сатирой и пародиями, которые были не только столь обличительны, но часто грешили против приличий. Как документ, содержащий характеристику эпохи, его сатира — приятный диссонанс на фоне прочей литературной патоки и представляет огромную ценность»¹².

Согласно установившейся в литературоведении традиции, Сузани относят к разряду поэтов-сатириков. Но тут возникает сложная проблема жанра, распространенного на Востоке под названием «хаджв» — сатира, критерии которого не всегда совпадают с критериями европейской сатиры. Сатирические рубаи Сузани на самом деле далеки от подлинной сатиры «хайямовских» рубаи, их едкого иронического иносказания, саркастически-обличительного тона. Сатира Сузани — альтернатива хвалы, поскольку восхваление и поношение в восточной литературе генетически связаны. Характерная для персидско-таджикской поэзии средних веков гиперболизация хвалы влечет за собой гиперболизацию брани. Мы не пытаемся сейчас вникать в корни сатиры, ясно то, что со времен своего устного бытования рубаи в силу своей гибкости, легко поддающейся импровизации быстро реагируют

При переводе утены некоторые опечатки: здесь («ранграр») заменен на (ранграз). Некоторые рубаи, дошли до нас со столь явными искажениями, что в ряде случаев не поддаются корректированию, и мы не берем на себя ответственности за их исправления.

¹² Ян Рипка, История персидской и таджикской литературы, М., 1970, стр. 214.

вало на злободневные события и могло нести в себе шуточный элемент.

Специфика жанра сатиры диктовала поэту необходимость проявлять себя как личность. В этом смысле рубаи Сузани примыкают к рубаи Хайяма, где лирический герой формируется как смелый обличитель, а не покорный возлюбленный или меценату. Сатирические рубаи Сузани, оформившиеся в городской среде, облекались тогда в форму личных инвектив против соперников-коллег, а нередко и против высокопоставленных лиц.

От моего хаджва, о умный Гавами,
Уже (ты) навеселе, хотя не дошел до кабака.
Я Сузани немой, мужественный и одержимый,
Мои оковы и моя стрела — оба из одного теста¹³.

Герой рубаи Сузани многолик, он то влюбленный, то — насмехающийся. Здесь интересен также тахаллус поэта, которым он пользовался особенно в шуточно-сатирических рубаи, местами обыгрывая и варьируя корень (суз).

Широкое использование тахаллуса в рубаи в XII в. принадлежит к числу явлений, достойных особого внимания. Тахаллусом пользовались и в суфийских рубаи. По этому поводу Е. Э. Бертельс пишет: «Известно, что ранние суфийские поэты — по большей части жители городов, тесно связанные с ремесленниками. Известно также, что мастера художественного ремесла того времени имели обыкновение на лучших своих произведениях ставить подпись — *амаль-эфелан* («работа такого-то»). Невольно приходишь к мысли о том, не имеет ли тахаллус в стихах суфийских поэтов какую-то связь с этим обычаем»¹⁴. Надо полагать, что это явление распространилось более широко и не только в суфийской поэзии. Вероятно, тахаллус в сатирических рубаи Сузани — результат зреющего в персидской литературе самоутверждения личности, в чем нередко отождествляется лирико-эпическое «Я» с личностью поэта.

Неоспорим экспромтно-эпиграммный характер многих сатирико-шуточных рубаи Сузани. Это в немалой степени затрудняет их смысловое восприятие. Городская среда настолько существенна для творчества Сузани, что по его сти-

---

¹³ Сузани, Диван, Тегеран, 1956, стр. 501.

¹⁴ Е. Э. Бертельс, Указ. раб., стр. 519.

хам А. Саадиев воссоздал круг поэтов-интеллигентов и поэтов-ремесленников, не сохранившихся даже у Ауфи¹⁵.

К сожалению, невозможно иллюстрировать большое количество рубай-сатир Сузани из-за непристойно циничного, а нередко порнографического стиля, где он синтезирует свою наблюдательность с редким острословием. Его сатирические рубай, в отличие от подлинной социальной сатиры Хайама, мы условно назовем поношением с чертами сатиры.

Итак, рубай XII в. на фарси разнохарактерно, оно представляет собой сложный комплекс творческих исканий и направлений. Городская тема из устного исполнения в четверостишиях ворвалась в письменные рубай. Придворное и городское рубай уживаются, не исключая элементов взаимовлияния. В городском рубай раздвигаются жанровые рамки, расширяется диапазон его сюжетных возможностей. В рубай появляются новые мотивы, темы, персонажи. В ряде случаев разнохарактерность действий лирического героя превращает его в героя лиро-эпического. Образ возлюбленной приобретает динамичность и активность. Стиль рубай «снижается», приспособляясь к городской аудитории. Вместе с тем отходят на второй план усложнения, символы и техническая игра. Это еще раз доказывает, что рубай развивалось в русле общих литературных процессов и не застывало в штампах.

Ա. Կ. ԿՈՉՄՈՅԱՆ

XII Գ. ՊԱՐՍԿԱԼԵԶՈՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՔԱՌՅԱԿԻ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄԸ (ՍՈՒԶԱՆԻ ՍՄՄԱՐԳԱՆԳԻԻ ՔԱՌՅԱԿՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)

Ա մ փ ո փ ու մ

XII դ. պարսկալեզու արքունական և փրիստփայական-սուֆիական քառյակի հետ զուգահեռ զարգանում է նաև քաղաքային քառյակը, որի հեղինակները հիմնականում արհեստավորական խավերի ներկայացուցիչներ էին: Այդ ժամանակ քառյակը կորցնում է իր շքեղությունը, կամերայնությունը և ավելի մտանում իր նախորդին՝ ժողովրդականին: Քառյակ են մտադ գործում մինչ այդ նրան ոչ բնորոշ շուկայական թեմաներ, համապատասխան լեզվաոճական և արտահայտչական միջոցներով: Քանի որ XII դ. սճի այդպիսի «իջեցում» նկատվում է և քասիդի մանրում, հետևաբար, ենթադրվում է, որ քառյակը զարգանում է պատմականորեն և գրականության ընդհանուր զարգացման հունով:

¹⁵ По Дивану Сузани восстановлена личность неизвестных нам поэтов—Сакак (кузнец), Хинаи (приготовитель хны), Абрешуми (шелкопряд) и др. А. Саадиев, Сузани и самаркандская литературная среда в XII в., Автореферат дисс., Душанбе, 1971.

Վ. Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՀՍՍՀ ԳԱ արևելագիտության ինստիտուտի
ասպիրանտ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՆԱՍԵՐ ԽՈՍՐՈՎԻ «ԻՆՔՆԱԿՆԵՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ» ՇՈՒՐԿ

XI դարի պարսիկ հայտնի բանաստեղծ, փրիստփա և իսմաիլականության քարոզիչ Նասեր Խոսրովի կյանքի և ստեղծագործությանը հարցերը վաղուց են հետաքրքրում գիտնականներին: Գեռ անցյալ դարի կեսերից նա եղել է մեծ թվով հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Հայտնի են Սեիդ Հասան Քաղիզադեի, Մ. Միրնովի, Գ. էթեի, Շ. Շեֆերի, Վ. Ժուկովսկու, Ա. Սեմյոնովի, Վ. Իվանովի, Ա. Կորբենի, է. Բրաունի, Ե. Բերտելսի, Ա. Բերտելսի աշխատությունները¹: Այսբանն էլ բավական է պատկերացնելու, թե ինչպիսի հետաքրքրություն է առաջացրել Նասեր Խոսրովն արևելագետների շրջանում:

Նասեր Խոսրովի անունը մոտ ինը դար շարժված է եղել լեզենդներով ու առասպելներով: Նրա փրիստփայական ստեղծագործությունները, որոնք անհասկանալի էին մուսուլման հոգևորականությանը, երկար ժամանակ դիտվել են որպես աստվածաբանական գրքեր²:

Մեզ են հասել Նասեր Խոսրովի բազմաթիվ կեղծ «ինքնակենսագրություններ»: Սրանք ստեղծվել են տարբեր ժամանակաշրջաններում: Ա. Ե. Բերտելսի կարծիքով, հնարավոր է, որ դրանց որոշ մասեր հորինվել են Նասեր Խոսրովի մահից մի քանի տասնամյակ հետո³: Շատ ավանդություններ մինչև այժմ էլ պատմվում են Պամիրի այն շրջաններում, որոնք հեռու չեն Յամբանից, որտեղ Նասեր Խոսրովն անց է կացրել իր կյանքի վերջին տարիները:

Անկասկած բոլոր «ինքնակենսագրությունների» ստեղծման պատճառը եղել է ժամանակակիցների և նրանց հաջորդների մեծ հետաքրքրությունը դեպի Նասեր Խոսրովին ու նրա թողած ժառանգությունը: Կա մեկ այլ պատճառ ևս: Հայտնի է հոգևորականության

¹ Հիշենք հիմնական աշխատություններից մի քանիսը. Mogādāmeye divan-Begāleme Tāgizade, Tehran, 1930 E. G. Browne, A. Literary History of Persia, vol. II. London, 1906 (Նասեր Խոսրովին նվիրված բաժինը), W. Ivanow, Nasir-i Khusraw and Ismailism. Bombay-Leiden, 1948. A. E. Бертельс, Насир-и Хосров и исмаилизм. М., 1959.

² А. А. Семенов. Из области религиозных верований шугнанских исмаилитов, «Мир ислама», 1912, т. I, кн. 4, стр. 555—556. Գեռ 1912 թ. պամիրյան իսմաիլականները Նասեր Խոսրովի «Վաջհ-է դինը» կարդում էին հիվանդների ու հանգուցյալների վրա:

³ А. Е. Бертельс. Насир-и Хосров и исмаилизм, стр. 3.

ժխտական վերաբերմունքը նասեր խոսրովի նկատմամբ իր կենդանություն օրոք՝ հարածանքներ, հետապնդումներ, աքսոր: Սակայն նրա մահից հետո, երբ, ամենայն հավանականությամբ նասեր խոսրովի ստեղծագործությունները մեծ տարածում են ստացել, հարկ է եղել ծածկել նրա իսկական դեմքը և կատարել մատենագրական նրաման մի կեղծիք: Զուր չէ, որ նասեր խոսրովի փիլիսոփայական բատեղծագործությունները մեզ են հասել հատուկեմտ օրինակներով, իսկ նրա «ինքնակենսագրությունները» թիվը հասնում է հարյուրավոր ձևագրերի:

Մեզ հասած «ինքնակենսագրությունները» բոլոր օրինակները ֆանտաստիկ բնույթ ունեն և շատ հեռու են ճշմարտացի լինելուց: Եվ այնուամենայնիվ ասել, թե դրանք գիտություն համար ոչ մի արժեք չեն ներկայացնում, սխալ կլինեն: Իհարկե, նասեր խոսրովի կյանքի ու ստեղծագործության վերաբերյալ պատկերացում կազմելու համար սրանք մեզ շատ քիչ նյութ են տալիս, սակայն դրանց վրա հենվելով կարելի է բավականին պարզ պատկերացում կազմել, թե ինչպես են վերաբերվել նասեր խոսրովին և նրա ժառանգությունը մահվանից հետո:

Բացի դրանից, այս «ինքնակենսագրությունները» որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում որպես իր ժամանակի Արևելքի վարքագրական գրականության հուշարձաններ և որպես այդպիսիք արժանի են առանձին ուսումնասիրության:

Որքանով որ մեծ մտածողի ստեղծագործությունները լայն տարածում էին ստացել և հայտնի էին շատերին, մահամեղական տիրապետող շրջաններում անհրաժեշտ էին համարում «մաքրել» նրա կերպարը հերետիկոսական, աղանդավորական գծերից: Ուստի նրա ստեղծագործությունների մեջ կատարվող կամայական խմբագրական փոփոխություններին զուգահեռ սկսել են ստեղծվել նասեր խոսրովի «ինքնակենսագրությունները» բազմաթիվ օրինակներ: Ա. Ե. Բերտելսը ենթադրում է, որ դրանց որոշ հնագույն օրինակներ կարող են հորինված լինել նասեր խոսրովի աշակերտների կամ ազգականների կողմից դեռ Ցամբանում՝ նրա մահվանից ոչ շատ հետո, նպատակ ունենալով սրբագործել նրա անունն ու դամբարանը⁴:

Գիտական շրջաններին հայտնի են այս «ինքնակենսագրությունները» բավական շատ օրինակներ: Պայմանականորեն դրանք կարելի է բաժանել երեք խմբի՝ ելնելով նրանց բովանդակությունից:

1. «Սաֆար նամե-յե նասեր խոսրով». սա հայտնաբերվել է Պամիրում և ոչ մի կապ չունի իսկական «Սաֆար նամե»-ի հետ:

2. «Ղալամ-է Փիր» (Գրիչ սրբություն), ստեղծվել է 16-րդ դարում՝ Հնդկաստանում, իսմաիլականների նիզարական ճյուղին հարողների կողմից: Այստեղ նասեր խոսրովը ներկայացվում է որպես նիզարական, մինչդեռ այս աղանդն առաջացել է նրա մահից հետո: Հետագայում այս «ինքնակենսագրության» տարբերակին ավելացվել է նիզարական աստվածաբանական մի տրակտատ և ամբողջ գիրքը կոչվել է «Ղալամ-է փիր»: Սխալմամբ այն անվանում են նաև «Հաֆթ բար-է շահ սելյիդ նասեր»:

3. Եվ վերջապես երրորդ, և մեր կարծիքով ամենից կարևոր և հետաքրքիր խումբը, որն իր հերթին բաժանվում է երեք տարբերակի՝ կրճատ, միջին և ընդարձակ: Այս հարցում բոլոր ուսումնասիրողները եկել են մի ընդհանուր հայտարարի:

Առաջին անգամ կրճատ ձևը բերվում է ոմն Ամին Ահմադ Ռազիի Հաֆթ էլլիմ (Յոթ աշխարհ) գրքում: Գիրքը գրված է հիշրեթի 1002 թ. (1593—94 թթ.):

Ամենաընդարձակ տարբերակն առաջին անգամ հանդիպում է Քաղի Քաշիի խուլասաթ ալ-աշ'ար (Բանաստեղծությունների ծաղկաբաղ) անթոլոգիայում: Գրված է հիշրեթի 980—1016 թթ. (1578—1607) թթ.: Ուշագրավ է հեղինակի հայտարարությունն այն մասին, որ նա այս տրակտատը թարգմանել է արաբերենից, որը կոչվել է Ռիսալաթ ալ-նադամա իլա դադ ալ-կիամա (Մտերմական խոսք մինչև զատաստանի օրը):

«Ինքնակենսագրության» երրորդ՝ միջին տարբերակը հանդիպում է Քավրիզում 18-րդ դարի կեսերին կազմված պարսից գրականության անթոլոգիայում, որի հեղինակն է Լոթֆ Ալի-բեկ Ազարը (1722—1781 թթ.): Անթոլոգիան կոչվում է «Աթեշբաղե» կամ «Քաղքիրաթ-աշ շոարա»⁵:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդում, 164 համարի տակ պահվում է նասեր խոսրովի «ինքնակենսագրության» մի օրինակ: Ձեռագիրը բաղկացած է տաս թերթից: Թղթի չափերն են 20 և 14,5 սմ: Առաջին և վերջին էջերը գատարկ են: Վերջին էջի անկյունը պատռված է, վնասված է 4 տող: Գրված է շեքասթեով խոսքը նասթալիղով, հիշրեթի 1303 թ. (1885): Գրիչն է Ալի իբն-Մուհամմադ-Ռեզա-յե Քաբրիզին:

Համեմատությունը «Աթեշբաղեի» հետ ցույց տվեց երկու օրինակների նույնությունը:

«Աթեշբաղեի» կազմության սկզբունքը հետևյալն է. յուրաքանչյուր հեղինակի մասին բերվում են կենսագրական որոշ տեղեկություններ, այնուհետև մի քանի նմուշ նրա ստեղծագործություններից: Նասեր խոսրովին վերաբերող բաժնում հեղինակն ասում է. «Ինչ վերաբերում է նասեր խոսրովին, մենք կբավարարվենք իր իսկ գրած ռեսալեով»:

Այնուհետև բերվում է մեզ ծանոթ բավական մեծ տեքստը, որի վերջում ավելացվում է.

«Քանի որ այս թագրերի (անթոլոգիայի) նպատակն է գրողներ-

⁵ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդում, 549 համարի տակ պահվում է «Աթեշբաղե»-ի հիշր. 1250 թ. (1834 թ.) մի ընտիր օրինակ, որն ընդօրինակված է Յազդում, Հաջի Մուհամմադ-Ջաֆարի որդի Մուհամմադ Ալիի ձեռքով: Ձեռագիրը 1852 թ. նոյեմբերի 15-ին թավրիղեցի Հարություն Հովհաննիսյանը նրավիրել է կաղարյան ճեմարանին, որտեղից էլ այն հասել է Մատենադարան: Հոգվածը գրելիս օգտվել ենք այս ձեռագրից:

⁴ А. Е. Бертельс, Насир-и Хосров и исмаилизм, стр. 149.

րի բանաստեղծութիւնները ներկայացնելը, հայտնենք, որ նա ընդարձակ դիվան ունի, որը մեր ձեռքի տակ չի եղել: Այն, ինչ որ հանդիպել է այլ թաղքերներում, որոշ հատվածներ այնտեղից ընտրվեց ու գրվեց»:

Այս «Անթուրգիան» հրատարակվել է Կալկաթայում 1833 թ., այնուհետև Բոմբեյում՝ 1860 թ.:

1864 թվականին Թավրիզում լիտոգրաֆիական եղանակով հրատարակված նասեր խոսքովի «Գիվանում» բերված է այս տեքստը: Այստեղ էլ վերջում մի բացատրություն կա, Ա.հայն.

«Քանի որ հիմնական նպատակը հարիմ նասերի դիվանի հրատարակումն է և անհրաժեշտ է որոշ տեղեկություններ տալ գրքի հեղինակի մասին, ուստի մի քանի էջ նրա կենսագրությունից համառոտ կերպով շարադրվեց»:

«Գիվանի» հրատարակիչը, ցանկանալով տալ նասեր խոսքովի կենսագրությունը, այն ամբողջովին վերցրել է «Աթեշբաղեից»:

Ինչ վերաբերում է Մատենադարանում պահվող ձեռագրին, ապա նրա գրիչ Ալի իբն Մուհամմադ Ռեզան այն վերցրել է կամ «Աթեշբաղեից», կամ էլ «Գիվանից»: Ավելի հավանական է թվում, որ ընդօրինակությունը կատարվել է «Աթեշբաղեի» հիման վրա:

Դուռամբեի արևելագիտության ինստիտուտի ձեռագրատանը պահվում է մեզ հայտնի տեքստի մի օրինակ ևս՝ Այս և Մատենադարանի օրինակների միջև կան աննշան տարբերություններ, որոնք էական նշանակություն չունեն: Հարկավոր է նշել, որ Մատենադարանի ձեռագրին ավելի լավ վիճակում է և ընդօրինակությունն էլ կատարված է ավելի գրագետ գրչի ձեռքով:

«Աթեշբաղեի» և «Գիվանի» բացատրությունները հիմք են տալիս ասելու, որ ժամանակին նասեր խոսքովի «ինքնակենսագրությունները» համարվել են հավաստի աղբյուր և կասկած չի եղել, որ հեղինակն իսկապես նասեր խոսքովն է:

Շատ կրճատ ներկայացնենք գրանց բովանդակությունը:

Տրակտատի հեղինակը կամ հեղինակները նասեր խոսքովի ծագումը հասցնում են մինչև իմամ Ռեզան: Պատմվում են մանկության և պատանեկության տարիների մանրամասներ: Նկարագրվում են ուսումնասիրության տարիները, թվարկվում են այն բոլոր գիտությունները, որոնցով հետաքրքրվել է նասեր խոսքովը, տրվում են բազմաթիվ գրքերի անուններ: Եվ հետո հանկարծ ասվում է, որ ինքն ընկալվեց Երևանի Երևանի թաղքից, որտեղ ստացավ, ընկերացավ խալիֆի որդու հետ, դարձավ նախանձի առարկա, մեղադրվեց հերձվածողության մեջ, փախավ Եգիպտոսից և ընկալվեց Բաղդադ: Այստեղ նույնպես նա մեծ փառքի է արժանանում և որոշ ժամանակ անց Բաղդադի խալիֆը նրան ուղարկում է Գիլանի բերդերը՝

⁶ Մենք օգտվել ենք այս ձեռագրի ֆոտոպատճենից, որ շնորհակալությամբ ստացել ենք Ք. Այնի միջոցով:

այսինքն իսմաիլականների մոտ, որպես դեսպան: Այստեղ աղանդավորների առաջնորդը նրան ճանաչում է և ստիպում մնալ իր մոտ, արժանացնելով մեծ պատվի: Զանազան հմայությունների միջոցով նասեր խոսքովը սպանում է նրան, սակայն մինչ այդ նրա պահանջով գրած է լինում Ղուրանի մի մեկնություն՝ իսմաիլական տեսանկյունից, և ուղղափառ մահմեդականության կողմից հայտարարվում է հերձվածող և անիծյալ: Այնուհետև նասեր խոսքովը հայտնվում է Նիշապուրում: Այստեղ նույնպես բազմաթիվ արկածների հանդիպելուց և մահից մի կերպ խուսափելուց հետո նա փախչում է Բաղդադում՝ Յամբան: Այստեղ նա ապրում է քսանհինգ տարի, ասկետի կյանք է վարում և հարյուր քառասուն տարեկան հասակում վախճանվում:

Կասկածից դուրս է, որ այս տրակտատը նասեր խոսքովի գրչին չի պատկանում: Հեղինակի կամ հեղինակների ամբողջ նպատակն այն է, որ ընթերցողը համոզվի, որ նասեր խոսքովը չի դավանել իսմաիլականությանը, որ նրա կապերը այդ աղանդի հետ ստիպողական են եղել, որ խնդրո առարկա «Ղուրանի մեկնությունը» գրել է հարկադրված:

Զանազան հմայությունների, աստղագուշակությունների և ոգիների կանչելու տեսարաններից բացի, այս «ինքնակենսագրության» շինծու լինելն ապացուցվում է նաև նրա մեջ տեղ գտած բազմաթիվ պատմական անձերի շփոթումներով և պատմական անախրոնիզմներով: Բերենք դրանցից մի քանիսը:

Խոսելով Եգիպտոս մեկնելու մասին, որ հանրահայտ է նաև «Սաֆար-նամեից», ասվում է, որ այնտեղ նա ստանձնել է վեզիրի պաշտոնը, մինչդեռ նման բան չի եղել: Ըստ «Սաֆար-նամեի» Եգիպտոսից նասեր խոսքովը գնացել է Հեջազ՝ Մեքքա: Այնինչ այստեղ ասվում է, թե նա զնաց Բաղդադ, ուր հասավ Ալ-Կադեր Բիրլահի օրոք: Վերջինս իշխել է հիջրեթի 381—422 թթ. (991—1031)⁷, մինչդեռ նասեր խոսքովի ճանապարհորդությունը եղել է 1045—1052 թթ.: Այնուհետև խոսվում է իսմաիլականների առաջնորդի մասին: Ինչպես հայտնի է, նասեր խոսքովը վախճանվել է ամենաուշը 1088—89 թթ., մինչդեռ իսմաիլականների առաջին ղեկավար Հասան Սաբբահը իր իշխանությունը հաստատել է Ալամութում 1090 թ.⁸:

Կարելի է շարունակել օրինակները, սակայն այսքանն էլ բավական է համոզվելու համար, որ «ինքնակենսագրություն»-ը գրական կեղծիք է:

Մեր ձեռքի տակ կար նաև մի քանի հատված նասեր խոսքովի մի այլ «ինքնակենսագրության» տարբերակից⁹: Ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ այն «Ղալամ-է փիր»-ից է: Ցավոք, այս տրակտատն ամբողջությամբ մեր տրամադրության տակ չկար: Եվ այնուամենայնիվ հաջողվեց պարզել, որ շատ տեղերում նմանություններ,

⁷ К. Э. Босворт. Мусульманские династии. М., 1971, стр. 32.

⁸ К. Э. Босворт. Мусульманские династии. М., 1971, стр. 179.

⁹ Այս ձեռագիրը Դուռամբեի Արևելագիտության ինստիտուտի աշխատակից Ա. Ալիմարգանովի անձնական գրադարանից է:

և անգամ նույնություններ կան այս և «Աթեշբաղեր» տարբերակի միջև: Այս ձևագիրը գրված է 1915 թ., Տաջիկստանի Դարվազ շրջանում:

Քացի այս «ինքնակենսագրություններից», գոյություն ունի մի հետաքրքիր գրական հուշարձան ևս: Խոսքը Զաքարիա Ղազվինիի «Ասար-ալ բիլազ» (Աշխարհի հուշարձանները) տրակտատի մասին է, որտեղ նասեր Խոսրովը ներկայացվում է որպես Քալլսի թագավոր: Է. Բրաունը սա էլ է համարում «ինքնակենսագրությունների» տարբերակներից մեկը¹⁰: Այլ կարծիքի է Ա. Բերտելսը: Նա այս հուշարձանը համարում է ավելի հավատարմաբանների, հիմք համարելով այն, որ այստեղ մյուս «ինքնակենսագրությունների» մեջ հանդիպող ոչ մի հատված չկա: Սակայն այնուհետև վերապահություն է անում, որ, այնուամենայնիվ, հենվել մաքուր շուրջի շուրջ հանդիպող հիշատակությունների վրա սխալ կլինի¹¹: Դժվար է ասել, թե որքան հավաստի կարելի է համարել այս աղբյուրը, սակայն կարծում ենք, որ այն իսկապես կապ չունի խնդրո առարկա «ինքնակենսագրությունների» հետ:

* * *

Նասեր Խոսրովի «ինքնակենսագրությունների» ստեղծման ժամանակը ցարդ պարզված չէ: Առաջ են քաշվել տարբեր տեսակետներ: Դրանցից մի քանիսին վերը առիթ ունեցանք անդրադառնալու: Հստակում «ինքնակենսագրությունների» ստեղծման ժամանակը ենթադրվում է 12-ից մինչև 16—17-րդ դարերը:

Վերջնականապես պարզվում են «ինքնակենսագրությունների» ստեղծման պատճառները: Դրանցից հիմնականն է նասեր Խոսրովի ստեղծագործությունների մեծ տարածման հետևանքով նրան իբրև շիա աղանդին հավատարիմ մահմեդական ներկայացնելը և նրա իսմաիլական լինելը թարցնելը: Անհրաժեշտ էր հեռացնել մեծ բանաստեղծից ու քարոզչից այս «պղծությունը»:

Մեր կարծիքով, առաջ քաշված հարցի պարզաբանմանը կարող է օգնել մի հանգամանք, որը չգիտես ինչու աչքաթող է արված: Խոսքըն այն մասին է, որ ամբողջ տրակտատը լիքն է օրինակներով, որոնք ապացուցում են, կամ ավելի ճիշտ փորձում են ապացուցել նասեր Խոսրովի ջերմեռանդ շիա լինելը:

Վերևում ասվեց, որ Քալի Քաշին հիշատակում է տրակտատի սկզբնական տարբերակի արաբերեն լինելու մասին և նույնիսկ տալիս է անվանումը՝ «Ռիսալաթ ալ-նադամա իլա գադ ալ-կիամա»: Կարծես թե սա մեզ հուշում է, որ հեղինակը կամ հեղինակները կարող էին հոգևորականներ լինել: Քաջառված չէ նաև, որ այն գրվել է բարձր հոգևորականության հանձնարարությամբ:

Շատ նասեր-խոսրովագետներ նշում են, որ որոշ պատահիկներ

այս տեքստից հանդիպում են 16-րդ դարից վաղ գրված ձևագրերում¹²:

Ամենայն հավանականությամբ խնդրո առարկա տրակտատը խմբագրվել և ամբողջացվել է Սեֆյան հարստության հաստատումից հետո, շիբզմի համաիրանական տիրապետության շրջանում (16-րդ դ.):

Արդեն նշվել է, որ շնայած նասեր Խոսրովի «ինքնակենսագրությունների» ֆանտաստիկ և ոչ հավաստի բնույթին, այնուամենայնիվ նրանք կարող են օգնել նասեր-խոսրովագիտությանը որոշ հարցերում: Դրանցից մեկն էլ մեծ գործի թողած գրական ժառանգության հարցն է: Մինչև այժմ դեռ պարզ չէ նասեր Խոսրովի ստեղծագործության ծավալը: «Ինքնակենսագրությունների» մեզ հայտնում են նասեր Խոսրովի որոշ ստեղծագործությունների անուններ: Մասնավորապես բոլոր տարբերակներում կա «Ղուրանի մեկնություն» (Քաֆսիր-է Ղուրան) հիշատակությունը, որն իբր գրվել է իսմաիլականների ղեկավարի հարկադրանքով: Ուսումնասիրողներն առանց քննարկելու այս հարցը, ժխտում են սրա գոյությունը, ելնելով սոսկ այն փաստից, որ առ այսօր նման աշխատություն չի գտվել: Սակայն չէ որ «ինքնակենսագրությունների» վերջին խմբագրության հիմնական նպատակն է եղել ժխտել նասեր Խոսրովի իսմաիլական լինելը և ասել, որ այդ մեկնությունը նա գրել է իսմաիլականների պատվւրով, նրանց հայացքներին համապատասխան, և որ դրանք նրա սեփական հայացքները չեն: Եթե այդպիսի երկ եղած չլիներ, էլ ինչ կարիք կար փորձելու ապացուցել, որ իբր այն գրվել է հարկադրանքով, թե նասեր Խոսրովը մահվան սպառնալիքի տակ է հարկադրված եղել գրել այս «մեկնությունը», և այնուհետև էլ շարունակել, թե դրա պատճառով էլ հայտարարվել է հերձվածող ու անիծյալ¹³: Կասկածի ենթակա չէ այն իրողությունը, որ «ինքնակենսագրության» ստեղծման ժամանակ հրապարակի վրա եղել են «թափսիրի» բազմաթիվ ընդօրինակություններ: Ուստի ոչ թե փորձ է արվել հերքելու նասեր Խոսրովի հեղինակությունը, այլ հորինվել է հարկադրանքի լեգենդը: Ինչ խոսք, որ պաշտոնական կրոնական շրջանների նման վերաբերմունքի պայմաններում շատ դեպքերում միտումնաւոր, երբեմն էլ վախից կարող էին ոչնչացվել «մեկնության» օրինակները և կամ թաքցվել առանձին անհատների կողմից:

Հասկանալի է, թե ինչպիսի հսկայական նշանակություն կունենար «մեկնության» հայտնաբերումը նասեր-խոսրովագիտության և իսմաիլական գաղափարախոսության հարցերի պարզաբանման համար: Մյուս կողմից, նասեր Խոսրովի գրչին պատկանող Ղուրանի մեկնության կամ «թափսիրի» առկայության մասին կասկածների հերքումը գալիս է ամրապնդելու մեր հավատը նաև նույն աղբյուր-

¹² Mogādāmeye divan begāläme Täğizade, էջ 12:

A. E. Бертельс, Насир-и Хосров и неманализм, стр. 150—151.

E. G. Browne, A Literary History of Persia, pages 216—217.

¹³ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, արարատառ ֆոնդ, ձևագիր 164, էջ 3ա:

¹⁰ E. G. Browne, A Literary History of Persia, vol. II, page 218.

¹¹ A. E. Бертельс, Насир-и Хосрови и неманализм, стр. 155.

րում նրան վերագրվող և առ այսօր գիտությունն անձանոթ այլ աշխատությունների (Ղանուն-է աղամ, Դասթուր-է աղամ, Դար էլմ-է Յունան, Ռեսալե-յե աբսիր-է աղամ) նասեր խոսրովի կողմից շարադրված լինելու հավատընձեռնելի լինելը, որոնք, ի դեպ, հիշված են նաև Ալի-Ս.բբար Դեհիսոդայի հանրագիտարանի նասեր խոսրովին նվիրված հոդվածում¹⁴։

Չնայած բանասիրությունն այս բնագրերը ևս առ այսօր հայտնի չեն, սակայն իսլամական Արևելքի ձեռագրական ժառանգության ուսումնասիրությունը նոր է թեև կոչում իր զարգացման շրջանը։ Ուստի լիովին հնարավոր է նոր բնագրերի հայտնաբերումը։ Եթե աշխարհահռչակ ձեռագրատներում պահվող ձեռագիր մատյանների մասին մենք գիտենք հրատարակված ձեռագրաց ցուցակներից, ապա ավելի մեծ թիվ կազմող անձնական սեփականություն հանգիստացող ձեռագրերի մասին գիտությունը դեռ շատ քիչ բան է հայտնի։

Մեզ հայտնի մի քանի բնագրերի այս նախնական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հըրակացնելու, որ հարյուրամյակներ առաջ կատարված գրական կեղծիք լինելով հանդերձ, նասեր խոսրովի «ինքնակենսագրությունները» ուշագրավ տվյալներ են պարունակում, որոնք կարող են օգնել լուսաբանելու մեծ գործչի կյանքի և ստեղծագործության որոշ մանրամասներ։

В. А. ПАПАЗЯН

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО «АВТОБИОГРАФИЯМ» НАСИРА ХОСРОВА

Резюме

В статье исследуются трактаты, известные в иранистике под названием «Автобиография Насира Хосрова», созданные в середине века при определенных исторических обстоятельствах. В Матенадаране имени Маштоца хранится один экземпляр «Автобиографий» под номером 164. Текст его, как выясняется, переписан из известного «Атешкаде». Во всех вариантах «Автобиографий» имеются упоминания о «Толковании Корана», составленном Насиром Хосровом в согласии с исмаилитскими концепциями. Существование этого труда до сих пор отрицалось специалистами. Однако на факт существования его указывает то, что основная цель «Автобиографий» — отрицание принадлежности Насира Хосрова к исмаилитам, и именно поэтому создана версия принудительного написания Насиром Хосровом вышеупомянутого «Толкования Корана».

Ա. Մ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԱՅԽԱԿԱՆ ԽԱՄԱԿԱՐԱՆ,
ԲԱՆ. ԳԻՄ. ԲԵԿԿԱԾՈՒ, ԳՈՅԵՆ

ՍՏԱՄԱՐՈՒԼԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՐԶԵՍՏՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Սովորաբար արհեստներն առնչվում են մեկ նյութի հետ և այդ արհեստով զբաղվողն էլ անվանվում է տվյալ նյութի տեսակով։ Օրի-

նակ՝ երկաթագործ, առաղձագործ, արծաթագործ, հացագործ, ոսկերիչ, փորագրիչ, նկարիչ և այլն։ Սակայն կա յուրօրինակ մի արհեստ, որը լայն տարածում է գտել հին Ստամբուլում և ի տարբերություն մյուսների եղել է առավել բազմաբնույթ։ Դա berber-ությունն է (սափրիչությունը)։

Բնականաբար այս արհեստը Ստամբուլի մենաշնորհը չէր։ Այն լայն կիրառում է ունեցել նաև Արևելքի այլ երկրներում, սակայն ներկայումս մեր խոսքը վերաբերում է Ստամբուլի բերբերներին։

Ստամբուլի գրավումից հետո (1453), Քանունի Սուլթան Սուլեյմանի ժամանակ, սուրճի օգտագործումը, որպես հաճույք, լայն տարածում էր գտել։ Մինչև առաջին սրճարանների բացվելը բերբերների խանութներն առանձին են եղել, սակայն սրճարանների բացվելն ու ամեն կողմ տարածվելը նրանց խանութներին հարված հասցրին, նրանք կորցրին իրենց անկախությունը և տեղավորվեցին սրճարանների մի անկյունում՝ համարվելով սրճեփի արհեստին հավասար։

17-րդ դ. կեսերին բռնակալ սուլթան Մուրադ 4-րդն ամբողջ Թուրքիայում սուրճն արգելեց և սրճարանները փակել տվեց։ Այդ ժամանակ բերբերները կրկին անկախ դարձան, սակայն սուլթանի մահվամբ այս արգելքը վերացավ և բերբերների խանութները նորից սրճարանների հետ միավորվեցին։

Մինչև 1826 թ., ենիչերիների ոչնչացումը, այդ վիճակը շարունակվեց։ Ենիչերիների վերջին շրջանում ամբողջ Ստամբուլի արհեստավորների մեջ միայն սրճեփներն ու բերբերներն էին ենիչերիների իշխանությանը պատկանում։ Ենիչերիների զորեղներից համարյա բոլորն էլ շքեղ մեկ կամ մի քանի եկամտաբեր սրճարան ունեին, որոնք բազմատեսակ անպատշաճ և անառակ արարքների վայր էին դարձել։

1826 թ. ենիչերիների որջը արյունահեղ քաղաքային մի ճակատամարտում սուլթան Մահմուդ 2-րդի կողմից ոչնչացվեց և Ստամբուլում որքան որ սրճարան կար փակվեց։ Քաղաքը միանգամից առանց սափրիչի մնաց։ Սակայն սուլթանը սրճարանների փակելուց որոշ ժամանակ անց թուլատրեց բերբերների խանութներ բացել։

Ըստ ժամանակակից պատմագիր Լյուիֆի էֆենդիի վկայության (1827—28), որքան որ սրճարան կար Դերսաաղեթում և Բողազիչիլում բոլորը քանդեցին և ավերեցին, սակայն սրանց մի մասին կրկին, հատուկ պարտավորագրով արտոնություն տրվեց¹։

Մի առ ժամանակ հետո սրճարանները դարձյալ բացվեցին. կրկին յուրաքանչյուրի մի անկյունում բերբեր տեղավորվեց, սակայն այս անգամ բերբերները խանութի հավասար տեր էին համարվում, նույնիսկ որոշ բերբերներ խանութներում իրենց անկախությունը պահպանեցին։

Այդ ժամանակներում ածիլելը ծունկի վրա էր կատարվում։ Նախ, սրում էին ածիլին գոտկատեղից կախված կաշվե գոտու վրա, ապա՝ հաճախորդին նստեցնում փայտե աթոռակին։ Բերբերները ծունկին մաքուր սրբիչ էին դնում, հաճախորդի գլուխը պառկեցնում վրան,

¹ Tarih Mecmuası, İstanbul, 1974, № 5, s. 30.

¹⁴ Dehxoda, Logätname, հատոր 20, էջ 171։

ձախ ոտքը դեմ անում աթոռակին: Ածիլում էին դեմքի երկու կողմի մորուքը, ապա փերտահ անում, այսինքն՝ վերստին ածիլում մազերի հակառակ ուղղությամբ: Օճառը փրփրացնում էին հատուկ տաշտակի մեջ և ձեռքով բռնում: Ածիլելուց հետո գլուխն անպայման լրվանում էին հատուկ մետաղյա ամանի տակ, որը կոչվում էր սիթիլ (sitol): Սիթիլը կախված էր լինում առաստաղից, երբեմն էլ պատին հենած երկար երկաթյա ձողից: Սա միջին մեծությամբ՝ գավաթի կամ կարասի ձևով ջրաման էր, որի ներքևում գտնվում էր ծորակը: Սիթիլը, ըստ վարպետի կոչման, նրա խանութի կամ էլ հաճախորդի դիրքի լինում էր կավից, անագած պղնձից կամ արծաթից:

Գլուխը լվանում էր աշակերտը: Աշակերտի մի պարտականությունն էլ հովհարով հաճախորդին անհանգստացնող ճանճերը քշելն էր:

Այս նկարագրությունները քաղված են 17-րդ դ. ակնավոր ճանապարհորդ էվլիյա Չելեբիի ուղեգրություններից և 18—19-րդ դդ. Ստամբուլ եկած օտար նկարիչների կատարած նկարներից, որոնք Ստամբուլի բերքերների մասին պահպանված ամենահին վկայություններն են:

Ըստ էվլիյա Չելեբիի, մինչև բերքեր արհեստավորների հրապարակ գալը մարդիկ աղամորզու նման մազոտ էին, բերքերի ինչ լինելը չգիտեին: Այդ ժամանակ բերքերների ղեկավարը՝ Փիրը Սելման Փարն էր, որին նորին մեծություն Ռիսալեթը կարգադրեց բուր օրհնված գլուխներն ածիլել:

Բերքերները հատուկ պատգարակների վրա էին դնում իրենց խանութները, զարդարում գուլջգուլյն ապակիներով, դեղին պղնձյա legen ibrik-ով (տաշտակ ու սափոր) ու գերմանական ածելիով:

Երիտասարդ բերքերները գոտկատեղից կապում էին մետաքսից պատրաստված մաքուր ցամքոցներ և կատակներ անելով, անցնում²:

Կան ժամանակակից ղվարճասեր բանաստեղծների մանգումներ³, որոնք երիտասարդ բերքերների արտաքինի, ածիլելու կերպի, սովորությունների, կարգ ու կանոնի մասին տեղեկություններ են տալիս:

Պահպանված են նաև պաշտոնական զնացուցակներ և արհեստավորների մասին Ստամբուլի դատական կատարածուի կողմից տրված արհեստի վերաբերյալ օրենսգրքեր:

Սուլթան Իբրահիմի փառքի առաջին տարիների մի կանոնագրքից տեղեկանում ենք, որ բերքերները յուրաքանչյուր գլխի վերցնում էին մեկ աքչե⁴, իսկ ավելի վճարողներին օժուռ էին վարդաշրջում: Հինգ տարուց պակաս վարպետի մոտ սովորող աշակերտին սափրիչության իրավունք չէր տրվում: Միայն ածիլելու համար աշակերտը երկու տարի պետք է աշխատած լիներ, իսկ երեք կամ վեց ամիս աշխատողներին որպես ծառա էին պահում⁵:

Ենիշերինների ժամանակ սրճարաններում որպես հաջողության, վաստակի և երջանկաբերության թալիսման, կտցար կամ դեղձանիկ⁶ էին պահում: Մի նոր սրճարան բացվելիս ամենաընդունելի նվերը այդ թուռուններից մեկն ու մեկն էր վանդակի հետ միասին: Այս սովորությունը հետո ավանդվեց բերքերներին: Բոլոր բերքերների խանութներում կտցար կամ դեղձանիկ էր գտնվում:

Ստամբուլում, մինչև հանրապետության հռչակումը, բերքերությունն ու dellâk-ությունը⁷ միևնույն մակարդակի և բնույթի մասնագիտություն էր դիտվում, նույնիսկ բերքեր կողմնորոշ միաժամանակ dellâk էին լինում:

Հին Ստամբուլի բերքերներից շատերը հռչակված էին իրենց մաքրության և բժախնդրության: Ոչ միայն խանութների, այլև իրենց՝ վարպետի կամ աշակերտի արտաքին տեսքին մեծ ուշադրություն էին դարձնում: Մեկ հաճախորդի օգտագործած սրբիչը կամ ծածկոցը մեկ ուրիշին բնավ չէին տալիս:

XIX դ. վերջին եվրոպական տիպի բերքերների խանութներ բացվեցին և նախկիններից տարբերվելու համար իրենց perukâr⁸ անվանեցին:

Եվրոպականացումը Ստամբուլի բերքերների համար մեծ հեղաշրջում էր: Մեջքի ցամքոցներն ու սրբիչները փոխարինվեցին ըսպիտակ կտավից կարված շապիկներով, օճառը թասի մեջ ձեռքով փրփրացնելը և դեմքին քսելը փոխարինվեց օճառի հատուկ ամաններով ու խոզանակներով: Բոկոտն կամ նալըններով (եբսանկ) աշակերտներն էլ գուլյան և մաշիկ հազան և սպիտակ գոգնոցներ կապեցին: Մկրատի, ածելիի կողքին մազի մեքենաներ դրվեցին: Հաճախորդները աթոռակներին նստած գլուխը բերքերի ծունկին դնելու փոխարեն, գլուխը հենելու հարմարանքով բազկաթոռներ սկսեցին օգտագործել: Օրըստօրե նախկին բերքերները նվազեցին ու նրանց տեղը perukâr-ները զբաղեցրին:

Սահմանադրության հռչակումից հետո Ստամբուլի բերքերների խանութները՝ Berber dükkâni, Perukâr salonu կոչվեցին: Խանութներում պատի մեծ հալչիկներ կախվեցին, փոքրիկ պահարաններ պատվիրվեցին ցամքոցների, սրբիչների ու գործիքների համար: Ոմանք, հաճախորդներին իրենց հետ կապելու նպատակով, ղեղձով զբոսայկներ ստեղծեցին: Որոշ բերքերներ իրենց սալոններում օճանելիք, հագուստի և մազի խոզանակներ, biyik yastigi (բեղի բարձ), կտավե և ռետինե օձիքներ, փողկապ, գավազան, հովանոց, օճառ, շպարի նյութեր, սանր, մազի ներկ և նման բաներ էին վաճառում:

Յուրաքանչյուր քալին Perukâr salonu բացվեց, մրցակցությունը շատացավ, լրագրերում փրուն հայտարարություններ երևացին:

Սակայն հանրապետության հռչակումից հետո (1923) perukâr անվանումը վերացավ և դարձյալ berber կոչվեցին:

² Նույն տեղում, էջ 33:

³ Բանաստեղծական ստեղծագործություն:

⁴ Հնում օգտագործվող դրամ. մեկ փարայի մեկ երրորդի արժեքն ունեցող մանր դրամ:

⁵ Tarih Mecmuası, 1974, № 5, s. 34.

⁶ Florya—Feurya (Yelve) և kanarya.

⁷ Շուկայի բաղնիքներում հաճախորդներին քիսայող և լողացնողներին dellâk կամ tellâk էին ասում:

⁸ Հնացած բառ, որ նույն իմաստն ունի:

1908—10 թթ. միջև մաքրությանը և քաղաքավարությանը հայտնի էր հույն բերբեր Արիսը: Այդ տարիներին, ինչպես վկայում են, ամենաշքեղ խանութները Sirkeci berber-ներին էին պատկանում, իսկ ամենահայտնին Selânikli Matos-ի խանութն էր (Սելանիկցի Մաթոս):

Այս շրջանում հայտնի մի բերբեր էլ, ինչպես նշում է Ռեշատ էրբեմ Քոշուն, «Sabah» տպարանի ներքնամասումն էր գտնվում, տպագրական աշխատողների մտքողջ բարձր կազմն այդտեղ էր ածելվում: Ուրախ, հաճելի խոսող, կարճահասակ մի հույն էր նա, որ հետագայում բերբերությունը թողեց, կյանքը ուրիշ ասպարեզում փորձեց⁹:

Սելանիկցի Մաթոսի նկարը տեսնում ենք Բաբա Թեվֆիքի «Ձեր-յա» ամսագրում բացված գեղեցկության մրցույթում:

Ինչպես անուններից երևում է, հուշակված բերբերները եղել են քրիստոնյաներ՝ հատկապես հույներ՝ Բերբեր Արիս, Սելանիքլի Մաթոս և այլն: Պետք է ենթադրել, որ Կոստանդնուպոլսի գրավմամբ ժառանգվել է նաև հիշյալ արհեստը:

Բերբերները միաժամանակ մի քանի մասնագիտություն ունեին, որոնք աննշվում էին բժշկության հետ, ուստի և առողջապահական կանոնների կիրառումը պարտադիր էր:

Որպես օրենք խանութների հատակը քարից կամ աղյուսից էր: Վարպետների ու աշակերտների թեղանիքները մինչև արմուկը ծալած ու շափաղանց մաքուր պահելը կարգ էր: Սովորաբար նրանք մետաքսից հյուսված գոգնոց կամ ցամբոց պետք է կապած լինեին: Ոտքին նալըն կամ takunya¹⁰ հագնելը պարտադիր էր: Ամառ-ձմեռ պետք է բոկոտն լինեին, որովհետև ստիպված էին բուրիկ ոտքը մաքուր պահել, մինչդեռ զուգյան կարոզ էր կեղտոտ լինել:

Բերբերների երեւոզ մասնագիտությունն ատամնաբուժությունն էր (disçilik):

Համարյա առանց բացառության, բոլորը միաժամանակ ատամնաբույժ էին: Ատամի բուժումը չգիտեին, ցավացող ատամը չէին կարող գտնել: Հիվանդի ցույց տված ատամն էին քաշում: Սովորաբար քաշած ատամը չէին նետում, այլ հավաքում էին, ներկած մի փայտի վրա ամրացնում և որպես ցուցանակ իրենց խանութի աչքի ընկնող մի մասում կախում¹¹:

Բերբերների երեւոզ մասնագիտությունը թլպատումն էր (sünnetçilik):

Էվլիյա Չելեբին իր գրառումներում 17-րդ դարի թլպատող բերբերներին և դեմք ու գլուխ ածիլող բերբերներին առանձին, սակայն որպես հավասար արհեստավոր է ներկայացնում: Ըստ Չելեբիի նկարագրության, «թլպատող բերբեր արհեստավորների խանութը 300 է, աշխատողները՝ 400: Նրանց ավագը էբլուլ Հավաքին Մուհամմեդ բին Թալհա բին Աբդուլլահն է: Ցամբոցը Սելման Փտքը կապեց,

իսլամի հետ հարգալիր եղողներին թլպատում էր: Սրանք էլ սալլերի վրա՝ իրենց խանութներն ածելիներով դարդարած՝ որոշ տղաների թմբուկի և թամբուրայի նվագակցությամբ, որպես թլպատման տեսարան, անցնում էին»¹²:

Թլպատումը իսլամ ժողովուրդների համար ունեցել է առողջապահական նշանակություն, սակայն քրիստոնյաների նկատմամբ այն կիրառվել է որպես իսլամացման միջոց:

Բերբերների շարժող մասնագիտությունն արյունառությունն է (hacamatçilik), ժամանակակից բժշկական արտահայտությամբ էքսֆուզիա: Արյունառությունը կատարվում էր բուժման նպատակով՝ իբրև արյան ճնշումը կարգավորելու միջոց:

Բերբերների հինգերորդ մասնագիտությունը վիրաբուժությունն էր. սրանք առավել մասնագիտացածներն էին, որոնք բուժում էին զանազան վերքեր, հատկապես՝ քաշալուցություն, քոս, էկզեմա, մի խոսքով՝ մաշկային հիվանդություններ, ինչպես նաև գեղձախտ (siraca), որոնց դեղերը և քսուքներն իրենք էին պատրաստում: Մի շարք դժգոյացուցիչ, ներվային հիվանդությունների նույնպես հետամուտ էին: Այս կարգի բերբերները պարտավոր էին պահել հիվանդների գաղտնիքը:

Մյուսիք Մյուլեյման Չափանոզլուի գրառումներից տեղեկանում ենք հետևյալը. «Մուսուլման բերբերները սրճարանի մի անկյունում էին տեղավորված, ամառ-ձմեռ կրակարանի վրա մի թեյնիկ ետում էր. խանութում կանոնավոր սուրճի սպասք (takım) կար: Իսկ ոչ մուսուլման բերբերները թեյի և սուրճի փոխարեն լիկյոր, կոնյակ էին հյուրասիրում:

Բերբերների հետ մտերիմ եղողները (senli-benli) օղու շիշը գրպաններում, թեթև աղանդերով գալիս խանութի մի անկյունում հավաքվում էին»¹³:

Բերբերությունն այնպիսի մասնագիտություն էր, որը պահանջում էր ուրախ և հաճույախոս լինել: Դրանցից առավել բարեկիրթներին հրավիրում էին մասնակցելու բարձր դասի տներում կազմակերպվող գրական կամ երաժշտական հավաքույթներին: Շատերը երաժշտության սիրահար կամ երաժիշտ էին: Նույնիսկ այդ ասպարեզում առաջանալով, բերբերությունը թողնողներ էլ կային: Հայտնի քանոնիստ Լոթմոթիֆ Շեֆքին բերբեր էր, ուղ նվագող Շեֆքի Բեյն էլ երիտասարդ ժամանակ Շեհզադեում բերբերի խանութ ուներ: Քյամանչա նվագող Մաադին բերբերի որդի էր և ինքն էլ Քաղբբոյում, հոր խանութում աշակերտություն էր արել¹⁴:

Ստամբուլի խանութներում աշխատող բերբերներից բացի կային նաև շրջիկ բերբերներ (ayak berberi), որոնք աշխատում էին փողոցներում, նավահանգիստներում, հրապարակներում: Սրանց հաճախորդները աշկերտ, բանվոր, գրաստ քոչ, կառապան, նավաստի, բեռնակիրներ էին: Շրջիկ բերբերները ներկայումս ամբողջովին պատմության գիրկն են անցել:

⁹ Tarih Mecmuası, 1974, № 5, s. 36—37.

¹⁰ Նալընի տեսակ:

¹¹ Münir Süleyman Capanoğlu-ի գրառումներից Tarih Mecmuası, 1974,

¹² Նույն տեղում, էջ 34:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 36:

1908 թ. սահմանադրութիւնից առաջ կատարված մի քանի լուսանկարներ մնացել են որպէս շրջիկ բերբերների վերջին հիշողութիւն, որոնք հին Ստամբուլի կյանքը պատկերող արժեքավոր փաստաթղթեր են:

Շրջիկ բերբերներին, ըստ էվլիյա Չելբերի, թուրքական Ստամբուլում մինչև Ֆաթիհի ժամանակաշրջանը տանելը սխալ չի լինի: Չելբերի գրառումը հետևյալն է. «Շրջիկ բերբերները խանութներ չունեն. քանակը երկու հազար է, առաջնորդը Սելմանն է: Կատակի մեջ մաքուր են, զուսպ ու կոկիկ»¹⁵:

Մոտակա անցյալը լավ իմացող լրագրող Մյունիք Մյուլեյման Չափանօղլուն շրջիկ բերբերների մասին մեզ հետևյալ տեղեկութիւններն է տվել. «Շրջիկ բերբերները շարք-շարք ճամփեղբին, պատի տակ շարվելով, հաճախորդի էին սպասում: Հաճախորդները՝ ազատ մարդիկ, ոտքի վրայի արհեստավոր, բանվոր, օրավարձով աշխատողներ էին»:

1908—12 թվականների միջև մորուքի ածիլիւն 10—20 փարա¹⁶, մազն էլ հետը 40 փարա էին առնում: Հաճախորդի երեսին ածելիի քերձածները երևում էին: Մոծրակը ածելիով քերում էին: Այս տիպի բերբերների կատարած աշխատանքը yenicami isi, tahtakale isi կամ էլ acemtrasi էր կոչվում, այսինքն՝ անփորձ, անվարժ, խամ գործ:

Երբեմն էլ ամբողջ մազը կտրում, գազաթին մի փունջ մազ էին թողնում: Սրա վրա էլ ayip kapatana (թերութիւնը ծածկող) կամ kelörten (քաշալութիւնը ծածկող) անվանումը ունեցող կաղապարված մի ֆես էին դնում: Երբեմն էլ բեղի ներքեի մասը կտրում, ծայրերը շափազանց սուր էին թողնում, հետո պիստակի յուղով (çürük findik yağı) կամ էլ haçi yağı-ով ոլորում էին: Սրան էլ büyük terbiyesi էին ասում (բեղի մշակում):

Որոշ խիտ մաղերով հաճախորդների պահանջով մազերն էլ էին հարթում: «Շրջիկ բերբերներից շատերը արհեստը կիրառելու արտոնութիւն վկայական չունեին և կառավարական հսկիչների հարձակմանն էին ենթարկվում: Չավուշի (սերժանտ) գալը տեսնելիս՝ աթոռակը, ճամփորդական կրակարանը (մանգալ) ու զամբուլուն առնելով, փախչում էին, հաճախորդի մի երեսը ածիլած, մյուսը՝ օճառի մեջ թողնելով:

Շրջիկ բերբերների մի մասն էլ որոշակի մի տեղում հաճախորդի չէր սպասում, այլ փողոց-փողոց շրջում և անփուլթ ձևով բղավում էր «lâhna kadar bas on paraya tiryz»¹⁷:

Խանութներում աշխատող և շրջիկ բերբերներից բացի Ստամբուլում hamam berberi-ներ կային՝ բազնիքի սափրիչ: Սրանք թե գլուխ էին ածիլում և թե փոքրիկ, աննշան վերքեր բուժում: Սակայն բուն զբաղմունքն արյունառութիւնն էր: Ստամբուլի մեծ բազնիքներում ամենաքիչը 4—5 բազնիքի սափրիչ էր գտնվում:

Բազմապիսի արհեստները բոլոր ժամանակներում ունեցել են մեծ ու կարևոր նշանակութիւն: Նրանք իրենց բնույթով, կատարած դերով ժողովրդական լայն շրջանակների համար մեծապէս օգտակար լինելով հանդերձ, որպէս էսնաֆ¹⁸ դասի պատկանողների, որոշ խավերի կողմից դրանց նկատմամբ եղել է յուրովի մոտեցում, այսինքն՝ արհամարհանք և քամահրանք: Որպէս ապացույց բերենք երկու օրինակ:

Առաջինը 1808 թ. տեղի ունեցած մի դեպք է, որը մանրամասնորեն պատմում է ժամանակակից Մյուլեբրիհ Ջարի Սաիդ էֆենդին: Իսկուտարում, ենիչերիների Ջաղարջլար¹⁹ կոչված զինվորական կենտրոնում, մի գեղեցիկ պատանի է ընդունվում, որը նախկինում բերբերի աշակերտ է եղել: Այս նոր միջավայրի ընկերներից երկու անձնավորութիւն՝ Քյուրդ Մեհմեդ և Դերվիշօղլու անվամբ «այս տղան բերբեր է» ասելով երիտասարդին վատ աչքով են նայում և շարակամորեն տրամադրվում, սակայն իրենց մտադրութիւնը դուրին հասնելու համար սկզբում բարեկամութիւն են ցույց տալիս, որպէս թե հովանավորում են և խարդավանքներից պաշտպանում: Այսպիսով, վատահոլութիւն ձեռք բերելուց հետո, տղային ամայի տեղ են տանում և վրան հարձակվում: Երիտասարդը մի կերպ նրանց ձեռքից ազատվում, փախչում է, սակայն վերարկուն, ծխախոտի պարկը, մաշիկը, գլխարկը, գոտին և այլ իրեր դեպքի վայրում են մնում: Տղան եղելութիւնը գալիս մորը պատմում է: Մայրը զորանոց գնալով, հարձակում գործողներից որդու իրերն է պահանջում: Նրանք ժխտում են, ասելով՝ «ոչ այդպիսի բան է եղել, ոչ էլ իրենք տեսել են»: Սրանից հետո մայրը գնում է Իսկուտարի վարպետի մոտ և ասում՝ եթե դրանց չբռնես և չձերբակալես, ես սաղրազամ²⁰ էֆենդիի մոտ բողոքելու եմ գնալու: (Այդ թվականին սաղրազամը շափազանց բռնակալ և ենիչերիների թշնամի Ալեմդար Մուստաֆա փաշան էր): Չարագործներին բռնում և ձերբակալում են: Սակայն բերբերի աշակերտի մայրը Bâbüâli (բարձրագույն դուռ) է գնում և սաղրազամին բողոք ներկայացնում: Դերվիշօղլուն փախուստի է դիմում, իսկ Քյուրդ Մեհմեդը սաղրազամի կարգադրութիւնամբ Ըրզաթի շուկայում կախաղան է բարձրացվում:

Երկրորդը՝ 1888 թվականին Սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի ժամանակ տեղի ունեցած մի դեպք է:

Սարըյերի ջրերում, խմիչքի մի հավաքութիւնում, ոտնամանները շորացնող մի երիտասարդի՝ «բերբեր ես, անշուշտ կվերկենաս կպարես» ասելով, ստիպմամբ խաղացրել են: Հարձակման անցնելիս երիտասարդ բերբերին պաշտպանել ուղղողների և մյուսների միջև կռիվ է ծագում:

Այս դեպքերից առաջինը ենիչերիների ժամանակ և նրանց կողմից է եղել, իսկ երկրորդը՝ 80 տարի անց, այսինքն՝ ենիչերիների

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 37:

¹⁶ Մետաղա կամ թղթե դրամ՝ kurus-ի մեկ շորթորդը:

¹⁷ Կաղամբի շափ գլխի ածիլումը 10 փարա:

¹⁸ Արհեստավոր:

¹⁹ Zagarci-yeniçeri ocagi — ենիչերիների որջ:

²⁰ Երկրի նախագահը օսմանյան կայսրութիւնի ժամանակ:

ոչնչացումից 62 տարի հետո: Այս փաստը ինքնին խոսում է այն մասին, որ վեց տասնամյակները չեն մեղմացրել ժողովրդի որոշ շերտերում իշխող տրամադրությունները:

Սակայն հանրապետության հռչակումից հետո այս կարգի խտրականությունները վերացան և այսօր բերբեր լինելը թուրքիայում արատ կամ բիծ չէ:

Ինչպես տեսանք, բերբերությունն ունեցել է լայն տարածում և բազմաբնույթ գործունեություն: Այս իսկ տեսակետից այն իր ժամանակին դիտվել է կարևոր արհեստներից ամենակենսականը:

Ցուրաբանչուր արհեստ, արվեստ կամ գիտության ճյուղ տրվել էր երկրի կյանքի, կենցաղի, մտավոր մակարդակի արտացոլումն է, ուստի և հետաքրքիր է ու արժանի ուսումնասիրման:

A. M. МИНАСЯН

ОДНО ИЗ ДРЕВНЕЙШИХ РЕМЕСЕЛ СТАМБУЛА

Резюме

В древнем Стамбуле самым распространенным из ремесел было бродячество (берберство). Помимо лавок, берберы занимались своим ремеслом в банях, на пристанях и площадях. Среди них бывали также бродячие берберы, которых называли «аяк берберы».

Одновременно берберы владели несколькими другими профессиями: зубоочистание (disçlik), обрезание (sünnetçilik), кровопускание (nacamatçilik), анахарство (особенно излечение ран и кожных заболеваний).

Многие из них были любителями музыки, ее исполнителями, приглашались на литературные и музыкальные вечера, организуемые их клиентами из высшего общества. Они играли на уде, каноне и кяманче. Некоторые оставляли свое ремесло, отдаваясь занятиям музыкой, и становились известными на этом поприще.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ջ. Ս. ԿԻՐԱԿՈՅԱՆ

Եւեանի պետական համալսարան,
պատմ. գիտ. դպրատուն, պրոֆեսոր

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԵՏԸ ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Լոնդոնում հրատարակվող «Middle Eastern Studies» պարբերականը 1971-ին (հատոր 7, № 1, էջ 89—104) հրապարակեց երիտթուրքական շարժումը բնութագրող, իթթիհադականների հակահայկական քաղաքականության ակունքները բացահայտող մի շատ կարևոր փաստաթուղթ: Այն երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո Կ. Պոլսում անգլիական դեսպան նշանակված Ջ. Լոուիլըրը

270

(1858—1916) հանգամանալից ղեկուցագիրն է, որ նա 1910-ի մայիսի 29-ին հղել էր Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր Հարդինգին: Վավերագիրը Foreign Office-ի արխիվում հայտնաբերել և հանրության ուշադրության է հանձնել պատմաբան էլիե Քեդուրինեն «Երիտթուրքերը, ֆրիմասոնները և հրեաները» վերտառույթյամբ (Elie Kedourie, Young Turks, Freemasons and Jews):

Երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականության հանգամանքները ուսումնասիրելու և ըմբռնելու տեսակետից ստորև տպագրվող փաստաթուղթը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում, ինչում կարող է համոզվել յուրաքանչյուր ոք, ծանոթանալով նրա բովանդակությանը:

Այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրել որոշ հարցերի վրա: Ակներև է, որ վավերագրի իսկական հեղինակ պետք է համարել Կ. Պոլսում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատան հնազույն ու ազդեցիկ դրագոման (թարգման) Ջ. Հ. Ֆիցմորիսին (1865—1939), որը խցկվել էր երիտթուրքական ֆրիմասոնության խորքերը, նրա գաղտնիքները բացահայտելու, դրանք անգլիական գաղութատիրության շահերին ծառայեցնելու նպատակով: Ֆիցմորիսը ուսանց կողմից ներկայացվում է որպես այդ պահին Կ. Պոլսում անգլիական գլխավոր և ազդեցիկ դեմք, որին, ըստ էության, ենթարկված էր նույնիսկ դեսպան Լոուիլըրը¹:

Դեսպան Լոուիլըրի ղեկուցագրերից կարելի է եզրակացնել, որ երիտթուրքերն ավելի վատն էին քաղաքականության մեջ, քան Աբդուլ Համիդը: Նա երիտթուրքական իշխանության գլուխ կանգնած մարդկանց համարում էր «չար» և «ոչ կոմպետենտ», «ծախու» և «մանկամիտ»²:

Հատկանշական է, որ անգլիական դիվանագետները, մասնավորապես, դեսպան Լոուիլըրը երբեմն երիտթուրքական կոմիտեն անվանում են «Միություն և Առաջադիմություն» հրեական կոմիտե», խոսում են ֆրիմասոնների և հրեա երիտթուրքերի գլխավոր մասին, այն մասին, թե ինչպես հրեաները երիտթուրքերի գլխավոր ոգեշնչողներն էին³: էլիե Քեդուրինեն գրում է, որ Օսմանյան կայսրությունը դարձել էր հրեաների ձեռքին մի գործիք հրեական պետության ստեղծումն իրականացնելու ճանապարհին⁴: Իսկ մինիստր Հարդինգը իր հուշերում գրել է, թե Օսմանյան կայսրությունը պառլամենտական կառավարման տարիներին իրականում գտնվում էր հրեաներին ենթակա ծախու երիտթուրքական կոմիտեի կողմից գլխավորվող բանակի իշխանության ներքո⁵:

Հետաքրքրական է իմանալ, որ արաբական շարժման մահմեդական ղեկավարներն այն տարիներին կասկածի տակ վերցրին «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի անկեղծությունը հրեա-

¹ «Middle Eastern Studies», London, vol. 7, 1971, no. 1, p. 90.

² Նույն տեղում, էջ 90:

³ Նույն տեղում, էջ 91:

⁴ Նույն տեղում, էջ 92:

⁵ Նույն տեղում, էջ 104:

ների և Ֆրիմասոնների հետ նրա ղեկավարների ունեցած սերտ կապերի հետևանքով:

Էլիե Քեղուրիեն այս բանը ցույց է տալիս, հենվելով մասնավորապես պրոֆեսոր Z. N. Zeine-ի «The Emergence of Arab Nationalism» (Beirut, 1966, p. 89) գրքում բերված փաստերի վրա⁵:

Ընթերցողի մոտ զգվանք է առաջացնում հայազգի այն մարդկանց քստմենի վարքագիծը, որոնք ոչ միայն ծառայում էին երիտթուրքական պետական մարմիններում, ոչ միայն դարձել էին իթթի-հազական, այլև իրենց դիրքը, կարիերան պահելու համար անդամագրվել էին Ֆրիմասոնական ժողովարաններին, համագործակցում էին հրեական կազմակերպությունների հետ⁶:

Էլիե Քեղուրիեն հավաստում է, որ 1919 թվականի Փարիզի խաղաղության Կոնֆերանսի մասնակից բրիտանական պատվիրակների համար Foreign Office-ի պատմագիտական բաժինը պատրաստել էր անդեկատու գրքեր: Գրանցից առաջինը կոչվում էր «Mohammedan History» (հեղինակն էր Sir Tomas Arnold J. Toynbee): Այդ գրքում Առնոլդ Թոյնբեին գրել է, որ «Սալոնիկի հրեաները անբաժանելի են «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեից»⁷:

Է. Քեղուրիեն գրում է, որ հրեաները և երիտթուրքերը միավորվել էին՝ հտին պլան մղելու հայերին, հույներին, արաբներին, նվազեցնելու նրանց դերն ու տեղը կայսրության քաղաքական կյանքում: Նա փորձում է համոզել, թե հրեաներն ատում էին ցարական Ռուսաստանը, իսկ Անգլիան Ռուսաստանի դաշնակիցը լինելով, իր դեմ էր տրամադրում հրեաներին: Վերջիններս երիտթուրքերի հետ սիրախաղում էին նույնպես հակաանգլիական հողի վրա: Նա ցույց է տալիս, որ «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեն, Ֆրիմասոնությունը և հուդաիզմը սերտ և խճճված կապերի մեջ էին⁸:

Փաստաթուղթը որոշակի պատկերացում է տալիս թուրքական գործերում անգլիական դիվանագիտության նրբին մեթոդների ու մոտեցումների մասին:

Անգլիական դիվանագետներն ուսումնասիրում էին կացությունը, քաղաքականությունը կառուցում այն փոփոխությունների հաշվառումով, որ տեղի էին ունենում երիտթուրքական իրականության մեջ:

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի մինիստր սըր Էդ. Գրեյը շտապել էր երիտթուրքական հեղափոխությունը «հրասքանչ» հրուշակելով: Ծվ, քնդհանրապես, արևմտաեվրոպական բուրժուական քաղաքագետները գովասանքներ շտալեցին երիտթուրքական հեղաշրջման շափավորության հասցեին, ճանաչելով տարիներ շարունակ եվրոպական մայրաքաղաքներում ծվարած երիտթուրք պարագլուխներին, իմանալով նրանց դասակարգային պատկանելությունը, ներանց քաղաքական դավանանքը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 104:

⁷ Նույն տեղում, էջ 100:

⁸ Նույն տեղում, էջ 104:

⁹ Նույն տեղում, էջ 92—93:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 90:

Այս փաստաթղթի բովանդակության կարևորությունն այն է, որ ցույց է տալիս Կ. Պոլսում իշխանության գլուխ անցած Սալոնիկի երիտթուրքական սպաների ռեալ քաղաքականության նկատմամբ անգլիական դիվանագետների դիրքորոշումը:

Ասենք նաև, որ նման վավերագրերի նշանակությունը մեծ է, քանզի ցայսօր համաշխարհային պատմագիտությունը զրկված է երիտթուրքական գործունեությանը վերաբերող թուրքական պետական արխիվների հարուստ նյութերից օգտվելու հնարավորությունից:

Գաղանի

ՊԵՆ. Լուսրբը պԵՆ. Հարդինգին

(Անձամբ և գաղտնի)

1910 թ. մայիսի 29-ը, Կ. Պոլիս

Թանկագին Չարլզ

Գորստի ապրիլի 23-ի և Ձեր ապրիլի 25-ի հեռագրերը, որոնցում խոսվում էր Մոհամմեդ Ֆարիդին եզիպտոսում կոստանդնուպոլիսի մասոնների պատգամավոր նշանակելու լուրերի մասին, որոնք սերտորեն կապված են «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեի հետ, զրդեցին ինձ որոշ մանրամասնություններ հաղորդել Ձեզ եվրոպական մասոնության վերաբերյալ, որը երանգավորում է երիտթուրքական շարժումը: Ես գրում եմ անձամբ և գաղտնի, քանի որ Թուրքիայի մասոնությունը, ի տարբերություն Անգլիայի և Ամերիկայի մասոնության, հիմնականում գաղտնի և քաղաքական բնույթ է կրում, և դրան վերաբերող տեղեկությունները կարելի է ձեռք բերել միայն խիստ գաղտնի ճանապարհով, մինչդեռ նրանք, ովքեր բացահայտում են նրա քաղաքական գաղտնիքները, ենթակա են մաֆիայի ահաբեկմանը: Վերջերս տեղի մասոններից մեկին, որը բացահայտել էր եղբայրության նշանների գաղտնիքը, սպառնացել էին հանձնել զինվորական դատարանին, որը գործում է մեր կաշկանդավածության պայմաններում:

Ինչպես Ձեզ հայտնի է, Փարիզի և Սալոնիկի երիտթուրքական շարժումները կապված չէին միմյանց հետ և հիմնականում ծանոթ էլ չէին մեկը մյուսի ներքին մղիլ ուժերին: Սալոնիկում բնակվում է 140000 մարդ, որոնցից 80000 իսպանական հրեաներ են, 20000-ը՝ Սաբետայ Լեի աղանդից կամ կրիպտոհրեաներ, որոնք արտաքնապես մահմեդականություն են դավանում:

Այս իսպանական հրեաներից շատերն անցյալում ընդունել էին իտալական հպատակություն և որպես ազատ մասոններ, հարում են ժողովարաններին: Հոռմի լորդ քաղաքագլուխ հրեա նատանը համոզված մասոն է: Հրեա պրեմիերներ Լուդատին ու Սոնինոն, ինչպես նաև որոշ հրեա սենատորներ և երեսփոխաններ, հավանաբար նույնպես մասոններ են: Նրանք հավատացնում են, թե ծագել են «հին շոտլանդացիներից» և հետևում են նրանց սովորույթներին:

Մի քանի տարի առաջ Սալոնիկի հրեա մասոններից մեկը՝ էմա-

նուեւ Կարապետն, որն այժմ Օտոմանյան պառլամենտի երեսփոխան է իր քաղաքից, այնտեղ հիմնեց մի ժողովարան «Մակեդոնիա Ռիզորտա» անունով, իտալական մասնութիւնի ոգով:

Կարծես թե նա համոզել է երիտթուրքերին, սպաներին և ոչ զինվորականներին ընդունել մասնութիւնը, նպատակ ունենալով աննկատելի հրեական ազդեցութեան տակ առնել թուրքիայի նոր զարգացումները, չնայած, ակնհայտորեն, Համիդի լրտեսներին խորամանկորեն շրջանցելու միակ նպատակով, և նրանց պատասխարում էր իր ժողովարանում, որը գումարովելով օտարերկրացու տանը, ինկվիզիտորական մեթոդներից էքստերիտորիալ անձեռնմխելութիւն էր վստահում: Աբդուլ Համիդի լրտեսները շարժման հոտն առան, իսկ մի ոմն Իսմայիլ Մահիթի փաշա, որը 1908 թվի հեղափոխութեանից անմիջապէս հետո խորհրդավոր կերպով սպանվեց (գիշերային դժբախտ պատահար), հավանաբար իմացել էր նրանց գաղտնիքների մի մասը և հաղորդել Յիլդիզ պալատին: Լրտեսները հսկում էին ժողովարանը զրսից, նպատակ ունենալով գրել սպաների և մյուս աչքեւունների անունները, որոնք հաճախում էին այն, մի քայլ, որը մասունները շեղաբացրին, հավաքագրելով գաղտնի ոստիկանութեանը «եղբայրութեան մեջ»:

Սալոնիկում այդ շարժման հրահրումը հավանաբար հիմնականում հրեական գործ էր, մինչդեռ «ազատութիւն, հավասարութիւն և եղբայրութիւն» բառերը՝ երիտթուրքերի նշանաբանը, նաև իտալական մասունների դեիզն էր: Երկուսի գույներն էլ՝ կարմիրն ու ըսպիտակը, նույնպէս նույնն էին:

1908 թվականի հեղափոխութեանից անմիջապէս հետո, երբ Կոմիտեն հաստատվեց Կ. Պոլսում, հայտնի դարձավ, որ նրա ղեկավարներից շատերը ֆրիմասոններ են:

Կարասոն սկսեց մեծ դեր խաղալ, այդ թվում նաև Բալկանյան Կոմիտեի գրավման մեջ: Եվ նկատվում էր, որ ամեն տեսակի հրեաները՝ թե՛ տեղացի, թե՛ օտար, դեպքերի զարգացման խանդավառ ջատագույներ էին: Թուրքերից մեկի բառերով ասած «ամեն մի հրեա դարձել էր գաղտնի կոմիտեի պոտենցիալ լրտես» և ժողովուրդը խոսում էր, թե շարժումն ավելի շատ հրեական, քան թուրքական հեղափոխութիւն էր:

Պրիմո Լեի անունով մի հրեայի և մասունի, որը երբեք հյուպատոսական աշխատանքում չէր եղել, իտալական կառավարութիւնը նշանակեց զլխավոր հյուպատոս Սալոնիկում, իսկ Օսկար Շտրաուսը, որը Ջակոբ Շիֆի հետ միասին ազդում էր ամերիկյան հրեաների վրա՝ հօգուտ հրեական էմիգրացիայի դեպի Միջագետք, որպէս հակամիջոց այլ տարածական պլանների և որպէս սինիզմի տարածման մի ձև, նշանակվեց ամերիկյան դեսպան այստեղ:

Ինչպէս զուք հավանաբար գիտեք, ուղղահայտ մահմեդականը մեծ նախապաշարում ունի մասնութիւնի նկատմամբ, որը նա համարում է ավելի վատ, քան անհավատութիւնը: Կոմիտեի դեմ ուղղված շարժման մեջ, որն իր գագաթնակետին հասավ 1909 թվականի ապրիլի 13-ի խոտովութեան ժամանակ, այս գիծը բավականին ակնառու դրսևորվեց: Այդ իրադարձութիւնները տակավին բավարար չափով բացատրված չեն, բայց դա աշխից շվրիպեց այն պահին, երբ շորս գումարտակներ, որոնք հատուկ ուղարկվել էին Սալոնիկից

մայրաքաղաք, և որոնց Քյամիլ փաշան ուղում էր ուղարկել ետ, 3-րդ բանակային կորպուս, սկսեցին խոտովութիւնը, կամ այսպէս կոչված «հետադիմական շարժումը», որոնց ղեկավարում էր մի սալոնիկցի կրիպտոհրեա և ֆրիմասոն գնդապետ Ռեմզի բեյը, որը փոխանակ հանձնվեց զինվորական դատարանին իր պատասխանատվութեան տակ գտնվող զորքերի վարքագծի համար, նշանակվեց սուլթան Մահմեդ 5-րդի պահակախմբի պետ: Կարասոն Աբդուլ Համիդին գահնկեցութեան մասին գրութիւնը բերողներից մեկն էր, որը ուղարկվեց Սալոնիկ և արգելափակվեց Կոմիտեի անդամ իտալական հրեա բանկիրների տանը, մինչդեռ Ռեմզի բեյի եղբայրը նրա զխին պահակ կարգվեց:

Գահնկեցութեանից հետո, Սալոնիկի հրեական թերթերը մեծ աղմուկ բարձրացրին «Խարայելի ճնշողից» ազատագրվելու մասին, որը երկու անգամ բանի տեղ չէր գրել սինիստների պարագլուխ Զերցիի գիմումները, և որին դասելով կարմիր անձնագիր ունեցողներին շարքը, նման մեր օտարերկրացիների մասին ակտի (Aliens Act) ուղղված լեհական հրեա էմիգրանտների դեմ, և այլ կերպ ասած, խափանել էր Պաղեստինում սինիստների իդեալների իրագործումը: 1909 թ. Համբուրգում կայացած սինիստների 9-րդ համագումարը հռչակեց, որ հրեական աշխարհի բաժանումը տերիտորիալիստների և սինիստների, «որպէս թուրքական հեղափոխութեան հրաշք», վերացավ: Նույն ժամանակ Սալոնիկի երեսփոխան Ջավիդ բեյը, արտակարգ խելոք և շնորհալի կրիպտոհրեա մասունը, նշանակվեց ֆինանսների մինիստր, մինչ թալեաթ բեյը, նույնպէս ֆրիմասոն դարձավ ներքին գործերի մինիստր: Չիլմի փաշան դիմել էր մասուն դառնալու համար, բայց գրանից առաջ չէր անցել: Երկու տարի շարունակ ուժի մեջ գտնված զինվորական դատարանների անդամ սպաների մեծամասնութիւնը ֆրիմասոններ էին:

Պառլամենտին «հրամայվեց» ընդունել մամուլի մասին չափազանց խիստ մի օրենք և մի սալոնիկցի կրիպտոհրեա և ֆրիմասոն նշանակվեց մամուլի բյուրոյի դիրեկտորի չափազանց մեծ իշխանութիւն ունեցող պաշտոնում, քանի որ դրա տնօրենը իրավասու էր ճնշելու թերթը «նոր ռեժիմը խիստ քննադատելու համար» (սարքովի հետադիմականութիւն), կամ թերթի տիրոջը, կամ խմբագրին հանձնել զինվորական դատարանին:

Կիսով չափ իշխանութիւններին ենթակա Օտոմանյան հեռագրական գործակալութիւնը, որն արտահայտում էր Կոմիտեի տեսակետը Օտոմանյան կայսրութեանը վերաբերող արտաքին և ներքին իրադարձութիւնների շուրջը, գործել սկսեց մի բաղադրացի հրեալի ղեկավարութեամբ և մի հաջող փորձ արեց սալոնիկցի մի հրեալի աստաբանի նշանակելու արդարադատութեան մինիստրի խորհրդականի պաշտոնում: «Միութիւն և Առաջադիմութիւն» կոմիտեի Կ. Պոլսի զլխավոր ճյուղը նույնպէս անցավ սալոնիկցի մի կրիպտոհրեայի և մասունի ձեռքը: Մի այլ սալոնիկցի կրիպտոհրեա և ֆրիմասոն դիմեց վճռական փորձերի՝ նշանակվելու «պրեֆեկտ», այսինքն՝ մամուլի գործերի ղեկավար, բայց տակավին չի հաջողել իր նպատակադրման մեջ, թեև իշխան Սալիդ Համիլը՝ մի եգիպտացի ֆրիմասոն, դարձել էր քաղաքազլխի տեղակալ: Կ. Պոլսի պրեֆեկտը, Ֆրանսիայի պրեֆեկտների նման, ունի հսկայական իշխանութիւն

քաղաքացիների կյանքի և գործողությունների վրա, և առանձնապես մունիցիպալ և Կ. Պոլսից պառլամենտի երեսփոխանների ընտրություններին վերաբերող հարցերում:

Միևնույն ժամանակ, հնացած ոստիկանության միևնույնությամբ փոխարինելու եկավ «Հասարակական անվտանգությունը», որին ենթարկվում էին ոստիկանությունն ու ժանդարմերին, և որի գլուխ նշանակվեց մի սալոնիկցի ֆրիմասոն:

Պառլամենտին հրամայվեց այնուհետև ընդունել «միությունների վերաբերյալ օրենքը», որը հնարավորություն տվեց «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեին ճնշել նմանօրինակ կամ մրցակից ընկերություններին բուլղարների, հույների և այլոց մոտ:

Լուեցնելու պրոցեսից հետո Կոմիտեն անցավ խաբեության միջոցով փոխակերպվելու փուլը, որից հետո գաղտնի հեղափոխական միությունից այն դարձավ մի քաղաքական «կուսակցություն և սոցիալական ընկերություն», հրապարակված կանոնադրությամբ: Սակայն, մյուս կողմից, նկատվում էր, որ մասոնական ժողովարանները սունկերի նման բուսնում էին Մակեդոնիայի բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքներում, ինչպես նաև մայրաքաղաքում, որտեղ անցյալ տարի բացվեցին մոտ 12 ժողովարաններ և մեծ հետաքննություն չէր պահանջվում իմանալու համար, որ մասոնական եղբայրության գաղտնիությունը որոշ չափով օգտագործվում էր Կոմիտեի ներքին անցուղաբեր կոծկելու համար, որն ակնհայտորեն դադարել էր «գաղտնի ընկերություն» լինելուց: Թվում էր, թե ընդհատակյա պրոպագանդա է տարվում, և, կարծես, թե պաշտոնյաներին և կարևոր պաշտոնյաներ զբաղեցնող այլ անձանց հասկացնել էին տալիս, որ իրենց պաշտոններում մնալը, առաջխաղացումը և հետևաբար իրենց ապրուստի միջոցները կախված են «եղբայրությանը» անդամագրվելուց: Ոմանց ասում էին, թե մասոն դառնալը կնպաստեր երկրի ազգային մեծություն վրա ազդող շատ հարցեր, ինչպես նաև Եգիպտոսի, Կրետեի հարցերը լուծելու հօգուտ Թուրքիայի, նրանց առջև կբացեր քաղաքական աշխարհի խոր գաղտնիքները, կզարձներ նրանց Անգլիայի վերջին թագավորի եղբայրները և հնարավորություն կտար սեղմել նրա ձեռքը և նշան փոխանակել հետը, երբ նա այցելի Կ. Պոլիս և այլն:

Նոր անդամներից շատերն սկսեցին հաճախել, ոմանք էլ փաստորեն միացան վաղուց հաստատված «Լյա թուրքի» անունով բրիտանական ժողովարանին, և գործի էր դրվում ամեն ջանք նրանց համոզելու, որ մասոն դառնալով նրանք դառնում էին անգլիական հաստատությունների անդամներ:

Նոր ժողովարանները, Եգիպտոսի նմանօրինակ ժողովարանների պես, հավակնում էին «հին շոտլանդական» ավանդույթների հետևորդները լինելու և կեղծ հայտարարություններ էին անում, թե իրենք իբր անուղղակիորեն գործում են ըստ Շոտլանդիայի Մեծ Ժողովարանի կանոնադրության, որի հովանավորողն է Անգլիայի թագավորը, նպատակ ունենալով այսպիսով, ներշնչել այն վստահությունը, որ օտոմանյան բոլոր խավերում բնորոշ էր անգլիական անվանը: Կոմիտեի իշխանությունը բանակի վրա պահպանելու նպատակով սպայական ամբողջ խմբեր, առանձնապես կրտսերներին, դարձրին մասոններ և ընդգրկեցին մի ժողովարանում, որը Նիազի

բնյի Մակեդոնիա ծննդավայրի անունով կոչվում էր «Ռեսնա» և որի գլուխ կանգնած էր Նիազի բնյի եղբայր, Մեծ Օսման Ֆեհմի բեյը: Կոմիտեի անդամ դեպուտատների և սենատորների մեծ մասը ընունչպես դարձավ մասոն, և ընդգրկվեց «Լյա Կոնստիտուսիոն» ժողովարանի մեջ, որտեղ Ն. Գ. միևնույն թալեաթ բեյը և Ֆինանսների միևնույն Ջավիդ բեյը գլխավոր դեմքերն էին: Մի շարք ընդդիմամիևնույն թալեաթ բեյը, հատկապես արաբներ, տեսնելով որ իրենք դիր երեսփոխաններ, հատկապես արաբներ, տեսնելով որ իրենք թողնվել են սովորում, դուրս են մնացել տեղական քաղաքական թողնվելու ու դավերին մասնակից լինելուց, նույնպես մասգաղտնիքներին ու դավերին մասնակից լինելուց, նույնպես մասնակցեցին կամ անդամակցեցին, օրինակ, «Ալքյուվեթ Օսմանիեն» (այսինքն՝ «Օսմանյան եղբայրություն») և «Մյուհիբեան-ի-Հյուրիեթ» (այսինքն՝ «Ազատության բարեկամներ») կոչվող ժողովարաններին: Այնուհետև բեկաշահների ոչ ուղղահամալիս իսլամական սեկտաների մոտ մեկ միլիոն հետևորդներ, որոնց կարելի է հանդիպել գլխավորապես հարավային Ալբանիայում և Մակեդոնիայում, ունեին գաղտնի սկզբունքներ և ֆրիմասոններին միանալու իրենց ցանկությունը: Սակայն սրանք ավելի ոգեշնչվում էին ֆրիմասոնության ճշմարիտ ոգուց, քան թե այն քաղաքական և աթեիստական ձևերից, որոնց կարելի է հանդիպել մի շարք եվրոպական երկրներում:

Ի լրումն վերը նշված ժողովարանների, 1909—1910 թթ. ընթացքում Կ. Պոլսում հիմնադրվեցին հետևյալները՝ «Vefa Oriental kiam» (Oriental Fidelity) «Les vrais Amis de l'Union et Progres», «Bisanton Risarto», «La Veritas; La Patrie», «La renaissance», «Shefak»-ի (կամ «Dawn») կամ «L'Aurore», մի անուն, որը քաջ հայտնի է Եգիպտոսի ընդհատակյա քաղաքականությունը ուսումնասիրողներին:

Բոլոր այս ժողովարանները Սալոնիկի և Մակեդոնիայի մասունական ցանցի նման թվում էր, թե գլխավորապես ղեկավարվում են կամ ոգեշնչվում հրեաների կողմից: Հույները, հայերը և տեղացի մյուս քրիստոնյա տարրերը համարյա բոլորովին չեն ներկայացված, եթե շատ են, որ անտեսված են: Վերը ակնարկեցինք Եգիպտոսի իշխան Սալիդ Հալիմին: Նա, նրա եղբայր Աբբաս Հալիմը, իշխան Աղիզ Հասանը և այլ եգիպտացիներ, զրդված նորին Մեծություն խեղիֆի նկատմամբ ունեցած կատաղի ատելությունից, համագործակցեցին և ֆինանսապես օգնեցին «Միություն և Առաջադիմություն» կոմիտեին: Այն պրոցեսը, որով Սալոնիկից մայրաքաղաք մուտք գործած երիտասարդ Թուրքիայի մասոնությունը կապվեց եգիպտական մասոնության հետ, ենթարկվեց այնպիսի հակադիր հոսանքների, որ սովորաբար բնորոշ է Բոսֆորի երկրների քաղաքականությանը և մասամբ անհասկանալի է:

Մասոններն իրենք էլ հակասական գնահատական էին տալիս տեղի ունեցած ղեկաբերին:

Շոտլանդիայի Մեծ Ժողովարանի կողմից ճանաչված, Եգիպտոսի մեծ ժողովարանի հովվապետ, Իզրիս բեյ Ռախիբը, ասում են, հիմնադրել և իշխում էր մի շարք ժողովարանների վրա Եգիպտոսում,

¹ «Արևելյան հավատարմություն», «Միության և առաջադիմության իսկական ընկերները», «Ճշմարտություն», «Հայրենիք», «Վերածնունդ»:

մասները, որի զոհն էր համարվում Վենտուրան, և խնդրեց ինձ Վենտուրային տալ պր. Գորստի հասցեով մի երաշխավորագիր, որպեսզի վերջինս գործադրեր իր ազդեցությունը հօգուտ Վենտուրայի գործի, որը պետք է նորից լավեր Եզիպտոսի դատարանում: Ես նշեցի նրան, որ այդպիսի քայլ անհնար է անել, քանի որ դա կնշանակեր ազդել արդարադատության վրա, բացի դրանից, այդ մարդը բացահայտ իտալահայտապետ էր: Որոշ ժամանակ անց դեկտոր Ֆարիս անունով տեղացի հրեա մասոններից մեկը՝ տեղի բրիտանական Հովվապետը, ժողովարանի միջոցով ստացավ իմ աշխատողներից մեկի հասցեով մի երաշխավորագիր, որում հանդիստ, վստահ և կիսասպառնալի տոնով նորից խնդրվում էր տալ հօգուտ Վենտուրայի Գորստին ուղղված մի երաշխավորագիր: Երբ ես նրան բացատրեցի, թե հնարավոր չէ նման բան անել, թեկուզ խոսքը գնար անգլոհայտապետ մասին, նա արհամարհական տոնով հայտարարեց, թե անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռք առնել այս ճշացող անարդարությունն ուղղելու համար, ասաց, որ գործին կխառնի աշխարհի բարձրագույն հեղինակություններին, որոնց թվում նաև Լորդերի պալատի հրեա անդամներին, որ անհրաժեշտության դեպքում քայլեր կարվեն տապալելու եզիպտական կառավարությունը և վտանգի կենթարկվեն Բրիտանիայի դիրքերն այնտեղ: Այդ մարդը խելագար չէր և խոսում էր կռապատված:

Ներքին գործերի մինիստր Թալեսթ Բեյը, որը ծագումով Ադրիանապոլսի շրջանի Քիրջալիում ծնված գնչու է, և Ֆինանսների մինիստր Զավիդ Բեյը, որը կրիպտոհրեա է, պաշտոնական արտահայտությունն են այն գաղտնի ուժի, որ ունի Կոմիտեն: Նրանք Պառլամենտի միակ ազդեցիկ դեմքերն են, ինչպես նաև գազաթն են Թուրքիայի ֆրիմասոնության: Ավելի քան կասկածելի է այն, որ նրանք կօգտագործեն Սակաբինիին նախորդող գործակալներից մեկին: Թալեսթ Բեյը մեկ տարի առաջ ներքին գործերի մինիստր դառնալուց ի վեր, ընդլայնում է ֆրիմասոնական կոմիտեների ցանցը կայսրությունում, նահանգապետների և փոխնահանգապետների գավառական պոստերում նշանակելով նրանց, ովքեր կամ մասուն են, կամ Կոմիտեի վստահված մարդիկ, իսկ ավելի հաճախ թե մեկն են, և թե մյուսը: Նպատակը հետևյալն է, եթե ներկա պառլամենտի մեծամասնությունը դիպվածով կամ չնայած պաշարողական վիճակի ահաբեկումներին, կազմակերպի օպոզիցիա, ընդհուպ մինչև Թալեսթի և Զավիդի դիրքերի վտանգումը, վերջիններս դրան կպատասխանեն հեղաշրջումով, կցրեն պառլամենտը և կկազմակերպեն նոր ընտրություններ, որոնք կսարքվեն կոմիտեի ակումբների և մասունական ժողովարանների կողմից գավառներում, և կընտրվեն ավելի հնազանդ երեսփոխաններ: Այսպիսով, Գրանտ Օրիենտը, որի գերագույն Հովվապետն է Թալեսթ Բեյը, Թուրքիայի անտեսանելի կառավարությունն է: Յուզին Տավերնիերը «19-րդ դարի» ապրիլյան համարի իր հոդվածում նկարագրում է ֆրանսիական հանրապետությունը իբրև «Գրանտ Օրիենտի» դուստր: Նույն պիտակը հավանաբար հարմար է օգտագործել օտոմանյան «Միություն և Առաջադիմություն» Կոմիտեի նկատմամբ, քանի որ, ինչպես մասոններն են նվիրված Կոմիտեին, այնպես էլ ոչ մասոնները (այսինքն՝ բնակչության մեծամասնությունը) ոչ բացահայտ կերպով դեմ են դրա

օրենքներին: Ֆրանսիական հանրապետականների և ֆրիմասոնների նման նրանց մոտ էլ ամենահաճախ արտասանվող բառերը «հետադիմությունն է» և «կղերականը»: Նրանց առաջին նպատակն էր ոչ թե փոխել և նորացնել մահմեդական սուրբ օրենքը, այլ նվաստացնել ու վերացնել այն: Նրանց առաջնորդների մեծ մասը, չնայած բացահայտ ռացիոնալիստ լինելուն, ձգտում են ժողովրդական զանգվածների կիրքը դարձնել իրենց բաղաբական զենքը, դնել այն շոքլինիստական հունի մեջ, տալ նրան ազգային (այսինքն՝ ասիական) պանիպամիզմի ուրվագծերը: Այն չի հանդուրժի ընդդիմադրություն, և հակառակորդներին ոչնչացնելու նրա գլխավոր մեթոդը նրանց բացահայտ օպոզիցիայի հասցնելն է և այնուհետև ոչնչացնելը որպես «հետադիմականների»: Ուլիմայից մի բանիսի համոզեցին դառնալ մասոններ, և նրանց օրինակը օգտագործվում է ժողովրդի կասկածը և նախապաշարումները հաղթահարելու համար: Թուրքերից մեկը ներկայացնում է այդ պրոցեսը, որպես «ժողովրդին հրեական հաշիշով թունավորել»:

Երիտթուրքական շարժման ներկա փուլի վերը կատարված կամ որևէ այլ մանրազնին ուսումնասիրությունից բխում է, որ այն գերազանցապես հրեական է և «թուրքական» և հակադրություն այլ օտոմանյան տարրերի, օրինակ արաբների, հույների, բուլղարների, հայերի և այլոց: Թուրքը գլխավորապես զինվոր է և սահմանադրական կարգի ներքո նա ձգտում է պահպանել իր ցեղի գերազանցությունը, որին նա կարող է հասնել լուրջ բանակի միջոցով: Վերջինիս վրա նա ծախսում է իր տարեկան եկամտի կեսը և բանակն օգտագործում է մյուս տարրերին սարսափի և լուռ ու մունչ վիճակի մեջ պահելու համար: Սահմանադրությունը ինչ-որ ձևով տնտեսական առաջընթաց է ենթադրում, բայց թուրքական տնտեսական օրգանիզմը լղարիկ տեսակներից է և առանց պաշտպանության չի կարող գեթ մեկ շաբաթ դիմանալ: Սկզբում հույ կար, որ հայերը, բուլղարները, հույները և օտոմանյան հրեաները կծառայեն որպես տրեստեսական հենարաններ, բայց, թվում է, թե երիտթուրքերը դաշն են կապել միայն օտոմանյան և օտարերկրյա հրեաների հետ, և մեկուսացրել են մյուս ազգություններին: Մինևույն հետևանքը նկատելի էր Հունգարիայում, որտեղ հունգարացիները, որ պատկանում են թուրքական ցեղին և նրանց նման զուրկ են գործիմացության իրական ինստիտուտներից: Հունգարիան համարյա ամբողջությամբ ընկել է հրեաների տնտեսական ու ֆինանսական տիրապետության տակ: Վերջիններս կարծես թե խճճել են տնտեսական գործերի մեջ զբաղված թուրքերին իրենց ցանցի մեջ, իսկ քանի որ այնպես է ըստացվել, որ Թուրքիայի մեջ են մտնում Իսրայելի սուրբ վայրերը, շատ բնական է, որ հրեաները պետք է ձգտեին բացառիկ ազդեցության դիրք ունենալ իրենց իդեալներն առաջ մղելու, այսինքն՝ Պաղեստինում կամ Բաբելոնում վերջնական ինքնավար հրեական պետություն ստեղծելու համար, ինչպես բացատրել է Իզրաել Զանգվիլը ապրիլ ամսին «Փորտնայթի ռեյու»-ի մեջ հրապարակած իր հոդվածում: Նա ուզում է մի քարով երկու թռչուն խփել, եթե կարողանա թուրքերից դեպի Թուրքիա հրեաների անսահմանափակ ներգաղթի իրավունք ստանալ, մի նպատակ, որ նա հետապնդել է նախկինում տարիներ շարունակ և Միջագետք տեղափոխել Ռուսաստանում

նում և Ռումինիայում ճնշված իր կրոնակիցներին փողերից մի քանի միլիոն: Օտարերկրյա հրեաների «անսահմանափակ ներգաղթի» դիմաց նա երիտթուրքերին առաջարկել է զոհաբերել իր մայրենի լեզուն և փոխարինել այն թուրքերենով և նույնիսկ իր վրա է վերցրել ամբողջ թուրքական ազգային պարտքը: Դոկտոր Նազիմը, Սալունիկի կոմիտեի առավել ազդեցիկ անդամներից մեկը, որը ինչպես ասում են հրեական ծագում ունի, իր վստահված գործընկերոջ հետ (իրականում Ֆայիք Բեյ Տոլեդո, սալոնիկցի մի կրիպտոհրեա) այցելել է Judaeo-Colonisation Association-ի Փարիզի մասնաճյուղը և այն ժամանակվանից բացահայտորեն աջակցել է 200000 ումիհ-նական հրեաների Մակեդոնիա և մի քանի միլիոն ուսական հրեաների Միջագետք ներգաղթելու գործին:

Իգրանել Զանգվիլը, վերը նշված «Ֆորտնայթլի ունյու»-ի ապրիլյան համարի իր հոդվածում հույս է հայտնում, որ ներկա մեծ վեզիր-Շարքի Փաշային «կարելի է վստահել, որպեսզի նա Բ. Դանը ողջամիտ խորհուրդ տա այդ հարցի շուրջ, այսինքն՝ Միջագետքում հրեական ինքնավար պետության օգտին: Հաքքի Փաշային մի հրեա անձնական քարտուղար էր տրամադրվել և նա ավելի հաճախ սկսեց այցելել մի հրեական տուն, բայց հրեական նախագծերը տակավին չեն իրագործված: Անկասկած, երբ երիտթուրքերը իրենց ծանր ուղի-մական ծախսերի հետևանքով փոխառության կարիք ունենան, հրեական պարտատերերը հետագա ճնշում կգործադրեն նրանց վրա: Արդույ Համիդը, երբ գտնվում էր ֆինանսական ծանր դժվարությունների մեջ, մերժել էր սիոնիստների պարագլուխ Հերցլի նմանատիպ առաջարկությունը և, թվում է, թե միևնույն գաղափարն է փայփայում Զանգվիլին իր մտքում, երբ նկատում է, «քանի դեռ երիտթուրքերը ավելի քիչ առողջ բանականություն ունեն, քան փող, պետք է նրանց հասկացնել, որ իրենց կայսրության համար հսկայական առավելություն կլինի թույլատրել արդյունազորք և ոչ մարտաշունչ սպիտակ բնակչության խաղաղ ներհոսքը»:

Զանգվիլն ասում է, թե օսմանյան պառլամենտի շորս հրեա երեսփոխաններ կատաղի հակասիոնիստներ են: Նրանք կարող են իրենց ձեռքնել այդպիսին բառիս պաղեստինյան, բայց ոչ ամենևին միջագետքյան իմաստով:

Երիտթուրքական քաղաքականության այս գիծը չեն կարող անտեսել նրանք, ովքեր պետք է կապ ունենան Միջագետքում, Միդիայում և նույնիսկ Եգիպտոսում նախագծվող ձեռնարկումների հետ: «Օրոր»-ը (Շեֆակ)-ը՝ Կ. Պոլսում մեկ տարի առաջ հիմնադրված սիոնիստական օրգանը, անընդմեջ իր ընթերցողներին հիշեցնում է, որ Եգիպտոսի, փարավոնների երկրի, տիրապետումը, որը հրեաներին ստիպեց կառուցելու բուրգերը, Իսրայելի ապագա ժառանգության մի մասն է:

Այս տեսությունը իհարկե հնչում է որպես հեռու զնացող մի բան, բայց ակնհայտորեն պաշտպանություն է գտնում և քարոզվում որոշ իդեալիստների կողմից: Համենայն դեպս Միջագետքը և Պաղեստինը հանդիսանում են հրեաների վերջնական նպատակը: Այնպիսի նպատակը, որի համար նրանք աշխատում են, փաստորեն Թուրքիայի բացարձակ տնտեսական նվաճումն է, և այդ երկրում նոր ձեռնարկումները: Վերը ցույց տրվեց, որ նրանք արդեն իրենց

ձեռքում են պահում կամ վերահսկում են երիտթուրքական կառավարության մեխանիզմի առանցքային կետերը, թեև հասարակաց աշխատանքների միջխտությունը, որը կարող է ներագրել կոնցեսիաներ շնորհելու վրա, դեռևս մի հայի՝ Հալաջյան էֆենդու ձեռքում է: Երբ նրա նախորդը, մի այլ հայ, ազատվեց այդ պաշտոնից, վճռական փորձ արվեց նրա փոխարեն նշանակելու մի հրեայի կամ հրեաների մի թեկնածուի: Բայց, առանձնապես Ադանայում հայերի կոտորածից հետո, հարմար գտնվեց, որպեսզի հայերը շարունակեն իրենց ձեռքում պահել մի որևէ միջխտական պորտֆել: Երկու ամիս առաջ թվում էր, թե Հալաջյանը անկման եզրին է, բայց նոր շունչ առավ այն նույն ժողովարանի մասոն դառնալով, որին անդամ էին Թալեաթ Բեյն ու Չավիդ Բեյը: Նրա դիրքն այժմ դեռ խախտւտ է և նրա դեմ առավել կատաղի և հարատևող հարձակումները կատարվում են հրեաների կողմից ֆինանսավորվող «Le jeune Turc»³ թերթի կողմից, մինչդեռ լուրեր են տարածվում, որ նրան փոխարինողը լինելու է հրեա կամ թուրք, որը մի հրեա ունենա, որպես իր աջ ձեռքը:

Ակնհայտ է, որ երիտթուրքական խորհուրդներում իր բացառիկ տիրապետությունը պահպանելու բացառիկ կենսական շահագրգռվածություն ունեցող հրեան հավասարապես շահագրգռված է նաև միշտ վառ պահել անհամաձայնությունների այն կրակը, որ կա թուրքերի և նրա (հրեաների) հնարավոր թշնամիների՝ այսինքն հայերի ու հույների մեջ, մինչդեռ պետք է եզրակացնել, որ հրեան չէր հակադրվի նոր վարչակարգին, որը կմեծացնեն երբայցի ֆինանսիստների հանդեպ ունեցած ազգային պարտքի զգացումը: Թուրքական հեղափոխության այս ստպեկտի շուրջ որոշ մանրամասնություններ խոսվել է, քանի որ, բացի իր պատմական նշանակությունից, այն ունի ուղղակի ու անուղղակի առնչություն Մերձավոր Արևելքի կողմնակի պրոբլեմների ուսումնասիրության հետ: Հրեան ատում է Ռուսաստանը և նրա կառավարությունը, և այն փաստը, որ Անգլիան այժմ լավ հարաբերությունների մեջ է Ռուսաստանի հետ, Թուրքիայի և Պարսկաստանի հրեաներին որոշ չափով տրամադրում է Իրիտանիայի դեմ, մի բան, որ, իմ կարծիքով, գերմանացիները լավ են գիտակցում: Հրեան կարող է օգնել երիտթուրքին իր խելքով, առևտրի հմտություններ, Եվրոպայի մամուլի վրա ունեցած իր հսկայական ազդեցություններ, դրամով, փոխարենը ստանալով անտեսական արտոնություններ և Իսրայելի իդեալների վերջնական կենսագործում, մինչդեռ երիտթուրքը ցանկանում է վերանվաճել և ամրապնդել իր ազգային անկախությունը և թոթափել Եվրոպայի խնամակալությունը, որպես մասն ընդհանուր ասիական վերածննդի, ընդ որում այնպիսի ուղիներով ու արագություններ, որը շարքային արևմտաեվրոպացուն շուրջնախառնական կթվար: Հրեաները միջոցներ տրամադրելով թուրքերին, նրանց վրա իշխանություն ձեռք բերեցին, և որպեսզի պահպանեն այդ իշխանությունը, նրանք գոնե արտաքինապես պետք է երիտթուրքերին օգնեին իրագործելու իրենց «ազգային» երազանքները: Երկուսին էլ անհրաժեշտ են ծածկամտությունը և խաբուսիկ

մեթոդները: Արևելյան հրեան գաղտնի ուժերի հետ գործ ունենալու մեծ գիտակ է, իսկ մայրցամաքային տիպի ֆրիմասոնությունը ընտրովել է որպես ամենաարդյունավետ դիմակ, որը կծածկի շարժման ներքին գործելակերպը: Վերը նշվեց, որ սկզբում մասոնության նոր ձևը Քուրբիայում «եղբայրացավ» 50 տարի առաջ Կ. Պոլսում հիմնված բրիտանական, այսինքն՝ շոտլանդական ժողովարանների հետ, բայց շուտով վերջիններս հայտնաբերեցին, որ հիմնականում հրեաների կողմից ղեկավարվող տեղի ժողովարանների ուղղություններն իրենցից ներկայացնում են միայն անառակություն և իսկական ֆրիմասոնության խեղաթյուրում: Ի վերջո Շոտլանդիայի Մեծ ժողովարանը նրանց հայտարարեց «կեղծ» և իր դռները փակեց բոլոր նոր մասոնների առջև, դրանց թվում և ամենակարող միլիտարներ Քալաթի Բեյի ու Զալիդ Բեյի առջև: Վերջիններս, որ իրենց ձեռքում էին պահում Քուրբիայի բանակը, ֆինանսները, դիվերսիան օրհնքը, պառլամենտը, կարճ ասած՝ կայսրության ճակատագիրը, վիրավորվեցին «անզլիացիների հարվածից», մի ձևակերպում, որը արագ տարածվեց շշնջացող սայլոններով, և հնարավոր է, որ դրա հետևիվանքով նրանք դարձել են նվազ բրիտանասեր: Նկարագրում էին, որ նրանք «կատաղել» են այս վիրավորանքից, սակայն հիմք չկա կարծելու, որ այն ստիպեց նրանց արմատապես փոխել իրենց կաբինետի բարեկամական քաղաքականությունը հանդեպ մեզ: Միգուցե մենք կարող ենք նաև կասկածի տակ առնել նրանց մեղավորությունը և կենթադրել, որ նրանք համարյա ոչ մի տեղեկություն չունեն տեղի ժողովարանների անդամների քաղաքականության և հեռավոր հայացքների մասին: Ընդ որում տեղի ժողովարանների անդամները մտերիմ կապերի մեջ են եզրիպտական ֆրիմասոնների հետ, որոնք Կահիրեում, Ալեքսանդրիայում և այլ վայրերում գործում են նույն ընդհատակյա ճանապարհով: Այստեղի որոշ ուլտրա-շովինիստական մասոններ գործակցում են Եգիպտոսի հակախեղիֆական և հակաանզլիական կուսակցությունների հետ, իսկ մի արար երեսփոխան և մասոն, վերջերս հայտարարեց, որ ինքը հիմքեր ունի կարծելու, որ պրոպագանդայի արդյունք հանդիսացող նրանց հետին մտքերից մեկը եղել է օտոմանյան նավատորմի պարբերաբար ցուցադրումը Ալեքսանդրիայում, խլրտումներ առաջացնելու նպատակով, որոնք կհանդեսնեին անկարգությունների, որոնց ընթացքում նորին Մեծություն ինզիֆր «սև ձեռքի» միջամտությամբ պետք է անհայտանար, իսկ Հալիմյան ճյուղի մի անդամ պետք է նշանակվեր ինզիֆրի որդու ռեգենտ, նման վերջերս Պարսկաստանում տեղի ունեցած դինաստիական փոփոխության:

Միություն և Առաջադիմություն կոմիտեն անկասկած խրախուսում էր պարսիկներին և գործակցում նրանց հետ վերը նշված խնդրում, և այժմ խոսք կա, որ հիմնվելու է մի պարսկական Գրանտ Օրինետ, պարսկական նոր դիվանագիտական հավատարմատար Ֆերաշուլա՝ իսկ նա նաև վերջերս դարձել է մասոն: Այսպիսի հայացքների տեր երիտթուրքը պատկանում է «ասիական նացիոնալիստ» տիպին, և որքան էլ նա երախտապարտ լինի մի եվրոպական կառավարության նրա մատուցած ծառայությունների համար, նա իր «հայրենասիրական» պարտքը կհամարի օգնել Արևելքի մյուս ժողովուրդներին իրենց «ազատության համար մղվող արդարացի պայ-

քարում», լինի դա Եգիպտոսում, թե Հնդկաստանում, ազատվելու եվրոպական «կապանքներից»: Կոմիտեն քաղաքականություն է վարում ելնելով ոչ սենտիմենտալ նկատառումներից, և երիտթուրքային ծառայություն մատուցած յուրաքանչյուր տերություն կոպիտ սխալ կգործի, եթե թուրքիայից երախտագիտություն ակնկալի:

Ասում են, թե Բաղդադի երեսփոխան և արտաքին հարաբերությունների մեջ Կոմիտեի լավագույն գիտակներից մեկի՝ Իսմաիլ Հաբբի բեյի (Բաբան Զադեի) եղբայր Հիբմեբ բեյը աշխատում է Ռեուֆ Փաշայի մոտ, Կահիրեի օտոմանյան գործակալությունում: Ինչպես երևում է, Հիբմեբ բեյը կասկածելի գործարքներ է կատարում գլխավորապես որոշ սիրիացիների միջոցով, դրանց մասնակից է նաև Մուհամմեդ Ֆարիդը և նման նացիոնալիստներ, հակառակ իր պետի օրինավոր վարգածրի:

«Le jeune Turc»-ը, որը Օտոմանյան մայրաքաղաքի մյուս օրգանների նման օտանդակություն է ստանում հրեաներից, մերթ ընդ մերթ կատաղի հակաանզլիական հոգվածներ է տպագրում եգիպտական գործերի շուրջ: Գրողներից մեկը՝ Կոմիտեի սենատոր Նուրի Բեյի որդի, Կոմիտեի անդամ կրեմացի Զեյալ Նուրին է: Մի ուրիշ գրող էլ լեհ ռենեգատ Սեյֆեդին Գաստուտն է, որը մի ժամանակ ֆինանսական կապեր է ունեցել Օպենհայմի հետ, մի գերմանացի հրեա, որը Աբաբայի միջադեպից ի վեր լավ հայտնի է Կահիրեում: Սեյֆեդին Գաստուտը Հուսեին Հասիբ անունով մի եգիպտացու հետ վերջերս Կ. Պոլսում մի պանիսլամական օրգան է հիմնել Ֆրանսերեն և թուրքերեն լեզուներով, որը կոչվում է «La Tribune des Peoples» (թուրքերեն «Քուրսի-ի-միլել»): Բացելիքաց խոստովանվել է, որ նրա նպատակն է Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Ռուսաստանի, Թունիսի, Ալժիրի և այլ երկրների միլիոնավոր «ճնշված» եղբայրների մոտ արթնացնել համերաշխության զգացմունք հանդեպ երիտթուրք մահաճեղականները: Թերթը հայտնում է, թե եվրոպայի քաղաքականությունը հակախալամական և հակասիական է, և որ թուրքերը չպետք է հավատան եվրոպացիների բարեկամության մասին երկերեսանի հայտարարություններին: Ինչ վերաբերում է Անզլիային, թերթը մեջ է բերում Ահմեդ Ռիզա Բեյի հայտարարությունը. «Օտոմանյան կայսրության փլուզումը կուժեղացնի և կամբարայնի նրա հզորությունը Եգիպտոսում և Արաբիայում»:

Հուսեին Հասիբ Բեյը մի տեսակ եգիպտական նացիոնալիստների պատգամավորն է այստեղ և զբաղվել է որոշ երիտասարդ նացիոնալիստների թուրքական դպրոցներ ուղարկելով: Նա մի եղբայր ունի, որը գործակցում է Մուհամմեդ Ֆարիդի հետ:

Որո՞նք են, ուրեմն, երիտթուրքիայի հավանական ձգտումները: Նրա քաղաքացիական ներկայացուցիչներն են Քալաթ Բեյը, որը հեռադատան ծառայող է եղել և ստացել է ամսական 3 թուրքական ֆունտ, ֆինանսների մինիստր Զալիդ Բեյը, որը եղել է դպրոցի ուսուցիչ և ստացել է ամսական 10 ֆունտ և Հուսեին Զալիդ Բեյը, երեսփոխան և «Թանին»-ի խմբագիր, որը ժամանակին Արդուլ Համիդի համար էլը 4 պենսով վեպեր է թարգմանել թուրքերեն: Նրանց բնական բնազդն էր և այժմ էլ մնում է ուրիշներին մինչև իրենց մակարդակը իջեցնելը: Երեսուն միլիոնանոց կայսրությունում թուրքական տարրը կազմում է մոտ վեց միլիոն: Իսկական սահմանադրա-

կան վարչակարգի պայմաններում, որը թուլլատրում է որոշակի շիտակութուն և ազատութուն մյուս տարրերի հանդեպ, այն կուզ կզրնար, մանավանդ, որ այն զիջում է մեծամասնությանը (արաբներին, հույներին, բուլղարներին և այլն) խելքով, կրթությամբ և առևտրական հատկանիշներով: Թուրք ազգը կարող է պահպանել իր դիրքերը իբրև իշխող ազգ միայն կովելու իր կարողությամբ, այսինքն՝ իր բանակով: Մայրաքաղաքն ու պառլամենտը նա իր ձեռքում է պահում զինվորական օրենքի միջոցով: Հայերին վախեցրին Ադանայի ջարդերով, հույներին լանցրին ահաբեկման ենթարկելով, բուլղարներին քաղաքական կյանքին վերջ տրվեց բռնի կերպով փակելով նրանց ահումբներն ու ընկերությունները: Այսքանը արվեց պոտենցիալ «կատալիս» բրիտանական տարրերի հանդեպ: Այժմ թուրքական բանակը «հանդարտեցնում է» անհնազանդ արաբական մահմեդականներին, և, համանաբար, նույն բանին կենթարկվեն նաև ջրդեբն ու արաբները: Քանի որ թուրքական տարրը չի կարող փայլել իր մտավոր կամ առևտրական նվաճումներով, բնազդ ստիպում է նրան ցուցադրել իր առավելությունը ռազմական «գործունեությամբ»: Եթե նրան հաջողվի ձեռք բերել կայսրության լուր հնազանդությունը, ապա նրա մղումը կլինի ակտիվ շտիկնիստական քաղաքականություն վարելը հանդեպ Պարսկաստանը, Եգիպտոսը, Հունաստանը և, միգուցե Բուլղարիան: Տվյալ պահին նրան զբաղեցնում են Կրետեի հարցի հետ կապված ողջամիտ դատողությունները, որի նպաստավոր լուծման համար դեռևս անհրաժեշտ է Եվրոպայի բարի կամքը: Վերջինիս առկայությունը միայն կզրգոք նրա ակտիվացումը՝ հասնելու նույն հաջողություններին նաև Եգիպտոսում և այլուր: Սակայն այս ամենը կախված է Եվրոպացի, այսինքն՝ զլիսավորապես հրեա ֆինանսիստներից, որոնք տրամադրում են նրան անհրաժեշտ զուամարներ պահելու մի բանակ, որը հակադրվում է նրա տնտեսական զարգացման փաստական վիճակին: Ներկայումս Թուրքիայի սահմանադրական վարչակարգը մի խաբեություն է, և նայելով դեպի ապագան, մի համարյա անլուծելի պրոբլեմ է թվում, թե ինչպես կարող են թուրքերը իսկական սահմանադրական վարչակարգի օրոք պահպանել իրենց գերիշխանությունը, հենվելով միայն ուժի վրա: Ըստ էության երիտթուրքերը իրենց համարում են արթնացած Ասիայի ավանգարդը: Նրևակայում են, թե իրենք են կոչված պաշտպանելու Պարսկաստանում ծնվող ազատությունը, որին «սպառնում է Ռուսաստանի և Անգլիայի հաստիքական մեծամիտ քաղաքականությունը»: Այստեղից էլ նրանց արկածախնդիր քաղաքականությունը Արևմտյան Ադրբեջանում, նրանց ընդհատական կապերը երիտպարսկական անջումանների (միությունների) հետ, ինչպես նաև կապերը Գերմանիայի՝ Պարսկաստանի դեմ կատարվելիք ինտերվենցիայի պլանների հետ (ինչպես 1906 թ. Մարոկկոյի ինտերվենցիան), և կովկասյան հեղափոխականների հետ: Նրանք կապեր ունեն նաև Ռուսաստանի հայ ծայրահեղական (աշխակներ) և հրեա հեղափոխականների հետ, և հույս են տածում թուլացնել և աղջատել այդ կապերը, հուզումներ և ներքին անհանգստություններ հրահրելով:

Վայելելով հրեաների աջակցությունը, նրանք նաև կոկետություն են անում թուրանյան ծագում ունեցող իրենց հունգար եղբայր-

ների հետ և փորձում են իրենց համակրող հոսանք ստեղծել Աֆղանստանում և հնդկական մահմեդականների շրջանում:

Երիտթուրքերը, մասամբ հրեական մասունության ոգեշնչմամբ, մասամբ էլ այն բանի պատճառով, որ ֆրանսերենը կանտում լայնորեն տարածված միակ լեզուն է, պատճենավորում են ֆրանսիական հեղափոխությունը և նրա անմարդկային և դաժան մեթոդները: Ֆրանսիական հեղափոխության զարգացումը հասցրեց անտագոնիզմի Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև, և եթե թուրքական հեղափոխությունը զարգանա նույն ուղղությամբ, այն կտանի Թուրքիային դեպի նմանօրինակ անտագոնիզմ Անգլիայի իդեալների և շահերի հետ:

Երիտթուրքական քաղաքականությունը մինչև օրս համարյա լրիվ օտարացրել է օտոմանյան և հատկապես սիրիական արաբներին, որոնք հույներին, բուլղարներին նման կորցրել են Թուրքիայում իսկական սահմանադրական վարչակարգ ստեղծելու ամեն հույս, վախենալով թուրքերի ծանր ձեռքից, և փորձում են համալսրվել միությունում, որը կպաշտպաներ արաբների շահերը: Նրանք ատում է արհամարում են թուրքերին, համարելով իրենց գաղափարապես ու կուլտուրապես ավելի բարձր, երբեք չեն համաձայնվի թուրքա-նալ և չեն վախենա սիոնիզմից ու հրեաների ներխուժումից Միդիա և Միջագետք: Բայց նրանց միջև ընկած են անապատներ, բարբառների տարբերություն, միավորվելու առասպալական անկարելիություն, և նրանցից շատերը, երեսփոխաններ և ուրիշներ, իրենց հայացքն ուղղում են դեպի խելիվաթ, որպես միակ «արաբական կառավարություն», և հույս են տածում որ մի օր այն, բրիտանական հովանավորության ներքո, կենտրոնաձիգ աղիցցություն կունենա օտոմանյան բոլոր արաբների վրա: Շատերի մոտ այս գաղափարը ձևավորվել է որոշակի կերպով, մյուսների մոտ այն սաղմնային կամ կիսասաղմնային վիճակում է, բայց բոլորի մոտ էլ բացակայում է համակրանքը եգիպտական ծայրահեղ նացիոնալիստների ու նրանց մեթոդների նկատմամբ: Նրանցից ոմանք առաջարկում են, որ Եգիպտոսի Մեծ Ժողովարանը, որը ճանաչվում է բրիտանական ֆրիմասոնություն կողմից, փորձի իր թևի տակ առնել քաղաքական մասունների «կեղծ» եգիպտական ժողովարանները: Միտքը, ինչ խոսք, ծիծաղաշարժ է և միայն վկայում է բրիտանական մասունության ճշմարիտ սկզբունքների վերաբրյալ նրանց ունեցած սխալ պատկերացումը: Այդ մասունությունը իհարկե քաղաքական չէ և հնարավոր է, որ Բրիտանիայի կողմից ճանաչվող եգիպտական մասունները պետք է ղեկավարվեն Անգլիայի ու Շոտլանդիայի Մեծ Ժողովարանի հրահանգներով, որպեսզի խուսափեն «կեղծ եղբայրության» հետ ունենալիք ամեն տեսակի կապերից, որը մասունությունը օգտագործում է պարզապես իր քաղաքական դավերը կոծկելու համար: Տեղի մասունության վերաբերյալ վերը նշված բոլոր փաստերը և զնահատականները ձեռք են բերվել մասուններից, գաղտնի ճանապարհով, բայց, ինչպես բոլոր նմանօրինակ գաղտնի քաղաքական կազմակերպությունները, սա էլ շատ խարուսիկ է, և հակում ունի իրեն ավելի խորը թաքցնելու, եթե զգա, որ իր գաղտնիքները բացահայտվում են, ուստի կխնդրեի, որ այս փաստաթուղթը համարվեր խիստ գաղտնի: Այն մեծ շահով կհետաքրքրեր Կահիրեին, և ես կարծում եմ, որ դուք այն գաղտնի կերպով կփոխանցեք Գորստին: Նպատակահար-

մար կլինեն նաև փոխանցել այն Քեհրան և միզուցե Հնդկաստանի կառավարությանը: Եթե Հնդկաստանի անվանի մասնագետներին զգուշորեն հասկացրել են, որ երիտթուրքական շարժումը լուրջ ազդեցություն է ենթարկվում հրեաների ու աթեիստական քաղաքական ֆրիմասոնության կողմից, արդյունքը կլինի այն, որ ծայրահեղ շովինիստ երիտթուրքերի կողմից տարվող ամեն մի պոտենցիալ հակաբրիտանական ազգային պանիսլամական պրոպագանդա ընդգրկմության կարծանանա: Ես հիմքեր ունեմ կարծելու, որ իմ գերմանացի կոլեգան տեղյակ է այն մասին, թե հրեական ու լատինական մասոնությունը ինչ չափով է ոգեշնչում Կոմիտեին, և որ նա Երիտթուրքիայի քաղաքականության այս առանձնահատկության մասին զաղտնի կերպով իրազեկ է պահել իր կառավարությանը:

Չերք անկեղծորեն՝
Ջեբալը Լուրբը

Բ. Տ. Վերը ասվեց, որ Շոտլանդիայի Մեծ Ժողովարանը հրատարակեց ճանաչել նոր «Օտոմանյան Գրանտ Օրիննաբ», նրա մասոնությունը համարելով «կեղծ»: Բայց ես լուրեր ունեմ, որ ջանքեր են թափվում հաղթահարելու այս դժվարությունը, համոզելով Անգլիայի Մեծ Ժողովարանին ճանաչել նոր թուրքական կազմակերպությունը: Նկատի առնելով եգիպտական մասոնության տարօրինակ դարգացումը, ցանկալի կլիներ, որպեսզի Անգլիայի Մեծ Ժողովարանը հետևեր իր շոտլանդական բրոք օրինակին և հրատարակեր համապատասխան տալուց մի կազմակերպության, որն այսպիսի բազմազան քաղաքականություն է վարում:

Ամսագիր— «Middle Eastern Studies», London, vol. 7. 1971 no. 1, p. 89—104. Kedourie E. «Young Turks, Freemasons and Jews».

Անգլերենից թարգմանեցին՝ Զ. Կիրակոսյանը
Վ. Ոսկանյանը

Дж. С. КИРАКОСЯН

АНГЛИЙСКИЙ ДИПЛОМАТ О МЛАДОТУРКАХ

Резюме

Опубликованный на страницах журнала «Middle Eastern Studies» (London, vol. 7, 1971, n. 1, p. 89—104) документ дает обстоятельное представление о младотурецком движении и истоках антиармянской политики младотурок. Этот документ — обстоятельная докладная записка (депеша) Дж. Лоутера, которую он послал в Лондон министру иностранных дел Гардингу, сразу после назначения послом Великобритании в Константинополе. Документ в архивах «Foreign Office» -а обнаружил и издала со своей вступительной статьей, комментариями и примечаниями историк Элиэ Кедурье под заглавием «Младотурки, фримасоны и евреи».

Документ интересен тем, что в нем исследуются глубины младотурецкого движения, изучаются связи младотурок с фримасонами, евреями, раскрыты внутренний механизм, цели, методы их организации.

Автор депеши называет младотурок «злыми», «продажными», а их комитет — «Еврейским комитетом единение и прогресс». Главными вдохновителями младотурок он считает сионистов, которые стремились к созданию еврейского государства под эгидой младотурецкого режима.

Документ дает определенное представление о тонкостях английской дипломатии в турецких делах.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բ. Ղ. Սարգսյան—Պանիսլամիզմի և պանթուրքիզմի դոկտրինաները երիտթուրքերի ներքին քաղաքականության մեջ	5
Բ. Պ. Կոնդակչյան—Թուրքիա: ներքին քաղաքականությունը, իսլամը և հոգևորականությունը	19
Բ. Ս. Կարժմազյան—Թուրքիայի բալկանյան քաղաքականությունի մի քանի ասպեկտների շուրջ (1939—1941 թթ.)	32
Ի. Տ. Վարդույան—Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանները Հայաստանի և հայկական սփյուռքի մասին	46
Ա. Հ. Փափազյան—Ոչ թուրք ազգերի իրավազուրկ վիճակը Օսմանյան կայսրությունում և Թանզիմաթը	63
Հ. Մ. Եգաճյան—Իրանի «ժամանակավոր կառավարության» գործունեությունը (1915—1917 թթ.)	81
Շ. Խ. Մեհյան—Կասեմի ռեժիմի օպոզիցիայի սոցիալ-դասակարգային կազմը	98
Ս. Ն. Տեր-Անդրեյան—Վահրամ Պահլավունին Ֆաթիմյան խալիֆայության վեզիր	108
Վ. Ա. Բայրուդյան—Հայ-քրդական հարաբերությունների պատմությունից (19-րդ դ. 80—90-ական թթ.)	120
Բ. Ա. Աբրահամյան—Հայ-հնդկական հնագույն առնչումներն ու փոխհարաբերությունները	138
Գ. Մ. Նալբանդյան—Ստուգարանություններ հայոց անձնանունների	157
Մ. Հ. Քոչար—Թանգիմաթի շրջանի թուրք գրականության մի քանի հարցերի շուրջ	165
Ի. Ա. Հովհաննիսյան—«Նոր» բանաստեղծները Իրն Կոթայքայի (828—889 թթ.) «Մատյան բանաստեղծության և բանաստեղծների» գրքում	172

Հ ա զ ա ղ ա լ մ ե ն ք

Ռ. Ա. Սաֆրաստյան—Օսմանացման քաղաքականության պատմությունից	193
Ս. Վ. Գեղամյան—1940-ական թվականների թուրքական բյուրոկրատական բուրժուազիայի որոշ բնորոշ գծեր	202
Ա. Զ. Կիրակոսյան—1895—1897 թթ. մերձավոր արևելյան Հզնածամբը, Հայաստանը և ԱՄՆ-ի քաղաքականությունը	212
Հ. Ա. Ստեփանյան—Հայաստան թուրքերեն թարգմանական գեղարվեստական գրականությունը Թանգիմաթի շրջանում	222
Խ. Պ. Ամիրյան—Սիրո թեման թուրքալեզու հայ աղանդների նրբորում	230

Կ. Ա. Խոսյավերդյան—Մաքաժա. ժանրի զարգացման փուլերը . . .	236
Ս. Ս. Պետրոսյան—Արարեբեն լեզվի որոշ միկրոտրտաներում բազմի- մաստությունների քանակական բնութագրերը . . .	243
Ա. Կ. Կոզմյան—XII դարի պարսկալեզու քաղաքային քառյակի բնու- թագրումը (Սյուլան Սամարղանդի քառյակների հիման վրա) . . .	247
Վ. Հ. Փափազյան—Բանասիրական գիտություններ նասեր Խոսրովի «Ինքնակենսագրությունների» շուրջ . . .	255
Ա. Մ. Մինասյան—Ստամբուլի հնագույն արհեստներից մեկը . . .	262

Հ ր ա պ ա ր ա կ ու մ ն ք

Ջ. Ս. Կիրակոսյան—Անգլիական գիվանագետը երիտթուրքերի մասին . . .	270
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Ե. Կ. Տարկիսյան—Доктрины панисламизма и пантюркизма во внут- ренней политике младотурок	5
Ր. Ս. Կոնդակչյան—Турция. Внутренняя политика, ислам и духо- венство	19
Ր. Տ. Կորխմազյան—Некоторые аспекты Балканской политики Тур- ции (1939—1941 гг.)	32
Դ. Կ. Վարդույան—Общественно-политические круги Турции об Ар- мени и армянской диаспоре	46
Ա. Ա. Սափազյան—Бесправное положение нетурецких наций в Осман- ской империи и Танзимат	63
Գ. Մ. Եգանյան—Деятельность временного правительства Ирана в 1915—1917 гг	81
Ս. Խ. Մկոյան—Социально-классовый состав оппозиции режиму Қасема	98
Ա. Ն. Կեր-Կեօվանյան—Вахрам Пахлавуни как визирь фатимидско- го Халифата	109
Վ. Ա. Բայբурտյան.—Из истории армяно-курдских отношений в 80— 90-ые годы XIX в.	120
Ր. Ա. Աբրահամյան—Древнейшие армяно-индийские связи и взаимо- отношения	138
Գ. Մ. Նալբանդյան.—Этимология армянских личных имен	157
Մ. Գ. Կոչար—О некоторых вопросах турецкой литературы перио- да Танзимата	165
Դ. Ա. Օգանեսյան—«Новые» поэты в «Книге поэзии и поэтов» Иби- Кутайбы (828—889 гг.)	172

Сообщения

Ր. Ա. Տափազյան—Из истории политики османизации	193
Տ. Վ. Գեգանյան—Некоторые характерные черты турецкой бюрокра- тической буржуазии 1940-х годов	202
Ա. Դժ. Կիրակոսյան—Ближневосточный кризис 1895—1897 гг., Ар- мения и политика США	212
Ա. Ա. Տեփանյան—Арменописьменная переводная художественная литература на турецком языке в период Танзимата	222
Խ. Ս. Ամիրյան—Тема любви в песнях тюркоязычных армянских ашугов	230

К. А. Худавердян—Макама: этапы развития жанра	236
С. С. Петросян—Количественная характеристика полисемии в некоторых микросферах арабского языка	243
А. К. Козмоян—Характеристика городского рубая на фарси XII в. (На материале рубая Сузани Самарканди)	247
В. А. Папазян—Филологические замечания по «Автобиографиям» Насира Хосроза	255
А. М. Минасян—Одно из древнейших ремесел Стамбула	262

Публикации

Дж. С. Киракосян—Английский дипломат о младотурках	270
--	-----

**ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐ**

Գիտական
աշխատությունների
միջբունական
ժողովածու
պրակ 1—2

Հրատարակչության
խմբագիրներ՝
**Օ. Պ. Համբարձումյան,
Ս. Վ. Ավագյան**

Գեղարվեստական
խմբագիր՝
Ն. Ա. Թովմասյան

Տեխնիկական
խմբագիր՝
Յ. Գ. Տոնոյան

Վերստուգող
որդագրիչներ՝
**Ա. Ա. Աբրահամյան,
Ս. Ա. Ղալբախյան,
Ս. Վ. Դադարյան,
Ս. Վ. Ավետիսյան,
Մ. Գ. Յավրյան**

Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը 1982 թ. գիտական
աշխատությունների միջրումական ժողովածուներ է լույս բնծայել
հետևյալ մասնագիտությունների գծով

Փիլիսոփայության հարցեր, պրակ 2
Քաղաքատնտեսության հարցեր, պրակ 3
Մեխանիկա, պրակ 1, 2
Ֆիզիկա, պրակ 1, 2

Լույս կաեսենք

Գիտական կոմունիզմի հարցեր, պրակ 2
Մաթեմատիկա, պրակ 1
Քիմիա և քիմիական տեխնոլոգիա, պրակ 1

ՀԱՅԿԻ ԳՐԱՆՈՒՅԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԿՈՒՐՍԻ

Նախագիտող
Գրականության մասին

Նախագրիչ

Երևան

Ն 1982 թ.

Քաղաքատնտեսություն

Գրականության մասին

Նախագրիչ ԿԵՆՏՐՈՆ

Երևան 1982 թ.

Փիլիսոփայություն

24

ՎՖ 03714: Պատվեր 652: Տպարանակ 1000:

Հանձնված է շարվածքի 05.05.1982 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 31.01.1983 թ.:

Քուղի № 2, շափար՝ 60×90¹/₁₆:

Տպատեսակը՝ «Սովորական»:

Տպագրության հղանակը՝ «Բարձր»:

Հրատարակչական 17,2 մամուլ:

Տպագրական 18,5 մամուլ:

Գինը՝ 1 ա. 60 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն,

Երևան, Մոսկվայի փ. № 1:

Издательство Ереванского университета,

Ереван, ул. Мравяна № 1.

Երևանի համալսարանի տպարան,

Երևան, Աբովյան փ. № 52:

Типография Ереванского университета,

Ереван, ул. Абовяна № 52: